

ISSN 2518-7236 (Print)
ISSN 2663-5100 (Online)

BULLETIN

OF THE KARAGANDA UNIVERSITY

HISTORY. PHILOSOPHY

Series

№ 4(104)/2021

ISSN 2518-7236 (Print)
ISSN 2663-5100 (Online)
Индексі 74621
Индекс 74621

**ҚАРАҒАНДЫ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ**

ВЕСТНИК
КАРАГАНДИНСКОГО
УНИВЕРСИТЕТА

BULLETIN
OF THE KARAGANDA
UNIVERSITY

ТАРИХ. ФИЛОСОФИЯ сериясы

Серия ИСТОРИЯ. ФИЛОСОФИЯ

HISTORY. PHILOSOPHY Series

№ 4(104)/2021

Қазан–қараша–желтоқсан
30 желтоқсан 2021 ж.

Октябрь–ноябрь–декабрь
30 декабря 2021 г.

October–November–December
December, 30th, 2021

1996 жылдан бастап шығады
Издается с 1996 года
Founded in 1996

Жылына 4 рет шығады
Выходит 4 раза в год
Published 4 times a year

Қарағанды, 2021
Караганда, 2021
Karaganda, 2021

Бас редакторы
тарих ғыл. д-ры
З.Г. Сактаганова

Жауапты хатшы
PhD
С.Б. Стамбулов

Редакция алқасы

Пол Верт, PhD, Невада штаты университеті, Лас-Вегас (АҚШ);
Томассо Тревисани, PhD, Неаполь ориенталистика университеті (Италия);
Хоуман Садри, Ақпарат пен саясатты талдау орталығының директоры, Тайтусвилл, Флорида (АҚШ);
С.В. Любичанковский, тарих ғыл. д-ры, Омбы мемлекеттік педагогикалық институты (Ресей);
Даниэль Анорве, Саяси және мемлекеттік зерттеулер кафедрасының профессоры, Гуанахуато университеті (Мексика);
Д.А. Аманжолова, тарих ғыл. д-ры, РФА Ресей тарихы институтының жетекші ғылыми қызметкері, Москва (Ресей);
Н.Н. Аблажей, тарих ғыл. д-ры, Новосибирск мемлекеттік университеті (Ресей);
Ж.С. Сыздыкова, тарих ғыл. д-ры, М.В. Ломоносов атындағы ММУ ААЕИ, Москва (Ресей);
Б.И. Карипбаев, филос. ғыл. д-ры, акад. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті (Қазақстан);
Э.Р. Усманова, акад. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті Сарыарқа археологиялық институтының ғылыми қызметкері (Қазақстан);
В.Г. Ломан, тарих ғыл. канд., акад. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Сарыарқа археологиялық институтының директоры (Қазақстан);
В.В. Варфоломеев, тарих ғыл. канд., акад. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті (Қазақстан);
А.К. Камалов, тарих ғыл. д-ры, «Тұран» университеті, Алматы (Қазақстан);
И.А. Кукушкин, тарих ғыл. канд., акад. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті (Қазақстан);
А.Р. Масалимова, филос. ғыл. д-ры, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы (Қазақстан);
А.К. Жолдубаева, филос. ғыл. д-ры, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы (Қазақстан);
В.И. Разумов, филос. ғыл. д-ры, Ф.М.Достоевский атындағы Омбы мемлекеттік университеті (Ресей);
Г.Т. Телебаев, филос. ғыл. д-ры, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы (Қазақстан);
Д.К. Кусбеков, филос. ғыл. канд., акад. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті (Қазақстан);
Д.Г. Шорманбаева, PhD, Қарағанды техникалық университеті (Қазақстан)

Редакцияның мекенжайы: 100024, Қазақстан, Қарағанды қ., Университет к-сі, 28

Тел.: (7212) 77-04-38 (ішкі 1026); факс: (7212) 35-63-98.

E-mail: vestnikku@gmail.com. Сайт: history-philosophy-vestnik.ksu.kz

Редакторлары

Ж.Т. Нурмуханова, С.С. Балкеева, З.Е. Рамазанова

Компьютерде беттеген

Г. Ерболқызы

Қарағанды университетінің хабаршысы. «Тарих. Философия» сериясы.

ISSN 2518-7236 (Print). ISSN 2663-5100 (Online).

Меншік иесі: «Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті» КЕАҚ.

Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігімен тіркелген. 30.09.2020 ж. № KZ70VPY00027384 қайта есепке қою туралы куәлігі.

Басуға 29.12.2021 ж. қол қойылды. Пішімі 60×84 1/8. Қағазы офсеттік. Көлемі 25,9 б.т. Таралымы 200 дана. Бағасы келісім бойынша. Тапсырыс № 114.

«Акад. Е.А. Бөкетов ат. Қарағанды ун-ті» КЕАҚ-тың баспасының баспаханасында басылып шықты. 100024, Қазақстан, Қарағанды қ., Университет к-сі, 28, тел.: 8(7212) 35-63-16. E-mail: izd_kargu@mail.ru

Главный редактор

д-р ист. наук

З.Г. Сактаганова

Ответственный секретарь

PhD

С.Б. Стамбулов

Редакционная коллегия

- Пол Верт,** PhD, Университет штата Невада, Лас-Вегас (США);
Томассо Тревисани, PhD, Неапольский университет ориенталистики (Италия);
Хоуман Садри, директор, Центр анализа информации и политики, Тайтусвилл, Флорида (США);
С.В. Любичанковский, д-р ист. наук, Омский государственный педагогический институт (Россия);
Даниэль Анорве, профессор кафедры политических и государственных исследований, Университет Гуанахуато (Мексика);
- Д.А. Аманжолова,** д-р ист. наук в.н.с., Институт российской истории РАН, Москва (Россия);
Н.Н. Аблажей, д-р ист. наук, Новосибирский государственный университет (Россия);
Ж.С. Сыздыкова, д-р ист. наук, ИСАА МГУ им. М.В. Ломоносова, Москва (Россия);
Б.И. Карипбаев, д-р филос. наук, Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова (Казахстан);
Э.Р. Усманова, н. с., Сарыаркинский археологический институт; Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова (Казахстан);
- В.Г. Ломан,** канд. ист. наук, директор Сарыаркинского археологического института, Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова (Казахстан);
- В.В. Варфоломеев,** канд. ист. наук, Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова (Казахстан);
А.К. Камалов, д-р ист. наук, Университет «Туран», Алматы (Казахстан);
И.А. Кукушкин, канд. ист. наук, Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова (Казахстан);
А.Р. Масалимова, д-р филос. наук, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы (Казахстан);
- А.К. Жолдубаева,** д-р филос. наук, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы (Казахстан);
- В.И. Разумов,** д-р филос. наук, Омский государственный университет им. Ф.М. Достоевского (Россия);
- Г.Т. Телебаев,** д-р филос. наук, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы (Казахстан);
- Д.К. Кусбеков,** канд. филос. наук, Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова (Казахстан);
Д.Г. Шорманбаева, PhD, Карагандинский технический университет (Казахстан)

Адрес редакции: 100024, Казахстан, г. Караганда, ул. Университетская, 28

Тел.: (7212) 77-04-38 (внутр. 1026); факс: (7212) 35-63-98.

E-mail: vestnikku@gmail.com. Сайт: history-philosophy-vestnik.ksu.kz

Редакторы

Ж.Т. Нурмуханова, С.С. Балкеева, З.Е. Рамазанова

Компьютерная верстка

Г. Ерболкызы

Вестник Карагандинского университета. Серия «История. Философия».

ISSN 2518-7236 (Print). ISSN 2663-5100 (Online).

Собственник: НАО «Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова».

Зарегистрировано Министерством информации и общественного развития Республики Казахстан. Свидетельство о постановке на переучет № KZ70VPY00027384 от 30.09.2020 г.

Подписано в печать 29.12.2021 г. Формат 60×84 1/8. Бумага офсетная. Объем 25,9 п.л. Тираж 200 экз. Цена договорная. Заказ № 114.

Отпечатано в типографии издательства НАО «Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова». 100024, Казахстан, г. Караганда, ул. Университетская, 28, тел.: 8(7212) 35-63-16. E-mail: izd_kargu@mail.ru

© Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова, 2021

Main Editor

Doctor of Historical sciences
Z.G. Saktaganova

Responsible secretary

PhD
S.B. Stambulov

Editorial board

- Paul Werth.** PhD, University of Nevada, Las Vegas (USA);
Tommaso Trevisani, University of Naples «L'Orientale» (Italy);
Houman Sadri, IPAC Director Information and Policy Analysis Center, Titusville (USA);
S.V. Lubichankovsky, Doctor of history sciences, Omsk State Pedagogical University (Russia);
Daniel Añorve, Professor, Department of Political and Government Studies Universidad de Guanajuato, (Mexico);
D.A. Amangolova, Doctor of history sciences, Russian Academy of Sciences Moscow (Russia);
N.N. Ablazhey, Doctor of history sciences, Novosibirsk State University, (Russia);
Zh.S. Syzdykova, Doctor of history sciences, Institute of Asian and African Studies, Lomonosov Moscow State University, Moscow (Russia);
B.I. Karipbaev, Doctor of philosophical sciences, Karagandy University of the name of acad. E.A. Buketov (Kazakhstan);
E.R. Usmanova, Researcher of Saryarkin Archaeological Institute, Buketov University (Kazakhstan);
V.G. Loman, Candidate of historical sciences, Director of Saryarkin Archaeological Institute, Karagandy University of the name of acad. E.A. Buketov (Kazakhstan);
V.V. Varfolomeev, Candidate of historical sciences, Karagandy University of the name of acad. E.A. Buketov (Kazakhstan);
A.K. Kamalov, Doctor of history sciences, Turan University, Almaty (Kazakhstan);
I.A. Kukushkin, Candidate of historical sciences, Karagandy University of the name of acad. E.A. Buketov (Kazakhstan);
A.R. Masalimova, Doctor of philosophical sciences, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty (Kazakhstan);
A.K. Zholdubayeva, Doctor of philosophical sciences, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty (Kazakhstan);
V.I. Razumov, Doctor of philosophical sciences, Omsk State University named after F.M. Dostoevsky (Russia);
G.T. Telebaev, Doctor of philosophical sciences, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty (Kazakhstan);
D.K. Kusbekov, Candidate of philosophical sciences, Karagandy University of the name of acad. E.A. Buketov (Kazakhstan);
D.G. Shormanbaeva, PhD, specialty «Philosophy», Karaganda Technical University (Kazakhstan)

Postal address: 28, University Str., 100024, Karaganda, Kazakhstan

Tel.: (7212) 77-04-38 (add. 1026); fax: (7212) 35-63-98.

E-mail: vestnikku@gmail.com. Сайт: history-philosophy-vestnik.ksu.kz

Editors

Zh.T. Nurmukhanova, S.S. Balkeyeva, Z.E. Ramazanova

Computer layout

G. Erbolkyzy

Bulletin of the Karaganda University. «History. Philosophy» series.

ISSN 2518-7236 (Print). ISSN 2663-5100 (Online).

Proprietary: NLC «Karagandy University of the name of acad. E.A. Buketov»

Registered by the Ministry of Information and Social Development of the Republic of Kazakhstan.
Rediscount certificate No. KZ70VPY00027384 dated 30.09.2020.

Signed in print 29.12.2021. Format 60×84 1/8. Offset paper. Volume 25,9 p.sh. Circulation 200 copies.
Price upon request. Order № 114.

Printed in the Publishing house of NLC «Karagandy University of the name of acad. E.A. Buketov».
28, University Str., Karaganda, 100024, Kazakhstan. Tel. (7212) 35-63-16. E-mail: izd_kargu@mail.ru

© Karagandy University of the name of acad. E.A. Buketov, 2021

МАЗМУНЫ — СОДЕРЖАНИЕ — CONTENTS

ТАРИХ ИСТОРИЯ HISTORY

<i>Аубакирова Х.А.</i> Учреждение Кокчетавского, Каркаралинского округов и восстание Саржана Касымова (1824–1836 гг.)	6
<i>Алпыспаева Г.А., Жуман Г., Джумалиева Л.Т., Саяхимова Ш.Н.</i> Указ от 17 апреля 1905 г. «Об укреплении начал веротерпимости» и христианский прозелитизм в Казахстане в начале XX века .	14
<i>Asochakova V.N., Alpyshes M.A., Tukpatullin T.S.</i> Kostanay city: historical and demographic study of urbanization	28
<i>Жанисов А.Т., Умиткалиев У.У., Есен С.Г.</i> Система хозяйствования скотоводов Чингистау во второй половине XIX – начале XX веков: трансформация всаднической культуры казахов	35
<i>Қозыбаева М.М.</i> Соғыстан кейінгі кезеңдегі Солтүстік Қазақстан облысы шаруаларының әлеуметтік-экономикалық жағдайы мен күнделікті өмірінің ерекшеліктері.....	44
<i>Касымова Д.Б., Аминов Т.М., Исаева А.И.</i> Роль Жумабая Шаяхметова в развитии системы образования в Казахской ССР	54
<i>Камалов А.К.</i> О начальном этапе формирования советской репатриационной политики	65
<i>Mazhitova Zh.S.</i> Woman's everyday world in Kazakh society (19th — early 20th centuries)	74
<i>Mukatayeva L.K.</i> The Cossack Economy in the Context of Developing Urban Environment on the Cusp of the XIX-XX Centuries (Based on the Data Provided by the Siberian Researcher G.Ye. Katanayev)	84
<i>Сактаганова З.Г., Байгожина Г.М., Тутинова Н.Е.</i> 1945-1953 жж. аралығындағы ҚазССР-дегі ұлттық саясат.....	94
<i>Saktaganova Z.G., Abdukarimova Zh.K., Salnikova A.A.</i> Soviet childhood: homelessness and neglect of children in Central Kazakhstan during the Great Patriotic War (1941-1945)	103
<i>Saktaganova Z.G.</i> To the question about the stages of political repression in Kazakhstan in the 1920s-1980s.....	113
<i>Rakhimzhanova A., Küçükbekir E.</i> Between History and Anthropology: A Review of The Great Cat Massacre and Other Episodes in French Cultural History by Robert Darnton.....	124
<i>Rajarshi Chakraborty.</i> Ethnic Diversity and its impact on the Development in Afghanistan	130
<i>Стамбулов С.Б., Байманасова Д.Б., Карсыбаева Ж.А., Утебаева К.Ж.</i> ШЫҰ шеңберіндегі Қытай және Орталық Азия мемлекеттерінің ынтымақтастығы: қазіргі кезеңдегі жағдайы және мәселелері.....	136
<i>Карсыбаева Ж.А., Алпысбес М.А., Уәлиева Г.К.</i> Ұлы Отан соғысы жылдарындағы Жамбыл облысындағы өнеркәсіп орындарының даму мәселелері	145
<i>Медеубаева Ж.М., Алиева С.К.</i> Британская историография внешней политики Казахстана: вклад Ширин Акинер	153

ФИЛОСОФИЯ PHILOSOPHY

<i>Темиртон Г.</i> Особенности и формы развития народного творчества: прошлое и настоящее (на примере казахского народного искусства)	160
<i>Жоломанова А.Х., Карипбаев Б.И.</i> Специфика восточного типа философствования сквозь призму ведического знания	169
<i>Пуньшева Т.Н., Пунтус Е.А.</i> Анализ состояния системы высшего образования в Казахстане..	177
<i>Saduov A.Zh., Makulbekov A.T., Malikova A.M., Rakimzhanova S.K.</i> Al-Farabi and word culture in Eurasian context	188
<i>Sagatova A.S., Tuyakova N.B.</i> Historical memory in the era of independence	196

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР – СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ – INFORMATION ABOUT AUTHORS	203
--	-----

2021 жылғы «Қарағанды университетінің хабаршысында жарияланған мақалалардың көрсеткіші Тарих. Философия сериясы — Указатель статей, опубликованных в журнале «Вестник Карагандинского университета. Серия История. Философия» в 2021 году — Index of articles published in «Bulletin of the Karaganda University. History. Philosophy Series»	205
---	-----

DOI 10.31489/2021HPh4/6-13

УДК94(57)(574)

Х.А. Аубакирова*

*Казахский агротехнический университет им. С.Сейфуллина, Нур-Султан, Казахстан
(E-mail: hadishaaubakirova@mail.ru)*

Учреждение Кокчетавского, Каркаралинского округов и восстание Саржана Касымова (1824–1836 гг.)

Статья посвящена проблеме учреждения первых казахских округов — Кокчетавского и Каркаралинского. В 1822 г. внедряется «Устав о сибирских киргизах», согласно которому вводится новый политический и административно-территориальный характер управления. Данные реформы вызывают протест у местного населения. В 1824 г. началось восстание казахов под предводительством сына султана Касыма — Саржана. Это восстание явилось одним из крупных, продолжалось более десяти лет, с 1824 по 1836 г. Сибирские казаки стали главным орудием царизма в усмирении казахского народа, выступившего против захвата своих земель. На основе исторического и архивного материала предпринята попытка реконструкции истории восстания Саржана Касымова, изучения роли и места сибирского казачества во внешней политике России по отношению к Казахстану с 1822 г. Статистические данные и иные материалы исследования основаны на документах 338 и 345 Фондов Центрального государственного архива Республики Казахстан. В результате анализа исследований и сопоставления архивных документов автор приходит к выводу, что восстание Саржана Касымова пригормозило внедрение нового административного порядка в Казахской степи. Царское правительство активно использует сибирских казаков в борьбе с народными массами. Именно восстание султана Саржана отбросило на несколько лет учреждение новых внешних округов, приостановив продвижение царских казачьих отрядов вглубь Казахской степи. Хронологические рамки очерчены периодом начала внедрения «Устава о сибирских киргизах» с 1822 г. до времени гибели Саржана — 1836 г.

Ключевые слова: Касым Абылайханов, Саржан Касымов, Устав, округ, генерал-губернаторство, национально-освободительное восстание, сибирское казачество, царская администрация, повстанцы.

Введение

Российская экспансия в казахскую степь, которая усиливается в XIX столетии, приводит к разным последствиям, в том числе и негативным, одно из которых — разрушение традиционной структуры кочевого уклада. Царское правительство отнимало у казахского народа земли и возводило на них казачьи крепости и редуты. Данная политика послужила причиной недовольства местного населения.

В XIX в. начался новый этап в политике Российского государства, связанный с распространением политического влияния российских властей на территорию Казахстана и Средней Азии. В связи с этим важной задачей правительства России было совершенствование административной системы с целью полной интеграции территории Северо-Западного и Центрального Казахстана в Российскую империю. На этих землях необходимо было иметь сильную власть, способную проводить экономическую политику России с учетом местных особенностей, добиться максимальной стабилизации поли-

*Автор-корреспондент. E-mail: hadishaaubakirova@mail.ru

тической ситуации в регионе, превратить регион в надежный плацдарм для дальнейшего продвижения вглубь, в Среднюю Азию [1; 15].

Казахский земельный вопрос явился основной причиной многочисленных народных и султанских движений в Казахстане в первой половине XIX века. Среди них борьба — султана Каратая, хана Арынгазы Абулгазиева; выступления Жоламана Тленшиева; Каипкали Есимова; восстание Исатая Тайманова и Махамбета Утемисова. Эти волнения часто носили локальный характер. Однако все они стали провозвестниками более мощного взрыва — национально-освободительного движения казахского народа под предводительством семейства султанов — потомков хана Абылая: Касыма и его сыновей.

Касым, сын легендарного казахского хана Абылая, продолжил начатую отцом борьбу за возрождение независимого Казахского ханства. Он так же, как некогда его отец, стал главным примером для подражания своим детям — сыновьям Саржану, Есенгельды, Агатаю, Бопе, Кошеку, Кенесары, Наурызбаю и дочери Бопай.

Внедрение в 1822 г. в Среднем жузе Казахстана «Устава о сибирских киргизах» и последующее учреждение с 1824 г. новых административных единиц — внешних округов стали главной причиной выступления султана Касыма и его сына Саржана. Как известно, один из пунктов «Устава» (§ 316) определил задачу колонизации Казахстана: «Сибирские линии в значении стражи не составляют учреждения на всегдашние времена, но, по мере распространения в занимаемых киргизами землях, стража сия продвигается вперед, и, наконец, должна кончить постоянным учреждением себя на действительной государственной границе» [2; 109].

Согласно «Уставу о сибирских киргизах», территория Среднего жуза была причислена к Западной Сибири. Начинается создание первых округов в Казахской степи. 8 апреля 1824 г. состоялось открытие Каркаралинского, 29 апреля этого же года — Кокчетавского внешних округов. В эти укрепления с Сибирской линии высылаются гарнизоны казаков и регулярной пехоты для охраны вводимого русским правительством нового порядка.

Колониальные мероприятия царского самодержавия, направленные на завоевание Казахстана, ухудшили и без того бедственное положение народа. Окружные приказы стали передовыми опорными военными пунктами царского правительства в ходе его продвижения в глубь Казахской степи.

Методология и методы исследования

Методологической основой исследования являются принципы историзма, объективности, единства национальных и общечеловеческих ценностей и диалектического подхода к изучению историко-культурных процессов.

В основу методологии положены общенаучные принципы и исторические методы исследования, позволяющие изучать актуальные проблемы истории, в данном контексте исследование проблемы административно-территориальных изменений в Казахстане в первой половине XIX века. При работе над статьей использованы основные концепции и положения, применяемые в трудах исследователей, которые внесли вклад в развитие методологической базы исследования, и оценки историко-культурных проблем указанного хронологического периода: М.Ж. Абдирова, Б.М. Абдрахмановой, С.Д. Асфендиарова, Е.Б. Бекмаханова, Ж.К. Касымбаева, М.К. Козыбаева, Г.Н. Потанина, А.Н. Седельникова. Методология также основывается на научных идеях и выводах историков Т. Митропольской, Г. Катанаева, Н. Путинцева, М. Терентьева.

В качестве основы применены общенаучные методы исследования, такие как историзм, объективность. Для исследования и реконструкции некоторых аспектов общественно-политической и административно-территориальной трансформации жизни казахского общества в первой четверти XIX столетия использованы методы сбора, систематизации и сравнительного анализа материалов из опубликованных источников и архивных данных, а также сравнительный анализ, хронологический и статистические методы.

Результаты и их обсуждение

Как выше отмечено, в 1822 г. в Среднем жузе вводится «Устав о сибирских киргизах». Введение данного документа повлекло за собой крупные изменения в общественно-политической, социально-экономической и культурной жизни казахского общества. В соответствии с «Уставом» производится новая форма территориально-административного устройства, когда Средний жуз причисляется к области сибирских киргизов и делится на округа, волости и аулы.

В 1824 г. открыты первые округа — Кокчетавский и Каркаралинский. После учреждения и организации данных округов и учреждения окружных приказов в борьбу с царизмом вступают казахи тех родов, султаном которых был Касым. Надеясь на мирное разрешение конфликта, Касым Абылайханов незамедлительно посылает письма на имя генерал-губернатора Западной Сибири Капцевича и Оренбургского губернатора Эссена. В своем прошении он выступил с просьбой закрыть Кокчетавский окружной приказ. Однако Омская администрация игнорирует данное прошение. Надежды на мирный диалог с властями не оправдались, поэтому Касым, в знак протеста, откочевывает на юг, в урочища Сары-копа и Биш-копа, в низовья рек Тургаев, где и организует казахские роды на борьбу [3; 73–75].

Его старший сын — Саржан решительно выступил против учреждения Каркаралинского и Кокчетавского окружных приказов, возглавив стихийные выступления народных масс. На протяжении более чем десяти лет, с 1824 по 1836 гг., он вел неутомимую борьбу, требуя, как и отец, ликвидации военных крепостей на территории Казахстана и вывода царских войск.

Необходимо отметить, что, в отличие от других выступлений, в основе восстания, руководимого Саржаном Касымовым, были сильны политические мотивы, а именно — стремление к возрождению независимого Казахского ханства под главенством потомков Абылая — султанов Касымовых.

С момента основания первых двух округов Саржан с младшим братом Есенгельды нападает на русские караваны, которые следовали в Ташкент через территорию Среднего жуза. Для усмирения восставших царизм использует силу военного оружия, активно привлекая к подавлению движения сибирское линейное казачество. Хорошо организованные, мобильные казачьи войска Российской империи умело применяли различные тактические приемы в ходе борьбы с восстанием казахского народа под предводительством султанов Саржана и Кенесары Касымовых.

Освободив сибирских казаков от платежа государственных податей, правительство обязало их к единственной воинской службе, которую они несли «доколе в силах» (Г.Е. Катанаев), т.е. до старости [4; 47]. Составив «истинную силу правительства» в Западной Сибири, линейные казаки стали для Российского государства дешевой, а потому выгодной силой, призванной обеспечить охрану границ и водворение порядка в Казахской степи.

Таким образом, роль и место сибирских казаков резко возрастает во внешней политике России по отношению к Казахстану с 1822 г. После введения «Устава» и учреждения первых казахских округов — Кокчетавского и Каркаралинского. Именно они обеспечивали безопасность возникавших русских учреждений.

Передав войскам огромные владения лучшей пахотной земли и пастбищ, правительство вместе с источником жизни обеспечило казачество непреходящим источником конфронтации с коренным населением, у которого эти земли были изъяты или просто захвачены [5; 11]. Однако данное обстоятельство не мешало царскому самодержавию — по агрессивности или по недалекновидности — активизировать военно-казачью колонизацию края.

Анализируя архивные документы, заметим, что число высылаемых в степь отрядов сибирских казаков постоянно возрастает. С каждым разом, по мере увеличения в Среднем жузе новых русских укреплений, пропорционально идет рост числа казачьих офицеров, урядников и рядовых казаков. Так, например, если в 1826 г. в Среднем жузе пребывали только 2 отряда — Кокчетавский и Каркаралинский, с численностью в 452 строевых казака, то к 1836 г. отрядов стало в 4 раза больше. Общая численность находившихся при них казаков соответственно возросла более чем в 2 раза (до 1000 человек всего и 219 находились в резерве), о чем свидетельствуют следующие статистические данные [6; л.3,4](см. табл.).

Разорение казаками местного населения приводило к обострению их взаимоотношений, о чем также сообщается в изданиях XIX века: «Шли казаки вперед, собирая с дикарей ясак, и часто выводили туземцев из терпения своими грабительствами, за которые приходилось иногда платиться жизнью» [7; 194]. Налицо отсутствие «дипломатического» стиля, когда местное казахское население именуется не иначе, как «дикарями», «туземцами».

Численность строевых казаков в Среднем жузе к 1836 г.

Наименование внешних заграничных округов	Сколько человек находилось во внешних округах на 4 апреля 1836 г.				
	Офицеров	Урядников	Казаков	казаков	Резерв урядников
1. Аман-Карагайский	3	11	120	17	3
2. Кокчетавский	3	23	117	45	7
3. Учбулакский	2	4	45	24	4
4. Акмолинский	3	10	117	24	4
5. Пикет на реке Нуре	1	5	50	-	-
6. Баян-Аульский	2	7	92	10	6
7. Каркаралинский	2	10	96	17	3
8. Аягузский	3	11	128	23	6
9. Кокпектинский	2	5	68	30	6
Всего	21	86	833	190	39

С целью стимулирования службы сибирских казаков в XIX веке российское правительство уделяет должное внимание их земельному вопросу, в частности, наделению земельными участками. Начатая в середине XVIII в. и непрерывно продолжавшаяся до последней четверти XIX в. казачья колонизация привела к тому, что сибирское казачье войско стало иметь не менее 5 млн десятин лучших земель [8; 20]. Правительством был предпринят ряд мер для того, чтобы лично заинтересовать казаков, принудительно работавших на казенной пашне, тем не менее «хлебопашество так неудовлетворительно», что «сибирское казачество было не в состоянии доставлять хлеб для своего пропитания и снабжается хлебом киргизами, занимающимися земледелием» [9; 28].

Интереснона этот счет замечания Т. Седельникова, А. Букейханова и С. Чадова, которые сообщали, что «в сибирском казаке не искоренилось предубеждение против «черного» труда — земледелия, которым он не любил заниматься и при первой же возможности прибегает к наемной рабочей силе. Проглядывает нелюбовь казака и к другим отраслям труда» [10; 187].

Схожие мысли высказывал М.А. Терентьев: «У киргиза была отнята лучшая земля... и не только пашни, но и лучшие зимовки..., но казак ничего не делал и собирал доход» [11; 264–267]. Эта земля принадлежала кочевым аулам Каркаралинской и Кокчетавской волостей. Именно они первыми приняли участие в протестном движении во главе с Саржаном Касымовым. Как свидетельствуют исторические факты, в борьбе с восстанием Саржана Касымова сибирским казакам не удалось сразу победить его, хотя они действительно имели превосходство в военной организации.

Сибирские власти деятельно преследовали руководителей восстания, или, как они их называли, «главных возмутителей». В 1826 г. Саржан совершает нападение на Каркаралинский окружной приказ. В период нападения повстанцев на Каркаралинский приказ арестованы его боевые соратники: захвачены, со слов чиновников царской администрации, «главные злоумышленники мятежной шайки» — бии Б. Кенжетаев и Б. Чувашев. В этом же году отрядом сотника Чирикова взят в плен аристократ-чингизид, Сартай Чингисов, так же, как и Саржан, представитель султанского сословия [12; л.8]. Он был отправлен в Омск.

В противоборстве с царскими казачьими войсками плохо вооруженные, стихийно восставшие народные массы были вынуждены отступить. Вследствие лишения своих родных кочевьев казахи Каркаралинской и Кокчетавской волостей на протяжении 1827–1830 гг. начинают покидать свои территории традиционных кочевков. Они откочевывают в глубь степи, за пределы новых окружных приказов. Подобное действие рассматривалось администрацией крайне негативно, так как было свидетельством проявления неподчинения новому порядку. Для наказания подобной дерзости царизм высылает вслед за ними казачьи отряды. Так, в 1827 г. территорию Каркаралинского внешнего округа покинули Байбуринцы. Их «возврат» остался в истории как одна из кровавых страниц. Для преследования откочевавших Байбуринцев из Каркаралинского округа сибирская администрация немедленно отправляет хорошо вооруженный карательный отряд из 500 казаков. Этот отряд в сентябре 1827 г. силой обратил «отложившихся разных волостей киргиз на прежние кочевья» [13; л.5–8].

Насколько жестоко расправились каратели с восставшими, можно увидеть и из исследования Г.Е. Катанаева: «Мятежники бросились в голодную степь Бетпак-дала, казаки за ними: огнем и мечом

прошли казаки эту степь вплоть до реки Чу, устлая ее трупами людей и животных. Панический страх напал на киргиз, считавших до сего времени голодную пустыню непроходимой для военных отрядов. 65 дней находился отряд в походе и возвратился в Каркаралы в конце ноября». Автор описал морально-психологическое состояние гонимых людей: «Проученные такую расправу киргизы притихли на несколько лет. Однако же пламя недовольства не было потушено вполне, и, тлея, скрытно, время от времени проявляло себя разбойническими нападениями то на караваны, то на пикеты» [4; 36, 37]. Действительно, жестокая расправа над Байбурунцами потрясла казахские волости, и они на время прекратили организованное сопротивление.

Не менее спокойной была и обстановка в Кокчетавском окружном приказе. В 1829 г. в Кокчетавском округе побывал отряд есаула Куликова, действия которого отличились особой жестокостью и непримиримостью по отношению к повстанцам. Грабеж, учиненный Куликовым, вызвал недовольство не только казахов, но и возмущение сибирской администрации. Даже Омское начальство, изучив дело, признало акции Куликова, «сопровождаясь несправедливым употреблением власти», как незаконные или преступлением [14; л.266].

Однако подобные заявления не прекращают военно-политические инициативы самодержавия и политика Российского государства по учреждению в Казахстане русских приказов в Среднем жузе в 30-е гг. XIX в. получила свое дальнейшее распространение. Продолжилось строительство следующих укреплений: 1831 г. — дата учреждения нового. Аягузского внешнего округа. Через год, в 1832 г., — открывается по счету четвертый — Акмолинский внешний округ, в 1833 г. — официально утверждается созданный еще в 1826 г. Баян-Аульский, а также новый Ушбулакский внешние округа. В числе последних открываются Кушмурунский и Кокпектинский внешние округа. Открытие округов «растянулось» на несколько лет и «виновником» этого явился Саржан Касымов. Поэтому для борьбы с ним царизм не жалел ни средств, ни сил, высылая в степь новые карательные отряды.

К сожалению, борьба противоборствующих сторон накалялась. Особенно критичным периодом для повстанцев стал 1832 г. За ним высылаются два мощных отряда под командованием опытных военачальников Лукина, Симонова и Кузнецова. Лукин был почти у цели: его отряду едва не удалось разгромить основные силы повстанцев. Обнаружив султана, казаки открыли по нему огонь, но Саржан молниеносно исчез и снова, по выражению Лукина, «остался не схваченным». Тем не менее, каратели не вернулись с пустыми руками, захватив скот бежавших: 4000 лошадей, 300 верблюдов и до 40 тысяч баранов [15; л.124].

Второй отряд, снаряженный также в 1832 г. с Сибирской линии на урочище Кара-Откель, был выслан под руководством есаула Симонова. Еще дополнительный отряд конной артиллерии и 3-х эскадронов, одновременно с казаками Симонова, высылаются из Баян-Аульского округа для преследования и возврата непокорной Тортаульской волости [16; 47]. Ни один из них не смог поймать мятежного казахского султана.

16 февраля 1833 г. генерал-губернатор Западной Сибири формирует новый отряд под командованием Карбышева для возвращения назад откочевавших за пределы Кокчетавского и Акмолинского округов казахов Коянды-Тагаевской, Каракереевской, Тарактинской, Джагалбайлинской волостей и наказания тех, кто совершил вооруженное нападение на посланный ранее за ними отряд казаков. Выступление отряда планировалось на конец марта, а точнее на тот момент, когда «киргизы по худобе скота не в силах будут уйти от преследования» [15; л. 5].

В начале 1834 г. командир линейного Сибирского казачьего войска Гордеев распорядился о «высылке в степь 2-х тысяч хорошо вооруженных и способных к действию казаков»: 100 человек в Баян-Аульский, столько же в Кокчетавский, Ушбулакский, Каркаралинский внешние округа, 200 человек в Акмолинский [17; л. 6]. Эти отряды должны были укрепить военное присутствие России на новых территориях и охранять приказы от нападения повстанцев.

Продолжая укрепление окружных приказов, российское правительство усилило политику заселения наних казаков с Сибирской линии. Данные меры предпринимались также и для образования в степи постоянных русских поселений В 1834 г. в степь пожелали переселиться 108 казачьих семей [16; 149]. Поощрительными мотивами для них были привилегии, о которых мы говорили выше.

Султан Саржан тем временем безуспешно пытался привлечь на свою сторону казахские роды, подведомственные Кокандскому ханству. Эта деятельность Саржана послужила поводом к его конфликту с ташкентским кушбеком. Объявив казахского султана изменником, кушбек в 1836 г. решил казнить его. Он приказал убить Саржана Касымова, его брата Есенгельды, сына и племянника [18; л. 5, 6].

Новость о гибели султана Саржана Касымова от руки кушбека сибирской администрацией встречается положительно и влияет на благосклонное отношение к кушбеку: ташкентцы «заслужили некоторым образом право на снисхождение наше, казнив долго и много вредившего изменника Государю императору султана Саржана» [19; л. 6].

Заключение

Таким образом, Кокчетавский и Каркаралинский внешние округа стали первыми в казахской степи административно-территориальными единицами в составе так называемой Области сибирских киргизов. Их учреждение стало основной причиной недовольства со стороны Касыма Абылайханова и национально-освободительного восстания казахов под предводительством сына Касыма — султана Саржана Касымова.

Царское правительство активно использует сибирских казаков в борьбе с народными массами. В общем итоге, восстание Саржана Касымова притормозило внедрение нового административного порядка в казахской степи, а также подготовило основу новому этапу национально-освободительного движения казахского народа во главе с Кенесары Касымовым.

К моменту гибели Саржана весь Средний жуз превратился в территорию внешних округов во главе с окружными приказами с прямым подчинением Омскому областному начальнику. Именно национально-освободительное восстание Саржана Касымова, начавшееся незамедлительно после учреждения первых казахских округов — Кокчетавского и Каркаралинского, так или иначе, отбросило на несколько лет учреждение новых внешних округов, приостановив продвижение царских казачьих отрядов вглубь Казахской степи.

Список литературы

- 1 Абдрахманова Б.М. История Казахстана: власть, система управления, территориальное устройство в XIX веке / Б.М. Абдрахманова. — Караганда: Гласир, 2010. — 242 с.
- 2 Материалы по истории политического строя Казахстана / под ред. М.Г. Масаевич. — Алма-Ата: Изд-во АН Казахской ССР, 1960. — 441 с.
- 3 Тимофеев Н. Борьба казахов в 1837–1847 гг. за свою независимость / Н. Тимофеев, Е. Федоров // Большевик Казахстана. — 1940. — № 4. — С. 73–75.
- 4 Катанаев Г.Е. Краткий исторический обзор службы Сибирского казачьего войска с 1582 по 1908 гг. / Г.Е. Катанаев — СПб., 1908. — 67 с.
- 5 Митропольская Т.Б. Из истории Семиреченского казачества / Т.Б. Митропольская. — Алматы: Эділет Пресс, 1997. — 89 с.
- 6 Центральный государственный архив Республики Казахстан. — Ф. 338. — Оп. 1. — Д. 286.
- 7 Энциклопедия военных и морских наук. — СПб., 1894. — 630 с.
- 8 Седельников Т.И. Борьба за землю в Киргизской степи / Т.И. Седельников. — Алма-Ата, 1991. — 21 с.
- 9 Потанин Г.Н. Заметки о Сибирском казачьем войске / Г.Н. Потанин // Военный сб. — № 5. — СПб., 1861.
- 10 Россия. Полное географическое описание нашего Отечества. — Т. 18. Киргизский край. — СПб.: Изд-во А.Ф. Девриена, 1903. — 487 с.
- 11 Терентьев М.А. История завоевания Средней Азии / М.А. Терентьев. — Т. 3. — СПб., 1906. — 547 с.
- 12 Центральный государственный архив Республики Казахстан.(ЦГА) — Ф. 338. — Оп. 1. — Д. 446.
- 13 ЦГА. — Ф. 345. — Оп. 1. — Д. 229.
- 14 ЦГА. — Ф. 338. — Оп. 1. — Д. 485.
- 15 ЦГА. — Ф. 338. — Оп. 1. — Д. 729.
- 16 Путинцев Н.Г. Хронологический перечень событий из истории Сибирского казачьего войска (со времени водворения западно-сибирских казаков на занимаемой ими ныне территории) / Н.Г. Путинцев. — Омск, 1891. — 256 с.
- 17 ЦГА. — Ф. 338. — Оп. 1. — Д. 822.
- 18 ЦГА. — Ф. 338. — Оп. 1. — Д. 865.
- 19 ЦГА. — Ф. 338. — Оп. 1. — Д. 284.

Х.А. Аубакирова

Көкшетау, Қарқаралы округтерінің ашылуы және Саржан Қасымұлы көтерілісі

Мақала Көкшетауда және Қарқаралыда тұңғыш рет ашылған қазақ округтерінің мәселесін зерттеуге арналған. 1822 жылдан бастап «Сібір қырғыздары туралы» Жарғы енгізіліп, саяси және әкімшілік-территориялық басқарудың жаңа тәртібі орнатылған. Бұл реформалар жергілікті халықтың наразылығын туғызды. 1824 жылы Қасым сұлтанның ұлы Саржан Қасымұлы бастаған қазақ халқының ұлт-азаттық көтерілісі басталды. Он жылдан астам мерзімге, 1824–1836 жж. созылған бұл ұлт-азаттық көтеріліс ірі бас көтерудің біріне айналды. Өз жерін отарлауға қарсы шыққан қазақтарды басу үшін бағытталған сібір казачествосы патша үкіметінің басты құралына айналды. Тарихи және мұрағат материалдарының негізінде Саржан Қасымұлы бастаған көтеріліс тарихын, Ресейдің Қазақстанға байланысты сыртқы саясатындағы 1822 жылдан бастап сібір казачествосының ролін және орнын зерттеуге талпыныс жасалды. Тарихи еңбектерді талдау мен мұрағат құжаттарын салыстыру нәтижесінде автор Саржан көтерілісі қазақ өлкесінде жаңа әкімшілік тәртіптің енуін тежеді деген қорытынды жасайды. Патша үкіметі қазақ халқын басу үшін сібір казачествосын пайдаланды. Алайда Саржан көтерілісі патшаның қазақ отрядтарының қазақ өлкесінің ішіне жылжуын тоқтатып, жаңа сыртқы округтерінің ашылуын бірнеше жылға шегерді. Зерттеудегі статистикалық мәліметтер мен басқа материалдар Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік мұрағатының 338-і және 345-і фондтарының құжаттарына негізделген. Зерттеудің хронологиялық шеңбері 1822 жылғы «Сібір қырғыздары туралы Жарғыны» енгізу мерзімінен басталып 1836 жылы Саржан Қасымұлы қаза болған уақытқа дейін белгіленген.

Кілт сөздер: Қасым Абылайханұлы, Саржан Қасымұлы, Жарғы, округ, генерал-губернатор, ұлт-азаттық көтеріліс, сібір казачествосы, патша әкімшілігі, көтерілісшілер.

K.A. Aubakirova

Establishment of the Kokshetau, Karkaraly districts and the uprising of Sarzhan Kasymov (1824–1836)

The article is devoted to the problem of establishing the first Kazakh districts — Kokshetau and Karkaraly. In 1822, the «Charter of the Siberian Kirghiz» was introduced, according to which a new political and administrative-territorial nature of management was introduced. This reform provoked protests from the local population. In 1824, the insurrection of the Kazakhs began under the leadership of the son of Sultan Kasym — Sarzhan. This was one of the largest insurrection, lasting more than ten years, from 1824 to 1836. Siberian Cossacks became the main instrument of tsarism in pacifying the Kazakh people, who opposed the seizure of their lands. On the basis of historical and archival material, an attempt was made to reconstruct the history of the insurrection of Sarzhan Kasymov, to study the role and place of the Siberian Cossacks in Russia's foreign policy towards Kazakhstan since 1822. Statistical data and other research materials are based on documents 338 and 345 of the Central State Archives of the Republic of Kazakhstan. As a result of the analysis of research and comparison of archival documents, the author came to the conclusion that the insurrection of Sarzhan Kasymov slowed down the introduction of a new administrative order in the Kazakh steppe. The tsarist government was actively using the Siberian Cossacks in the fight against the masses. It was the insurrection of Sultan Sarzhan that threw the establishment of new external districts for several years, halting the advancement of the tsarist Cossack detachments deep into the Kazakh steppe. The chronological framework is outlined by the period of the beginning of the implementation of the «Charter of the Siberian Kirghiz» from 1822 to the time of Sarzhan's death — 1836.

Keywords: Kasym Abylaikhanov, Sarzhan Kasymov, charter, district, general government, national liberation uprising, Siberian Cossacks, tsarist administration, rebels.

References

- 1 Abdrakhmanova, B.M. (2010). *Istoriia Kazakhstana: vlast, sistema upravleniia, territorialnoe ustroistvo v XIX veke [History of Kazakhstan: power, management system, territorial structure in the nineteenth century]*. – Karaganda [in Russian].
- 2 Mashevich, M.G. (Ed.). (1960). *Materialy po istorii politicheskogo stroia Kazakhstana [Materials on the history of the political system of Kazakhstan]*. Alma-Ata: Izdatelstvo AN Kazakhskoi SSR [in Russian].
- 3 Timofeev, N., & Fedorov, E. (1940). *Borba kazakhov v 1837–1847 gg. za svoiu nezavisimost [The struggle of the Kazakhs in 1837-1847 for their independence]*. *Bolshevik Kazakhstana – Bolshevik of Kazakhstan*, 4, 98 [in Russian].

- 4 Katanayev, G.E. (1908). *Kratkii istoricheskii obzor sluzhby Sibirskogo kazachego voiska s 1582 po 1908 gg.* [A brief historical overview of the service of the Siberian Cossack army from 1582 to 1908]. Saint Petersburg [in Russian].
- 5 Mitropolskaia, T.B.(1997). *Iz istorii Semirechenskogo kazachestva.* [From the history of the Semirechensk Cossacks]. Almaty [in Russian].
- 6 Tsentralnyi gosudarstvennyi arkhiv Respubliki Kazakhstan [Central State Archives of the Republic of Kazakhstan]. F. 338. Op. 1. D. 286 [in Russian].
- 7 Entsiklopediia voennykh i morskikh nauk (1894). [Encyclopedia of Military and Naval Sciences]. Saint Petersburg, [in Russian].
- 8 Sedelnikov, T.I. (1991). *Borba za zemliu v Kirgizskoi stepi* [Struggle for land in the Kyrgyz steppe]. Alma-Ata [in Russian].
- 9 Potanin, G.N. (1861). *Zametki o Sibirskom kazachem voiske* [Notes about the Siberian Cossack army]/*Voennii sbornik – Military collection.* Saint Petersburg., 5 [in Russian].
- 10 Rossiia. *Polnoe geograficheskoe opisanie nashogo Otechestva (1903).* [Russia. Full geographical description of our Fatherland, Kyrgyz territory]. Saint Petersburg: Izdatelstvo A.F. Devriena, 18 [in Russian].
- 11 Terentev, M.A (1906). *Istoriia zavoevaniia Srednei Azii* [History of the conquest of Central Asia]. Saint Petersburg, 3 [in Russian].
- 12 Tsentralnyi gosudarstvennyi arkhiv Respubliki Kazakhstan [Central State Archives of the Republic of Kazakhstan]. F. 338. Op. 1. D. 446 [in Russian].
- 13 Tsentralnyi gosudarstvennyi arkhiv Respubliki Kazakhstan [Central State Archives of the Republic of Kazakhstan]. F. 345. Op. 1. D. 229 [in Russian].
- 14 Tsentralnyi gosudarstvennyi arkhiv Respubliki Kazakhstan [Central State Archives of the Republic of Kazakhstan]. F. 338. Op. 1. D. 485 [in Russian].
- 15 Tsentralnyi gosudarstvennyi arkhiv Respubliki Kazakhstan [Central State Archives of the Republic of Kazakhstan]. F. 338. Op. 1. D. 729 [in Russian].
- 16 Putinzev, N.G. (1891). *Khronologicheskii perechen sobytii iz istorii Sibirskogo kazachego voiska (so vremeni vodvoreniia zapadno-sibirskikh kazakov na zanimaemoi imi nyne territorii)* [Chronological list of events from the history of the Siberian Cossack army (since the establishment of the West Siberian Cossacks in the territory they currently occupy)]. Omsk [in Russian].
- 17 Tsentralnyi gosudarstvennyi arkhiv Respubliki Kazakhstan [Central State Archives of the Republic of Kazakhstan]. F. 338. Op. 1. D. 822 [in Russian].
- 18 Tsentralnyi gosudarstvennyi arkhiv Respubliki Kazakhstan [Central State Archives of the Republic of Kazakhstan]. F. 338. Op. 1. D. 865 [in Russian].
- 19 Tsentralnyi gosudarstvennyi arkhiv Respubliki Kazakhstan [Central State Archives of the Republic of Kazakhstan]. F. 338. Op. 1. D. 284 [in Russian].

Г.А. Алпыспаева*, Г. Жуман, Л.Т. Джумалиева, Ш.Н. Саяхимова

*Казахский агротехнический университет им. С. Сейфуллина, Нур-Султан, Казахстан
(E-mail: galpyspaeva@mail.ru; guliktim@mail.ru; lazzat-69@mail.ru; sh_sayahim@mail.ru)*

Указ от 17 апреля 1905 г. «Об укреплении начал веротерпимости» и христианский прозелитизм в Казахстане в начале XX века

Статья посвящена вопросу мало изученного аспекта государственно-конфессиональной политики Российской империи в отношении мусульманского населения Казахстана в начале XX века — христианскому прозелитизму. На основе архивных документальных источников и материалов периодических изданий обоснована точка зрения о том, что с изданием императором Указа от 17 апреля 1905 г. «Об укреплении начал веротерпимости» политика христианизации казахов имела продолжение в условиях активизации мусульманского движения. Авторами охарактеризованы методы проведения христианизации, применяемые православными миссионерами, среди мусульман края. Организованный христианский прозелитизм вызывал ответную реакцию мусульман в виде активной пропаганды идей ислама среди русских крестьян-переселенцев, что обусловило переходы христиан в магометанство. В статье проанализирована и раскрыта совокупность причин и факторов перехода в иные вероисповедания как христианского, так и мусульманского населения края: тяжелое материальное положение крестьян-переселенцев, меркантильные интересы предприимчивых людей, семейно-бытовые обстоятельства, личные побуждения человека и пр. Участвовавшие после выхода Указа случаи принятия ислама русским населением воспринимались миссионерами христианства как подрыв авторитета православной церкви и русской власти, в целом, способствовали усилению их активности.

Ключевые слова: религия, ислам, христианство, государственно-конфессиональная политика, мусульманское население, Российская империя.

Введение

Начало XX века в истории Российской империи характеризуется активизацией государственной политики в отношении религиозных конфессий, в том числе в отношении мусульман империи. Свидетельством актуальности проблемы и выражением озабоченности государства состоянием религиозного вопроса стало издание Указа от 17 апреля 1905 г. «Об укреплении начал веротерпимости», в котором нашла отражение концептуальная модель государственно-конфессиональной политики российского самодержавия. Государственная политика в отношении мусульман в начале XX века включала всю совокупность мероприятий правительства, касающихся жизни религиозных общин: систему управления духовной жизнью верующих, политику в области исламского образования и в отношении духовенства и вакуфных наделов, регулирование паломничества мусульман, политику христианизации и др. Предметом данного исследования является мало изученное направление религиозной политики имперского государства в Казахстане в начале XX века, а именно политика организованного христианского прозелитизма, активизировавшаяся после выхода Указа от 17 апреля 1905 г. и вызывавшая ответную реакцию мусульман, выражавшуюся в усиленной пропаганде идей ислама и склонении русских к переходу в магометанство.

Научная проблема религиозной политики самодержавия в отношении мусульман империи интересна исследователям, а историография вопроса включает не только работы отечественных, но и зарубежных авторов. Общие проблемы взаимоотношений российской администрации и мусульман империи подробно освещаются в работах Д.Ю. Арапова, в которых он досконально изучил законодательную базу исламской политики самодержавия с XVIII в. до начала XX в. [1], охарактеризовал действия управленческих структур центра и на местах [2]. Заслуживает внимания работа исследовательской группы по изучению особенностей религиозной политики России в Центральной Азии, в том числе в регионах Казахстана [3]. Исследователь С.С. Бороздин анализирует результаты политики российских властей в отношении мусульманского населения Туркестана и Бухарского эмирата в период с 1867 по 1914 гг., особенности формирования политики «игнорирования ислама» К.П. Кауфма-

*Автор-корреспондент. Email: galpyspaeva@mail.ru

на, дальнейшее ее развитие при последующих генерал-губернаторах [4]. В работах А.А. Сафонова рассматриваются вопросы конфессиональной политики самодержавия после выхода Указа 1905 года [5].

В трудах казахстанских авторов получили разработку отдельные аспекты религиозной политики самодержавия. В работах З.Т. Садвокасовой анализируются вопросы религиозной политики самодержавия в сфере образования казахского населения, раскрывается сущность русификаторской политики царизма через образование [6]. Автор рассматривает вопросы участия мусульманских духовных служителей в национально-освободительном движении в начале XX столетия [7]. В работах А.С. Тасмагамбетова с исторических позиций изучается история паломничества мусульман Казахстана в Мекку в XIX – начале XX веков [8].

Анализ содержания и характера дискуссий о христианизации казахов, развернувшихся в русском обществе на страницах изданий и периодической печати во второй половине XIX – начале XX в., дается авторами Г. Алпыспаевой, Г. Жуман, С. Багдатовой, Ш. Саяхимовой [9]. Взгляды и деятельность ученых-ориенталистов и миссионеров на христианизацию нашли освещение в работах В.Г. Гималиева [10; 52–56], Н.М. Лукашовой [11; 36–57], С.Н. Абашина [12; 43–96], Л.М. Файзрахманова [13; 146–150]. Авторы сходятся во мнении, что в интерпретации ориенталистов христианизация подразумевала, прежде всего, проникновение идей православия и христианского мировоззрения в религиозное сознание казахов. Проблемы миссионерства православной церкви получили научную разработку в работах Ю.А. Лысенко [14; 195], И.В. Волкова [15; 146–154], А.С. Аманжулова [16; 60–63]. Проблемам перехода мусульман в православие, анализу мотивов и причин принятия инородцами христианства посвящены работы С.В. Горбуновой [17; 247], А.Ю. Конева и Р.О. Поплавского [18; 165–174].

Материалы и методы

Источниковая база статьи опирается на документальные материалы, хранящиеся в Центральном Государственном архиве (ЦГА) РК в г. Алматы и Государственном архиве Оренбургской области (ГАОО) РФ. Основные документы, характеризующие государственную политику царизма в отношении ислама и мусульманского населения, сосредоточены в фондах высших и центральных государственных учреждений ЦГА РК: Семиреченском областном правлении (Ф. 44), Семипалатинском областном правлении (Ф. 15), Тургайском областном правлении (Ф. 25), Туркестанском епархиальном комитете по устройству церковного быта переселенцев (Ф. 115), Заведующего розыскным пунктом Семиреченской области (Ф. 73), Аулие-Атинском уездном управлении Министерства внутренних дел г. Аулие-Ата Сыр-Дарьинской области (Ф. 146). Научную ценность представляют выявленные в названных фондах законодательные акты, распоряжения и постановления генерал-губернаторов, отчеты и официальные доклады в различные министерства и ведомства, переписка чиновников по вопросам религии, обращения и прошения обывателей по вопросам перехода в иные вероисповедания, а также фискальные документы по учету гербового сбора. В ГАОО использовались материалы Ф. 175 — Оренбургского епархиального комитета Православного миссионерского общества: отчеты комитета за разные годы, рапорты священников о поездках в казахские степи для ведения проповедей в казахских аулах, журналы комиссий по устройству быта новокрещенных казахов Тургайской области и прочие документы. Обозначенные источники в совокупности иллюстрируют политику имперского государства в отношении мусульманского духовенства и мусульман Казахстана.

Информативный источниковый материал содержат дореволюционные периодические издания, в частности, журнал «Туркестанские епархиальные ведомости», на страницах которого публиковались правительственные распоряжения по духовному ведомству, указы Святейшего Синода, резолюции Епархиального архиерея, постановления Туркестанской духовной консистории, отчеты Туркестанского епархиального комитета Православного миссионерского общества за разные годы (1909–1917 гг.), статьи священнослужителей и прочие материалы. Отдельные номера содержат статистические материалы учета населения по вероисповеданию, сведения о количестве храмов, мечетей, молитвенных домов в Туркестанском крае.

Таким образом, обозначенный круг источников позволяет изучить заявленную проблему христианизации мусульман Казахского края в начале XX века во всех ее проявлениях.

Результаты

К началу XX в. Российская империя была поликонфессиональным государством, в религиозной структуре которого, наряду с христианством, важное место занимал ислам. По данным Всероссийской переписи населения 1897 г., в стране насчитывалось 13,889 млн мусульман. В областях Степного и Туркестанского генерал-губернаторств мусульмане составили 90 % от общего количества мусульман империи. Ислам после христианства занимал вторую позицию в религиозной системе государства [19; 130]. Центральным правительственным органом, регулировавшим жизнь мусульман империи, был Департамент духовных дел иностранных исповеданий (ДДДИИ) в составе Министерства внутренних дел. В ведении Департамента находился весь круг вопросов религиозной жизни мусульман: органы управления духовными делами мусульман; образование мусульманских приходов; постройка и открытие мечетей и молитвенных домов мусульман; мусульманские учебные заведения и печать, фауфное имущество мусульманских духовных учреждений; метрикация мусульман; вопросы семейно-брачных отношений и др. [20; 74–75].

В рассматриваемый период в Российской империи сформировалась система управления мусульманами и духовными учреждениями ислама, не представлявшая собой единой унифицированной модели. Мусульмане Европейской России и Сибири управлялись Оренбургским и Таврическим муфтиятами, подчинявшимися Министерству внутренних дел. Духовенство этих регионов входило в структуру государственного управления, а в правовой жизни мусульман применялись нормы шариата. Мусульмане Кавказа состояли в ведении отдельных духовных управлений, подведомственных имперской администрации края. Управление мусульманами Степных областей и Туркестанского края отличалось. Во-первых, специального органа по управлению мусульманами не было, все вопросы духовной жизни мусульман решала местная колониальная администрация, состоявшая в ведомстве Военного министерства. Во-вторых, мусульманское духовенство имело статус слугителей веры и исключалось из системы государственного управления. В-третьих, в судебной практике предпочтение отдавалось адату — обычному праву казахов. Не учитывался тот факт, что в Туркестанском крае, по официальным данным, проживало свыше пяти миллионов мусульман [21; 3]. Законодательным документом, определившим политику государства в отношении мусульман Степного и Туркестанского генерал-губернаторств, было Положение 1891 г.

Эпоха буржуазно-демократических революций в России в начале XX в. привела к изменениям и в религиозной жизни общества. В целях сохранения в стране политической стабильности 17 апреля 1905 г. Николай II подписал Указ «Об укреплении начал веротерпимости», состоящий из 17 пунктов. Издание Указа имело целью преодолеть правовое неравенство религиозных конфессий в Российской империи, но он еще ярче обозначил актуальность «мусульманского вопроса». Указом вводилась ограниченная свобода вероисповеданий: свобода выбора религии и свобода отправления религиозных обрядов. Юридически закреплялось право личности на переход в рамках христианских исповеданий, допускался переход из православия в нехристианскую веру. Указ расширил права инославных конфессий, признавал важность улучшения правового положения мусульман. Таким образом, Указ определил отношение государства к инославным и иноверным исповеданиям. По мнению А.А. Сафонова «весомым результатом принятия Указа следует признать юридическое закрепление права личности на вероисповедные переходы в рамках христианских исповеданий, а также допущение отпадения от православия лиц, числящихся в нем формально, а на деле исповедовавших свою старую религию, в одну из нехристианских вер» [5; 342].

Политика христианизации мусульманского населения Казахстана, концептуально оформившаяся при участии ученых-ориенталистов (Н.И. Ильминский) и теоретиков миссионерства (В.П. Наливкин, Н.П. Остроумов, С.М. Граменицкий, М.А. Миропиев), активно реализовывалась христианами миссионерами еще с XIX в. и получила свое продолжение в начале XX столетия. Огромная роль в приобщении мусульман к христианству принадлежала Русской православной церкви.

В Степных областях Казахстана христианизация проводилась миссионерами Оренбургского епархиального комитета Православного миссионерского общества, созданного в 1875 г. и работавшего до 1918 г. Собственно он создавался с целью насаждения православия среди нерусских народов Оренбургской губернии и Тургайской области, а также для борьбы со старообрядничеством и сектантством. Территория, на которой Комитет осуществлял свою деятельность, делилась на станы: Актюбинский, Александровский, Богодуховский и Макарьевский. При станах функционировали 4 миссионерские школы [22, л. 1].

Священники Православного миссионерского общества при Оренбургской епархиальной комиссии регулярно выезжали в казахские степи для проведения проповедей и бесед с кочевниками. В рапортах о поездках они не только сообщали о проделанной работе, но и делились наблюдениями за казахами-кочевниками, их взаимоотношениями с казаками и крестьянами-переселенцами. К примеру, известный священник Николай Сейфуллин, объехавший с проповедями регион от Оренбурга до Кустаная, охватив практически весь Кустанайский уезд, в начале XX в. писал о том, что дал совет русским семьям «быть с киргизами в миру и согласии, не отбивать их от себя, стараться часто по дружески беседовать с ними, читать им священную историю на киргизском языке» [23; 4]. Он отмечал, что казахи «любопытны, сами заводят речь. Повествование о воскресении Спасителя извращено татарами-муллами, поэтому в беседе я излагал священные истории о сотворении мира, грехопадении, жертвоприношении, искуплении рода человеческого» [23; 6].

В 1880 г. генерал-губернатор Степного края Г.А. Колпаковский, участник завоевания Туркестанского края, подготовил Всеподданнейший доклад на имя императора о необходимости открыть противомусульманскую миссию среди казахов Семипалатинской области. В начале XX в. деятельность этой миссии распространялась и на Акмолинскую область, в пределах которой было 8 станом с двумя монастырями: мужским и женским [24; 359]. Ходатайство Г.А. Колпаковского об открытии миссии подтолкнуло Туркестанское епархиальное начальство к тому, чтобы открыть в епархии миссию и миссионерские учреждения. По ходатайству Туркестанского епархиата на средства Православного миссионерского общества был открыт миссионерский Исык-Кульский мужской монастырь. В организации монастыря принимал участие Г.А. Колпаковский; он распорядился выделить 500 десятин земли, лес и разный строительный материал. Монастырь был разрушен землетрясением, но вскоре восстановлен и вновь начал свою работу с 1894 г. При восстановлении участок монастыря был увеличен до 2300 десятин плодородной земли. Из Валаамского монастыря были выписаны монахи, но они миссионерской деятельностью среди казахов практически не занимались по причине отсутствия специальной подготовки.

Организации противомусульманской миссии в Туркестанском крае придавалось особое значение. В свое время, еще в конце XIX в., во Всеподданнейшем докладе первый Туркестанский генерал-губернатор К.П. Кауфман писал: «В Туркестанском крае, на окраине, где с православной верой соприкасается мусульманство, может быть самое фанатичное, нельзя без ущерба для государственной религии и ее значения забросить Туркестанскую паству. Кроме чисто религиозного значения, неустройство этой паствы влияет весьма вредно и на прочность нашего положения в мусульманском крае. Открытие архиерейской кафедры в пограничном крае, населенном мусульманами и язычниками, неоспоримо будет благотворно влиять не только на русское население, но и на туземцев» [24; 357].

Генерал-губернатор Туркестана С.М. Духовской во Всеподданнейшем отчете на имя императора в 1899 г. отмечал, что «Туркестанскую окраину с густым мусульманским населением еще нельзя считать краем, мирное спокойствие которого вполне обеспечено. Обстоятельство это должно проходить красною нитью во всех мероприятиях на месте, и во всех обсуждениях и разрешениях высших инстанций всех министерств и ведомств» [25; 3]. Туркестанский край общей площадью в 1479298 кв. км включал пять обширных областей, в которых проживало 6,5 млн мусульман и только 300 тысяч христианского населения. В регионе было огромное количество мектебов и медресе, в одном только Ташкенте насчитывалось 346 мечетей [24; 357]. Всего же в крае, по данным за 1917 г., насчитывалось 8350 мечетей, а церковей всего 243 [26; 204]. Подавляющее численное превосходство мусульманской конфессии в крае не могло не вызывать тревогу у православного духовенства.

Идея открытия миссии при Туркестанской епархии принадлежала Туркестанскому епископу Димитрию. По его ходатайству Св. Синод 12 апреля 1912 г. издал Указ об учреждении в Туркестанской епархии должности епархиального противомусульманского миссионера-проповедника. Под текстом Указа была поставлена резолюция Его Преосвященства от 25 апреля 1912 г. такого содержания: «В Консисторию. Слава Богу. Немедленно приступить к подысканию достойного кандидата. Епископ Димитрий» [24; 357]. Уже в июле епископ телеграфировал Тобольскому миссионеру подать прошение и предложил занять должность миссионера в Туркестане. По ходатайству перед Св. Синодом епископа первым Туркестанским противомусульманским миссионером-проповедником был назначен Тобольский миссионер-протоиерей Е. Елисеев. Назначение христианской миссии в лице одного миссионера не вполне удовлетворяло христианское духовенство, стремившегося создать миссию в несколько станом, но для этого требовались огромные средства, а их не было. Так состоялось офици-

альное учреждение миссии, хотя, по признанию духовенства, в Туркестанской епархии неофициально миссия существовала еще ранее, были проповедники и собеседники, как среди духовенства, так и мирных жителей. Благотворительные учреждения, Казанско-Богородичное Братство, а впоследствии Туркестанский епархиальный комитет Православного миссионерского общества оказывали материальные пособия новокрещенным.

После выхода Указа 1905 г. «Об укреплении начал веротерпимости» в либеральной печати поднимался вопрос о правомерности существования института миссионеров и проведения христианских проповедей. В адрес православной церкви поступали критические высказывания касательно того, что миссионерская деятельность совершенно напрасна и даже незаконна. Однако такие взгляды церковь «считала ошибочными и открыто заявляла, что ни в коем случае не откажется от миссионерской деятельности среди иноверных и инославных» [27; 198]. По мнению церковных деятелей, «Указ от 17 апреля 1905 года и последующие законоположения нисколько не поколебали установленного основными законами государства первенствующего в России положения православной церкви. Поэтому неизблемым остается и право православной церкви свободно проповедовать иномыслящим свое вероучение и привлекать их в свое лоно путем убеждений и мерами нравственного воздействия. Миссионерская проповедь среди иномыслящих, бесспорно, является вполне законной с точки зрения действующего светского законодательства» [27; 200].

Миссионеры продолжали посредством живой проповеди разъяснять превосходство христианства перед магометанством. Проповеди и поучения велись на русском, татарском, киргизском и сартовском языках. В приходах образовывали противомогометанские кружки, из центра выписывали брошюры антиисламского содержания. С выходом Указа критика ислама православными деятелями стала еще жестче. На страницах печати ислам характеризовался как «силастрашная, но пока спящая, и рану она может нанести России смертельную, непоправимую, когда проснется... Сила эта, так или иначе пробужденная и нафантазированной, не знает предела своей жестокости...» [21; 4].

Неоднократные попытки перехода в православие отмечены были на территории Семиреченской области. Миссионеры докладывали, что в числе крещенных были грамотные сарты и казахи, закончившие русско-туземную школу. Интересный случай произошел с крещеным казаком Стамбеком Тюрюкуловым, числившемся православным в течение двадцати лет. За все это время он ни разу не посетил христианский храм, молитв не изучал по причине незнания русского языка. История перехода его в христианскую веру такова. «Тюрюкулов женился на вдове своего умершего единоверца, пожелавшей выйти именно за него замуж, а не за ближайшего родственника своего умершего мужа. Обиженные родственники решили отнять ее силой, и тогда-то у Тюрюкулова созрела мысль освободиться от магометанских законов в брачном вопросе путем перехода в христианство, и он осуществил свое намерение, крестившись в тюремной церкви» [28; 18, 19].

Большая часть казахов, принявших христианство, делали это не в силу поменявшихся духовных воззрений, не по причине разочарования в религии Пророка; православием пользовались как временным средством для решения возникавших жизненных проблем, как это было с Тюрюкуловым. К принятию христианской веры зачастую подталкивали меркантильные интересы особо предприимчивых мусульман. Имели место случаи, когда в православие переходили «для заключения брачного союза и избегания уплаты калыма, установленного у магометан и нередко невыполнимого для брачующихся» [29; 95]. В текстах отчетов миссионеров православной миссии в крае отмечалось: «Причиной, побуждающей принять крещение, иной раз были такие заявления сартов: мои родители желают женить меня на сартянке. По религиозным и бытовым обычаям ислама она должна вечно ходить под чадрой (покрывало из конского хвоста), никому не показываться, она должна сидеть дома. Получается, что для мужа она становится обузой, так как не сможет оказать посильную помощь мужу в торговых делах на базаре, на улице среди людей» [26; 203]. Не случайно государственный деятель Российской империи П.А. Столыпин, ревностно отстаивавший доминирующие позиции Русской православной церкви, считал малорезультативным обращение иноверцев (в том числе мусульман) в христианство, так как на это тратились огромные денежные средства из казны [30; 51, 52].

О слабой эффективности противомусульманского миссионерства свидетельствует статистика. Например, на территории Туркестанского края с 1912 по 1916 гг. количество новокрещенных мусульман составило всего 226 человек. «Число совершенно ничтожное», — признавали миссионеры [26; 202].

Статистика новокрещенных мусульман в Туркестанском крае с 1912 по 1916 – гг.

Годы	Новокрещенных мусульман		Всего
	миссионерами	приходскими священниками	
1912	3	Неизвестно	3
1913	3	38	41
1914	9	39	48
1915	18	37	55
1916	12	67	79
Всего	45	181	226

Из данных таблицы 1 видно, что наибольшее число крещенных было в 1916 г. Увеличение количества крещенных в этом году связано с тем, что многие молодые мусульмане призывного возраста обращались с просьбой о крещении, чтобы избежать набора на тыловые работы по царскому Указу 1916 г. Как сообщали миссионеры, «число крещений было бы больше в этом году, но, ввиду набора туземцев на тыловые работы, многим молодым людям (сартам и киргизам) отказывали, в особенности во втором полугодии, чтобы не дать им возможности избавиться от воинской повинности» [26; 202].

Согласно данным ежегодных отчетов Туркестанской епархии, христианизация мусульманского населения не имела серьезного успеха, число новокрещенных было незначительным. Тем не менее политика христианизации продолжалась, священники-миссионеры предлагали усилить борьбу против ислама и осуществлять ее в нескольких направлениях [31; 590]. Наиболее эффективным направлением считалось открытие школ церковно-миссионерского характера с центральными главными училищами, использование в обучении родного языка детей и постепенный переход к изучению русского языка. В Туркестанском крае активно действовали Иссык-Кульская и Сарканская миссионерские школы. Последняя пользовалась поддержкой Миссионерского комитета и содержалась на средства комитета. Кроме того, комитет поддерживал учащихся из бедных семей калмыков и киргиз, обеспечивая их обувью и одеждой. В 1912 г. в школе обучалось 84 учащихся, из них 46 инородцев (40 мальчиков и 6 девочек): калмыков — 15 и казахов — 31 человек. С конца 1912 г. в эту школу, ввиду большого количества учащихся, назначен был второй учитель — калмык С. Багдин, жалование ему выплачивал Миссионерский комитет в сумме 240 рублей в год [32; 44].

Миссионеры считали эффективным методом христианизации открытие русских и русско-туземных школ и училищ с преподаванием религиозных предметов. В целях успешной христианизации они предлагали совершать богослужения и проповеди на родном языке инородцев, а потому миссионеры должны были овладевать языками местных. Еще один прием состоял в том, чтобы назначать к инородцам священников и учителей из среды инородцев, всецело преданных России, или русских, владеющих инородческими языками. В условиях активизации мусульманского движения предлагалось оградить влияние мусульманской литературы и культуры.

Указ 17 апреля 1905 г. был воспринят в обществе неоднозначно. Наибольшую озабоченность он вызывал у христианских миссионеров, проповедническая деятельность которых подвергалась критике даже со стороны единоверцев. В одном из либеральных журналов была помещена карикатура такого содержания: с караваем хлеба стоит миссионер перед язычницей, а внизу надпись: «Угощу тебя баранкой, будешь скорее христианкой!» [33; 392]. Карикатура высмеивала методы работы миссионеров с туземцами, получившие одобрение на миссионерских съездах. Суть их состояла в том, чтобы в работе с мусульманами учитывать обычаи и традиции инородцев. К примеру, инструкция миссионерам для привлечения в христианство мусульман «Как нужно принимать и обходиться с туземцами?» гласила: «У любого народа есть свои обычаи, церемонии и этикет, к которым нужно приспособляться, чтобы сблизить его с собой, войти в доверие, а самое важное — не оскорбить его. У туземцев, киргиз до сих пор сохранился обычай хлебо-соли, который они должны оказывать всякому проезжающему и проходящему, давая приют и пищу, как гостю, его слуге и лошади.... Любая еда делится между всеми присутствующими. Это же желают они видеть и у русских. Киргиз, долго сидевший у русского и не крошки не отведавший, отправляясь домой, обязательно скажет: «Жаман, бай Ибанныной ундя канча отырдым, ток саркытын бермяде» (Худой богач Иван, сколько времени сидел у этого бая, но и крошки не видал). Тогда он приходит к такому заключению, что мусульманин, его вера и

обычай лучше, чем русский и русская вера» [33; 391]. Инструкция рекомендовала миссионерам проявлять уважение к обычаям инородцев в целях успешной христианизации. Следуя ей, миссионеры угощали заезжающих мусульман чаем, на Рождество, Пасху и в престольный праздник устраивали общественные обеды, предваряемые молитвой и благословением. Во время обеда пели перемененно молитвы и псалмы. Летом обеды устраивались на площади, а зимою в помещении школы.

Примечательно, что эти опасения были не напрасными. После издания Указа участились случаи перехода в ислам русского населения, число православных, принявших ислам, стало увеличиваться. Так, в 1908 г. «Туркестанские епархиальные ведомости» писали, что «переходы из православия в мусульманство... настолько стали делом заурядным, что уже никого не удивляют» [34; 124]. Протоиерей Туркестанской епархии Е. Елистоев в отчете за 1913 г. приводил такие данные: до 500 русских девушек после объявления Манифеста перешли в ислам [35; 334]. В своих наблюдениях миссионеры отмечали, что «мусульмане Туркестанского края — сарты, бухарцы, узбеки, киргизы, таджики и татары — в последние годы активно склоняют русских женщин, в особенности несовершеннолетних, к незаконному сожителству, агитируют их отказаться от православия, ходатайствуют перед гражданским и духовным начальством официально перейти в ислам и вступить с мусульманином в «законный» брак по мусульманскому обряду» [35; 323].

Разумеется, вряд ли можно утверждать, что мусульманское духовенство занималось организованным прозелитизмом. Вместе с тем, нельзя отрицать усиливавшуюся пропаганду идей ислама среди христиан. «Антихристианские понятия проповедываются теперь и среди интеллигенции. Теперь ставят Коран наравне с Евангелием, утверждая, что Кораном и Евангелием одинаково проповедуются мир и нравственность», — писал в отчетах епархиальный миссионер-проповедник Е. Елистоев, доказывая необходимость христианской проповеди в эпоху общегосударственных реформ [27; 201]. Об участвовавших случаях перехода в ислам русских женщин и девушек свидетельствуют архивные документы в виде обращений и ходатайств в местную администрацию с просьбой разрешить принять ислам. С прошением на имя Военного губернатора Семиреченской области обратилась дочь мещанина из Копала И.А. Климова, заявив о своем желании принять магометанскую веру. Решение свое она обосновала так: «Мать моя по происхождению киргизка по имени Калджан, но с принятием православной веры вышла замуж за мещанина Александра Климова, ныне умершего, но, несмотря на его принятие православной веры, таковою она в точности не выполняла, т.е. не ходила в церковь, не принимала святых заветов, а придерживалась исключительно киргизских обычаев и меня к этому обучила. Я решила перейти в мусульманскую веру, к которой мать приучила, это могут подтвердить жители г. Копала» [36; л. 5 и об.]. Продолжение эта история получила на страницах «Туркестанских епархиальных ведомостей», где выяснился истинный мотив, побудивший И. Климову принять мусульманство. Как оказалось, после прибытия в г. Верный в 1910 г. она полюбила мусульманина, который обещал взять ее в жены, но только при условии ее перехода в ислам [28; 19, 20].

Аналогичная история произошла с молодой девицей А.А. Зоной, которая свое решение принять ислам объясняла семейно-личностными обстоятельствами: «По материнской линии я происхожу из киргиз Баскудукской волости Павлодарского уезда, кочующих в районе близ пос. Ямышевского. В настоящее время я сожительствую с татаринном Сабыржаном Мухамеджановым и исповедую магометанство. Согласно Высочайшего Указа от 17 апреля 1905 года прошу сделать распоряжение о моем переводе в магометанскую религию. Прилагаю метрическую выписку и гербовый сбор в сумме двух рублей» [37; л. 202].

Каждый случай перехода в ислам рассматривался как удар по престижу православия и не оставался без внимания епархиального начальства. Это хорошо демонстрирует документ следующего содержания: «Указ Туркестанской духовной консистории об увещании остаться в лоне православия и оставить намерение о переходе в ислам посада Дубовки, Саратовской губернии, мещанки Аполинарии Лукьяновой Смокутаевой, 33 лет, коренной русской, обольщенной сартом, что он на ней женится, и она по обычаю сартов, как жена мусульманина, будет сидеть дома, ничего не делать, а муж ей обязан доставлять все. Мотивируя этим, она подала прошение епархиальному начальству, а два прошения подавала Туркестанскому генерал-губернатору, чтобы разрешили ей перейти в ислам и выйти замуж за ташкентского сарта. Пришлось вызвать сарта и обличить его в противозаконном поступке даже с мусульманской точки зрения, сарты в этом отношении просто хотели на поступке легкомысленной русской женщины создать позор и насмешку над христианством. Больших трудов стоило убедить ее остаться в лоне православия, но, наконец, при Божьей помощи она пришла к слезному и

искреннему раскаянию. В этом случае помогли беседы и брошюры противомусульманского содержания» [27; 203].

В ислам переходили не только рядовые христиане. На страницах региональной печати обсуждался резонансный случай перехода в ислам священника Л. Громова. Об этом факте писали все мусульманские газеты, разместив на своих страницах его портрет [35; 334]. Случай был исключительным, поэтому под давлением христианского духовенства священник Громов принес полное покаяние, вернулся в православие и проживал в Уфимском Вознесенском монастыре послушником. Этот нередкой случай не мог не волновать христианских вероисповедателей.

В начале XX века случаи перехода из православия в ислам приобретали все более регулярный характер, что беспокоило миссионеров и христианскую миссию в крае. В своих донесениях и отчетах они пытались понять и устранить причины, побуждавшие православное население менять свои религиозные убеждения. Наиболее распространенной объективной причиной признавалось бедственное материальное положение крестьян-переселенцев. Довольно часто, приезжая из внутренних губерний России, русские крестьяне по несколько лет вынуждены были хлопотать перед местным начальством об отводе им земельного надела. Оказавшись в чужом краю, они нуждались в материальной помощи. Такое положение дел утомляло их морально и физически. Воспользовавшись сложной ситуацией, мусульмане путем пропаганды и агитации призывали нуждающихся переселенцев перейти в ислам, обещая в скором времени решить вопрос «о месте оседлости и нарезке земли» [35; 326].

Бедность и земельная неустроенность вынуждали переселенцев-новоселов идти в наемные работники к казахам. «Имеют место быть такие случаи, когда русская несовершеннолетняя молодежь, в основном дети, нанимаются в услужение к киргизам. После одного-двух лет пребывания у киргиз русские батраки переходят в ислам» [35; 327]. Нередкими были случаи, когда родители, дойдя до полного отчаяния, вследствие материальной нужды, сознательно продавали богатым казахам своих, часто несовершеннолетних дочерей. Зачастую сиротство и воспитание с детства в среде мусульман имело своим следствием принятие ислама [38; 27, 28]. Миссионеры-проповедники Туркестанской епархии настаивали на принятии решительных мер против обращения в мусульманство несовершеннолетних, ибо Закон о свободе вероисповеданий категорически запрещал переход из православия до определенного возраста. Они предлагали немедленно отбирать детей, находившихся в рабстве, помещать их в приюты. Девушек и девочек, проданных мусульманам, помещали в женские монастыри, где бы они получали христианское воспитание в духе Православной веры и со временем могли устроить свою жизнь среди православных христиан [35; 328].

Осознанное сожительство с мусульманами молодых женщин никого не удивляло. «В каждом дворе городов Туркестанского края по 1–2 пары сожительствуют с сартами», — писал протоиерей Е. Елисто в отчете за 1913 год [35; 334]. Это явление получило столь широкое распространение, что миссионеры считали своим долгом оградить женщин от исламского влияния. По просьбе Епархиального начальства в крае действовало распоряжение Туркестанского генерал-губернатора «о препровождении для увещания таких женщин и девиц в ближайшие женские монастыри», где они должны были «встать на путь истинный» [39; 204].

По убеждению миссионеров, причиной перехода в мусульманство во многих случаях выступала «не сознательная склонность отступников к исламу, а несчастное стечение обстоятельств» [35; 326]. Случаи, когда отступники от православия объясняли свой поступок расположением к исламу, были единичными. Православных привлекало не догматическое учение ислама, а внешний уклад жизни мусульманских обществ, в особенности широко организованная материальная помощь нуждающимся членам сообщества. Местные жители никогда не отказывали в материальной поддержке бездомным и обедневшим христианам, снабжали их едой, вызывая доверие и расположенность. По этой причине новоселы-переселенцы переходили в ислам.

По мнению христианских миссионеров, переходу русских в магометанство способствовала усиленная пропаганда учения ислама среди переселенческого населения, активные действия местных мусульман по обращению в свою веру различными способами [38; 27, 28]. Миссионеры отмечали, что киргизы прилагают все усилия, чтобы удержать у себя колеблющихся и не останавливаются в таких случаях даже перед значительными материальными жертвами. «У киргизов существует религиозная солидарность, поддерживаемая их руководителями-татарами и вызывающая волнение целой округи при известии о чьем-либо намерении креститься», — писали они в отчетах [28; 19].

Типичный случай перехода в магометанство имел место в 1906 г. Отступником явился сибирский казак Пахондрин. Свое решение о переходе в мусульманство Пахондрин связывал со своим пе-

чальным прошлым. Прибыв из Сибири в Семиречье, он в течение пятнадцати лет ежегодно просил о зачислении его в Семиреченское войско, и каждый раз получал отказ. Между тем, материально он настолько разорился, что не раз перед ним вставал вопрос о неизбежной голодной смерти. И в это время «я встретил такую холодность со стороны своих единоверцев казаков, а киргизы, на земле которых я жил, выражали мне теплое сочувствие в моем тяжелом положении материальной помощью» [28; 18, 19]. Более того, на первое время они наделили его скотом, он стал хозяином.

Священник Антонов устроил ему допрос, предлагал земельный казачий надел при условии перехода в христианство, но Пахондрин ответил отказом. «В его разговоре все время заметно звучала нотка озлобления против христиан, так жестоко отвернувшихся от него в его бедствии. Пахондрин отрицал всякое стороннее на него влияние в вопросе его отступничества; как в христианском, так и в магометанском вероучении он оказался полным невеждой. Единственное, что приводил он в оправдание отступничества — это нарушение, по его словам, благоговения в христианских храмах посетителями последних и образцовый будто бы порядок в мечетях. Говорил он об омовениях, как средствах поддержания чистоты и опрятности, чего не требуется, будто бы, в христианстве. При допросе Пахондрин его сопровождала целая толпа киргиз, терпеливо ожидавшая конца беседы и доставившая его обратно домой» [28; 19]. По донесениям священника О. Рождественского, в селе Токмак существовал центр, куда мусульмане переправляли православных отступников, «дабы укрыть их на первое время» [35; 327]. Здесь же были случаи продажи несовершеннолетних девушек богатым киргизам.

В декабре 1908 г. под председательством Преосвященнейшего Димитрия проходило миссионерское совещание членов Верненского комитета Православного миссионерского общества, на котором речь шла о подготовке к противомогометанскому миссионерскому съезду в г. Казани в мае 1909 г. На совещании с докладом выступил законоучитель Верненской мужской гимназии священник М. Колобов, содержание его доклада вызвало оживленную дискуссию присутствовавших. Автор уделял особое внимание противомогометанскому вопросу в России, в том числе и в Туркестане, отмечая при этом, что данный вопрос может быть успешно решен лишь при условии повышения нравственного и культурного уровня местного христианского населения, отличавшегося низким уровнем грамотности и погрязшего в разгуле, пьянстве. М. Колобов отмечал: «...у магометан почти все грамотны и все знакомы с главнейшими обрядами и истинами своей религии, объединяющей их в одну семью, выгодно отличающейся своею сплоченностью пред всеобщей и постоянной русской рознью, имеющей в основе все тоже русское поголовное невежество как в области религии, так равно и в области различных человеческих знаний» [40; 38]. По признанию священников и миссионеров, среди переселенческого населения «религиозный индифферентизм развивался с невероятной быстротой» [28; 20].

На фоне усиливавшейся исламской пропаганды православную церковь и миссионеров беспокоило все возрастающее количество мечетей в Туркестанском крае. В отчете Туркестанского Епархиального комитета за 1916 г. приводятся сравнительные данные по численности мусульманского населения и русских, по количеству мечетей и церквей [26; 204].

Т а б л и ц а 2

Ведомость о количестве мечетей и церквей по областям Туркестанского края за 1916 год

№ п/п	Название областей	Количество населения, чел.		Мечетей	Церквей
		мусульман	русских		
1	Семиреченская обл.	2 179 000	200 240	3 008	62
2	Сырдарьинская обл.	2 145 086	198 910	4 021	57
	Итого	4 324 086	399 150	7 029	119

Согласно представленных в таблице 2 данных, количество мечетей значительно превышало количество церквей. О недостаточности церквей в крае и их ничтожном количестве постоянно говорило православное духовенство. В этом оно видело одну из причин снижения православной религиозности. Духовенство считало, что отношение государства к строительству и содержанию церквей в крае, населенном сплошь мусульманами, мало соответствовало статусу православия как государственной религии империи. Ведя борьбу с растущей мусульманской пропагандой, православная церковь предлагала убрать из Указа статью, гласящую: «Религию туземцев оставить неприкосновенной». По мне-

нию церковных деятелей, «это расходуется с учением Евангелия и законами господствующей церкви в Российской империи» [26; 206].

С выходом Указа участились случаи возвращения в ислам так называемых новокрещенных, т.е. мусульман, перешедших некогда в христианство. В архивных фондах сохранились прошения новокрещенных лиц о переводе их обратно в магометанское вероисповедование. Приведем несколько примеров. С прошением в Консисторию 31 декабря 1910 г. обратился киргиз села Преображенское Усть-Каменогорского уезда Петр Михайлов в магометанстве известный как Бекмолды Тогызаков, заявив о желании перейти обратно в магометанство. В Консистории отмечали, что «увещания, преподанные Петру Михайлову с семейством о пребывании в лоне церкви, успеха не имели. Переходят в магометанство по личному убеждению» [37; л.186, 188]. Приведем другой пример. С прошением к Семипалатинскому губернатору обратилась «выкрещенная в православие» казашка Баскудукской волости Павлодарского уезда Суюменлы Алпысова, в православии П. Петрова, живущая в поселке Чернавском Семиярской станицы. История ее такова. Много лет назад, ее, тогда еще несовершеннолетнюю, отец Алпыс Батырбаев насильно выдал замуж за старика и, не желая жить с ним, она бежала с киргизом Ельпой Косукбековым. Чтобы избавиться от преследований, они в пос. Ямышевское приняли крещение и повенчались. Спустя полтора года муж умер. Оставшись не приписанной ни к какому сословию, замуж она не выходила, родственники по отцу отказались принять ее. Уже в зрелом возрасте она пожелала перейти из православия обратно в магометанство [37; л. 80, 82]. В архивных фондах сохранились свидетельства, выданные «на основании Именного Высочайшего указа Правительствующему Сенату, последованного от 17 апреля 1905 г., выкрещенным киргизам Урькорвекской волости Усть-Каменогорского уезда», пожелавшим вернуться в мусульманскую веру. В них конкретно указывалось, что при переходе обратно в магометанство их выписывали из православных метрических списков [37; л. 174].

Процесс перехода обратно в ислам занимал определенное время и регламентировался действиями уездных властей по сбору полной информации о просителе, а также уплатой гербового сбора. Чтобы переход просителя обратно в ислам состоялся, уездный начальник должен был собрать и представить сведения следующего характера: «действительно ли проситель с женой до перехода в православие принадлежал к магометанской религии? уклонялись ли они от исполнения обрядов православной церкви? в какой церкви и в каком году венчаны? имеются ли какие-либо препятствия со стороны магометанского духовенства к переходу просителя с его семейством из православия обратно в магометанство?» [37; л. 186, 188]. Лица, переходившие обратно в ислам, обязаны были вносить гербовый сбор в размере 1 рубль 50 копеек — 2 рублей [37; л. 185]. Безусловно, что переходы обратно в ислам стали возможны лишь после выхода Указа от 17 апреля 1905 г. «Об укреплении начал веротерпимости», положившего начало либерализации государственной политики в отношении неправославных конфессий и расширению свободы вероисповедания. Кроме того, 14 декабря 1906 года была отменена статья Уголовного кодекса, предусматривавшая наказание за отпадение от христианства.

Выводы

В начале XX века политика организованного христианского прозелитизма среди казахов Степных областей и Туркестанского края не претерпела существенных изменений и исходила, главным образом, от православного духовенства в крае, ревностно относившегося к положениям Указа от 17 апреля 1905 г. «Об укреплении начал веротерпимости». При поддержке местной администрации миссионеры Оренбургской и Туркестанской епархий вели проповеди идей христианства, применяя более гибкие и осторожные методы работы с мусульманами. С выходом Указа, объявившем равные права религиозным конфессиям, миссионеры столкнулись с активизировавшейся пропагандой идей ислама среди русского населения, многочисленными фактами перехода последних в религию Пророка. Переходы православных русских крестьян в ислам не сопровождались проникновением идей ислама и мусульманского мировоззрения в их религиозное сознание, равно как и переходы мусульман в христианство. Принятие той или иной веры, как правило, не было обусловлено внутренними побуждениями человека или желанием принять саму веру и догматическое вероучение как со стороны мусульман, так и православных. Факты, когда переход христиан в ислам был следствием разочарования в религии Христа и убежденностью в большей духовности и возвышенности религии Пророка, были единичными. Причины перехода как мусульман, так и христиан в иную веру обусловлены были скорее внешними обстоятельствами, семейно-бытовыми причинами и нередко материальными выгодами. Тем не менее участвовавшие после выхода Указа случаи принятия ислама христианами восприни-

мались миссионерами христианства как подрыв авторитета православной церкви и русской власти, в целом. Отсюда и ревностное служение вере, и приверженность политике организованного христианского прозелитизма.

Исследование выполнено в рамках проекта грантового финансирования Комитета науки Министерства образования и науки Республики Казахстан (ИРН проекта: AP08855487).

Список литературы

- 1 Арапов Д.Ю. Ислам в Российской империи (законодательные акты, описания, статистика) / Д.Ю. Арапов / сост., авт. вступ. ст. и коммент. Д.Ю. Арапов. — М.: Академкнига, 2001. — 261 с.
- 2 Арапов Д.Ю. Система государственного регулирования ислама в Российской империи (последняя треть XVIII — начало XX вв.) / Д.Ю. Арапов. — М.: Изд-во МГЛУ, 2004. — 288 с.
- 3 Абашин С.Н. Центральная Азия в составе Российской империи / С.Н. Абашин, Д.Ю. Арапов, Н.Е. Бекмаханова. — М.: Новое литературное обозрение, 2008. — 464 с.
- 4 Бороздин С.С. Политика российских властей в отношении мусульманского населения Туркестана и Бухары (1867-1914): автореф. дис... канд. ист. наук. / С.С. Бороздин. — Екатеринбург: Изд.-полиграф. центр УрФУ, 2012. — 25 с.
- 5 Сафонов А.А. Указ 17 апреля 1905 г. «Об укреплении начал веротерпимости» в контексте формирования института свободы совести в законодательстве Российской империи / А.А. Сафонов // Актуальные проблемы юрид. науки и практик: сб. науч. ст. — Тамбов: Изд-во «Интеграция», 2006. — С. 337-344.
- 6 Садвокасова З.Т. Русификаторская политика царизма в области образования нерусских народов / З.Т. Садвокасова // Отечественная история (Отан тарихы). — 2008. — № 1. — С. 90-99.
- 7 Садвокасова З. Участие мусульманских духовных служителей в национально-освободительном движении / З.Т. Садвокасова // Мир Большого Алтая. — 2019. — 5 (4). — С. 526-541.
- 8 Тасмагамбетов А.С. История конфессии Казахстана в конце XVIII — начале XX вв. (по материалам ислама и православия) / А.С. Тасмагамбетов. — Уральск: Ред.-изд. центр ЗКГУ им. М.Утемисова, 2012. — 368 с.
- 9 Alpyspaeva, G., Zhuman G., Bagdatova S., Sayahimova Sh. Discussions on the Christianization of the Kazakhs of Turkestan Region (the second half of the XIXth — early XXth centuries) // Bylye Gody. — 2019. — Vol. 52. — Is. 2: — С. 655-667.
- 10 Гималиев В.Г. Н.И. Ильминский о роли родного языка в христианском просвещении нерусских народов Поволжья и Востока России / В.Г. Гималиев // Вестн. ЧГПУ им. И.Я. Яковлева. — 2011. — № 3 (71). — Ч. 2. — С. 52-56.
- 11 Лукашова Н.М. В.П. Наливкин: еще одна замечательная жизнь / Н.М. Лукашова // Вестн. Евразии. — 1999. — № 1/2. — С. 36-57.
- 12 Абашин С.Н. В.П. Наливкин: «...будет то, что неизбежно должно быть; и то, что неизбежно должно быть, уже не может не быть...»: Кризис ориентализма в Российской империи / С.Н. Абашин // Азиатская Россия: люди и структуры империи. — Омск, 2005. — С. 43-96.
- 13 Файзрахманов Л.М. Н.П. Остроумов — миссионер и исламовед / Л.М. Файзрахманов // Изв. Алтай. гос. ун-та. — № 4-1 (60). — 2008. — С. 146-150.
- 14 Лысенко Ю.А. Миссионерство Русской православной церкви в Казахстане (вторая половина XIX — начало XX в.): моногр. / Ю.А. Лысенко; АлтГУ, каф. востоковедения, Алтай центр востоковед. исслед. — Барнаул: Изд-во АлтГУ, 2010. — 195 с.
- 15 Волков И.В. Миссионерская деятельность Православной церкви на национальных окраинах Российской империи (на примере Туркестана второй половины XIX — начала XX в.) / И.В. Волков // Вестн. Рос. ун-та дружбы народов. Сер: История России. — 2010. — № 1. — С. 146-154.
- 16 Аманжулов А.С. Политика аккультурации и христианизации в Южном Казахстане в колониальный период / А.С. Аманжулов // Вестн. Казах. нац. ун-та. Сер. ист. — 2011. — № 1(60). — С. 60-63.
- 17 Горбунова С.В. Крещенные казахи Российской империи / С.В. Горбунова // Центральная Азия и Сибирь. — Барнаул: Азбука, 2003. — С. 247-252.
- 18 Конев Ю.А. Дар в политике и практике христианизации сибирских «иноверцев» (по материалам Западной Сибири конца XVI — XVIII вв.) / Ю.А. Конев, Р.О. Поплавский // Вестн. археологии, антропологии и этнографии. — 2018. — № 4 (43). — С. 165-174.
- 19 Лысенко Ю.А. Позиция чиновников Оренбургского ведомства по вопросу правового регулирования духовной жизни казахов Уральской и Тургайской областей (40-80-е гг. XIX в.) / Ю.А. Лысенко // Народы и религии Евразии. — 2019. — № 3(20). — С. 128-138.
- 20 Арапов Д.Ю. Государственное регулирование ислама / Д.Ю. Арапов // PaxIslamica. Мир ислама. — 2011. — № 2(7). — С. 68-86.
- 21 Туркестанские епархиальные ведомости. — 1909. — № 1. — 1 янв.
- 22 Государственный архив Оренбургской области (ГАОО). — Ф.175. — Оп.1. — Д.3.
- 23 ГАОО. — Ф. 175. — Оп. — Д.13.

- 24 Туркестанские епархиальные ведомости. — 1913. — № 16. — 15 авг.
- 25 Духовской С.М. Ислам в Туркестане. Всеподданнейший доклад Туркестанского генерал-губернатора генерала от Инфантерии Духовского. / С.М. Духовской. — Ташкент, 1899. — 20 с.
- 26 Туркестанские епархиальные ведомости. — 1917. — № 13. — 1 июля.
- 27 Туркестанские епархиальные ведомости. — 1913. — № 10. — 15 мая.
- 28 Туркестанские епархиальные ведомости. — 1910. — № 2. — 15 янв.
- 29 Туркестанские епархиальные ведомости. — 1907. — № 19. — 1 окт.
- 30 Курныкин О.Ю. П.А. Столыпин и «мусульманский вопрос» в Российской империи / О.Ю. Курныкин // Изв. АлтГУ. Исторические науки и археология. — 2018. — № 5 (103). — С. 50–54.
- 31 Туркестанские епархиальные ведомости. — 1909. — № 24. — 15 дек.
- 32 Туркестанские епархиальные ведомости. — 1913. — № 6. — 15 марта.
- 33 Туркестанские епархиальные ведомости. — 1913. — № 17. — 1 сент.
- 34 Туркестанские епархиальные ведомости. — 1908. — № 7. — 1 апр.
- 35 Туркестанские епархиальные ведомости. — 1913. — № 15. — 1 авг.
- 36 Центральный Государственный архив РК (ЦГА РК). — Ф.44. — Оп.1. — Д. 3146.
- 37 ЦГА РК. — Ф. 15. — Оп.1. — Д. 403.
- 38 Туркестанские епархиальные ведомости. — 1909. — № 6. — 15 марта.
- 39 Туркестанские епархиальные ведомости. — 1915. — № 7. — 1 апр.
- 40 Туркестанские епархиальные ведомости. — 1909. — № 2. — 15 янв.

Г.А. Алпыспаева, Г. Жуман, Л.Т. Джумалиева, Ш.Н. Саяхимова

«Бастапқы діни сенімді күшейту туралы» 1905 жылғы 17 сәуірдегі Жарлық және XX ғасырдың басындағы Қазақстандағы христиандық прозелитизм

Мақала зерттеулерден қалыс қалып келе жатқан XX ғ. басындағы Қазақстанның мұсылман халықтарына қатысты Ресей империясының мемлекеттік-конфессиялық саясаты — христиандық прозелитизм мәселесіне арналған. Архив деректері мен мерзімді басылымдардың материалдарын негізге ала отырып, «Бастапқы діни сенімді күшейту туралы» 1905 жылғы 17 сәуірдегі империялық Жарлықтың шығуы қазақтарды христиан дініне енгізу саясаты мұсылмандық қозғалыстардың белсенділік танығуы жағдайында жалғасын тапты деген көзқарасты қалыптастырады. Аталған мақалада православытық миссионерлердің мұсылмандық өлке халықтары арасындағы христиан сеніміне енгізу әдістері сипатталған. Ұйымдастырылған христиандық прозелитизм мұсылмандардың ислам идеясын кеңінен насихаттауына жол ашып, орыс шаруа-қоныстанушыларының мұсылман сеніміне өтуіне жағдай жасады. Авторлар өлке тұрғындарының мұсылмандар мен христиан дініндегілердің басқа діни-наным сенімге өтуінің себептері мен алғышарттарын анықтап, талдаған. Олар: шаруа-қоныстанушыларының ауыр тұрмыстық өмірі, кейбір пайдақунем адамдардың жымысқы әрекеттері, отбасылық-тұрмыстық жағдайы, адамдардың жеке басының мүдделері және тағы басқалары. Жарлық шыққаннан кейін орыс тұрғындарының ислам дінін қабылдауы христиан миссионерлерін православытық шіркеудің және тұтастай алғанда орыс билігінің беделінің түсуіне әкеп соқтыруы деп қабылданып, олардың белсенді әрекет жасауына әкеп соқтырды.

Кілт сөздер: дін, ислам, христиандық, мемлекеттік-конфессиялық саясат, мұсылман тұрғындар, Ресей империясы.

G.A. Alpyspaeva, G. Zhuman, L.T. Jumaliyeva, Sh.N. Sayahimova

Decree of April 17, 1905 «On strengthening the principles of religious tolerance» and Christian proselytism in Kazakhstan at the beginning of the twentieth century

The article is devoted to the study of the little-studied aspect of the state-confessional policy of the Russian Empire in relation to the Muslim population of Kazakhstan at the beginning of the twentieth century — Christian proselytism. On the basis of archival documentary sources and materials of periodicals, the point of view is substantiated that with the publication of the imperial Decree of April 17, 1905 «On strengthening the principles of religious tolerance», the policy of Christianization of the Kazakhs continued under the condi-

tions of the intensification of the Muslim movement. The article describes the methods of Christianization used by Orthodox missionaries among the Muslims of the region. Organized Christian proselytism evoked a response from Muslims in the form of active propaganda of the Islam ideas among Russian peasant settlers, which led to the conversion of Christians to Mohammedanism. The authors analyzed and revealed a set of reasons and factors for the transition to other religions of both Christian and Muslim population of the region: the difficult financial situation of the migrant peasants, the mercantile interests of enterprising people, family and household circumstances, personal motives of a person, and others. After the issuance of the Decree, there were cases of converting to Islam by Russian population. Such cases were perceived as undermining of the authority of the Orthodox Church and the Russian government by Christian missionaries which contributed to their increased activity.

Keywords: religion, Islam, Christianity, state-confessional policy, Muslim population, the Russian Empire.

References

- 1 Arapov, D. Yu. (2001). Islam v Rossiiskoi imperii (zakonodatelnye akty, opisaniia, statistika) [Islam in the Russian Empire (Legislative acts, description, statistics)]. Moscow: Akademkniga [in Russian].
- 2 Arapov, D. Yu. (2004). Sistema gosudarstvennogo regulirovaniia islama v Rossiiskoi imperii (posledniaia tret XVIII – nachalo XX vv.) [The system of state regulation of Islam in the Russian Empire (the last third of the 18th – early 20th centuries)]. Moscow: Izdatelstvo MGLU [in Russian].
- 3 Abashin, S.N., Arapov, D.Yu., & Bekmakhanova, N.E. (2008). Tsentralnaia Aziia v sostave Rossiiskoi imperii [Central Asia in composition the Russian empire]. Moscow: Novoe literaturnoe obozrenie [in Russian].
- 4 Borozdin, S.S. (2012). Politika rossiiskikh vlastei v otnoshenii musulmanskogo naseleniia Turkestana i Bukhary (1867–1914) [The policy of the Russian authorities in relation to the Muslim population of Turkestan and Bukhara (1867–1914)]. Extended abstract of candidate's thesis. Ekaterinburg: Izdatel'sko-poligraficheskii tsentr UrFU [in Russian].
- 5 Safonov, A.A. (2006). Ukaz 17 apreliia 1905 g. «Ob ukreplenii nachal veroterpimosti» v kontekste formirovaniia instituta svobody sovesti v zakonodatel'stve Rossiiskoi imperii [Decree of April 17, 1905 "On strengthening the principles of religious tolerance" in the context of the formation of the institution of freedom of conscience in the legislation of the Russian Empire]. Aktualnye problemy yuridicheskoi nauki i praktiki Sbornik nauchnykh statei [Actual problems of legal science and practice. coll. of scientific articles]. Tambov: Izdatel'stvo «Integratsiia» [in Russian].
- 6 Sadvokasova, Z.T. (2008). Rusifikatorskaia politika tsarizma v oblasti obrazovaniia nerusskikh narodov [Russification policy of tsarism in the field of education of non-Russian peoples]. Otechestvennaia istoriia (Otan tarikhy) – Domestic history (Otan tarikhy), 1, 90–99 [in Russian].
- 7 Sadvokasova, Z.T. (2019). Uchastie musulmanskikh dukhovnykh sluzhitelei v natsionalno-osvoboditel'nom dvizhenii [Participation of Muslim clergy in the national liberation movement]. Mir Bolshogo Altaia – World of Greater Altai, 5, 4, 526–541 [in Russian].
- 8 Tasmagambetov, A.S. (2012). Istoriia konfessii Kazakhstana v kontse XVIII – nachale XX vv. (po materialam islama i pravoslaviia) [The history of the confessions of Kazakhstan at the end of the 18th-beginning of the 20th centuries (based on materials from Islam and Orthodoxy)]. Uralsk: Redaktsionno-izdatelskii tsentr ZKGU imeni M. Utemisova [in Russian].
- 9 Alpyspaeva, G. Zhuman G., Bagdatova S., & Sayahimova Sh. (2019). Discussions on the Christianization of the Kazakhs of Turkestan Region (the second half of the XIXth – early XXth centuries). Bylye Gody, Vol. 52, 2, 655–667.
- 10 Gimaliev, V.G. (2011). N.I. Il'minskii o roli rodnogo yazyka v khristianskom prosveshchenii nerusskikh narodov Povolzhia i Vostoka Rossii [N. I. Il'minsky of the Role of native Language in Christian Education of the Non-Russian People of the Volga Region and the East of Russia]. Vestnik ChGPU im. I.Ya. Yakovleva – I. Yakovlev Chuvash State Pedagogical University Bulletin, 2, 3 (71), 52–56 [in Russian].
- 11 Lukashova, N.M. (1999). V.P. Nalivkin: eshche odna zamechatelnaia zhizn [V.P. Nalivkin: another wonderful life]. Vestnik Evrazii – Eurasia Bulletin, 1/2, 36–57 [in Russian].
- 12 Abashin, S.N. (2005). V. P. Nalivkin: «...budet to, chto neizbezhno dolzhno byt; i to, chto neizbezhno dolzhno byt, uzhe ne mozhet ne byt...»: Krizis orientalizma v Rossiiskoi imperii Aziatskaia Rossiia: liudi i struktury imperii — Asian country: people and empire structures. Omsk [in Russian].
- 13 Faizrakhmanov, L.M. (2008). N.P. Ostroumov — missioner i islamoved [Ostroumov - Missioner and Expert in Islam Religion]. Izvestiia Altaiskogo gosudarstvennogo universiteta – Bulletin of Altai State University, 4–1 (60), 146–150 [in Russian].
- 14 Lysenko, Yu. A. (2010). Missionerstvo Russkoi pravoslavnoi tserkvi v Kazakhstane (vtoraia polovina XIX – nachalo XX v.): monografiia [Missionary of the Russian Orthodox Church in Kazakhstan (second half of the XIX – beginning of the twentieth century)] / Yu.A. Lysenko; AltGU, kaf. vostokovedeniia, Alt. tsentr vostokoved. issled. Barnaul: Izdatel'stvo AltGU [in Russian].
- 15 Volkov, I.V. (2010). Missionerskaia deiatelnost Pravoslavnoi tserkvi na natsionalnykh okrainakh Rossiiskoi imperii (na primere Turkestana vtoroi poloviny XIX – nachala XX v.) [Missionary Activity of the Orthodox Church at the national Outskirts of the Russian Empire (Turkestan Example of the second Half of the XIX – early 20th Centuries)]. Vestnik Rossiiskogo universiteta druzhby narodov. Seriia Istoriia Rossii – RUDN Journal of Russian History, 1, 146–154 [in Russian].

- 16 Amanzhulov, A.S. (2011). Politika akkulturratsii i khristianizatsii v Yuzhnom Kazakhstane v kolonialnyi period [The policy of acculturation and Christianization in South Kazakhstan in the colonial period]. Vestnik KazNU. Seriya istoricheskaya – Bulletin of KazNU. Series: History, 1(60), 60–63 [in Russian].
- 17 Gorbunova, S.V. (2003). Kreshchenye kazakhi Rossiiskoi imperii [Baptizee Kazakhs of the Russian empire]. Tsentralnaia Aziia i Sibir – Central Asia and Siberia. Barnaul: Azbuka [in Russian].
- 18 Konev, Yu. A., & Poplavskii, R.O. (2018). Dar v politike i praktike khristianizatsii sibirskikh «inovertsev» (po materialam Zapadnoi Sibiri kontsa 16–18 vv.) [The Gift in the Policy and practice of Siberian non-orthodox People christianisation (Based on materials for Western Siberia in the late 16th-18th century)]. Vestnik arkhologii, antropologii i etnografii – Bulletin of archeology, anthropology and ethnography, 4 (43), 165–174 [in Russian].
- 19 Lysenko, Yu.A. (2019). Pozitsiia chinovnikov Orenburgskogo vedomstva po voprosu pravovogo regulirovaniia dukhovnoi zhizni kazakhov Uralskoi i Turgaiskoi oblasti (40–80-e gg. XIX v.) [The position of the officials of the Orenburg department on the legal regulation of the spiritual life of the Kazakhs of the Ural and Turgai regions (40-80s of the XIX century)]. Narody i religii Evrazii – Peoples and religions of Eurasia, 3(20), 128–138 [in Russian].
- 20 Arapov, D. Yu. (2011). Gosudarstvennoe regulirovanie islama [State regulation of Islam]. PaxIslamica. Mir islama – PaxIslamica, Islam World, 2(7), 68–86 [in Russian].
- 21 Turkestanskii eparkhialnye vedomosti [Turkestan Diocesan Gazette] (1909), 2, January 1 [in Russian].
- 22 GAOO [State archive of the Orenburg region]. – F.175. – Op.1. – D. 3. – L. 1–24 [in Russian].
- 23 GAOO [State archive of the Orenburg region]. – F. 175. – Op. 2. – D. 13. – L.1–6 [in Russian].
- 24 Turkestanskii eparkhialnye vedomosti [Turkestan Diocesan Gazette] (1913), 16, August, 15 [in Russian]
- 25 Dukhovskoi, S.M. (1899). Islam v Turkestane. Vsepoddanneishii doklad Turkestanskogo general-gubernatora generala ot Infanterii Dukhovskogo [Islam in Turkestan. All-Submissive Report of the Turkestan Governor-General General of Infantry Dukhovskoy]. Tashkent [in Russian].
- 26 Turkestanskii eparkhialnye vedomosti [Turkestan Diocesan Gazette] (1917), 13, July 1 [in Russian].
- 27 Turkestanskii eparkhialnye vedomosti [Turkestan Diocesan Gazette] (1913), 10, May 15 [in Russian].
- 28 Turkestanskii eparkhialnye vedomosti [Turkestan Diocesan Gazette] (1910), 2, January 15 [in Russian].
- 29 Turkestanskii eparkhialnye vedomosti [Turkestan Diocesan Gazette] (1907), 19, October 1 [in Russian].
- 30 Kurnykin, O.Yu. (2018). P.A. Stolypin i «musul'manskii vopros» v Rossiiskoi imperii [Stolypin P.A. and the "Muslim question" in the Russian Empire]. Izvestiia Altaiskogo gosudarstvennogo universiteta. Istoricheskie nauki i arkhologiya – Bulletin of AltSU. Historical sciences and archeology, 5, 103, 50–54 [in Russian].
- 31 Turkestanskii eparkhialnye vedomosti [Turkestan Diocesan Gazette] (1909), 24, December, 15 [in Russian].
- 32 Turkestanskii eparkhialnye vedomosti [Turkestan Diocesan Gazette] (1913), 6, March, 15 [in Russian].
- 33 Turkestanskii eparkhialnye vedomosti [Turkestan Diocesan Gazette] (1913), 17, September, 1 [in Russian].
- 34 Turkestanskii eparkhialnye vedomosti [Turkestan Diocesan Gazette] (1908), 7, April, 1 [in Russian].
- 35 Turkestanskii eparkhialnye vedomosti [Turkestan Diocesan Gazette] (1913), 15, August, 1 [in Russian].
- 36 TsGA RK [Central State archive of the Republik of Kazakhstan]. – F.44. – Op.1. – D. 3146. – L. 1–29 [in Russian].
- 37 TsGA RK [Central State archive of the Republik of Kazakhstan]. – F.15. – Op.1. – D. 403. – L. 180–226 [in Russian].
- 38 Turkestanskii eparkhialnye vedomosti [Turkestan Diocesan Gazette] (1909), 6, March, 15 [in Russian].
- 39 Turkestanskii eparkhialnye vedomosti [Turkestan Diocesan Gazette] (1915), 7, April, 1 [in Russian].
- 40 Turkestanskii eparkhialnye vedomosti [Turkestan Diocesan Gazette] (1909), 2, January, 15 [in Russian].

V.N. Asochakova¹, M.A. Alpysbes², T.S. Tukpatullin^{3*}

¹Khakassian State University named after N.F. Katanov, Abakan, Russian Federation

²L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan

³Kostanay Regional University named after A. Baitursynova, Kostanay, Kazakhstan
(E-mail: asocvn@mail.ru, alpysbes@mail.ru, tukpatullin@mail.ru)

Kostanay city: historical and demographic study of urbanization

The article examines the urbanization processes of Kostanay in a historical retrospective, the current mood in the youth environment regarding reproductive and migration strategies of behavior, and also draws conclusions about the future prospects of urbanization, taking into account the obtained data and the general planning of the city's development until 2050. The historical component reveals data on the population of the city from 1897 to the present period, considering historical events and key trends that influenced the course of the urbanization process, its dynamics, population composition and migration motives. The research part of the article describes the results of a survey of 500 respondents, namely, students and working youth aged 16 to 26, as well as data on 1000 parents of respondents. During the survey, it was found that ethnic Kazakh youth has a greater potential for internal migration (41 %), and ethnic Russian youth — for emigration (68 %). Almost a third of the respondents are considering the possibility of emigration abroad. The average number of children per family of respondents (brothers and sisters), as well as in families of parents, was established, which amounted to 2.6 and 4.87 children, respectively. In conclusion, considering the annexation of suburbs and population growth up to 380 — 410 thousand people in the next 30 years, the prospects for the development of the city, its ability to increase the territory are emphasized.

Keywords: Kostanay city, urbanization, survey, demography, urban population, number of citizens, internal migration, emigration, youth.

Introduction

Urbanization is the object of study of various branches of scientific knowledge, therefore, there are many different classifications according to the level of urbanization development. Here are some examples of them. In Soviet science, the level of urbanization of regions was determined on the basis of the share of the urban population in the total population of the territory [1]. In modern economic science, it is proposed to use the urbanization index to classify regions based on the achieved level of urbanization [2]. The values of this index depend on the urban structure of the region and on the share of the urban population in the total population of the region. The classification proposed by geographers-geo-urbanists uses a method of conjugate analysis of urbanization based on a set of indicators, among which the key ones are: the proportion of the urban population, its density and average population of urban settlements, the proportion of large urban population and the number of large cities [3]. As stated in the typology given in the work of A.A. Perederii [4], cities in terms of population are divided into the following groups: small (up to 50 thousand people), medium (50–100 thousand people), large (100–250 thousand people), large (250–1000 thousand people), the largest (over 1 million people).

According to the Law on the Administrative and Territorial Structure of the Republic of Kazakhstan, the cities of the country are divided into the following groups: shopping facilities; “Cities of regional subordination” — a population of over 50 thousand people, large economic and cultural centers, with a developed industrial and social infrastructure; “Cities of republican significance” — having population of over 1 million people, as well as those of particular importance for the state [5].

Based on the use of the economic-geographical method, the famous Russian urbanist G.M. Lappo reveals the diversity and originality of cities, showing their role in the territorial organization of society, the importance of economic and geographical location as a factor of development [6]. It divides cities into large, small, historical and young. G.M. Lappo puts the population size into the basis of the typology of small towns and distinguishes the following types of those: satellite towns of capitals, station, transport, electric cities, and science cities.

*Corresponding author email: tukpatullin@mail.ru

Experimental

The article uses materials from theoretical and practical studies of both domestic and foreign scientists in the field of urbanization. Considering approaches to the study and assessment of demographic development, methods of analyzing the results of a survey of 500 respondents, as well as a retrospective analysis of literary sources are used. On the basis of inductive, deductive and statistical conclusions, the method of theoretical synthesis and generalization was applied.

Results and Discussions

Since its foundation in 1879, the city of Kostanay bore the unofficial name “Nikolaevsk” or “Novo-Nikolaevsk”, but already in 1895, it was approved as the city of “Kostanay”. Two years later, during the first general census of the population of the Russian Empire in 1897, 14,275 people lived in the city. The indigenous population occupied an insignificant share in the structure of the city of the Kostanay district. Even 47 years after the founding of the settlement, during the years of the first All-Union census of 1926, only 1.6 % were of indigenous origin.

The urbanization processes in Kazakhstan were seriously influenced by the political events of the early 20th century. Between 1917 and 1920 the population of Kazakhstan decreased from 6.218 million to 3.786 million people. The decline was 2.432 million people, or 39 %. The population of the republic was significantly influenced by the consequences of the surplus appropriation, famine and jute (mass loss of livestock) of 1920 and the drought of 1921. Subsequent tragic events, such as famine, “Goloshchekinskaia” collectivization, and the transition of the Kazakh nomadic population to settled life led to the leveling of demographic growth and active migration flows to the Republic. To understand the scale of the disaster, below is the dynamics of the population of Kazakhstan according to the data of the Department of National Economic Accounting of the Republic for 1930–1936: 1930 — 5.873 million people, 1931 — 5.114 million people, 1932 — 3.227 million people, 1933 — 2.4935 million people. That is, over 4 years the population decline was 58 % or 3.380 million people. According to preliminary estimates, the Kazakh people lost 2.2 million people — over 41 % of the total number of Kazakhs at that time [7].

Then, the indicators of 6.4 % of the urbanized Kazakh population of the Kostanay region during the All-Union census of 1939 are not surprising, after a significant decrease in the rural Kazakh population in the indicated tragic period [8].

In addition to these tragic events, the processes of the Union and the global scale took place, which, to one degree or another, had an impact on the course of urbanization in Kazakhstan. These processes also affected the city of Kostanay. Mass migration of the population to cities associated with forced industrialization; the outbreak of the Great Patriotic War and the associated mobilization of the population to the front and the evacuation of significant production facilities to the republic, including Kostanay; the growth of the birth rate that began after the war, the development of virgin and fallow lands led to a radical change in the composition and number of the city's population.

In 1959, the population grew to 86.4 thousand people. In 1970, the formed Turgai region reduced the number of the Kostanay region, but the regional center continued to grow rapidly [9]. By 1979, as a result of the continued high birth rate and labor migration, the population of Kostanay practically doubled (164,500 people).

By 1991, the population of the city was already 234 thousand people, and the rapid population growth (+ 40 %), due to the intensification of Kazakh students migration to cities and a particularly high birth rate among the Kazakh urban population. A separate issue is the study of the peculiarities of urbanization of the Kazakh population of the Republic. The title nation was characterized by low urbanization from the very beginning, because of the “settling” of the Kazakhs during the years of collectivization and their place of residence was the countryside. It should be noted that if in 1970 only 26 % of Kazakhs of the Kazakh SSR lived in cities, then in 1989 — 40 % [10].

The period from 1991 to 2006 was characterized by the emigration of the non-Kazakh urban and rural population outside Kazakhstan (2.9 million people), and the resettlement of the Kazakh population to cities. The population of Kostanay, in 2004, was 204 thousand people, which was 30 thousand (12.8 %) people less than 13 years earlier, despite the active migration of the rural population. The impetus for the migration of the Kazakh population to Kostanay was facilitated by the abolition of the Turgai region in 1997 (with a predominantly Kazakh population) and the annexation of part of its territory to the Kostanay region [11].

Population migration contributed not only to the reduction of urban residents, but also to ethnic replacement. According to the research results of Alekseenko A.N., a well-known specialist in the field of demography and resettlement of the peoples of Kazakhstan, the reason for the decline in urbanization processes in Kazakhstan in 1989–2009 was a decrease in the employment rate of ethnic Russians nationwide by 45.1 % and an increase in the employment of the titular nation by 46.2 %. The scientist explains this process by the beginning of the entry into the working age of young people born in the 1980s — the second generation of the population explosion in the birth rate in the 1960s [12].

Since 2004 there has been a continuous growth in the population of Kostanay. According to statistics, of July 1, 2021, 251 thousand people lived in the city. General plan approved by the Government of the Republic of Kazakhstan on November 13, 2020 (No. 762), the possible population size will be for 2035 and 2050 — 320 thousand and 380 thousand people, respectively. In compliance with the plan, over 1 million sq.m. have already been commissioned housing, and it is also planned to build 158 apartment buildings and over 2 thousand houses of the private sector in 5 new micro-districts of the city: Altyn Arman, Yubileiny, Bereke, Airport and Kunai [13]. The last microdistrict will be the largest of the existing ones in the city.

In most cities of regional and district subordination, urbanization is lagging, catching up. Today, there are 89 cities on the territory of the Republic of Kazakhstan, the number of inhabitants in which ranges from two million (Almaty) to one and a half thousand people (Zhem). At the moment, the cities of Zhem and Temir are under threat of cancellation of the status of the city, due to the outflow of the population.

Urbanization processes are actively taking place in the cities of Nur-Sultan, Almaty, Shymkent, Aktobe, Atyrau and Kyzylorda, population of which has increased over the past 10 years by 90 %, 30 %, 55 %, 40 %, 70 %, and 30 %, respectively.

Despite the growth of publications in the field of studying various aspects of urbanization, there are practically no studies on the demographic development of the city of Kostanay.

A holistic picture of the demographic development of the city cannot be formed without taking into account the age structure of the population. According to the UN Aging Scale, if the proportion of people aged 65 and over is less than 4 %, then the population is considered young; if its share is more than 7 %, then the population is considered old. In Kazakhstan, the share of the population over 65 is 7.4 %; in Kostanay it is approximately above 10 %. The vagueness is due to the fact that official statistics indicate 15 %, but men are counted from 63 years old, women from 60 years old [14].

The main sources of population growth are: natural growth, migration and administrative-territorial transformations. In this study, young people are taken as the object of the survey due to the fact that they make up the bulk of rural-urban migration. In addition, rural-urban migration generally negatively affects the demographic situation in rural settlements. Therefore, the purpose of the study is to analyze the place of youth in the system of urbanization development of the city, the current socio-demographic indicators of the younger generation in comparison with the previous generation.

The empirical base of the study was made up of materials from a survey conducted in autumn, 2020, among young people in Kostanay. The total sample was 500 people. The study used deterministic sampling methods.

The gender composition of the respondents: 137 (27.4 %) males and 363 (72.6 %) females. The bias towards the female sex is associated with the peculiarity of the methods and locations of the surveys. In the first case, the management of the research base (state universities, 295 respondents) sent a questionnaire to students by e-mail, filling it out, students had to send it to the specified e-mail address. The survey was conducted without monitoring of implementation by the university administration. The gender composition of educational institutions was without significant distortions. The next step was conducting a survey with young workers and women workers of shopping, and entertainment centers, parks, pavilions. At this stage, it was noticed that university students show greater responsibility in performing the “optional task” than male students in a ratio of more than 3 to 1 (226 versus 69). Also, the service sector of the city center is more represented by young girls — workers (137 versus 68), which indicates a high level of female emancipation in this area.

The national composition was represented by 17 ethnic groups, which speaks of ethnic diversity: 321 Kazakhs (64 %), 97 Russians (19.4 %), 28 Ukrainians (5.6 %), 17 Germans (3.4 %), 12 Tatars (2.4 %), 5 Belarusians (1 %), 4 Azerbaijanis (0.8 %), the other 13 (2 Moldovans, 2 Uzbeks; one Kumyk, Avar, Korean, Polish, Uygur, Armenian, Kurdish, Bashkir women; one girl identified herself as a mestizo) (2.6 %) and 3 are not indicated (0.6 %).

It should be noted that 66.4 % of respondents identified themselves as “urban dwellers” and 33.6 % as “villagers”, but then it turned out that only 31 % of respondents were born in the city and live right there, 29 % were born and live in the village, the remaining 39 % show migration activity, having moved from the village to the city and vice versa (36 % and 3 %, respectively). It is this stratum of respondents that is characterized by the transition from a rural mentality to an urban one, therefore, giving preference to adaptation to the urban environment, the respondents position themselves as urban residents, although the majority live in the city only during their studies.

According to migration preferences, it turned out that 294 people are not going to change their place of residence within the country, 179 people are planning a move, 27 people did not provide an answer. 58.8 % of respondents indicated that they are not going to migrate within Kazakhstan, but it should be borne in mind that the figure is also formed from those who plan to emigrate abroad, and they are not interested in changing their place of residence within the country. It turned out that 2/3 of the respondents who had moved before (from a village to a city or vice versa), as well as 2/3 of the respondents from the village, do not plan internal migration. In addition, ethnic Russians do not plan to change their place of residence within Kazakhstan more than other ethnic groups (68 % of the total number of respondents of Russian nationality).

35.8 % of respondents are planning internal migration. Most of those who are going to move within Kazakhstan mentioned three cities: Kostanay itself, the capital city Nur-Sultan and the largest metropolis of the country — Almaty. This is due to the fact that the Northern and Southern capitals are key areas of migration for young people in cities within Kazakhstan, while Kostanay is a migration center for rural youth in the region. The Kazakhs remain the most active in changing their place of residence within the country (41.1 % of the total number of Kazakh respondents).

Half of the respondents (50.8 %) plan to move abroad. Of the most attractive destinations for immigration, respondents indicated Western Europe, Eastern Europe (including Russia), North America, Turkey, and South Korea. The highest percentage of those wishing to emigrate is observed in the Russian ethnic group — 61 % of the total. Considering that a significant number of citizens of Russian nationality live in Kostanay, the outflow of the younger generation of this ethnic group can lead to significant changes in the ethnic appearance of the city. Further, demographic growth of the indigenous population in the future will make this process more rapid.

In both cases, the desire to change their place of residence within the country or abroad is associated with the desire of young people to realize their personal potential in places with more opportunities than their place of permanent residence. Then, the comparison of indicators on external migration with internal migration appears in a different way: 29.6 % of all respondents consider Kazakhstan, and their place of residence to be sufficiently rich in opportunities for the realization of their ambitions; 27.8 % consider self-realization impossible on the territory of Kazakhstan.

The average number of children in the respondents' families, together with the respondents themselves, is 2.6 people, which in turn demonstrates the level of fertility of the respondents' parents. In the families of parents, in turn, the average number of children was 4.88 — a reduction by 1.87 times. 69 respondents indicated that they were alone in the family, while in the generation of their parents there were about 13 such families. This indicates a fivefold increase in families with one child. A decrease in the birth rate in the future families of the respondents will significantly reduce the rate of natural reproduction of the city at the expense of the local urban population. Higher emancipation of girls in the city will contribute to a decrease in the fertility of respondents and visitors through the influence on future generations.

Resource base for replenishing the city with new citizens was largely provided by residents of rural areas with a traditionally higher birth rate for all ethnic groups.

The breakdown of the average number of children in a family by ethnicity indicates following: Kazakhs — 2.84, Russians — 2.21, others — 2.44; Kazakhs who moved to the city — 2.72, born and live in the city — 2.27, moved from city to village — 3.18; Russians who moved to the city — 2.42, those born and living in the city — 1.9, those born and living in the countryside — 2.44.

It should be noted that all representatives of the Kazakh nation have a higher birth rate than other ethnic groups in all localities. The indicators in regions with a predominance of indigenous ethnicity are most likely even higher.

Conclusion

Kostanay is a “city of regional subordination”, plays a significant role in the territorial organization of society, being a factor in the development of the region. Due to the established historical tradition, the city is

now classified as “old”. However, the analysis of the current state of demographic, ethno-migration processes allowed the authors to draw a conclusion about a favorable demographic perspective. Population growth in the next 15 years is expected by 27 % and by 2050 — by more than 40 %. The state and mood of the youth of Kostanay and Kostanay region will make it impetuous.

The high emigration potential of the young Russian population will contribute to the rapid predominance of the elderly people, which, in turn, will negatively affect the birth rate in this ethnic group. Probably, the important role in this process will be played by the culture of emancipation, widespread in the urban environment, which emphasizes the personal self-realization of women and postpones the birth of the first child to a later period.

The active flow of young people from rural areas to the city will negatively affect the dynamics of the birth rate of the villagers, who are the main driver of population growth in Kostanay. A significant one-time flow of rural migration associated with a sharp deterioration in rural life, or profitable government programs for urbanization can significantly reduce the reproduction of the rural population, which, in the long term, will reduce the growth of migration to the city.

At this stage, the new quarters have considerably changed the appearance of the city, filling the empty spaces between the city of Kostanay and its suburbs, thereby creating a continuous urbanized space. The inclusion of suburbs within the city limits, the construction of shopping and entertainment infrastructure and the introduction of additional public transport routes contributed to the significant integration of the periphery into the urban environment. The next stage is the inclusion of two large suburbs adjacent to the city of Kostanay from the other bank of the river Tobol, but at some distance from it. The development of empty space on the opposite bank adjacent to the city center promotes the integration of the suburbs. Their joining will increase the population of Kostanay by 30 thousand people.

References

- 1 Пивоваров Ю.Л. Урбанизация России в XX веке: представления и реальность / Ю.Л. Пивоваров // *Общественные науки и современность*. — 2001. — № 6. — С. 229, 230.
- 2 Ефимова Е.А. Региональные аспекты урбанизации в России / Е.А. Ефимова // *Региональная экономика: теория и практика*. — 2014. — № 43 (370). — С. 5.
- 3 Попов Р. Россия и ее регионы в XX веке: территория — расселение — миграции / Р. Попов. — М.: ОГИ, 2005. — С. 234.
- 4 Передерий А.А. Классификация и типология городов / А.А. Передерий // Тезисы 11-й науч.-техн. конф. Мурман. гос. техн. ун-та — Мурманск: МГТУ, 2000. — С. 227.
- 5 Закон Республики Казахстан от 8 декабря 1993 года № 2572-ХІІ «Об административно-территориальном устройстве Республики Казахстан». — 1993. — Ст. 3. — П. 1–3.
- 6 Лаппо Г.М. Города России. Взгляд географа / Г.М. Лаппо. — М.: Новый хронограф, 2012. — С. 504.
- 7 Козина В.В. Демографическая история Казахстана / В.В. Козина. — Караганда: Изд-во КарГУ, 2007. — С. 43.
- 8 Население Казахстана в 1917–1939 гг. // *Электрон. журн. «E-history»*. Режим доступа: <https://e-history.kz/ru/seo-materials/show/29324/>
- 9 T.S. Tukpatullin, M.A. Alpysbes. The history of urbanization processes in the single-industry towns of Lisakovsk and Arkalyk of Kostanay region: similarities and differences, prospects for further development / T.S. Tukpatullin, M.A. Alpysbes. // *Bulletin of the Karaganda University. History. Philosophy series*. — 2021. — № 3. — С. 117. Режим доступа: DOI 10.31489/2021HPh3/116–122
- 10 Тукпатуллин Т.С. Из истории урбанизации Казахстана в период с 1970 по 1999 годы / Т.С. Тукпатуллин, М.А. Алпысбес // *Global Science and Innovations 2020*. — 2020. — С. 384.
- 11 Указ Президента Республики Казахстан от 22 апреля 1997 г. № 3466 «О мерах по оптимизации административно-территориального устройства Республики Казахстан». Режим доступа: https://adilet.zan.kz/rus/docs/U970003466_
- 12 Алексеенко А.Н. Этнозация и традиционализация городского пространства современного Казахстана / А.Н. Алексеенко // *Переселенческое общество Азиатской России: миграции, пространства, сообщество*. — Иркутск, 2013. — С. 224–249.
- 13 Постановление Правительства Республики Казахстан от 13 ноября 2020 года № 762. О Генеральном плане города Костаная Костанайской области (включая основные положения). Режим доступа: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=35798467#pos=3;-71
- 14 Численность населения Костанайской области по полу и отдельным возрастным группам на начало 2021 г. // Управление обследований домашних хозяйств и социально-демографической статистики. — 2021. — № 14–15/73. Режим доступа: https://stat.gov.kz/region/258742/statistical_information/industry/3961

В.Н. Асочакова, М.А. Алпысбес, Т.С. Тукпатуллин

Қостанай қаласы: урбанизацияның тарихи-демографиялық зерттелуі

Мақалада Қостанай қаласының урбанизация процестері тарихи өткенге шолудың негізінде, жастар ортасындағы репродуктивті және миграциялық тәртіп стратегиясына қатысты қазіргі жағдайы зерттелген, сонымен қатар қаланың Бас жоспарына сәйкес алынған мәліметтерді есепке алып, жалпы урбанизацияның болашақтағы көрінісі туралы қорытынды жасалған. Тарихи урбандалу процесінің жүруіне, оның динамикасына, халықтың құрамына және көші-қон мотивтеріне әсер еткен тарихи оқиғалар мен негізгі тенденцияларды ескере отырып, 1897 жылдан осы уақытқа дейінгі қала халқы туралы мәліметтер ашылған. Мақаланың зерттеу бөлімінде 500 респондент арасында жүргізілген сауалнама нәтижелері, атап айтқанда, 16 мен 26 жас аралығындағы студенттер мен жұмыс істейтін жастар, сондай-ақ респонденттердің 1000 ата-анасы туралы мәліметтер сипатталған. Зерттеу барысында этникалық қазақ жастарының ішкі көші-қон әлеуеті жоғары екендігі анықталды (41 %), ал этникалық орыс жастарының — эмиграциялануы (68 %) байқалады. Респонденттердің үштен бір бөлігі дерлік шетелге эмиграция мүмкіндігін қарастыруда. Респонденттер отбасына (ағайынды әпке-қарындастар), сондай-ақ, ата-аналардың отбасыларына шаққанда балалардың орташа саны анықталды, олар сәйкесінше 2,6 және 4,87 баланы құрады. Мақалада қаланың даму келешегі туралы, яғни қала маңындағы аудандардың қосылуы мен алдағы 30 жылда халықтың саны 380–410 мың адамға дейін ұлғаюына байланысты оның аумағын ұлғайту мүмкіндігі атап көрсетілген.

Кілт сөздер: Қостанай қаласы, урбанизация, сауалнама, демография, қала халқы, азаматтар саны, ішкі көші-қон, эмиграция, жастар.

В.Н. Асочакова, М.А. Алпысбес, Т.С. Тукпатуллин

Город Костанай: историко-демографическое исследование урбанизации

В статье рассмотрены урбанизационные процессы г. Костаная в исторической ретроспективе, нынешние настроения в молодежной среде относительно репродуктивных и миграционных стратегий поведения, а также сделаны выводы о дальнейшей перспективе урбанизации, с учетом полученных данных и согласно Генеральному планированию развития города до 2050 года. Историческая составляющая раскрывает данные о населении города в период с 1897 года по нынешний период, с учетом исторических событий и ключевых тенденций, оказывавших влияние на ход урбанизационного процесса, его динамику, состав населения и мотивы миграции. Исследовательская часть статьи описывает результаты опроса 500 респондентов, а именно студенческой и работающей молодежи в возрасте от 16 до 26 лет, а также данные о 1000 родителей респондентов. В ходе опроса было выяснено, что этническая казахская молодежь в большей степени обладает потенциалом к внутренней миграции (41 %), а этническая русская молодежь — к эмиграции (68 %). Практически треть опрошенных рассматривают возможность эмиграции зарубеж. Было установлено среднее количество детей на семью респондентов (родные братья и сестры), а также в семьях родителей, которые составили 2,6 и 4,87 ребенка соответственно. В выводах о перспективе развития города подчеркнута его способность к увеличению территории, за счет присоединения пригородов и прироста населения до 380–410 тысяч человек в следующие 30 лет.

Ключевые слова: г. Костанай, урбанизация, опрос, демография, городское население, число граждан, внутренняя миграция, эмиграция, молодежь.

References

- 1 Pivovarov Yu.L. (2001). Urbanizatsiia Rossii v XX veke: predstavleniia i realnost [Urbanization of Russia in the XX century: perceptions and reality] *Social sciences and modernity*, 6, 229-230 [in Russian].
- 2 Efimova E.A., (2014). Regionalnye aspekty urbanizatsii v Rossii [Regional aspects of urbanization in Russia]. *Regionalnaia ekonomika: teoriia i praktika – Regional economy: theory and practice* (370) [in Russian].
- 3 Popov R. (2005). Rossiia i ee regiony v XX veke: territorii – rasselenie – migratsii [Russia and its Regions in the 20th Century: Territory – Resettlement – Migration] / OGI, 234 [in Russian].
- 4 Perederii, A. A. (2000). Klassifikatsiia i tipologiiia gorodov [Classification and typology of cities // Abstracts of the 11th scientific and technical conference of the Murmansk State Technical University // Murmansk: MGTU, 227 [in Russian].
- 5 Zakon Respubliki Kazakhstan ot 8 dekabria 1993 goda № 2572-XII. «Ob administrativno-territorialnom ustroistve Respubliki Kazakhstan» [Law of the Republic of Kazakhstan dated December 8, 1993 No. 2572-XII. "On the administrative-territorial structure of the Republic of Kazakhstan"] [in Russian].

6 Lappo G. M. (2012). Goroda Rossii. Vzgliad geografa [Cities of Russia. Geographer's view]. Moscow: Novyi khronograf, 504 [in Russian].

7 Kozina, V.V. (2007). Demograficheskaia istoriia Kazakhstana [Demographic History of Kazakhstan], Karaganda: Izdatelstvo Karagandinskogo gosudarstvennogo universiteta, 43 [in Russian].

8 Naselenie Kazakhstana v 1917–1939 gg. [Population of Kazakhstan in 1917-1939]. Retrieved from:<https://e-history.kz/ru/seo-materials/show/29324/> [in Russian].

9 Tukpatullin T.S., Alpysbes M.A.. (2021). The history of urbanization processes in the single-industry towns of Lisakovsk and Arkalyk of Kostanay region: similarities and differences, prospects for further development / T.S. Tukpatullin, M.A. Alpysbes. // Bulletin of the Karaganda University. History. Philosophy series. Retrieved from <https://history-philosophy-vestnik.ksu.kz/apart/2021-103-3/12.pdf>

10 Tukpatullin, T.S., & Alpysbes, M.A. (2020). Iz istorii urbanizatsii kazakhov v period s 1970 po 1999 gody [From the history of urbanization of Kazakhs in the period from 1970 to 1999]. *Global Science and Innovations*, 384 [in Russian].

11 Ukaz Prezidenta Respubliki Kazakhstan ot 22 apreliia 1997 goda № 3466 «O merakh po optimizatsii administrativno-territorialnogo ustroistva Respubliki Kazakhstan». [Decree of the President of the Republic of Kazakhstan dated April 22, 1997 year, No. 3466 "On measures to optimize the administrative-territorial structure of the Republic of Kazakhstan"]. Retrieved from: https://adilet.zan.kz/rus/docs/U970003466_ [in Russian].

12 Alekseyenko, A.N. (2013). Etnizatsiia i traditsionalizatsiia gorodskogo prostranstva sovremennogo Kazakhstana [Ethnicization and traditionalization of the urban space of modern Kazakhstan]. *Pereselencheskoe obshchestvo Aziatskoi Rossii: migratsii, prostranstva, soobshchestvo. – Irkutsk*, 224-249 [in Russian].

13 Postanovlenie Pravitelstva Respubliki Kazakhstan ot 13 noiabria 2020 goda № 762. O Generalnom plane goroda Kostanaia Kostanaiskoi oblasti (vkluchaia osnovnye polozeniia) [Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan dated November 13, 2020 No. 762. "On the General Plan of the city of Kostanay, Kostanay region (including the main provisions)"] Retrieved from https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=35798467#pos=3;-71 [in Russian].

14 *Chislennost naseleniia Kostanaiskoi oblasti po polu i otdelnym vozrastnym gruppam na nachalo 2021g.* [Population of Kostanay region by sex and individual age groups at the beginning of 2021 // Department of household surveys and socio-demographic statistics, No. 14-15 / 73, April 26, 2021.] Retrieved from https://stat.gov.kz/region/258742/statistical_information/industry/3961 [in Russian].

А.Т. Жанисов*, У.У. Умиткалиев, С.Г. Есен

*Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан
(E-mail: janissov@mail.ru; uumitkaliev@bk.ru; syrym.e@mail.ru)*

Система хозяйствования скотоводов Чингистау во второй половине XIX — начале XX веков: трансформация всаднической культуры казахов

В статье изучено хозяйственное значение Чингистауского региона для казахов-скотоводов нового времени. Описана родоплеменная структура региона, сложившаяся после повторного заселения региона казахами в постдзунгарский период. После вытеснения дзунгар обострились земельные споры между казахскими родовыми группами за право обладать Чингистау, привлекательность которого была связана с благоприятными условиями для развития здесь коневодства и овцеводства. Начиная со второй половины XIX века, в регионе стали проявляться новые формы организации хозяйственной деятельности, характеризующиеся признаками перехода к полукочевому/полуоседлому скотоводству. В это время массово строятся стационарные жилища на зимовках — кыстау. Изучение системы хозяйствования в скотоводческих объединениях и особенностей организации поселений-кыстау позволяет проследить трансформацию системы жизнеобеспечения казахского общества во второй половине XIX—начале XX вв.

Ключевые слова: казахи, скотоводы, Чингистау, Сарыарка, коневодство, овцеводство, кыстау, трансформация хозяйства, всадническая культура.

Введение

Культурный ландшафт Сарыарки включает в себя несколько локальных районов. Народная география выделяет такие ее субрегионы, как, например, Улытау, Баянаул, Каркаралы, Кокшетау и др. Каждый из этих регионов занимает свое уникальное место в историческом и культурном развитии казахского народа. Особое место в этом списке принадлежит Чингистау. Чингистауский регион, согласно народной традиции географического районирования, относится к Восточной Сарыарке. Здесь на протяжении тысячелетий формировались и развивались уникальные культуры древних металлургов, скотоводов-кочевников. В эпоху средневековья здесь доминирует культура всадников евразийских степей, а в период функционирования Казахского ханства регион является важной политико-административной и хозяйственной единицей государства.

Чингистауский регион богат на памятники историко-культурного наследия. В районе имеются сакральные локусы, вошедшие как в Общереспубликанский перечень особо охраняемых памятников, так и культурные и природные объекты регионального значения. Например, это такие объекты, как Заповедник-музей поэта-просветителя Абая Кунанбаева «Жидебай–Борили», Мавзолей Енлик–Кебек, Пещера Коныр-Аулие, Мавзолей Кенгирбай би и др. Кроме уже известных объектов историко-культурного наследия, в регионе имеется особая категория памятников, представляющих значительный научный интерес — поселения-кыстау XIX в. Организационно-технологические параметры казахских кыстау стали в последние годы изучаться на основе этноархеологического подхода [1, 2]. Большой интерес к казахским памятникам нового времени Чингистау проявляет археолог А.З. Бейсенов. В его работах изучаются топография, планиграфия и конструкция поселений Центрального Казахстана от сакского периода до этнографической современности, рассматриваются вопросы преемственности в хозяйственно-технологических решениях организации жилого пространства в кочевых обществах древности и казахов нового времени [3, 4].

В настоящей статье рассмотрены лишь основные параметры хозяйственной специализации, традиции и новшества, имевшие место во второй половине XIX—начале XX вв. В это время у населения региона стали заметны изменения в системе хозяйствования и образе жизни, характеризующиеся поступательным переходом к полукочевому, полуоседлому скотоводству.

*Автор-корреспондент. E-mail: janissov@mail.ru

Методы исследования

При рассмотрении хозяйственно-культурных параметров казахского традиционного общества определенный эвристический потенциал включает в себя понятие «система жизнеобеспечения». По мнению казахстанского этнографа Н. Алимбая, впервые использовавшего данное понятие при изучении казахского традиционного общества, оно выступает как оценочно-аналитическая категория и выражает «...причинно-следственные связи и взаимозависимость компонентов жизнеобеспечивающей структуры в разрезе их качественного состояния и количественных характеристик...» [5; 6]. Плодотворным является использование методов структурно-функциональной теории, при котором общество рассматривается как единая система, состоящая из отдельных структурных компонентов (социально-политических институтов, социальных, культурных и хозяйственных практик), несущих на себе определенную функциональную нагрузку. В нашем случае данный подход позволяет изучать экономику казахов-скотоводов как взаимосвязанную и взаимообусловленную систему хозяйственных практик, определившую характер и направленность традиционной хозяйственной деятельности казахов Чингистау. При изучении поселений-кыстау казахов рассматриваемого региона перспективным является обращение к методам этноархеологии. При этноархеологическом подходе к исследованию определенные культурно-исторические феномены, историко-культурные памятники изучаются комплексно, используются разнообразные виды источников — исторические, археологические, этнографические, экологические, социально-экономические и др. Кроме того, в основу исследования легли общенаучные методы исследования: анализ и синтез, эмпирическое доказательство. Из специально-исторических методов использованы историко-сравнительный, проблемно-хронологический методы.

Результаты и обсуждение

Заселение региона. Обращение к историческим и этнографическим источникам показывает, что в новое время Чингистау был заселен преимущественно казахами рода тобыкты, относящиеся к племени аргын Среднего жуза. Данный род закрепился здесь в результате освобождения этих земель от джунгар (калмыков) во второй четверти XVIII в. Процесс заселения нашел отражение в устном наследии казахов, в котором содержится информация о развитии событий на данной территории в постджунгарский период [6; 105–107, 7; 193]. Необходимо отметить, что повторное заселение Сарыарки не было стихийным и бессистемным захватыванием вновь освобожденных земель. Казахские рода возвращались на принадлежавшие им когда-то зимние и летние пастбища. Своеобразным навигатором при этих миграционных процессах служила коллективная историческая память, а, в свою очередь, сакральная память стала основным аргументом при возникновении земельных споров между различными родовыми группами. В конце XVIII в. российские письменные источники фиксируют здесь прочно обосновавшееся объединение казахов рода тобыкты: «Волость табуклинская. Разделается на поколения: мусабай, кулун, ювантаяк, кулчи, инадак; в которой находятся во всех частях старшины... Кочевья они имеют около камня Чингистау, а в зимнее — при урочищах Кызыл-Арай. Великая, сильная и богатая волость», — пишет российский офицер, исследователь И.Г. Андреев [8; 93, 94]. Вместе с тем, несмотря на то, что уже во второй половине XVIII в. сформировалась карта расселения казахских родовых групп, споры за пастбищные угодья все еще имели место и в первой половине–середине XIX в. [9; 53–57]. Отчасти, это было связано с ограничениями на передвижения, введенные в рамках реализации административно-территориальных реформ царизма в XIX в. Так, согласно Уставу «О Сибирских киргизах» от 1822 г. каждый округ имел отведенные и разграниченные земли «и жители другого округа не переходят на оные без точного позволения местного начальства» [10; 93]. Если в первое время казахи и продолжали кочевать за пределы означенных округов, то со временем запретительные меры становились все более строгими, а механизмы ограничения передвижения более действенными. Это, в свою очередь, привело к реактуализации земельных споров между казахскими родами в пределах своих округов. Повышенное желание различных казахских родовых групп обладать Чингистау было вызвано тем, что здесь были благоприятные условия для круглогодичного выпаса скота. Наличие привольных пастбищ, изобилие водных источников, в сочетании с естественными природными укрытиями делали эти места привлекательными в условиях перехода к полукочевому/полуоседлому скотоводству. В этих территориальных спорах тобыкты оказались наиболее организованными и во второй половине XIX в. земли, начиная с нижнего течения р. Чаган и все отроги хр. Чингистау, окончательно отошли в пользование рода тобыкты [11; 177]. В определенной степени доминирование данного рода в регионе стало возможным благодаря стараниям родо-

правителей. Непоследнюю роль в этом деле сыграл один из влиятельных людей в казахской степи в XIX в., отец казахского поэта и просветителя Абая — Кунанбай. Кунанбай Ускенбаев возглавлял сначала Кушик-Тобыктинскую волость, а после этого в 1849 г. был избран старшим султаном Каркаралинского внешнего округа. Описательный портрет Кунанбая был представлен его современником, польским ссыльным Адольфом Янушкевичем: «Кунанбай был большой знаменитостью в степи. Сын простого киргиза, одаренный природой здравым рассудком, удивительной памятью и даром речи, дельный, заботливый о благе своих соплеменников, большой знаток степного права и предписаний Ал Корана, прекрасно знающий все российские уставы, касающиеся киргизов, судья неподкупной честности и примерный мусульманин, плебей Кунанбай стяжал себе славу пророка, к которому из самых дальних аулов спешат за советом молодые и старые, бедные, и богатые. Облеченный доверием сильного рода тобыкты, избранный на должность волостного управителя, исполняет ее с редкостным умением и энергией, а каждое его приказание, каждое слово выполняется по кивку головой. Обо всей этой родовой владетельной аристократии можно сказать словами нашей польской пословицы: «Стоит дворец Паца, а Пац — дворца». «Белая кость» (султаны) рядом с Бараком кажется скорее серой, чем белой, а все баи (богачи) недостойны развязать шнурок на обуви Кунанбая» [12; 61–63]. В историческом романе М. Ауэзова «Путь Абая» приводится история о земельном споре, имевшем место во второй половине XIX в. между тобыктинскими поколениями ыргызбай и жигитек, который свидетельствует, что шел процесс окончательного распределения пастбищных угодий уже внутри рода тобыкты.* Спорные же земельные вопросы с другими казахскими родами (найман, уак, керей) в основном были решены к этому времени.

Система хозяйствования: видовой состав стада. Для казахов скот являлся главным материальным достоянием, мерилем благосостояния. И.Г. Андреев относительно количества скота у казахов Тобыктинской волости в конце XVIII в. указывает, что они «достаточны лошадьми и скотом» [8; 94]. У казахов данного региона, как и на всем пространстве казахской степи, на протяжении столетий превалировала система хозяйствования, основанная на традициях кочевого скотоводства. Вместе с тем, имелись локальные особенности в организации труда и в видовом составе стада. Например, верблюдоводство, выступавшее в юго-западных, южных районах Казахстана как один из продуктивных видов скотоводства, не имело широкого распространения в рассматриваемом регионе. Верблюд использовался в хозяйстве казахов Сарыарки в основном как выючное животное [13; 189].

Крупнорогатый скот разводили также в незначительном количестве: «Что касается рогатого скота, то киргизы его не очень ценят и не имеют к нему ни малейшего пристрастия. Племенной скот, из которого образовались их стада, краденный у калмыков и башкир», — писал относительно этого вида скота у кочевых казахов в конце XVIII в. член российской академической экспедиции И. Фальк [13; 192]. Увеличение доли крупнорогатого скота в хозяйстве казахов было вызвано началом перехода к полуседлости во второй половине XIX в.

Самыми продуктивными отраслями кочевого скотоводства у казахов чингистауского региона были овцеводство и коневодство. Для пребывания в зимнее время, как правило, выбирались места, удобные для выпаса овец: «Наиболее благоприятными для зимовки мелкого скота местностями признаются те, на которых при сильных ветрах снег сдувается с почвы, обнажая оставшуюся растительность» [14; 24]. Наличие удобных зимних пастбищ благоприятствовало увеличению стад овец у казахов Чингистау, поэтому в источниках указывается, что «овцеводство преобладает над всеми прочими видами скотоводства, даже взятыми в совокупности» [15; 83]. В материалах статистической экспедиции, проводившейся в степных областях в конце XIX — начале XX вв. под руководством Ф. Щербини, приводится следующая информация: «Предгорья, с которых сдувается снег, называются «Карабауырь». После него лучшую часть зимнего пастбища представляют «кунгеи», — солнечные пастбища, — расположенные на южных склонах хребтов, сопок и гор. Благодаря развитому рельефу, Чингисские горы богаты «кунгеями», и, благодаря своему расположению поперек господствующему SW ветру, дают огромные площади «карабауыров», тянущихся вдоль главного кряжа 200 верст, и вследствие этих преимуществ Чингисские горы считаются в степи лучшими пастбищами, не знают «джута» — падежа скота от плохой зимы, почему и установилась слава за Чингисскими горами, как за пупом скотоводства: «Маль кындыгы» [15; 37].

* Известно, что М.О. Ауэзов для написания романа «Путь Абая» в течение многих лет собирал сведения у местных старожилов, в том числе и историко-этнографический материал, который он широко использовал в своем труде.

Уступая овцеводству в количественном плане, тем не менее, важную роль в традиционной системе жизнеобеспечения кочевников-скотоводов Сарыарки играло коневодство. Относительно развития коневодства у казахов Среднего жуза исследователь XIX в. А.И. Левшин пишет, что: «В северной части киргизской степи лошади крепче и многочисленнее, нежели в южной. Первая имеет более лугов и вообще изобильна ковылем, который составляет прекраснейший конский корм. В южной полосе трав мало, и жар делает лошадей часто бесплодными. Средняя орда богаче лошадьми, нежели прочие» [16; 377].

Казахские лошади были способны добывать корм при снежных отложениях до 50 см, к тому же в слабо обводненных местах, так как способны утолять жажду снегом. Вследствие этого в зимний период лошадей возможно было выпасать вдали от зимовок на летних пастбищах [17; 124]. Приспособленность казахских лошадей к добычанию подножного корма использовалась в критические периоды для облегчения доступа к траве другим видам скота. Во время джутов (бескормицы) лошадей специально пригоняли к зимовкам. Интересное описание использования лошадей в период гололедицы привел собиратель казахских этнографических материалов XIX в. подполковник М. Чорманов: «В случае заледенения поверхности поля, киргизы выгоняют на него лошадей и заставляют их бегать по льду до тех пор, пока он не искрошится. Или же поступают так: привязывают к концам большого, тяжелого бревна аркан и, впрягши в него лошадь, гоняют ее по обледенелому месту» [14; 26]. Безусловно, лошади не были полностью застрахованы от природных катаклизмов, и джуты в своих особо тяжелых формах, также наносили значительный урон коневодческим хозяйствам. Однако джуты носили преимущественно локальный характер и редко охватывали большие территории. Способность казахских лошадей к тебеневке, проходить большие расстояния позволяли казахам избегать их массового падежа даже в зимний период. М.О. Ауэзов, в своем указанном вышеромане, демонстрирует отношение казахов Чингистау к лошадям: «И тут добрым словом поминали стойкость и выносливость коня.

– Лошадь не поддается джуту!

– Была бы на земле травинка, конь по ребра в снег зароется, а ее добудет! На коня всегда можно надеяться, — говорили хозяева.

– Лошадь другому скоту не чета! Она, где траву найдет, с того места не тронется, в самый сильный буран по ветру не пойдет.

– Какой скот с конем сравнится! У коня и топор и мотыга при нем!» [18; 560].

Письменные источники свидетельствуют о том, что ареал кочевания казахов Чингистау, до введения ограничительных мер царскими властями, был достаточно обширным. Например, большая часть тобыктинцев вместе с другими аргынскими родами прикочевывали в Центральный Казахстан, к долине реки Нура: «Ни к одному из показанных здесь мест не собирается столько киргизцов (*казахов*. — Авт.), как к реке Большой Нуре. Весь Каркаралинский округ, волости: Табуклинская (*тобыктинская*. — Авт.), Карпытская (*карпытская*. — Авт.), Туртугульская (*туртуульская*. — Авт.), Кайгенгалинская (*канжыгалинская*. — Авт.), Аталавская (*атыгайская*. — Авт.), Алтайская и Караульская, туда приходят. Они по привольным пастбищам занимают более, нежели на сто верст пространство, покрытое юртами и табунами», — пишет исследователь начала XIX в. С. Броневский [19; 78, 79].

Стеснения в пастбищах сказались, прежде всего, на коневодческой отрасли скотоводства казахов. Дореволюционный исследователь Л.К. Чермак отмечал, что: «...всякое стеснение в пастбищах отражается на скоте, что тотчас же улавливается привычным киргизом. Особенно показательна в этом отношении лошадь. Иногда киргиз оставляет пастбище и переходит на новое, — хотя для неопытного глаза оно почти не использовано, — только потому, что лошадь «не мажется», что на пастбище отсутствуют травы, способствующие нагулу. Прочий скот менее прихотлив в этом отношении, чем лошадь, и понятно, что стеснения в пастбищах, прежде всего, сказываются на сокращении конских табунов» [20; 236]. Начиная со второй половины XIX в. под влиянием различных факторов, прежде всего внешних, наблюдаются изменения в системе хозяйствования казахов Чингистау.

Организация стационарных поселений-кыстау. Во второй половине XIX в. казахи региона стали переходить на полукочевое/полуоседлое скотоводство, характерной особенностью которой является появление стационарных поселений на зимовке — кыстау.

Чингистау был очень популярен среди казахов по причине наличия здесь удобных урочищ для обустройства зимних стоянок. В «Материалах по киргизскому землепользованию...» по этому поводу содержится следующая информация: «Все ущелья, особенно те, которые открыты господствующему

SW ветру, забиваются глубоким снегом, как и ущелья, лежащие в непосредственной близости главного хребта Чингисских гор. Вследствие этого главная масса киргизских зимовок расположена на восточной стороне Чингизского кряжа, в его предгорьях. Главные пастбища представляют эти северо-восточные предгорья, с которых SW ветер, дующий через Чингис, сдувает снежный покров, обнажая растительность и землю, как метафорически выражаются здешние киргизы «насыбайлык кар джок», т.е. нет снега даже на понюшку табака, который смачивают каплями воды» [15; 36, 37]. Примечательно, что авторство данного описания принадлежит казахскому государственному деятелю и ученому Алихану Букейханову. А. Букейханов, работая в составе экспедиции Ф. Щербины, составил природно-географическую и хозяйственную характеристику пастбищных районов (с 1-й по 27-ю) Семипалатинского уезда [15; 1–54].

Изучение поаульных таблиц, составленных участниками статистической экспедиции, показывает, что лучшие для обустройства зимников урочища Чингистау занимали влиятельные родовые кланы. Как отмечает исследователь А.З. Бейсенов в чингистауских волостях аулы Медеу Оразбаева, Абая Кунанбаева, его сына Магауи, родственников Исхака Кунанбаева, Шакарима Кудайбердиева были достаточно состоятельными. Аул Медеу Оразбаев, зимовки имел в одном из лучших урочищ, расположенных в горах Шунай. А.З. Бейсенов указывает на то, что «фольклор приписывает Оразбаю Аккулиеву, основателю зимовки, слова о том, что «если его не поддержит Худай», т.е. Бог, «то спасет Шунай», в которых действительно содержится намек на благоприятное местоположение зимовки» [3; 38]. Образ Оразбая получил негативное освящение в романе М. Ауэзова, что, по мнению исследователей последних лет (литературоведов, краеведов), связано с идеологическими установками того времени. Состоятельный человек в дореволюционном полуфеодалном казахском обществе, согласно советской цензуре, априори не мог быть хорошим человеком. Поэтому М. Ауэзов был вынужден идти в некоторых случаях на сознательное искажение образа отдельных людей. В последние годы произошла значительная переоценка личности Оразбая. Народная память характеризует его как человека характерного, обладавшего качествами хорошего хозяйственника и управленца. К тому же он был известен на всю округу своей щедростью и меценатством [21; 59]. Относительно его богатства народная память сохранила информацию, что в его табуне одних только лошадей чубарой масти насчитывалось более трех тысяч. Точные сведения о количестве скота у Оразбая Аккулулы приведены в «Материалах по киргизскому землепользованию...», согласно которым он имел 4560 лошадей [15; 146–153].

Зимовка Оразбая Аккулулы расположенанадалеко от села Медеу в Абайском районе Восточно-Казахстанской области, у подножья уже упомянутой горы Шунай. Впервые зимовка была обследована в 2005 г. участниками Сарыаркинской экспедиции Института археологии им. А.Х. Мурагулана. На месте зимовки наблюдаются развалы двух больших жилищных строений, построенных с использованием камня и сырцового кирпича. Рядом расположены две могилы из сырцового кирпича, в одной из которых погребен сам Оразбай. В изголовье его сыновьями была установлена надгробная стела (күлпытас), изготовленная по специальному заказу в Бухаре. В 2,5–3 км к северо-востоку от зимовки расположен колодец Оразбая. Именно сюда на водопой пригонялись многотысячные табуны лошадей Оразбая [22; 26–29].

Указанный в поаульных таблицах «Материалов по киргизскому землепользованию...» Ибрахим (Абай) Кунанбаев, зимовавший в урочище Жидебай, также имел достаточное количество скота. Члены экспедиции фиксируют, что ему принадлежало 868 лошадей [15; 162–164]. Безусловно, первое и главное условие для содержания такого количества скота — это наличие достаточных пастбищных угодий, чем и отличались места проживания Оразбая и Абая. Необходимо отметить, что нельзя воспринимать упомянутых личностей единоличными владельцами всего записанного за ними скота. Например, административный аул № 1 Чингистауской волости, который возглавлял Абай Кунанбаев, включал в себя 30 семей. Статисты Ф. Щербины приводят данные по количеству скота по каждой отдельно взятой семье, показатели которых были гораздо скромнее, чем у главы аула. Вместе с тем, надо учесть, что все эти семьи составляют одну общину и соответственно богатство отдельно взятого человека, в данном случае Абая, только условно можно считать индивидуальным. Специфика организации казахской традиционной общины заключается в том, что богач и его менее состоятельные родичи были связаны между собой системой родства. Соответственно, функционировала сложившаяся и отработанная веками система родственно-родовой кооперации. Исследователями отмечается размытость социального и институционального «контура» отношений собственности на скот у кочевников. Этнолог Н.А. Алимбай считает, что индивид здесь является лишь владельцем и пользователем

скота в рамках большой семьи-общины [5; 50]. Богач в понимании скотоводов-казахов был счастливым, его называли «құт қонған адам» — человеком, отмеченным Создателем. Считалось, что его благополучие, по сути, и есть благополучие всех сородичей. В народе о таком человеке говорили, что он «рудың (елдің) құты», т.е. человек, притягивающий богатство и благополучие всему роду. Такими людьми для казахов рода тобықты были богачи и биы, такие как Кунанбай би, Оразбай Аккулулы и другие.

В этнографической традиции казахов Восточной Сарыарки обустроенные на зимниках стационарные постройки назывались «қора», которые строились из самого разнообразного материала (камень, дерна, сырцового кирпича). Такие постройки включали в себя жилую часть и хозяйственные помещения, связанные между собой в единую систему конструкций. В хозяйственных помещениях могли содержать окотившуюся скотину, хранить сено для молодняка, кизяк и т.п. Чаще всего это так называемые «земляные или землебитные дома, с каменным основанием». В дореволюционных источниках такие постройки называются — «шым уй» (букв. означает «дерновый дом»). А.З. Бейсенов следующим образом описывает «шым уй» казахов: «На самом деле такие казахские «дома», т.е. зимовки, имели снизу мощное каменное основание, довольно высокое, и верхнюю часть стен, сложенную из самана или дерна; на кровле также использовался дерн, поверх деревянного настила. Получается каменно-земляное строение» [3; 52].

Расположение и планировка казахских домов второй половины XIX–начала XX вв., отсутствие посевных площадей и ирригационных сооружений свидетельствуют о том, что в них жили люди, занимавшиеся скотоводством. В это время казахи региона все еще не рассматривали земледелие в качестве продуктивного вида хозяйственной деятельности. Отметим, что и современное население региона также лишь непродолжительное время содержит свой скот в стойловых сооружениях. Хотя местные жители и заготавливают необходимое на зиму количество сена, тем не менее, домашний скот преимущественно (за исключением дней, когда устанавливается неблагоприятная погода) выпасается в прилегающих к селам пастбищах, и только на ночь пригоняется в аулы.

К казахским поселениям-кыстау привязан большой пласт историко-культурной информации, связанный с событиями того времени, с известными историческими личностями. Среди зимовок Чингизтау имеются такие объекты, которые имеют сакральное значение для местных жителей. Безусловно, в первую очередь, это урочище Жидебай и другие места, связанные с именем Абая. Кроме того, здесь расположены еще несколько сакрализованных местным населением объектов, связанных с именами известных личностей XVIII–XIX вв. Например, это места, связанные с именем почитавшегося святым провидца Нысан абыза, зимовка Кунанбай бия в Акшоқы, зимовка Айгерим (жены Абая) на Аралтобе и др.

Выводы

В целом, обобщая изложенное выше можно отметить, что специфика организации труда в скотоводческих хозяйствах в летние и зимние периоды во многом обуславливала места расположения казахских аулов в Чингизтау, степень их концентрации и дисперсности в различные времена года. Начиная со втор. пол. XIX в., наблюдаются изменения в системе хозяйствования казахов региона. Традиционная всадническая культура казахов переживает кризис. Наиболее распространенным видом хозяйственной деятельности становится полукочевое/полуоседлое скотоводство, при котором значительно сокращалась протяженность перекочевков. Для него были характерны пастбищно-полустойловая система содержания скота, сенокосение, пребывание в зимний период на одном месте. В этот период в рассматриваемом нами регионе увеличивается количество стационарных построек.

В регионе имеется еще немало поселений-кыстау, которые перспективны в плане этноархеологических исследований. Эти зимовки и места их расположения представляют собой интересные образцы организации хозяйственно-бытового пространства в период трансформации хозяйственного уклада казахов. Кроме того, изучение топографии и строительно-конструктивных решений казахских поселений, отдельных стационарных жилищ имеет большое значение для реконструкций типов жилищ поздних скотоводов. Также необходимо отметить, что население Чингизтауского региона хорошо сохраняет этнографические традиции казахов Сарыарки, являясь коллективным носителем национальной культуры, что делает перспективным проведение широких этнографических исследований в регионе.

Статья подготовлена в рамках реализации научного проекта по гранту Комитета науки Министерства образования и науки Республики Казахстан на тему: «Всадническая культура казахов Сарыарки в XVIII–XIX вв. (историко-этнографическое исследование)». ИРН гранта — AP09562202.

Список литературы

- 1 Дукомбайев А.Т. Типология оседлых памятников кочевников казахских степей / А.Т. Дукомбайев // Материалы LIX росс. археол.-этнограф. конф. студ. и мол. ученых. — Благовещенск: Изд-во Благовещ. гос. пед. ун-та, 2019. — С. 207–209.
- 2 Турганбаева Л.Р. К проблеме изучения объемно-планировочной структуры традиционного казахского поселения / Л.Р. Турганбаева // Вестн. Омск. ун-та. Сер. Исторические науки. — 2020. Т. 7, № 3 (27). — С. 104–111.
- 3 Бейсенов А.З. Поселения сакской эпохи: моногр. / А.З. Бейсенов — Алматы: Бегазы-Тасмола, 2017. — 208 с.
- 4 Бейсенов А.З. Чингистау. Размышления у старой зимовки Абая // Сохранение и изучение культурного наследия Алтайского края: сб. науч. ст. — Вып. XXVI. — Барнаул: Изд. Алт. гос. ун-та, 2020. — С. 229–240.
- 5 Алимбай Н. Традиционная культура жизнеобеспечения казахов. Очерки теории и истории / Н. Алимбай. — Алматы: Гылым, 1998. 234 с.
- 6 Халид К. Тауарих хамса (Бес тарих) / К. Халидауд, Б. Төтенаев, А. Жолдасов. — Алматы: Қазақстан, 1992. — 304 б.
- 7 Шәкәрім. Қазақ айнасы. Өлеңдер мен поэмалар. / Шәкәрім. — Алматы: Атамұра, 2003. — 296 б.
- 8 Андреев И.Г. Описание Средней орды киргиз-кайсаков / И.Г. Андреев. — Алматы: Гылым, 1998. — 280 с.
- 9 Жанболатұлы М. Тобықты — Шыңғыстау шежіресі. I-т. / М. Жанболатұлы. — Семей: Курсив, 2004. — 520 б.
- 10 Материалы по истории политического строя Казахстана. — Алма-Ата: Изд-во АН КазССР, 1960. — 441 с.
- 11 Востров В.В. Родоплеменной состав и расселение казахов: (кон. XIX–нач. XX вв.). / В.В. Востров — Алма-Ата: Изд-во «Наука» КазССР, 1968. — 256 с.
- 12 Янушкевич А. Дневники и письма из путешествия по казахским степям / А. Янушкевич. — Алма-Ата: Казахстан, 1966. — 268 с.
- 13 Прошлое Казахстана в источниках и материалах / под ред. проф. С.Д. Асфендиярова и проф. П.А. Кунте. — 2-е изд. — Алматы, 1997. — Сб.1 (V в до н.э. — XVIII в.н.э.). — 383 с.
- 14 Чорманов М. Казахские народные обычаи / М. Чорманов; сост. А.М. Канафина. — Караганда, 2000. — 103 с.
- 15 Материалы по киргизскому землепользованию, собранные экспедицией по исследованию степных областей. — Т. 10. Семипалатинская обл., Семипалатинский уезд. — СПб., 1909.
- 16 Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких, орд и степей. / А.И. Левшин — Алматы: Санат, 1996. — 656 с.
- 17 Радлов В.В. Из Сибири / В.В. Радлов — М.: Наука, 1989. — 749 с.
- 18 Ауэзов М. Путь Абая: Роман. Т. II. / М. Ауэзов — Алма-Ата: Жазушы, 1977.
- 19 Броневский С. Записки генерал-майора Броневского о киргиз-кайсаках Средней Орды / С. Броневский // Отечественные записки. Ч. XLIII. Кн. СХХIII. — СПб., 1830. — С. 70–97.
- 20 Чермак Л.К. Киргизское хозяйство в Степном крае // Район железной дороги Петропавловск–Спасский завод в экономическом отношении / Л.К. Чермак. — СПб., 1912. — С. 215–256.
- 21 Теміров Б. Саржал. Ауылымның тарихы — елімнің тарихы. Тарихи-деректі хикая. / Б. Теміров. — Семей: «Интеллект», 2017. — 409 б.
- 22 Үмітқалиев Ұ.Ұ, Абыралы—Шыңғыстау өңірінде 2005 жылы жүргізілген археологиялық ізденістердің кейбір қорытындылары / Ұ.Ұ. Үмітқалиев, А.З. Бейсенов // «Тарихи мәдени мұраны зерттеу және сақтау мәселелері» атты Республикалық ғыл.—практ. конф. мат.(14 желтоқсан 2005 ж.). — Алматы: Қазақ университеті, 2006. — Б. 24–30.

Ә.Т. Жәнісов, Ұ.Ұ. Үмітқалиев, С.Ғ. Есен

XIX ғасырдың екінші жартысы — XX ғасырдың басындағы Шыңғыстау мал бағушыларының шаруашылық жүйесі: қазақтардың атқа міну мәдениетінің трансформациясы

Мақалада жаңа дәуір кезіндегі мал шаруашылығын кәсіп еткен қазақтар үшін Шыңғыстау өңірінің маңызы зерттелген. Жоңғарлардан жерді азат еткеннен кейінгі уақытта өңірді қайта мекендеген қазақтардың рулық-тайпалық құрылымы сипатталған. Жоңғарлар ығыстырылғаннан кейін Шыңғыстауды иелену құқығы үшін қазақ рулық топтары арасындағы жер даулары шиеленісе түсті, осы өңірдің тартымдылығы бұл жерде жылқы шаруашылығы мен қой өсіру үшін қолайлы жағдайлардың болуымен байланысты болды. XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап өңірде жартылай

көшпелі/жартылай отырықшы мал шаруашылығына көшу үдерісі басталып, шаруашылықтың жаңа түрлері пайда бастады. Осы уақытта қыстауларда тұрақты стационарлық тұрғын үйлер жаппай салынған. Мал бағушылар бірлестіктеріндегі шаруашылық жүргізу жүйесін және қыстауларда тұрақты қоныстарды ұйымдастыру ерекшеліктерін зерделеу ХІХ ғасырдың екінші жартысы мен ХХ ғасырдың басындағы қазақ қоғамындағы тіршілікті қамтамасыз ету жүйесінде орын алған өзгерістерді байқауға мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: қазақтар, малшылар, Шыңғыстау, Сарыарқа, жылқы шаруашылығы, қой шаруашылығы, қыстау, шаруашылықтың трансформациясы, атқа міну мәдениеті.

A.T. Zhanissov, U.U. Umitkaliev, S.G. Yessen

The economic system of Chingistau cattle breeders in the second half of the 19th — early 20th centuries: transformation of the equestrian culture of the Kazakhs

This article examines the economic importance of the Chingistau region for the Kazakhs-pastoralists of the new era. It was described the tribal structure of the region, which developed after the re-settlement of the region by Kazakhs in the post-Dzhungar period. After the displacement of the Dzhungars, land disputes between the Kazakh clan groups for the right to possess Chingistau intensified, the attractiveness of which was associated with the favorable conditions for the development of horse breeding and sheep breeding here. Starting from the second half of the 19th century, new forms of organizing economic activity began to emerge in the region, characterized by signs of a transition to semi-nomadic/sedentary cattle breeding. At this time, stationary dwellings were massively built at wintering kystau. The study of the economic system in cattle-breeding associations and the peculiarities of the organization of the Kazakh kystau allows tracing the transformation of the life support system of the Kazakh society in the second half of the 19th — early 20th centuries.

Keywords: Kazakhs, cattle breeders, Chingistau, Saryarka, horse breeding, sheep breeding, kystau, transformation of the economy, equestrian culture.

References

- 1 Dukombaiev, A.T. (2019). Tipologiya osedlykh pamiatnikov kochevnikov kazakhskikh stepei [Typology of settled monuments of the nomads of the Kazakh steppes]. *Materialy LIX Rossiiskoi arkheologo-etnograficheskoi konferentsii studentov i molodykh uchenykh — 2019* — Materials of the LIX Russian archaeological and ethnographic conference of students and young scientists 2019 Blagoveshchensk: Izdatelstvo Blagoveshchenskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta, — 207–209 [in Russian].
- 2 Turganbaeva, L.R. (2020). K probleme izucheniia obicemno-planirovochnoi struktury traditsionnogo kazakhskogo poseleniia [On the problem of studying the space-planning structure of a traditional Kazakh settlement]. *Vestnik Omskogo universiteta. Seriya Istoricheskie nauki — Bulletin of the Omsk University. Series: Historical Sciences*, 7, 3 (27), 104-111 [in Russian].
- 3 Beisenov, A.Z., Shulga, P.I., & Loman, V.G. (2017). Poseleniia saksnoi epokhi [Settlements of the Saka era. Monograph.]. *Almaty: Begazy-Tasmola*, 208 [in Russian].
- 4 Beisenov, A.Z. (2020). Chingistau. Razmyshleniia u staroi zimovki Abaia [Chingistau. Reflections at the old wintering of Abai]. *Sokhraneniie i izucheniie kulturnogo naslediiia Altaiskogo kraia. Sokhraneniie i izucheniie kulturnogo naslediiia Altaiskogo kraia: sbornik nauchnykh statei. Vyp. XXVI.* — Barnaul: Izdatelstvo Altaiskogo gosudarstvennogo universiteta, 229-240 [in Russian].
- 5 Alimbai, N., Mukanov, M.S., & Argyubaev, Kh. (1998). Traditsionnaia kultura zhizneobespecheniia kazakhov. Ocherki teorii i istorii [Traditional culture of life support of Kazakhs. Essays on theory and history]. *Almaty: Gylym*, 234 [in Russian].
- 6 Khalid, K. (1992). Tauarikh khamsa [Tauarikh Hamsa]. (B. Totenov, A. Zholdasov, Transe). *Almaty: «Qazaqstan» baspasy.*, 304 p. [in Kazakh].
- 7 Shakarim. (2003). Qazaq ainasy. Olender men poemalar [Kazakh mirror. Poems and epics]. *Almaty: Atamura baspasy* [in Kazakh].
- 8 Andreev, I.G. (1998). Opisanie Srednei ordy kirgiz-kaisakov [Description of the Middle Horde of Kirghiz-Kaisaks]. *Almaty: Gylym*, 280 [in Russian].
- 9 Zhanbolatuly, M. (2004). Tobyqty – Shyngystau shezhiresi [Tobykty Chronicle of Chingistau]. 1-tom [vol. 1] Semei: «Kursiv» baspasy [in Kazakh].
- 10 *Materialy po istorii politicheskogo stroia Kazakhstana (1960)*. [Materials on the history of the political system of Kazakhstan]. *Alma-Ata: Academy of Sciences of the Kazakh SSR* 441 [in Russian].

- 11 Vostrov, V.V., & Mukanov, M.S. (1968). Rodoplemennoi sostav i rasselenie kazakhov (konets XIX – nachalo XX) [Tribal composition and settlement of Kazakhs: (late 19th - early 20th)]. Alma-Ata: Nauka, 256 [in Russian].
- 12 Ianushkevich, A. (1966). Dnevnik i pisma iz puteshestviia po kazakhskim stepiam [Diaries and letters from a journey across the Kazakh steppes]. Alma-Ata: Kazakhstan, 268 [in Russian].
- 13 Proshloe Kazakhstana v istochnikakh i materialakh (1997). [The past of Kazakhstan in sources and materials]. Almaty, Sat 1 (5 century BC - 18 century AD) 383 [in Russian].
- 14 Chormanov, M. (2000). Kazahskie narodnye obychai [Kazakh folk customs]. Karaganda, 103 [in Russian].
- 15 Materialy po kirgizskomu zemlepolzovaniuu, sobrannnye ekspeditsiei po issledovaniuu stepnykh oblastei (1909). [Materials on Kyrgyz land use collected by an expedition to explore the steppe regions]. T. 10. Semipalatinskaia obl., Semipalatinskii uезд. – Saint Petersburg [in Russian].
- 16 Levshin, A.I. (1996). Opisanie kirgiz-kazachikh, ili kirgiz-kaisatskikh, ord i stepei [Description of the Kirghiz-Cossack, or Kirghiz-Kaisak hordes and steppes]. Almaty: Sanat, 656 [in Russian].
- 17 Radlov, V.V. (1989). Iz Sibiri [From Siberia]. Moscow: Nauka, 749 [in Russian].
- 18 Auezov, M. (1977). Put Abaia: Roman. [Abai's Way: A Novel]. Т. II. – Alma-Ata: Zhazushy [in Russian].
- 19 Bronevskii, S. (1830). Zapiski general-maiora Bronevskogo o kirgiz-kaisakakh Srednei Ordy [Notes of Major General Bronevsky about the Kirghiz-Kaisaks of the Middle Horde]. *Otechestvennye zapiski — Fatherland notes*. SPb., 1830. Ch. XLIII. Kn. CXXIII. – S. 70–97 [in Russian].
- 20 Chermak, L.K. (1912). Kirgizskoe khoziaistvo v Stepnom krae [Kyrgyz economy in the Steppe Territory]. *Raion zheleznoi dorogi Petropavlovsk — Spasskii zavod v ekonomicheskoi otnoshenii — Railway area of the Petropavlovsk-Spassky plant economically*, Saint Petersburg, 215-256 [in Russian].
- 21 Temirov, B. (2017). Sarzhal. Auylymnyn tarikhi – elimnin tarikhi. Tarikhi-derekti khikaia [Sarzhal. The history of my village is the history of my country. Historical and documentary story]. Semei: «Intellect» baspasy [in Kazakh].
- 22 Umitkaliev, U.U., & Beisenov, A.Z. (2006). Abyraly – Shyngystau onirinde 2005 zhyly zhurgizilgen arkeologiialyq izdenisterdin keibir qorytyndylary [Some results of archeological excavations carried out in 2005 in the Abyraly-Chingistau region]. «Tarikhi madeni murany zertteu zhane saqtau maseleleri» aty Respublikalyq gylimi–praktikalyq konferentsiia materialdary. *Materials of the Republican scientific-practical conference «Problems of research and preservation of historical and cultural heritage»*, Almaty: “Qazaq University”, (pp. 24-30) [in Kazakh].

М.М. Қозыбаева*

*Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, Алматы, Қазақстан
(E-mail: koz.mahabbat_85@mail.ru)*

Соғыстан кейінгі кезеңдегі Солтүстік Қазақстан облысы шаруаларының әлеуметтік-экономикалық жағдайы мен күнделікті өмірінің ерекшеліктері

Мақалада соғыстан кейінгі кезеңдегі Солтүстік Қазақстан облысы шаруаларының әлеуметтік-экономикалық жағдайы мен күнделікті өмірі зерттелген. Соғыстан кейінгі кезеңде тоталитарлық режимнің қысымы жалғасын тапты. Атап айтқанда, бұл ауыл тұрғындарына әсер етті, оларды күнделікті қажытатын жұмысынан басқа, қираған экономиканы қалпына келтіру үшін қатаң заңдар мен салықтар ауырлатты. Солтүстік аймақ шаруаларының әлеуметтік құрамында еуропалық халық басым болды, сонымен қатар арнайы қоныс аударушылардың еңбегі белсенді қолданылды. Қазақ даласына қысымды арттырған Ресейдің орталық аймақтарындағы құрғақшылық пен соғыстан кейінгі 1946–1947 жылдардағы аштықтың салдары ауыл тұрғындарының жағдайын әлсіретті. Автор соғыстан кейінгі онжылдық ауыл шаруашылығы мен оның жұмысшылары үшін қиын болды деген қорытынды жасайды. Ауыл шаруашылығы мәселелерін шешу дәстүрлі түрде экономикалық ынталандыру принциптерін қолданбай, әміршілдік-әкімшілдік жүйе шеңберінде жүзеге асырылды. Негізінен егістік алқаптардың кеңеюінің арқасында астық өндірісінің ұлғаюына қол жеткізілді, мал шаруашылығы өнімдерін көбейтуге талпыныс жасалды. Бірқатар аграрлық реформалар ауыл шаруашылығы өндірісінің соғысқа дейінгі деңгейін қалпына келтіре алмады. Оған шаруаның өндіріс құралдарынан алшақтығы мен материалдық қызығушылығының әлсіздігі себеп болды. Соғыстан кейінгі экономиканы қалпына келтіру шаруалардың материалдық жағдайының шамалы ғана жақсаруына әкелді, бұл олардың күнделікті өмірінде көрініс тапты.

Кілт сөздер: соғыстан кейінгі кезең, шаруалар, колхоздар, жұмыс күндері, мал шаруашылығы, егіншілік, көші-қон, арнайы қоныс аударушылар, реформалар, күнделікті өмір.

Kipicne

Қазақстанның егемендік пен тәуелсіздікке ие болуымен Қазақстан тарихы ғылымында әдіснамалық постулаттардың ауысуы орын алуда, қазіргі заманғы тарихнама тоталитаризмнің шаруаларға қатысты адамгершілікке қарсы саясатын аша отырып, кеңестік мемлекет тарихының ақтандақтарының орнын толтыруда. Бүгінгі таңда Отан тарихы ғылымында қазақ шаруаларының соғыстан кейінгі дамуын 1920–1930 жылдардағы қуатты жаңғыртудың салдары тұрғысынан зерттеу мәселесі өзекті болып отыр. Кеңес азаматтары ортақ күш-жігермен, барлық деңгейдегі тұрақты өзара іс-қимылмен елді соғыстан кейінгі күйреудің қорқынышты жағдайынан сақтап қалды. Қазақстан соғыс жылдарында және одан кейінгі барлық кезеңдерде, ауыр өнеркәсіп өнімдерін жеткізушіден басқа, жалпыодақтық ауыл шаруашылығы өндірісінде елеулі өңір болды. Алайда соғыстан кейінгі кезең әміршіл-әкімшіл жүйенің одан әрі күшеюімен ерекшеленді. Атап айтқанда, бұл ауыл тұрғындарына әсер етті, бұл кезде ауыл тұрғындарының өмірі күнделікті қажырлы еңбектен басқа, күйреген экономиканы қалпына келтіруге арналған қатаң заңдар мен салықтармен күрделене түсті. Қазақ даласына қысымды арттырған Ресейдің орталық аймақтарындағы құрғақшылық пен соғыстан кейінгі 1946–1947 жылдардағы аштықтың салдары ауыл тұрғындарының жағдайын әлсіретті.

Зерттеудің өзектілігі аймақтық көзқарасқа байланысты, өйткені мақалада аймақтағы экономикада жетекші рөл атқаратын Солтүстік Қазақстан облысының мысалында Қазақстандағы соғыстан кейінгі кезеңдегі шаруалардың әлеуметтік-экономикалық жағдайының ерекшеліктерін анықтауды мақсат еткен. Кеңес кезеңінде Солтүстік Қазақстан халықтың күрделі әлеуметтік-демографиялық құрылымы бар республикалық және жалпы одақтық маңызы бар жетекші аграрлық-шикізаттық өңірлердің бірі болды. Аграрлық және индустриялық даму алаңы, елдің шикізаттық қоржыны бола отырып, Солтүстік Қазақстан осы кезден бастап полиэтникалық және көп мәдениетті өңірге айналды.

* Хат-хабарларға арналған автор. Email: koz.mahabbat_85@mail.ru

Методология және зерттеу әдістері

Мақалада әлеуметтік-экономикалық тарих контекстінде соғыстан кейінгі кезеңдегі Солтүстік Қазақстан облысы ауыл тұрғындарының әлеуметтік-экономикалық жағдайын зерттеуге әрекет жасалды. Зерттеудің әдіснамалық негізі тарихилық принцип. Өйткені зерттеу объектісі өзінің эволюциялық дамуында, зерттелінуде және белгіленген кезеңде өзгерістерге ұшырауда. Жүйелеу тәсілі әртүрлі ішкі элементтері, байланыстары мен процестері бар күнделікті өмірді неғұрлым кең өзара қатынастар жүйесінің құрамдас бөлігі ретінде, ал өңірдің ауыл тұрғындарын — тұтастай ел халқының құрамдас бөлігі ретінде елестетуге мүмкіндік береді. Зерттеу объектісі ретінде күнделікті өмірдің көп өлшемділігі мен күрделілігі негізгі пәнаралық тәсілдің бірі ретінде анықталады. Күнделікті өмірдің әртүрлі аспектілерінде тұрғындардың өмір сүру деңгейін бағалау үшін әлеуметтік, демографиялық, экономикалық және мәдени сипаттағы жекелеген зерттеулердің жиынтығы қажет. Зерттеуде макро– және микротарихи тәсілдердің синтезі қолданылды. Егер макротарихи тәсіл қоғамның әлеуметтік-экономикалық, саяси, рухани дамуындағы өзгерістерді көрсетсе, онда микротарихи тәсіл көптеген макрооқиғалардың күнделікті өмірдің сипатына, яғни өмір салтына, тұлғааралық қатынастарға және т.б. әсерін байқауға мүмкіндік береді. Осы бағыттардың барлығы зерттеу мақсатынан шығатын бірыңғай әдіснамалық схемамен, бірыңғай бағдарламамен біріктірілді. Ғылыми-зерттеу жұмыстарын жазу барысында жалпы ғылыми әдістер қолданылды: талдау, синтез, статистикалық әдіс. Арнайы әдістерге салыстырмалы талдау әдістері, тарихи-типологиялық, проблемалық-хронологиялық, тарихи-жүйелік әдістер жатады.

Дереккөз базасы ретінде Солтүстік Қазақстан Мемлекеттік архивінің (СҚМА) және Павлодар облысының Мемлекеттік архивінің (ПОМА) материалдары, негізінен партиялық, мемлекеттік, шаруашылық мекемелердің іс жүргізу құжаттарымен ұсынылған, сондай-ақ ресми статистикалық материалдар (мысалы 1939 және 1959 жж. санақ материалдары), мерзімді баспасөз және жеке шығарылған дереккөздер (естеліктер, ақталған есімдер) болды. Зерттеудің теориялық негізін аграрлық тарихтың әртүрлі аспектілерін зерттеуге үлкен үлес қосқан шетелдік және отандық тарихи ой өкілдерінің жұмыстары құрайды.

Талқылау

Бүгінгі таңда отандық тарих ғылымында зерттеудің бай тарихнамалық базасы бар, онда авторлар Қазақстан шаруаларының күнделікті өмірінің жекелеген аспектілерін зерттеген. Қарастырылған уақыт бөлігі 1946–1953 жылдардағы ғылыми әдебиеттерде соғыстан кейінгі қалпына келтіру кезеңі ретінде белгіленген. Кеңестік ғылыми әдебиетте, мысалы Т.Б. Балақаевтың [1], сондай-ақ, 1990 жылдардың басындағы жұмыстарда, атап айтсақ, А.Б. Муритованың [2], З. Сламбековтің [3] еңбектерінде аграрлық мәселелер партияның селолар мен ауылдарда жойылған шаруашылықты қалпына келтірудегі рөлі тұрғысынан қаралды. Қазақстанның егемендік пен тәуелсіздік алуымен қазақстандық тарих ғылымында әдіснамалық постулаттардың ауысуы орын алуда. Қазіргі қазақстандық тарихнамада шаруаларға қатысты тоталитаризмнің адамгершілікке қарсы саясатын аша отырып, кеңестік мемлекет тарихының ақтандақтарының орнын толтыруда. М. Қозыбаев [4; 5], Т. Омарбеков [6], М. Қойгелдиев [7; 8], К.С. Алдажұманов [9], Ж.Б. Абылхожин [10; 11] сияқты қазақстандық ғалымдардың іргелі ғылыми еңбектерінде *әкімшілдік-әміршілдік* жүйенің адам санасына әсер ету проблемасы арқылы кеңестік шаруаларды зерттеудің әдіснамалық және тәжірибелік мәселелері көтерілді. Атап айтқанда, Ж.Б. Абылхожин басшы органдардың шаруаларға қатысты қуғын-сүргін, жазалау санкцияларының проблемаларын қозғап, өндірістің экстенсивтілігін сынға алып, оның тиімсіздігінің дәлелдерін келтірді. Тоталитарлық режимдегі ұжымшарлық шаруалардың әлеуметтік-экономикалық даму мәселелерін Х.М. Әбжанов [12], К.А. Берденова және С.И. Иманбердиева [13], Р.Ж. Кадысова [14], З.Г. Сақтағанова [15] еңбектерінде жазылды. Атап айтқанда, З.Г. Сақтағанова соғыстан кейінгі кезеңдегі аграрлық саясаттың ерекшеліктерін шаруалардың ауыр жағдайын кеңейтілген әскери-өнеркәсіптік кешенді азық-түлікпен қамтамасыз ету, қолданыстағы басқару және бөлу жүйесін сақтау және нығайту қажеттілігімен негізделгенін атап көрсеткен. Отандық тарихнаманың жалпы тенденциялары мемлекеттік саясаттың зерделенуін көрсетеді, бірақ сталиндік аграрлық саясат дағдарысы кезінде шаруалардың өмір сүруінің күнделікті тәжірибелері мен әлеуметтік стратегиялары аз зерттелген мәселе болып қала беруде.

Екінші жағынан, шетелдік тарихнамада ауыл шаруашылығы мен шаруалардың соғыстан кейінгі тарихын жаңа көзқарастар мен тұжырымдамалар тұрғысынан белсенді түрде қайта қарастыру жүру-

де. Модернизация теориясы немесе өркениеттік көзқарас шеңберінде А.А. Данилов пен А.В. Пыжиковтың [16], В.Ф. Зиманың [17], Е.Ю. Зубкованың [18, 19], В.П. Поповтың [20], тарихи-антропологиялық тәсіл — күнделікті өмір тарихы шеңберінде кеңестік шаруалар өмірінің әртүрлі аспектілерін Ш. Фицпатрик [21], Н. Лебина [22], С. Войм [23] және басқалардың жұмыстарын атауға болады.

Соғыстан кейінгі кезеңде Қазақстан шаруалары әр текті болды, сондай-ақ этникалық және әлеуметтік-экономикалық жағынан әр түрлілігімен ерекшеленді. Атап айтқанда, ол өз құрамына еуропалық ұлттардың өкілдерін — империяның еуропалық бөліктерінен қоныс аударған шаруалардың ұрпақтарын, күштеу негізіндегі жаңғыртудан өткен тікелей қазақ тұрғындарын, 1936 жылдан 1945 жылға дейін депортацияланған халықтардың өкілдерін — арнайы қоныс аударушыларды және т.б. қосты. Ұлы Отан соғысы жылдарында тұрғындардың үлкен шығындары, яғни 1 миллионнан астам майданға шақырылғандардың жартысына жуығының оралмағандығы, сондай-ақ әйелдер мен балалар жұмысшылар ретінде еңбекке жегілуі күнделікті өмір тарихында терең із қалдырды. Сонымен қатар, Қазақстанның ауыл шаруашылығы эвакуацияланған тұрғындарды азық-түлікпен қамтамасыз етті: соғыс жылдары және соғыстан кейінгі уақытта мыңдаған мал басы, көптеген техника, азық-түлік осы қажеттіліктерге жіберілді.

Соғыстан кейінгі жылдар барлық салаларда, әсіресе ауыл шаруашылығында дағдарыс құбылыстарымен қатар жүрді, бұл әкімшілік қысым әдістерін өзгерту қажеттілігін көрсетті. Атап айтқанда, бұл ауыл тұрғындарына әсер етті, бұл кезде ауыл тұрғындарының өмірі күнделікті қажырлы еңбектен басқа, күйреген экономиканы қалпына келтіруге арналған қатаң заңдар мен салықтармен күрделене түсті. Ауыл халқының жағдайын 1946–1947 жылдардағы Ресейдің орталық аймақтарындағы құрғақшылық пен одан кейінгі аштықтың салдары ауырлатты, бұл қазақ даласына қысымның күшеюіне әсер етті. Ұжымшарларды ірілендіру бойынша бірқатар аграрлық реформалар өндірістің соғысқа дейінгі деңгейін қалпына келтіре алмады, себебі шаруаның өндіріс құралдарынан бас тартуы, оның материалдық қызығушылығының болмауында болды.

Соғыс жылдарындағы адамдардың үлкен шығындары, сондай-ақ барлық қолда бар ресурстарды (техника мен азық-түлік) эвакуацияланған халықтың қажеттіліктерін қолдауға қайта бағыттау, қаржыландырудың қалдық принципі, ескірген техника мен өндіріс әдістері, тұқым қорын жаңарту және іріктеу жүйесінің болмауы мардымсыз өнімділікке, содан кейін азық-түлік дағдарысына әкелді. Осылайша, Қазақстанда соғыстан кейінгі алғашқы бесжылдықта (1946–1950 жж.) дәнді дақылдардың орташа жылдық өнімділігі 4–6 ц/га теңелді, бұл тек 1913 ж. көрсеткіштермен ғана салыстыруға болады [11; 13].

Соғыс жылдары Солтүстік Қазақстан облысында егіс алқаптары 126 мың гектарға (немесе 24,2 % — ға) айтарлықтай қысқарды. Соғыстан кейінгі кезеңде облыста астық өнімділігі іс жүзінде 3 есе төмендеді: егер 1938–1943 жылдары өнімділік шамамен 11,9 ц/га құраса, 1945 жылы — 4,9 ц/га, ал 1946 жылы — 4,1 ц/га [24; 9]. Сорттық егістіктердің қысқаруына сапалы тұқымдық қордың болмауы да әсер етті: 1940 жылы егістіктер 84,4 %-ды, ал 1946 жылы — 28 %-ды құрады [25; 104]. Егіс алқаптарын қалпына келтіру және дәнді дақылдардың өнімділігін арттыру үшін тыңайған жерлерді кеңейту және күзгі жер жырту көзделді [24; 9]. Алайда, Үкіметтің бақылаушы кадрларды іріктеу, ауылшаруашылық техникаларын жаңарту, орман қорғау белдеулерін құру, топырақты өңдеу технологиясын жақсарту сияқты көптеген шаралары қысқа мерзімді болды және тек дағдарыстың сыртқы белгілерімен күресуге бағытталды. Олар тауар өндіруші-шаруаның жағдайын жақсартуға қатысты болған жоқ және тек нан дайындау бойынша мемлекеттік жоспарды орындау қажеттілігіне ғана бағытталды.

Өз кезегінде, дайындау жоспарларының орындалмауы мемлекеттік қылмыстарға теңестірілді. 1946 жылдың 4 қарашасында облыстық партия комитетінің отырысы өтті. Тексеру нәтижесі бойынша, 1946 жылдың 8 қарашасында нан дайындау жоспарын орындамаған 416 ұжымшар анықталған, оның ішінде 102 ұжымшар нан тапсыруға қатыспады. Прокуратура және ПМ органдары нан тапсыруды бұзғаны үшін 231 адамды қылмыстық жауапкершілікке тартты, оның ішінде: нан жинау және нан дайындау жоспарларын бұзғаны үшін — 24, астықты бүлдіргені үшін — 18, астықты алғаны және ұрлағаны үшін — 189 адам. Халық соттарының юрисдикциясымен 209 адам сотталды, оның ішінде 17 адам «Мемлекеттік кәсіпорындардың, ұжымшарлар мен кооперациялардың мүлкін қорғау және қоғамдық (социалистік) меншікті нығайту туралы» 1932 жылғы 7 тамыздағы заң бойынша ең

жоғары жазаға тартылды, яғни атуға — 2 адам, 10 жылға бас бостандығынан айыруға — 15 адам [26; 276].

Жағдайды жақсарту мақсатында КСРО Министрлер Кеңесі мен БК(б)П ОК-нің 1946 жылғы 19 қыркүйектегі «Ұжымшарлардағы ауыл шаруашылығы артелдері Жарғысының бұзылуын жою жөніндегі шаралар туралы» қаулысы қабылданды, ол ауыл шаруашылығының дамуына оң әсер етуі тиіс еді. Қаулыны орындау барысында облыста 238 ұжымшарда еңбек күндерін шығындау бойынша жарғының бұзылғаны анықталды, ұжымшарларға қатысы жоқ 130 адам төлемнен алынып тасталды, ұжымшарлық учаскелер нормаланды. Бірақ көрсетілген ереже жерді есепке алуды, қалыпқа келтіруге, ұжымшардағы еңбек ақысын аз уақытқа ғана төлеуге ықпал етті, өйткені іс жүзінде ол азық-түлік жағдайын түбегейлі өзгерте алмады, тек жеке шаруалардың мүдделеріне нұқсан келтірді [24; 19, 27; 227].

Ауылшаруашылығындағы құлдыраудың жалпы үрдістері мал шаруашылығына да әсер етті: 1941–1946 жылдары барлық түрдегі мал басы 26 %-ға немесе 164 686 басқа азайды. Сонымен, 1946 жылы Совет ауданында фермалардың тек 1/3 шаруашылығында 10 сиыр мен 50 аналық қой болған. Жылқылардың саны едәуір азайды, сондықтан ұжымшарларда, кеңшарларда, жеке шаруашылықтарда сиырлар тарту күші ретінде пайдаланылды. Мал азығы мен материалдық-техникалық базаның, асыл тұқымды малдың таңдаулы тұқымдарының болмауы және осы бағыттағы жұмыста жүйеліліктің болмауы мал шаруашылығының жағдайына кері әсерін тигізді. Өнімнің болмауы 1946 жылғы жемшөп дайындауға айтарлықтай әсер етті, бұл малдың, атап айтқанда жас жануарлардың жаппай қырылуына, ересек табынның ауруына әкелді. 1947 жылы 426 ұжымшардың тек 70-інде ғана мал саны елеусіз болды, бірақ оның өсуі ет бойынша жоспарлы жеткізілімдерді жаба алмады [26; 276].

Мал шаруашылығындағы жағдайды жақсарту үшін 1949 жылы Министрлер Кеңесі мен БК(б)П ОК «Қоғамдық ұжымшарлық және кеңшарлық өнімді малшаруашылығын дамытудың үш жылдық жоспары туралы» қаулы қабылдағаны белгілі. Қабылданған шараларға қарамастан, 1949–1950 жылдардың қысында жемшөп қорларының тапшылығы салдарынан мал басы 8,9 %-ға айтарлықтай қысқарды. Сондықтан мал шаруашылығы саласын басқару бойынша түбегейлі шаралар мен жинақталған мәселелерді шешу тетіктері болмаған кезде мал шаруашылығын дамытудың 3 жылға қабылданған жоспары малдың тек екі түрі бойынша: қойлар бойынша — 106 %, жылқылар бойынша — 100,2 % орындалды. Өз кезегінде, іріқара мал бойынша жоспардың орындалуы 89 %, ал құс бойынша тек 22,4 % және т.б. құрады [28; 159–159 а.б.].

Өндірістегі дағдарыс және өмір сүру деңгейінің төмендігі тұрғындардың жақын маңдағы қалаларға ақша табуға кетуіне әкелді, бұл демографиялық жағдайға әсер етті. Белгіленген кезеңде аймақтағы демографиялық үдерістерге соғыстың, эвакуацияның, халықтар депортациясының және 1940 жылдардың ортасындағы ашаршылықтың салдары әсер етті, нәтижесінде тұрғындардың табиғи өсуі мен оның этникалық құрылымының өзгеруіне әсер етті. Солтүстік Қазақстан облысының ауыл тұрғындарын сипаттау үшін 1939 және 1959 жылдардағы ресми санақтардың деректеріне жүгінеміз (1-кесте).

1 кесте

1939–1959 жылдардағы Қазақстанның Солтүстік Қазақстан облысының ауыл тұрғындары санының динамикасы[29; 30; 31]

№	Тұрғындар саны	1939 ж.	1959 ж.
1	Қалалық	110920	156426
2	Ауылдық	430607	300573
	Барлығы	541527	456999

Алынған мәліметтерге сүйене отырып, Солтүстік Қазақстан облысында белгіленген кезеңде ауыл тұрғындары санының қысқаруы орын алды: егер 1939 жылы ол 430 607 адамды құраса, 1959 жылы барлығы 300 573 адам болды. Бұл, ең алдымен, тұрғындардың әскери шығындарымен, сондай-ақ ұжымдастыру кезеңінен бастап жаңа жұмыс орындарының құрылуына, сондай-ақ теміржол және өнеркәсіптік құрылысының көтерілуіне байланысты, жаһандану және шаруалардың өндіріс құралдарынан бас тартуы нәтижесінде ауыл тұрғындарының тұрақты кетуімен байланысты болды. Шаруа-

лардың төлқұжаттарының болмауы қалаларға көші-қонның үлкен ағымына кедергі келтірмегендігін және қала тұрғындарының өсуіне ықпал еткендігін санақ материалдары растайды.

Революцияға дейінгі кезеңдегі шаруалардың отарлау үдерістері, соғысқа дейінгі және соғыс жылдарында халықтарды Қазақстанға күштеп жер аудару, эвакуациялау аймақтың этникалық әртүрлілігіне әсер етті. Санақ деректері бойынша, өңірдің шаруалары этникалық тұрғыдан орташа арақатынаста ұсынылды: орыстар (51,5 %), қазақтар (19 %), украиндар (13,3 %), поляктар (3,75 %), немістер, литвалықтар, белорустар, шешендер санының өсуі байқалды.

2 кесте

1939–1959 ж. Солтүстік Қазақстан облысы тұрғындарының ұлттық құрамы [29; 30; 31].

№	Ұлты	1939 ж.	1959 ж.
1	Орыстар	198603	171065
2	Қазақтар	94491	48767
3	Украиндар	67080	33295
4	Поляктар	28698	1883
5	Немістер	22038	32757
6	Татарлар	4885	3007
7	Кәрістер	4536	225
8	Мордвалықтар	1980	647
9	Белорустар	1829	3472
10	Шешендер	90	1226
11	Литвалықтар	37	1834
12	Басқалар	6340	2395
Барлығы		430607	300573

Ауыл тұрғындары санатының бірі арнайы қоныс аударушылар болды. Белгілі болғандай, 1941–1944жылдары немістер, қалмақтар, қарашайлар, ингуштар, шешендер, қырым татарлары Солтүстік Қазақстанға жер аударылды [9; 6]. 1944 жылғы наурыздың ортасында СолтүстікҚазақстан облысына шешендер мен ингуштар қатарынан 39542 адам қоныс аударды. Зерттеушілер көрсетіп отырғандай, олардың жаңа жерлерге орналасуына қамқорлық жасау жергілікті өкілді органдарға жүктелді. Солтүстік Қазақстан облысында орналасқан арнайы қоныс аударушылардың едәуір бөлігі ауылшаруашылығы артелдері (17060 адам), кеңшарлар (2460 адам), кәсіпорындар мен мекемелер (1165 адам) арасында бөлінді. Арнайы қоныс аударушылар «Вильямс» атындағы ұжымшарларға, Мамлют ауданының «Молодая гвардия», Конюхов ауданының «Пламя», Булаев ауданының Чистовский, Булаев астық кеңшарларына жіберілді [26; 291]. Алайда, тұрмыстық және туындаған қиындықтар, азық-түлікпен тұрақты қамтамасыз етудің болмауы арнайы қоныс аударушылар арасында үлкен өлім-жітімге алып келді. 1946 ж. Солтүстік Кавказдың аштығынан аса мұқтаж арнайы қоныс аударушыларына Қазақ КСР үкіметі 96 т. астық бөлді, бұл қайта есептеуде мұқтаждар санына күніне бір адамға есептік норманы — 200 гр. құрады. Сондай-ақ, киім мен аяқ киім таратылды, бірақ бұл барлық мәселелерді шеше алмады. 1945–1946 жылдардың қысында ұжымшарлар мен кеңшарларда арнайы қоныс аударушы 1800 адам жұмыс істемеді, өйткені жылы киім, аяқ киім жоқ, сонымен қатар 2816 бала мектепке бармады [32; 82, 83, 86].

Салыстыру үшін, мұрағат құжаттарына сәйкес, Павлодар облысына 1944 ж. наурыз айында Солтүстік Кавказдан арнайы қоныс аударушылар 8651 отбасы (41773 адам), оның ішінде шешендер 4208 отбасы (19757 адам), ингуштар — 3788 отбасы (19430 адам), балқарлар — 655 отбасы (2586 адам) келді. 1945 жылғы 1 сәуірдегі жағдай бойынша Солтүстік Кавказдан қоныс аударушылар саны барлығы 8508 отбасы — 34830 адам болды, 143 отбасына (6943 адам) азайды, себебі өз отбасыларымен қосылу үшін басқа облыстарға және республикаларға кетуге байланысты — 3504 адам, сондай-ақ қайтыс болу себебі бойынша — 3439 адам болды. Арнайы қоныс аударушылар арасында өлім-жітімнің жоғары болды және аурулар кең тарады. Сонымен, арнайы қоныс аударылғандардың басым бөлігі ұжымшарларға 5885 отбасы (24354 адам) және кеңшарларға 922 отбасы (3725 адам) орналастырылды. Мұрағаттық құжаттарға сәйкес, азық-түліктік қолдау ретінде 1 сәуірге дейін арнайы

қоныс аударушылар болған ұжымшарларға ірі қара — 3484 бас, қой мен ешкі — 14903 бас, бұқа — 950 бас таратылды. Алайда, бөлінгеніне қарамастан, көптеген арнайы қоныс аударушылар тағдыр тәлкегінде ұшырады: олардың көпшілігі ұжымшарларға кіргеніне қарамастан, олар үй маңындағы учаскелерді ала алмады, тұрғын үйлердің құрылысы бұзылды, осыған байланысты ауыр зардаптар орын алды [33; 10–16].

Осылайша, демографиялық үдерістерді талдау ауыл тұрғындарының өсуінің төмендегенін көрсетті, бұл ауылдардың бір бөлігін қала үлгісіндегі кенттерге айналдыруға, сондай-ақ ауыл тұрғындарының қалалық жерлерге өнеркәсіптік құрылыстарға қарқынды көшуіне, «арнайы контингент» есебінен жұмыс күшін толықтыруға байланысты. Жалпы, ұжымшарлар өздерінің әлеуметтік-демографиялық дамуында бүкілодақтық жедел ұжымдастыру үдерістерінің, сондай-ақ кеңестік мемлекеттің қуғын-сүргіндік шараларының, соның ішінде халықтарды депортациялаудың әсерін көрсетті. Дәл осы уақытта Солтүстік Қазақстан өзіне полиэтносты өңір мәртебесін бекітті.

1950 ж. 30 мамырда БК(б)П ОК «Ұсақ ұжымшарларды ірілендіру және осы істегі партия ұйымдарының міндеттері туралы» қаулысы қабылданғаннан кейін Солтүстік Қазақстан облысында 230-ға жуық ұжымшар есептеліп, орта есеппен әрбір ұжымшарға 10980 га дейін жер бөлінді, оның ішінде 170-ке жуық шаруа қожалығы, 200-ге жуық еңбекке қабілетті жұмысшылар, егістік алқабы 2172 га шамасында және жалпы мал 1922 бас болды [34; 28]. Алайда, ауылшаруашылығын дамытудың ерекшелігі оның деңгейінің ең алдымен мемлекеттік жеткізілімдерді орындау арқылы анықталды, егер мемлекеттік жоспар орындалмаған жағдайларда, онда қарыз өнімді жылы орындалуы керек. Өз кезегінде, егіншілікте нан дайындауды орындау ауа-райы жағдайларынан, тұқымның, сондай-ақ ауыл шаруашылығындағы қоғамдық секторды дамытудағы экономикалық ынталандырудың болмауынан қиындады. Соғыстан кейінгі кезеңде алғаш рет жақсы өнім тек 1950 жылы, жоспардан тыс 7644 мың пұт тапсырылған кезде алынды [24; 13, 34; 13].

Ақшалай қатынастарға көшуге дәнді дақылдарды сатып алу бағасының өсуі ықпал етті, бұл өз кезегінде 1953 жылғы қыркүйекте ұжымшарлардың ақшалай кірістерін 20 млн. рубльге, 1954 жылы жалпы тауар массасын ұлғайтпай 29 млн. рубльге ұлғайтты. Облыстың ауыл шаруашылығының ақшалай табыстарының өсуі табиғи төлемдерді астықпен ақшалай төлемдермен алмастыруға әкелді, бұл шаруалардың еңбегін ынталандырды, өткен жылдары тиісті назар аударылмаған экономикалық мүдделіліктің нақты тетіктерін жасады. Алайда, ұжымшаршылардың ақшалай табыстары соғыстан кейінгі кезеңде тапшы және соғысқа дейінгі деңгейден төмен болды: егер 1940 жылы еңбек күндерінің ақшалай бөлігі 58 тиын құраса, 1950 жылы бар болғаны 40 тиын. Өз кезегінде, табиғи кірістер өсті: Солтүстік Қазақстан облысы бойынша олар 1949 жылы — 0,7 кг бір жұмыс күніне, 1950 жылы — 5,4 кг құрады, кейбір аудандарда кірістер түсімділікке байланысты болды: мысалы, Октябрь ауданында кіріс 7,3 кг, Ленинде — 6,5 кг, ал Приишимде — 6,1 кг бір жұмыс күніне құрады. Шаруалардың жұмысқа деген ынтасының артуына қарамастан, тіпті 1950 жылдың өзінде Солтүстік Қазақстан облысында ең төменгі жұмыс күнін (6600 ұжымшаршы немесе қызметкерлердің жалпы санының 13 %) шығармау жағдайлары орын алған. Ұжымшаршылардың осы санатының болуы ауыл тұрғындарының өз еңбегінің нәтижелеріне деген қызығушылығының жоғалғанын айғақтайды.

Облыс шаруаларының азық-түлікпен қамтамасыз етілуі мен өмір сүру деңгейі айтарлықтай төмен деңгейде қалды. Шаруа отбасының отбасылық бюджет шығыстарының негізгі баптары туралы Солтүстік Қазақстан облысының тұрғыны, облыстың тарихын ата-анасының естеліктері бойынша зерттеген Хасанова Диляра Габидуллақызының (1947 ж.т.) айтқанынан: «шығындар айтарлықтай болды: киім-кешек тапшы, өздері тікті, ескілерінен тігілді, іс жүзінде сатып алынбай басқалардан алынды, тамақпен, әрине, қиын болды... барлық көкөністерді өзіміз өсірдік... Ондай да ерекше тағам болмады, қант, нан, шай, сүт... Бірақ кеңес заманында азық-түлікпен өте қиын болды», - деп еске алған [35]. Бұл фактіні архивтік деректер де растайды, олар азық-түлік дағдарысы кезінде билік органдарының шаруаларды азық-түлік өнімдерімен қамтамасыз етуі соншалықты нашар болғанын, негізінен тұрғындардың шағын жеке қосалқы шаруашылықтарының есебінен жүзеге асырылғанын көрсетеді [36].

Қорытынды

Соғыстан кейінгі онжылдық шаруалардың әлеуметтік-экономикалық жағдайының белгілі бір қиындықтарын көрсетті. Ауыл тұрғындарының өмірі табиғи апаттармен, экономиканы қалпына келтіру үшін қатаң заңдармен және салықтармен күрделене түсті. Кейінгі сталинизм кезеңі ұжымшарлар мен кеңшарлардың әкімшілік басқаруын күшейтуге тоталитарлық режимнің қысымымен ерекшелені,

бұл ұжымшарларды ірілендіру бойынша реформалар жүргізумен көрінді. Ауыл шаруашылығының дамуына экономикалық ынталандыру қағидаттарын пайдаланбай, дәстүрлі әміршілдік-әкімшілдік тәсілдер кедергі келтірді. Астық өндірісінің ұлғаюына көбінесе егіс алқаптарын кеңейту есебінен экстенсивті жолмен қол жеткізілді, мал шаруашылығы саласында тұрақтандыру әрекеттері жасалды. Алайда, жүйелі мәселелерді шешудің болмауы мал шаруашылығының ауыр жағдайына және мал ба-сының 3 есе азаюына әкелді, нәтижесінде 1951–1952 жылдарда жаппай жұт болды. Жалпы, соғыстан кейінгі ауыл шаруашылығын қалпына келтіру шаруалардың материалдық жағдайының сәл жақса-руына әкелді.

Мақала Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің қаржылық қолдауымен «Соғыстан кейінгі онжылдықтағы Қазақстанның шаруалары: әлеуметтік трансформация және күнделікті өмір» АР08052897 жобасын іске асыру аясында дайындалды.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Балакаев Т.Б. Колхозное крестьянство Казахстана в годы Великой Отечественной войны, 1941–1945 гг. / Т.Б. Балакаев — Алма-Ата: Наука, 1971. — 350 с.
- 2 Муритова А.Б. Культурное строительство в селах и аулах Казахстана (1946–1960 гг.): автореф. дис. ... канд. ист. наук / А.Б. Муритова. — Алма-Ата, 1991. — 24 с.
- 3 Сламбеков З. Общественно-политическая жизнь аула и села Казахстана (1946–1960 гг.): автореф. дис. ...канд. ист. наук / З.Сламбеков. — Алма-Ата, 1992. — 24 с.
- 4 Қозыбаев М.Қ.Ақтандақтар ақиқаты / М.Қ.Қозыбаев.— Алматы: «Қазақ университеті», 1991. – 247 б.
- 5 Қозыбаев М.К. Тоталитарный социализм: реальность и последствия / М.К.Қозыбаев, К.С. Алдажуманов. — Алматы: Фонд «XXI век», 1997. — 28 с.
- 6 Омарбеков Т. XX ғасырдағы Қазақстан тарихының өзекті мәселелері / Т. Омарбеков. — Алматы: Өнер, 2003. — 552 б.
- 7 Койгелдиев М.К. Сталинизм и репрессии в Казахстане 1920–1940 гг. / М.К. Койгелдиев. — Алматы: Искандер, 2009. — 448 с.
- 8 Койгелдиев М. Қазақ Елі: Ұлттық бірегейлікті сақтау жолындағы күрес (XIX ғ. — XXI ғ. басы) / М. Қойгелдиев. — Алматы: «Каратау КБ» ЖШС, «Дәстүр», 2014. — 432б.
- 9 Алдажуманов К.С. Депортация народов — преступление тоталитарного режима / К.С. Алдажуманов, Е.К. Алдажуманов. — Алматы, 1997. — 16 с.
- 10 Абылхожин Ж.Б. Очерки социально-экономической истории Казахстана. XX век / Ж.Б. Абылхожин. — Алматы: «ЮАТ», 1997. — 360 с.
- 11 Абылхожин Ж.Б. Постсталинский период в истории советского Казахстана: череда обреченных реформ и несостоявшихся деклараций (1953–1991 гг.) / Ж.Б. Абылхожин. — Алматы: КБТУ, 2019. — 468 с.
- 12 Абжанов Х.М. Сельская интеллигенция Казахстана: исторический опыт формирования и социальной практики (1946–1985 годы): автореф. дис. ... д-ра ист. наук / Х.М. Абжанов. — Алма-Ата, 1992. — 42 с.
- 13 Берденова К.А. Аграрная политика тоталитарного государства как фактор кризисного состояния сельского хозяйства Казахстана / К.А. Берденова, С.И. Иманбердиева. — Алматы, Ғылым, 1994. — 144 с.
- 14 Кадысова Р.Ж. Историография социокультурной модернизации: учеб. пос. / Р.Ж. Кадысова. — Павлодар: Эко, 2006. — 187 с.
- 15 Сактаганова З.Г. Экономическая модернизация Казахстана. 1946–1970 гг.: моногр. / З.Г. Сактаганова. — Караганда: Изд-во КарГУ, 2017. — 365 с.
- 16 Данилов А.А. Рождение сверхдержавы. СССР в первые послевоенные годы / А.А.Данилов, А.В. Пыжиков. — М.: РОССПЭН, 2001. — 304 с.
- 17 Зима В.Ф. Голод в СССР. 1946–1947 гг.: происхождение и последствия / В.Ф. Зима. — М.: Прометей, 1996. — 304 с.
- 18 Зубкова Е.Ю. Общество и реформы. 1945–1964 гг. / Е.Ю. Зубкова. — М.: РОССПЭН, 1993. — 200 с.
- 19 Зубкова Е.Ю. Послевоенное советское общество: политика и повседневность. 1945–1953 / Е.Ю. Зубкова. — М., 2000. — 204 с.
- 20 Попов В.П. Экономическая политика советского государства. 1946–1953 гг. / В.П. Попов. — Тамбов: Изд-во ТГПУ, 2000. — 222 с.
- 21 Фицпатрик Ш. Сталинские крестьяне: социальная история Советской России в 30-е годы: деревня / Ш. Фицпатрик. — М.: Рос. полит. энцикл., 2001. — 422 с.
- 22 Лебина Н. Советская повседневность: нормы и аномалии. От военного коммунизма к большому стилю / Н. Лебина. — М.: НЛЮ, 2015. — 483 с.

- 23 Boym S. Common Places: Mythologies of Everyday Life in Russia / S., Boym — London: Harvard Univ. Press, 2009. — 384 p.
- 24 СолтүстікҚазақстан мемлекеттік архиві (әрі қарай – СҚМА).С.Қ. – 22.Т. – 4. Іс – 164.П. – 9, 13, 19.
- 25 СҚМА. С.Қ. – 22.Т. – 4. Іс – 223.П. – 104.
- 26 Северо-Казakhstanская область: страницы летописи родного края. — Алматы: Казахстан, 1993. — 392 с.
- 27 СҚМА. С.Қ. – 22.Т. – 4. Іс – 194.П. – 227.
- 28 СҚМА. С.Қ. – 22. Т. – 4. Іс – 489. П. – 159.
- 29 Российский государственный архив экономики (далее – РГАЭ). Ф. 1562. О. 336. Д. 970.
- 30 РГАЭ. — Ф. 1562. — О. 336. — Д. 1566.
- 31 РГАЭ. — Ф. 1562. — О. 336. — Д. 1566.
- 32 СҚМА. С.Қ. – 22. Т. 4. Іс 310. П. – 82, 83, 86.
- 33 Павлодар облыстық Мемлекеттік архиві. Қ. – 646. Т. – 1. Іс – 252. П. 10–16.
- 34 СҚМА. С.Қ. – 22. Т. – 4.Іс – 1038.П. 13, 28.
- 35 Д.Г. Хасанованыңестеліктері.Петропавл қ. (Ескерту: Сұхбат М.М. Қозыбаевамен жазылған).
- 36 Ақталған есімдер. Возвращенные имена. — Петропавл, 2008. — 464 б.

М.М. Козыбаева

Особенности социально-экономического положения и повседневной жизни крестьянства Северо-Казakhstanской области в послевоенный период

В статье предпринята попытка изучения социально-экономического положения и повседневной жизни крестьянства Северо-Казakhstanской области в послевоенный период. В послевоенное время продолжается давление тоталитарного режима. В особенности, это коснулось сельского населения, жизнь которого, помимо ежедневного изнурительного труда, усугублялась жесткими законами и налогами для восстановления разрушенного хозяйства. В социальном составе крестьянства северного региона преобладало европейское население, кроме того, активно применялся труд спецпереселенцев. Положение сельского населения послевоенного периода отягощали последствия засухи и последовавшего за ней голода 1946–1947 гг. в центральных регионах России, что усилило давление на казахскую степь. Автор приходит к выводу, что послевоенное десятилетие было трудным для сельского хозяйства, его тружеников. Решение вопросов сельского хозяйства шло традиционно в рамках командно-административного руководства, без использования принципов экономического стимулирования. В основном за счет расширения площадей посевов достигалось увеличение производства зерна, делались попытки повышения числа продуктов животноводства. Ряд аграрных реформ не смогли восстановить довоенный уровень производства сельского хозяйства, поскольку причина лежала в отчуждении крестьянина от средств производства, отсутствии его материальной заинтересованности. Послевоенное восстановление хозяйства привело лишь к незначительному улучшению материального положения крестьянства, что отразилось на его повседневной жизни.

Ключевые слова: послевоенный период, крестьянство, колхозы, трудодни, животноводство, земледелие, миграции, спецпереселенцы, реформы, повседневность.

М.М. Kozybayeva

Features of the socio-economic situation and daily life of the peasantry of the North Kazakhstan region in the post-war period

In the article, the socio-economic situation and daily life of the peasantry of the North Kazakhstan region in the post-war period were studied. In the post-war period, the pressure of the totalitarian regime continued. Particularly, this affected the rural population, whose life, in addition to the daily exhausting work, was aggravated by strict laws and taxes to restore the destroyed economy. The social composition of the peasantry of the northern region was dominated by the European population, furthermore, the labor of special settlers was actively used. The situation of the rural population in the post-war period was worsened by the consequences of the drought and the subsequent famine in 1946–1947 in the central regions of Russia, which increased pressure on the Kazakh steppe. Consequently, the post-war decade was difficult for agriculture and its workers. The solution of agricultural issues was traditionally carried out within the framework of the command-administrative leadership, without the use of the principles of economic incentives. Due to the expan-

sion of the area under crops, an increase in grain production was achieved, attempts were made to increase livestock products. A number of agrarian reforms could not restore the pre-war level of agricultural production, since the reason lay in the alienation of the peasant from the means of production, his lack of material interest. The post-war restoration of the economy led only to a slight improvement in the material situation of the peasantry, which was reflected in their daily life.

Keywords: post-war period, peasantry, collective farms, workdays, animal husbandry, agriculture, migration, special settlers, reforms, everyday life.

References

- 1 Balakayev, T.B. (1971). Kolkhoznoe krestianstvo Kazakhstana v gody Velikoi Otechestvennoi voyny, 1941–1945 gg. [Collective farm peasantry of Kazakhstan during the Great Patriotic War, 1941–1945]. Alma-Ata [in Russian].
- 2 Muritova, A.B. (1991). Kulturnoe stroitelstvo v selakh i aulakh Kazakhstana (1946–1960 gg.) [Cultural construction in the villages and auls of Kazakhstan (1946–1960)]: Extended abstract of candidate's thesis. Alma-Ata [in Russian].
- 3 Slambekov, Z. (1992). Obshchestvenno-politicheskaia zhizn aula i sela Kazakhstana (1946–1960 gg.) [Socio-political life of the yard and the village of Kazakhstan (1946–1960)]: Extended abstract of candidate's thesis. Alma-Ata [in Russian].
- 4 Qozybayev, M. (1991). Aqtandaqtar aqıqaty [The truth of acquittals]. Almaty, «Qazaq universiteti» [In Kazakh].
- 5 Kozybayev, M.K., & Aldazhumanov, K.S. (1997) Totalitarnyi sotsializm: realnost i posledstviia [Totalitarian socialism: reality and consequences] Almaty [in Russian].
- 6 Omarbekov, T. (2003). XX ғасырдағы Қазақстан тарихының өзекті мәселелері [Topical issues of the history of Kazakhstan in the twentieth century]. Almaty, Oner [In Kazakh].
- 7 Koygeldiyev, M.K. (2009). Stalinizm i repressii v Kazakhstane 1920–1940 gg. [Stalinism and repression in Kazakhstan 1920–1940]. Almaty [in Russian].
- 8 Qoigeldiyev, M. (2014). Qazaq Yeli: Ultyq biregeilikti saqtay zholındaғы күрес (XIX ғ. — XXI ғ. басы) [Kazakh Eli: The struggle for the preservation of national identity (XIX — early XXI centuries)]. Almaty [in Kazakh].
- 9 Aldazhumanov, K.S., & Aldazhumanov, Ye.K. (1997). Deportatsiia narodov — prestupleniie totalitarnogo rezhima [Post-Stalin period in the history of Soviet Kazakhstan: a series of doomed reforms and failed declarations (1953–1991)]. Almaty [in Russian].
- 10 Abylkhozhin, Z.B. (1997). Ocherki sotsialno-ekonomicheskoi istorii Kazakhstana. XX vek [Essays on the socio-economic history of Kazakhstan. XX century]. Almaty: YuAT [in Russian].
- 11 Abylkhozhin, Z.B. (2019). Poststalinskii period v istorii sovetskogo Kazakhstana: chereda obrechennykh reform i nesostoiavshikhsia deklaratsii (1953–1991 gg.) [Post-Stalin period in the history of Soviet Kazakhstan: a series of doomed reforms and failed declarations (1953–1991)]. Almaty [in Russian].
- 12 Abzhanov, Kh. (1992). Selskaia intelligentsiia Kazakhstana: istoricheskii opyt formirovaniia i sotsialnoi praktiki (1946–1985 gody) [Rural intelligentsia of Kazakhstan: historical experience of formation and social practice (1946–1985)]: Extended abstract of candidate's thesis. Alma-Ata [in Russian].
- 13 Berdenova, K.A., & Imanberdiyeva, S.I. (1994). Agrarnaia politika totalitarnogo gosudarstva kak faktor krizisnogo sostoiianiia selskogo khoziaistva Kazakhstana [The agrarian policy of the totalitarian state as a factor of the crisis state of agriculture in Kazakhstan]. Almaty [in Russian].
- 14 Kadysova, R.Zh. (2006). Istoriografiia sotsiokulturnoi modernizatsii [Historiography of sociocultural modernization]. Pavlodar [in Russian].
- 15 Saktaganova, Z.G. (2017). Ekonomicheskaiia modernizatsiia Kazakhstana. 1946–1970 gg. [Economic modernization of Kazakhstan. 1946–1970]: monografiia. Karaganda [in Russian].
- 16 Danilov, A.A., & Pyzhikov, A.V. (2001). Rozhdenie sverkhderzhavy. SSSR v pervyye poslevoennyye gody [Birth of a superpower. The USSR in the first post-war years]. Moscow: Prometei [in Russian].
- 17 Zima, V.F. (1996). Golod v SSSR. 1946–1947 gg.: proiskhozhdenie i posledstviia [Famine in the USSR. 1946–1947: origins and consequences]. Moscow [in Russian].
- 18 Zubkova, E.Yu. (1993). Obshchestvo i reformy. 1945–1964 gg. [Society and reforms. 1945–1964.]. Moscow: ROSSPEN [in Russian].
- 19 Zubkova, Ye.Yu. (2000). Poslevoennoe sovetskoe obshchestvo: politika i povsednevnost. 1945–1953. [Postwar Soviet Society: Politics and Everyday Life. 1945–1953.]. Moscow [in Russian].
- 20 Popov, V.P. (2000). Ekonomicheskaiia politika sovetskogo gosudarstva. 1946–1953 gg. [Economic policy of the Soviet State. 1946–1953]. Tambov [in Russian].
- 21 Fitspatrik, Sh. (2001). Stalinskii krestiane: sotsialnaia istoriia Sovetskoi Rossii v 30-e gody: derevnia. [Stalinist peasants: social history of Soviet Russia in the 30s: the village] Moscow [in Russian].
- 22 Leбина, N. (2015). Sovetskaia povsednevnost. Normy i anomalii. Ot voennogo kommunizma k bolshomu stilu [Soviet diary. Norms and anomalies. From military communism to big style]. Moscow [in Russian].
- 23 Boym, S. (2009) Common Places: Mythologies of Everyday Life in Russia. London.

- 24 Soltustik Qazaqstan Memlekettik arkhivy [North Kazakhstan State Archive]. F. P.22. O.4. D. 164. L.9, 13, 19[in Kazakh].
- 25 Soltustik Qazaqstan Memlekerrik arkhivy [North Kazakhstan State Archive]. F. P.22. O.4. D.223. L.104 [in Kazakh].
- 26 Severo-Kazakhstanskaia oblast: stranitsy letopisi rodnogo kraia [North-Kazakhstan region: pages of chronicles of the native land] (1993). Almaty [in Russian]
- 27 Soltustik Qazaqstan Memlekerrik arkhivy [North Kazakhstan State Archive]. F.P.22. O.4. D.194. L.227. [in Kazakh].
- 28 Soltustik Qazaqstan Memlekerrik arkhivy [North Kazakhstan State Archive]. F.P.22. O.4. D.489. L.159–159 ob. [in Kazakh].
- 29 Rossiiskii gosudarstvennyi arkhiv ekonomiki [Russian state archive of Economics] (RGAE). F. 1562. Op. 336. D. 970[in Russian].
- 30 RGAE. F.1562. Op. 336. D. 1566 g. [in Russian].
- 31 RGAE. F.1562. Op. 336. D. 1566 d. [in Russian].
- 32 Soltustik Qazaqstan Memlekerrik arkhivy [North Kazakhstan State Archive]. F.P.22. Op.4. D. 310. L.82, 83, 86. [in Kazakh].
- 33 Pavlodar oblystyq memlekettik arkhivi [Pavlodar regional state archive]. F. 646. Op.1. D. 252. L. 10–16. [in Kazakh].
- 34 Soltustik Qazaqstan Memlekerrik arkhivy [North Kazakhstan State Archive]. F.P-22. Op. 4. D. 1038. L. 13, 28. [in Kazakh].
- 35 D.G. Khasanovanyñ estelikteri. Petropavlq. (Eskertu: Sukhbat M.M. Kozibaevamen zhazylgan.[Memoirs of Dilyara Gabidullova Khasanova, born in 1947, Petropavlovsk Note — interview. M.M. Written by Kozybayeva]. [in Kazakh].
- 36 Aqталған yesimder. Vozvrashchennye imena (2008). [Returned names]. Petropavl [in Kazakh and Russian].

Д.Б.Касымова¹, Т.М. Аминов², А.И. Исаева^{3*}

¹Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова КН МОН РК, Алматы, Казахстан;

²Институт истории государства, Нур-Султан, Казахстан;

³Казахский национальный женский педагогический университет, Алматы, Казахстан
(E-mail: didarkassymova87@gmail.com; aminovtm@mail.ru; aliyaisaevna@gmail.com)

Роль Жумабая Шаяхметова в развитии системы образования в Казахской ССР

В статье рассмотрена роль Жумабая Шаяхметова в развитии системы образования в годы его руководства Казахской ССР. Восполнение недостатка квалифицированных специалистов в разных направлениях в республике в военные и послевоенные годы, и особенно их подготовка из числа этнических казахов, было одним из приоритетных направлений в деятельности Ж. Шаяхметова на посту руководителя Казахской ССР. Система образования в Казахской ССР тогда требовала кардинальной перестройки, и Великая Отечественная война обнажила со всей остротой нехватку специалистов. В послевоенное время Казахстан превратился в военно-техническую базу СССР, но казахов — квалифицированных специалистов в основных сферах производства (машиностроение, агрономия, ветеринария, медицина и т.д.) было крайне мало, и одна из причин этого заключалась в отсутствии вузов по подготовке специалистов такого профиля. Деятельность Ж. Шаяхметова по усилению подготовки специалистов в республике и за ее пределами следует рассматривать и через призму теории этнической мобилизации, поскольку основной упор он делал именно на подъем образовательного и профессионального уровня казахской молодежи.

Ключевые слова: Казахская ССР, образование, Жумабай Шаяхметов, этническая мобилизация, подготовка специалистов.

Введение

Восполнение недостатка квалифицированных специалистов в разных направлениях в республике в военные и послевоенные годы, и особенно их подготовка из числа этнических казахов было одним из приоритетных направлений в деятельности Ж. Шаяхметова на посту руководителя Казахской ССР. Система образования в Казахской ССР требовала кардинальной перестройки, и Великая Отечественная война обнажила со всей остротой нехватку специалистов. В послевоенное время Казахстан превратился к военно-техническую базу СССР, но казахов — квалифицированных специалистов в основных сферах производства (машиностроение, агрономия, ветеринария, медицина и т.д.) было крайне мало, и одна из причин этого заключалась в отсутствии вузов по подготовке специалистов такого профиля. Деятельность Ж. Шаяхметова по усилению подготовки специалистов в республике и за ее пределами следует рассматривать и через призму теории этнической мобилизации, поскольку основной упор он делал именно на подъем образовательного и профессионального уровня казахской молодежи.

Методология и методы исследования

Положения теории этнической мобилизации позволяют показать роль республиканского руководства в развитии системы образования в условиях советской командно-административной системы. Этничность понимается как ресурс для усиления или укрепления политической власти или ее возможностей. Формирование советской казахской идентичности рассматривалось как ключевое направление сталинского курса на создание единого советского народа, и любые проявления этнического национализма были наказуемы. Сталинские зачистки и репрессии с середины 1920-х гг. вычистили тонкий слой образованной интеллектуальной элиты казахского народа. Сформировавшаяся страта образованных казахов советского призыва к концу 1930-х гг. была также большей частью репрессирована. Пришедший к руководству Казахской ССР в 1938 г. Ж. Шаяхметов остро осознал не-

*Автор-корреспондент. Email: aliyaisaevna@gmail.com

хватку квалифицированных казахов и в пределах своих полномочий принимал меры по подъему образования в республике.

Обсуждение

Состояние системы образования в Казахской ССР в послевоенное время было критическое, что было вызвано перестройкой всей системы образования, сменой алфавита, нехваткой учителей, слабой материально-технической оснащенностью. В ведении Министерства просвещения Казахской ССР в 1947 г. находилось 8206 школ, 22 вуза [1; 40]. В докладной инструкторов Отдела школ при ЦК ВКП(б) Г.Маленкову от 1945 г. сообщается, что «ЦК КП(б) и СНК Казахской ССР очень плохо занимаются вопросами подготовки кадров интеллигенции, особенно из лиц местной национальности. В то же время республика испытывает во всех отраслях народного хозяйства большой недостаток в квалифицированных кадрах» [2; 313–317]. Кроме того, отмечается нехватка специалистов казахов в целом, большей дефицит квалифицированных кадров во всех отраслях экономики республики. «Особенно остро этот недостаток ощущается в области народного образования. В школах республики работает 34680 учителей, многие из них не имеют необходимого образования. Так, в 1–4 классах с незаконченным средним образованием работает 7408 учителей, или 43,4 %, в 5–7 классах со средним и незаконченным средним образованием задействованы 9600 учителей, или 67,6 %. Из 3426 учителей, работающих в 8–10 классах, 50 % имеют только среднее и даже незаконченное среднее образование. В Акмолинской области в 29 средних школах, имеющих десятые классы, имеется с высшим образованием только 7 учителей, а в 8 казахских средних школах Кзыл-Ординской области, имеющих 10 классы — лишь 6 учителей с высшим образованием. Аналогичное положение и в других областях республики. Не лучше обстоит дело и с уровнем подготовки руководящих работников народного образования. Из 2600 директоров семилетних и средних школ 82 % не имеют высшего образования, среди заведующих районо только 16 % с высшим образованием. Из 16 заведующих облОНО 10 не имеют высшего образования» [2; 313–317]. Но как отмечают инструкторы, «тяжелое положение с педагогическими кадрами не вызывает, однако, тревоги у ЦК КП(б) Казахстана. Педагогические учебные заведения — Казахский государственный университет, 6 педагогических и 8 учительских институтов, 21 педагогическое училище — находятся в запущенном состоянии». Материально-техническая сторона учебных заведений неудовлетворительная — отсутствие нормальных аудиторий или наличие плохо приспособленных помещений для занятий, нехватка общежитий. Это приводит к отсеву студентов или низкой посещаемости. «В 1942/43 учебном году все педагогические и учительские институты республики выпустили 820 чел., а педагогические училища — 1100 чел. при потребности школ республики в 7670 учителей. В течение этого же года из педагогических и учительских институтов отсеялось 1386 чел. В 1943/44 учебном году педагогические и учительские институты окончили 861 чел., из них только 94 казаха (10,9 %), и педагогические училища — 694 чел., из них 103 казаха (14,8 %). Отсеялось из педучилищ 1132 чел. и из институтов — 1695 чел. А требовалось в этом году всего около 10 тыс. учителей» [2; 313–317].

Низкая представленность казахов в составе учащихся высших и даже средних учебных заведений объясняется инструкторами из Москвы плохой работой по закреплению учащихся в школах (начиная с 1 класса, происходит отсев) и «отсутствием заботы в течение ряда лет со стороны партийных и советских организаций Казахстана о подготовке квалифицированных учительских кадров», что «отразилось на качестве обучения детей, особенно в казахских школах» [2; 313–317]: «...в 1943/44 учебном году в 9-х классах средних школ республики обучалось 1577 казахов, а в 10-х классах в текущем учебном году из них обучается только 1065 чел., или 67,5 %. Резко сократилось и общее количество учащихся 10-х классов — с 11425 чел. до 5949 чел.» [2; 313–317]. Проверкой было установлено, что успеваемость и знания учащихся по большинству предметов слабые, а учителя завышают оценки. Учителя, как возмущаются инструкторы, не в курсе политических событий, поскольку не имеют газет и журналов, не слушают радио: «Малоподготовленные педагогические кадры, имеющиеся в большом количестве в республике, не обеспечивают выполнения Постановления ЦК ВКП(б) от 1 апреля 1944 г. «О работе ЦК КП(б) Казахстана» (по разделу народного образования) и Постановления СНК СССР от 21 июня 1944 г. «О мероприятиях по улучшению качества обучения в школе» [2; 313–317]. Руководство Казахстана решительно принялось за устранение выявленных недостатков в системе образования («проверено 6 областей, 65 школ, 30 интернатов, 15 детских домов, 12 педагогических и других учебных заведений, проведено республиканское совещание заведующих облоно, областные совещания заведующих районо, директоров и заведующих школами по вопросу выполне-

ния Постановления СНК СССР от 21 июня 1944 г.» [2; 313–317]). 31 января 1945 г. было принято решение ЦК КП(б) Казахстана, согласно которому обкомы, горкомы и райкомы партии должны обсудить на пленумах вопрос о качестве обучения и воспитания детей в школах, и были намечены конкретные меры по подготовке учителей и общему улучшению дела народного образования в республике [2; 313–317]. Указывалось на отсутствие тревоги у руководства Казахской ССР на состояние подготовки педагогических кадров [2; 314] и «отсутствие заботы в течение ряда лет со стороны партийных и советских организаций Казахстана о подготовке квалифицированных учительских кадров» [2; 315]. Хотя отмечено, что ряд недостатков все же устранен, а 31 января 1945 г. принято решение ЦК КП (б) Казахстана, которое обязало партийные органы республики обратить серьезное внимание на решение вопросов народного образования [2; 317].

По результатам проверки в 1947 г. состояние системы народного просвещения в Казахстане отмечено как неудовлетворительное по следующим показателям:

1) большой отсев школьников: «В Казахской ССР в 1 полугодии 1946/47 учебного года выбыло из школ 58,9 тыс. чел., или 6,8 % к общему числу учащихся. По отдельным областям и школам отсев учащихся значительно превышает данные по республике в целом. В Южно-Казахстанской области, например, количество учащихся к 25 марта 1947 г. снизилось по первым классам на 10,4 %, по пятым классам — на 12,3 %, по четвертым и шестым — на 13,6 %. В школах Ильичевского района этой же области по всем классам выбыло на 25 марта 1947 г. — 19 5 %, в том числе в первых классах — 24 %, в восьмых — 30 %. В Беловодской средней школе Сайрамского района отсеялось за это же время 27,7 %, а в первых классах — 43,6 %» [3; 379–380];

2) нехватка школьных помещений: «В Казахской ССР из 7994 школ — 6241 школа работала в две смены и 87 школ — в три смены, или 79,5 % к общему количеству всех школ, в г. Алма-Ата из 44 школ 24 проводили занятия в две смены, а 20 школ в три смены» [3; 381];

3) низкая успеваемость и массовое второгодничество;

4) низкая квалификация учителей и отсутствие учебных планов, слабое владение русским языком даже учителями [3; 383];

5) неблагоприятная ситуация с кадрами учителей — нехватка, низкая квалификация: «В Казахской ССР — 10 431 чел., или 29,6 % учителей, не соответствовали занимаемой должности» [3; 383].

Одним из вопросов на повестке дня на XVII пленуме ЦК КП (б) Казахстана было состояние образования в республике. Остро стоял вопрос о педагогических кадрах. К концу 1941 г. в школах Казахской ССР не хватало 1545 учителей, а к концу войны уже 6500. Из 37 тыс. учителей только 10 % имели высшее образование, 30 % были казахками [3; 383].

Проблемы в системе образования в послевоенные годы объяснялись нехваткой квалифицированных кадров, неудовлетворительным материальным обеспечением школ и учителей, плохим подбором руководящих работников в системе управления образованием (из выступления министра образования Казахской ССР А. Сембаева): «Несерьезное укомплектование руководящих кадров привело к тому, что в течение 1946 г. сменилось 500 работников, или 25 % всего состава. Особенно плохо с кадрами в Акмолинской области, где сменилось 69 чел., в Восточно-Казахстанской — 52 и на юге — 156. Из 20 заведующих районо за 1946 г. сменено 12 человек» [4; л. 317]. Министр образования привел статистику: «По состоянию на 1 января 1947 г. работают в школах 40 662 учителя, из них 16 тыс. казахов, в том числе имеют высшее и незаконченное высшее образование 7 500 человек, а с незаконченным средним образованием 12 тыс. человек, в том числе 6 тыс. казахов, остальные со средним образованием. Таким образом, почти одна треть учителей не имеют даже среднего образования. Мы частично пополнили этот недостаток выпуском в 1946 г. из вузов 925 учителями, в том числе казахов 277, и педагогических училищ — 966 человек, из них казахов 373...» [4; л. 313, 314]. Министр также отметил, что, несмотря на трудности военного времени, по предложению ЦК КП (б) К, в целях улучшения подготовки педагогических кадров в 1946 г. были созданы Женский педагогический институт и Женское педагогическое училище для девушек казашек. «Эти учебные заведения оправдали себя в лучшей постановке учебно-воспитательной работы. Женское педучилище в этом году выпустит 48 учительниц казашек, а Женский пединститут даст первую партию девушек учительниц средних школ в количестве 80 человек через год» [4; л. 313, 314].

Для улучшения создавшейся ситуации в данной сфере как руководитель республики Ж. Шаяхметов поставил вопрос о подготовке национальных кадров из числа этнических казахов в центральных вузах и научных кадров в аспирантуре и докторантуре. После войны в экономике Казахстана необходимо было заполнить кадровый дефицит в новых для республики отраслях. Если в годы войны

специалистами на эвакуированных предприятиях работали представители европейских этнических групп, то реэвакуация фактически обнулила кадровый состав, так как они большей частью выехали за пределы республики в западные районы СССР. В Казахстане не было учебных заведений по подготовке специалистов по ряду важных направлений: инженеры – нефтяники, транспортники и т.д. Шаяхметов был серьезно обеспокоен тем, что среди казахов было мало квалифицированных технических работников. Руководители Казахской ССР решали вопросы подготовки кадров в центральных вузах СССР через советское партийное руководство. По инициативе Шаяхметова в ведущие вузы СССР были выделены квоты для национальных кадров. Ежегодно по этим квотам поступало около двух тысяч выпускников школ республики. Им оплачивали проезд, оказывали материальную помощь через Казахское постпредство в Москве, а также через профильные министерства тогдашней Казахской ССР. В 1947 г. было направлено 250 человек (казахов) в вузы Москвы, Ленинграда и других городов СССР в соответствии с Постановлением ЦК ВКП (б) от 19 марта 1947 г. «О подборе, подготовке и распределении руководящих партийных и советских кадров в Казахстанской партийной организации» [5; 559–561]. Это был прообраз будущей президентской программы «Болашак», которую великолепно воплотил в лучшем варианте общенациональный лидер Н.А. Назарбаев.

В Докладной записке секретарю ЦК ВКП (б) А.А. Кузнецову о проведении в республике приемных экзаменов для абитуриентов-казахов, поступающих в вузы Москвы, Ленинграда и других городов 19 марта 1948 г. Ж. Шаяхметов отмечает этнический состав абитуриентов — «300 человек выпускников казахских средних школ», но указывает, что они испытывают серьезные трудности из-за «конкурсных экзаменов», и просит создать выездные комиссии для приема вступительных экзаменов в Казахстане для них [5; 560](см. табл.).

Т а б л и ц а

План отправки казахской молодежи в вузы Москвы, Ленинграда и Ташкентана 1948/49 учебный год[6; 560, 561].

№ п/п	Наименование вуза		Кол-во
1	2		3
1	Московский	государственный университет	7
2	-	институт инженеров ж-д. транспорта	19
3	-	инженеров связи	3
4	-	институт кинематографии	2
5	-	инженерно-экономический институт	2
6	-	инженерно-строительный институт	10
7	-	архитектурный институт	4
8	-	финансовый институт	6
9	-	механический институт	7
10	-	энергетический институт	6
11	-	автомобильно-дорожный институт	10
12	-	институт механизации и электрификации сельского хозяйства	21
13	-	химико-технологический институт	8
14	-	институт цветных металлов и золота	14
15	-	лесотехнический институт	4
16	-	институт инженеров коммунального строительства	9
17	-	нефтяной институт	18
18	-	технический институт рыбной промышленности и хозяйства	15
19	-	институт советской кооперативной торговли	2
20	-	технологический институт пищевой промышленности	13
21	-	фармацевтический институт	2
22	-	технологический институт мясной промышленности	7
23	-	горный институт	12
24	-	институт народного хозяйства	4
25	-	сельскохозяйственная академия им. Тимирязева	14
26	-	институт стали им. Сталина	5
27	-	институт землеустройства	2
28	-	геолого-разведочный институт	2

1	2		3
29	-	государственный экономический институт	2
30	-	гидромелиоративный институт	5
31	-	политехнический институт	4
32	-	плановый институт	4
33	-	электротехнический институт	3
34	-	институт холодильной промышленности	2
35	-	институт советской торговли	3
36	-	инженерно-строительный институт	2
37	-	институт инженеров связи	4
38	-	технологический институт промкооперации	2
39	-	институт инженеров водного транспорта	3
40	-	институт механизации сельского хозяйства	4
41	Ташкентский	институт инженеров механизации и ирригации сельского хозяйства	22
42	-	Средне-Азиатский госуниверситет	6
43	-	финансово-экономический институт	5
44	-	текстильный институт	10

Еще годы войны в качестве второго секретаря КП (б) Казахстана Ж. Шаяхметов направил докладную записку в Москву Г. Маленкову, в которой описал плачевное состояние высшего образования в республике и изложил просьбу о выделении строительных материалов для возведения учебных корпусов и общежитий, выделении территории для создания подсобных хозяйств: «В Казахской ССР имеется 20 вузов, 86 техникумов с большим составом научных, педагогических работников. Наличие большого числа вузов, техникумов требует постоянного оперативного руководства ими. Большое расстояние и территориальная разбросанность учебных заведений усложняют систематическое руководство ими со стороны Комитета по делам высшей школы. Это обстоятельство требует назначения уполномоченного Комитета по делам высшей школы при Совнаркомом СССР по Казахстану с постоянным пребыванием его в гор. Алма-Ата. Секретарь ЦК КП(б) Казахстана Ж. Шаяхметов. 22.IV. — 45 г.» [7; л. 156–159].

Бывая в Москве, Ж. Шаяхметов часто интересовался жизнью студентов из Казахстана, оказывал им материальную помощь и способствовал их трудоустройству после окончания учебы [8; 31]. Вопросы поддержки молодых кадров для него были приоритетными [8; 67–68].

В своей статье «Важная задача партийной организации Казахстана», опубликованной в журнале «Партийная жизнь» (№ 8, 1947 г.) Ж. Шаяхметов писал: «Недавно ЦК ВКП (б) заслушал отчет ЦК КП (б) Казахстана о подборе, подготовке и распределении руководящих партийных и советских кадров и признал работу ЦК КП (б) удовлетворительной. В Постановлении ЦК ВКП (б) отмечается, что «ЦК КП (б) Казахстана провел значительную работу по выдвижению и выращиванию национальных кадров, укрепил в большинстве областей подготовленными работниками руководящие партийные и советские органы. В результате улучшения дела подбора и изучения кадров в республике сократились текучесть и необоснованная сменяемость работников» [9]. Первый секретарь ЦК Компартии Казахстана привел статистику выдвижения и продвижения национальных кадров. Так, к 1947 г. из 729 секретарей горкомов партии 395 (54,5 %), из 70 секретарей обкомов партии 36 (50,7 %) были казахами. В составе председателей облисполкомов этот показатель составил 87 (5 %), председателей исполкомов горсоветов и райсоветов — 57 (5) %. Вырос с 25 % до 29 удельный вес кадров с высшим образованием. В различных партийных учебных заведениях за последние годы было подготовлено и переподготовлено 1135 партийных, советских и комсомольских работников, в том числе 672 (59,2 %) казахов.

19 марта 1947 г. вышло Постановление ЦК ВКП (б) «О подборе, подготовке и распределении руководящих партийных и советских кадров в Казахской партийной организации». Это была реакция Москвы на поток жалоб по поводу кадровой ситуации в Казахской ССР. В трех регионах республики (в Уральске, Петропавловске, Семипалатинске) были созданы межзональные центры переподготовки и переобучения кадров для бывших фронтовиков и молодых выпускников технических училищ [10; 199]. Руководство КазССР также обратилось с просьбой в Москву прислать по распределению выпускников вузов и техникумов [11]. В целом, в послевоенные годы в Казахстане открылось пять новых институтов и техникумов. Если процесс формирования интеллигенции КазССР завер-

шился к концу 1930-х гг. [12; 83–85], то её форматирование, наполнение мировоззрения идеологически выверенными концептами происходило в послевоенные годы [13].

Перед руководством республики ставилась задача поднять роль женщин в обществе не только за счет привлечения их к труду (в годы войны женщины и дети составляли большую часть рабочей силы), но и продвижения в общественной сфере. Сферой специального внимания Ж. Шаяхметова были проблемы женского образования, особенно казахских девочек. Данное направление работы Первого секретаря ЦК КП(б) Казахстана красной нитью проходит через все периоды его профессиональной государственной деятельности. В Казахстане даже во второй половине XX века были большие проблемы. Шаяхметов понимал, что не у всех женщин, особенно казашек, была возможность получить высшее образование в ведущих вузах республики из-за отдаленности от образовательных центров, материальных и бытовых ограничений того времени. Поэтому Шаяхметов убедил И.В. Сталина открыть в Алма-Ате Государственный женский педагогический институт (КазГосЖенПИ). Все студентки находились на полном государственном обеспечении: бесплатное обучение, питание, снабжение летней и зимней одеждой, покрытие расходов на приобретение учебников, письменных принадлежностей, предметов личной гигиены, медицинское обслуживание. Хотя руководство Наркомата финансов СССР возражало против полного покрытия содержания за счет госбюджета [14; 545]. Создание Женского педагогического института призвано было решить несколько задач государственной важности: создать кадры профессионалов женщин, вовлечь казашек в строительство нового общества и помочь обрести положение в обществе и принять участие в воспитании подрастающего поколения. «Независимо от своей главной миссии — дать высшее образование девушкам, ЖенПИ работал по типу известного петербургского Смольного, где, кроме основных предметов, юных особ обучали этикету и всяким светским премудростям, необходимым в будущей жизни. Только в ЖенПИ поступали девушки не из благородных дворянских сословий, а, наоборот, из самых широких кругов советского общества, чаще — из самых далеких аулов» [15; 12]. Первым ректором этого института была назначена ТурсунМурзабекова.

Большую роль в расширении сети высших и средних учебных заведений, обеспечении их квалифицированными кадрами преподавателей, улучшении качества учебно-воспитательной работы сыграло Постановление Совета министров СССР «О мерах дальнейшего развития высшего и среднего образования в Казахской ССР», принятое в ноябре 1947 г. [16]. Это было важным решением, так как в годы войны СССР приостановило обязательное семилетнее обучение в сельских местностях и десятилетнее — в городах. С окончанием войны страна начала наверстывать упущенное: началось постепенное финансирование школ, обеспечение их техническим оборудованием и необходимыми вещами. Ценным было политехническое образование, азы которого преподавались уже в школьных заведениях. Советское правительство выделило дополнительные средства на строительство школ, приобретение учебного оборудования и инвентаря, увеличило число мест в аспирантуре центральных вузов для подготовки преподавателей из местных кадров Казахстана. Со своей стороны руководство республики также принимало действенные меры по решению данной проблемы. В эти годы были открыты Карагандинский и Семипалатинский медицинский университеты, Усть-Каменогорский педагогический, Семипалатинский ветеринарно-зоотехнический и Карагандинский горный университеты. Актюбинский, Гурьевский, Карагандинский, Кустанайский, Петропавловский и Чимкентский учительский институты были преобразованы в педагогические. За счет открытых в этот период новых факультетов значительно расширились Казахский государственный университет, Казахский женский педагогический институт, Горно-металлургический и Сельскохозяйственный институты в Алматы [17; 410].

Ж. Шаяхметов постоянно интересовался состоянием обучения детей в национальных школах, в первую очередь, в казахских, заботился об увеличении количества таких школ, укреплении их учебно-методической и материальной базы. Об этом свидетельствует, в частности, его переписка с руководителями ЦК КПСС по вопросу открытия в г. Ленгере казахской средней школы. В Записке секретарю ЦК КПСС Г.М. Маленкову от 21 января 1953 г. он пишет: «Ввиду отсутствия казахской средней школы в г. Ленгере учащиеся после окончания седьмого класса лишаются возможности продолжать образование. Часть детей-казахов вынуждена заниматься в восьмых-десятых классах русской школы, но в 1953/1954 уч. г. просьбу всех желающих удовлетворить невозможно из-за отсутствия классных комнат. Имея ввиду перспективы развития треста «Ленгеруголь», рост населения города и контингента учащихся, ЦК Компартии Казахстана просил Министерство угольной промышленности предусмотреть в 1953 г. строительство в Ленгере казахской средней школы, на что т.

Засядко ответил, что Министерство не имеет возможности включить это строительство в план капитальных работ. Учитывая острую необходимость, ЦК Компартии Казахстана просит Вас обязать Министерство угольной промышленности пересмотреть свое решение и обеспечить в 1953 г. строительство в Ленгере казахской средней школы» [18].

Ж. Шаяхметов высоко ценил труд учителей, всячески поддерживал их, принимая непосредственное участие в традиционных августовских совещаниях, республиканских съездах и конференциях учителей. Для учителей участие Ж. Шаяхметова в их конференциях, его выступления и представления были событием, предметом ссылок и пересказа. А для Ж. Шаяхметова это было обычной обязанностью руководителя, который должен знать, как идет школьное образование, где готовятся будущие кадры республики, от которых будет зависеть ее процветание. Ветеран народного образования, делегат VI съезда учителей, профессор Т. Акшолоаков рассказывал, что Ж. Шаяхметов почти каждого выступающего спрашивал об охвате учебой детей сельской местности, особенно казашек [8; 68].

Определенные сдвиги в продвижении гендерного равенства произошли после принятия Постановления ЦК КП (б) Казахстана «О мерах по улучшению обучения девушек-казашек в школах и специальных средних и высших учебных заведениях» от 29 марта 1952 г. В документе отмечалось, что в республике проделана некоторая работа по обучению и воспитанию девушек-казашек в школах и специальных средних и высших учебных заведениях — работают два женских педагогических вуза и педучилища, где успешно обучаются девушки-казашки, в ряде городов существуют специальные интернаты при средних школах для девушек-казашек. Но есть и крупные недостатки. Ежегодно допускается большой неохват и отсев из школ девушек-казашек. В 1946/1947 уч. году в первые классы школ республики было принято 32 554 девушки-казашки. Из них в 1949/1950 уч. году окончили 4-й класс только 19 950 девушек. Таким образом, отсев и второгодничество за четыре года составили 12 604 чел. Еще больший отсев и неохват школами девушек-казашек имеется в старших классах семилетних и средних школ. Резко снижается охват обучения девушек-казашек, начиная с 5 класса. Особенно большой неохват и отсев имеет место в Джамбулской, Южно-Казахстанской и Карагандинской областях. Значительный неохват и отсев девушек-казашек из школ является результатом недооценки подготовки женских кадров в средних школах и высших учебных заведениях. Одной из серьезных причин отсева из школ и неполного охвата обучением девушек-казашек является отсутствие соответствующих условий при переводе их в семилетние, средние школы и высшие учебные заведения, отсутствие должного внимания приему и устройству девушек-казашек в школьные интернаты и студенческие общежития. Далее отмечалось, что партийные, комсомольские, профсоюзные организации, Министерство просвещения КазССР и органы народного образования на местах не приняли необходимых мер к выполнению решения V съезда КП (б) Казахстана по обучению и воспитанию девушек-казашек и усилению борьбы с носителями отсталых пережитков в быту по отношению к ним, в результате чего отсев девушек-казашек из школ и специальных средних и высших учебных заведений не прекращается. Было указано недопустимым то положение, что многие министерства и ведомства республики не уделяют должного внимания вопросам приема и обучения девушек-казашек в подведомственных им специальных средних и высших учебных заведениях и тем самым не борются за подготовку высококвалифицированных специалистов из числа девушек-казашек для работы во всех отраслях народного хозяйства. Только этим можно объяснить крайне низкий удельный вес специалистов из числа женщин-казашек, работающих в ряде отраслей народного хозяйства республики. Так, например, в числе 33 000 женщин учительниц-казашек имеется всего 7100, из 4560 женщин-врачей казашек только 106 чел., а женщин-казашек специалистов сельского хозяйства в республике всего лишь 55 чел.

ЦК Компартии Казахстана, в соответствии с указаниями Ж. Шаяхметова, обязал руководителей министерств и ведомств КазССР, директоров и секретарей партийных организаций специальных средних и высших учебных заведений, на основе проведения массово-разъяснительной работы среди выпускниц семилетних и средних школ, обеспечить максимальный прием девушек-казашек в техникумы и вузы республики. Придавая исключительное значение роли школьных интернатов в полном осуществлении всеобщего семилетнего обучения детей, было поручено первым секретарям обкомов партии и председателям облисполкомов до 15 мая 1952 г. рассмотреть и утвердить сеть общественных интернатов в каждом районе области и в дальнейшем взять их работу под свой личный контроль. О результатах реализации мероприятий по обучению и воспитанию этих кадров обкомы партии, ми-

нистерства и ведомства доложили Центральному Комитету КП Казахстана и лично его первому секретарю Ж. Шаяхметову 1 октября 1952 г. и 10 января 1953 г. [19; л.124–131].

Особенно тяжелым было положение казахской молодежи в отдаленных животноводческих районах. Для исправления положения со школьным образованием здесь создавались бюджетные (т.е. государственные интернаты). В 1947–1950 гг. только в Актюбинской области было организовано 42 бюджетных интерната на 1595 учащихся. В 1953 г. в школах-интернатах содержалось около 40 тыс. детей животноводов [20; 63]. С 1949–1950 учебного года повсеместно вводится семилетнее обучение, а в отдельных районах стал осуществляться переход к всеобщему десятилетнему образованию. К концу четвертой пятилетки общее количество выпускников школ Казахстана составило 40 тыс. человек, в том числе казахов 4,5 тыс., тогда как накануне войны казахские средние школы выпустили всего 380 человек [21; 293].

Заключение

После войны в экономике Казахстана необходимо было заполнить кадровый дефицит в новых для республики отраслях. Если в годы войны специалистами на эвакуированных предприятиях работали представители европейских групп, то реэвакуация фактически обнулила кадровый состав, так как они большей частью выехали за пределы республики в западные районы СССР. В Казахстане не было учебных заведений по подготовке специалистов по ряду важных направлений: инженеры-нефтяники, транспортники и т.д. Шаяхметов был серьезно обеспокоен тем, что среди казахов было мало квалифицированных технических работников. Руководители Казахской ССР решали вопросы подготовки кадров в центральных вузах СССР через советское партийное руководство. По инициативе Шаяхметова в ведущие вузы СССР были выделены квоты для национальных кадров. Развитие системы образования в Казахской ССР в послевоенные годы — среднего, профессионально-технического, высшего и послевузовского, а также открытие специализированных вузов в республике — во многом стало возможным благодаря энергичным мерам, которые предпринимал Ж. Шаяхметов.

Список литературы

- 1 Абдыхалыков А. Торжество ленинско-сталинской национальной политики / А. Абдыхалыков // Большевик Казахстана. — 1947. — 11 нояб.
- 2 Докладная записка инструкторов Отдела школ ЦК ВКП (б) Н.Н. Радюк и М.И. Княжевой секретарю ЦК ВКП (б) Г.М. Маленкову о состоянии образования в Казахстане. 1945–02–16. // Советская национальная политика: идеология и практика. 1945–1953 отв. сост. О. В. Хлебнюк и др. — М.: РОССПЭН, 2013. — 952 с.
- 3 Записка Министра государственного контроля СССР Л. З. Мехлиса секретарю ЦК ВКП (б) А.А. Жданову «О результатах проверки выполнения Закона о всеобщем обязательном начальном обучении и состоянии учебной и воспитательной работы в школах». 13 сентября 1947 г.» // Советская национальная политика: идеология и практика. 1945–1953. — М.: РОССПЭН, 2013. — 952 с.
- 4 Стенограмма XVII пленума ЦК КП (б) Казахстана. Выступление Сембаева от 21–23 марта 1947 года // Архив Президента РК. — Ф. 708. — Оп. 11. — Ед. хр. 9.
- 5 Докладная записка Секретаря ЦК КП (б) Казахстана Ж. Шаяхметова Секретарю ЦК ВКП (б) А.А. Кузнецову о проведении в республике приемных экзаменов для абитуриентов-казахов, поступающих в вузы Москвы, Ленинграда и других городов. 19 марта 1948 г. // Советская национальная политика: идеология и практики. 1945–1953. / отв. сост. О.В. Хлебнюк и др. — М.: РОССПЭН, 2013. — 952 с.
- 6 Зав. отделом школ ЦК КП (б) Казахстана У. Успанов // Советская национальная политика: идеология и практики 1945–1953. / отв. сост. О.В. Хлебнюк и др. — М.: РОССПЭН, 2013. — С. 560, 561.
- 7 Докладная записка Секретаря ЦК КП (б) Казахстана Ж. Шаяхметова Секретарю ЦК Г.М. Маленкову о положении высших учебных заведений Казахской ССР. 22 апреля 1945 г. // Российский государственный архив социально-политической истории. — Ф. 17. — Оп. 117. — Д. 527. — Л. 156–159.
- 8 Аккозин М. Вернуть из забвения: Правдивая история о Жумабае Шаяхметове, первом казахе, возглавившем республику: док. повесть. — Алматы: б.и., 2008. — 203 с.
- 9 Шаяхметов Ж. Важная задача партийной организации Казахстана / Ж. Шаяхметов // Партийная жизнь. — 1947. — № 8. — С. 30–36.
- 10 Ахметова Л.С. Первые лица Казахстана в сталинскую эпоху /Л.С. Ахметова, В.К. Григорьев. — Алматы: ИП «Волкова Н.В», 2010. — 231 с.
- 11 Постановление XVIII Пленума ЦК КП (б) Казахстана. — Алма-Ата: КазОгиз, 1947. — 82 с.
- 12 Тастанов Ш.Ю. Казахская советская интеллигенция: (проблемы становления и развития) / Ш.Ю. Тастанов. — Алма-Ата: Наука, 1982. — 256 с.

- 13 Сулейменов Р.Б. Социалистический путь культурного прогресса отсталых народов: История строительства советской культуры Казахстана. 1917–1965 г. / Р.Б. Сулейменов, Х.И. Бисенов. — Алма-Ата: Наука КазССР, 1967. — 424 с.
- 14 Письмо Наркома финансов Союза ССР А. Зверева в СНК Союза ССР о возражении против отнесения расходов содержания учащихся женских педагогических учебных заведений Казахской ССР на счет государства. 20 марта 1944 г. // Нуртас Ундасынов: сб. док. и материалов. — Алматы: АО «Абди Компани», 2014. — 968 с.
- 15 Исагулова С. Уроки Турсун Мурзабековой. На протяжении 14 лет во главе Женского педагогического института (ЖенПИ) стояла первая женщина-ректор Турсун Мурзабекова. К 100-летию юбилею // Казахстанская правда. — 2015. — 29 мая.
- 16 Постановление Совета министров СССР «О мерах дальнейшего развития высшего и среднего образования в Казахской ССР» // Казахстанская правда. — 1948. — 28 янв.
- 17 Очерки истории Коммунистической партии Казахстана. — Алма-Ата: Казахстан, 1984. — 759 с.
- 18 Шаяхметов Ж. Служебная записка Секретарю ЦК КПСС Г.М. Маленкову, г. Алма-Ата. 21 января 1953 г. // Архив Президента РК. — Ф. 708. — Оп.16/2. — Д. 6. — Л.153.
- 19 Проект Постановления ЦК КП (б) Казахстана «О мерах по улучшению обучения девушек-казашек в школах и специальных средних и высших учебных заведениях» от 29 марта 1952 года // Архив Президента РК. — Ф. 708. — Оп.16/1. — Д. 80. — Л.124–131.
- 20 Культурное строительство в СССР: стат. сб. — М.: Госстатиздат, 1956. — 331 с.
- 21 Сембаев А.И. История развития советской школы в Казахстане / А.И. Сембаев. — Алма-Ата: Казахское гос. учеб.-пед. изд-во, 1962. — 365 с.

Д.Б. Касымова, Т.М. Әминов, А.И. Исаева

Жұмабай Шаяхметовтің Қазақ КСР-індегі білім беру жүйесін дамытудағы рөлі

Мақалада Жұмабай Шаяхметовтің Қазақ КСР-ін басқарған жылдары білім беру жүйесінің дамуына қосқан рөлі қарастырылды. Соғыс және соғыстан кейінгі жылдардағы республикадағы әртүрлі бағыттағы білікті мамандардың жетіспеушілігін толықтыру, әсіресе оларды этникалық қазақтар арасынан дайындау Ж. Шаяхметовтің Қазақ КСР-нің басшысыретіндегі қызметінің басым бағыттарының бірі болды. Қазақ КСР-індегі білім беру жүйесі түбегейлі қайта құруды талап етті, ал Ұлы Отан соғысы мамандардың жетіспеушілігін айқын көрсетті. Соғыстан кейінгі кезеңде Қазақстан КСРО-ның әскери-техникалық базасына айналды, бірақ қазақстандықтардың арасында өндірістің негізгі салаларында білікті мамандар (машина жасау, агрономия, ветеринария, медицина және т.б.) болмаған, оның басты себебі — осы арнаулы мамандар даярлайтын оқу орындарының болмауы еді. Ж. Шаяхметовтің республикада және оданда тыс жерлерде мамандар даярлауды күшейту жөніндегі қызметіне этникалық жұмылдыруды тұжырым призması тұрғысынан қарау керек, себебі ол қазақ жастарының білімі мен кәсіби деңгейін көтеруге үлкен еңбек сіңірді.

Кілт сөздер: Қазақ КСР, білім, Жұмабай Шаяхметов, этникалық жұмылдыру.

D.B. Kassymova, T.M. Aminov, A.I. Issayeva

Role of Zhumabay Shayakhmetov in development of education system in the Kazakh SSR

The article elucidates the role of Zhumabay Shayakhmetov in education system development during his leadership of the Kazakh SSR. Filling the shortages of the qualified specialists in various spheres in the republic during the war and post-war times, and especially their training out of ethnic Kazakhs turned to be one of the priorities in his activities as a statesman. The education system in the Kazakh SSR demanded radical restructuring and the Great Patriotic war sharpened the lack of specialists. In the post-war period, Kazakhstan turned into the military-technical base of the USSR but there was not enough number of Kazakhs as qualified specialists in major production spheres (engineering, agronomy, veterinary, medicine, etc.), and one of the reasons was absence of higher educational institutions for training specialists of those profiles. The activities of Zhumabay Shayakhmetov to reinforce training of specialists in the republic and the center should be interpreted via the prism of ethnic mobilization theory as the emphasis was made on upgrading the education level of the Kazakh young people.

Keywords: Kazakh SSR, Zhumabay Shayakhmetov, education, ethnic mobilization.

References

- 1 Abdykhalikov, A. (1947). Torzhestvo leninsko-stalinskoj natsionalnoj politiki [The triumph of Leninist-Stalinist nationalities policy]. *Bolshevik Kazakhstana — Bolshevik of Kazakhstan*, 11 [in Russian].
- 2 Dokladnaia zapiska instruktorov Otdela shkol TsK VKP (b) N.N. Radiuk i M.I. Kniazhevoi Sekretariu TsK VKP (b) G.M. Malenkovu o sostoianii obrazovaniia v Kazakhstane. 1945-02-16 [Memo of the instructors of the department on schools of the CC CPSU N.N. Raduk and M.I. Knyazheva to the secretary of the CC CPSU G.M. Malenkov on education situation in Kazakhstan 1945-02-16]. *Sovetskaia natsionalnaia politika: ideologiya i praktika. 1945-1953 — Soviet national policy: ideology and practice. 1945-1953*. Ed. O.V. Khlevnyuk, et al. Moscow: ROSSPEN [in Russian].
- 3 Zapiska Ministra gosudarstvennogo kontrolya SSSR L.Z. Mekhlisa sekretariu TsK VKP (b) A.A. Zhdanovu «O rezultatakh proverki vypolneniia zakona o vseobshchem obiazatelnom nachalnom obuchenii i sostoianii uchebnoj i vospitatelnoj raboty v shkolakh». 13 sentiabria 1947 g. [Memo of the minister for state control of the USSR L. Z. Mehliis to the secretary of the CC CPSU A.A. Zhdanov «On the results of the inspection of the execution of the law on the general mandatory education and conditions of the educational and breeding politics in schools». 13 September 1947]. *Sovetskaia natsionalnaia politika: ideologiya i praktika. 1945-1953 — Soviet national policy: ideology and practice. 1945-1953*. Ed. O.V. Khlevnyuk, et al. Moscow: ROSSPEN [in Russian].
- 4 Stenogramma XVII plenuma TsK KP (b) Kazakhstana. Vystuplenie Sembayeva ot 18.21-23 marta 1947 goda [Stenogramma of the XVII plenum of the CC of the Kazakh SSR. Speech of Sembayev. 21-23 March 1947] // *Arkhiv Prezidenta RK – Archive of the President of the Republic of Kazakhstan*. F. 708. Op. 11. Ed khr. 9 [in Russian].
- 5 Dokladnaia zapiska Sekretaria TsK KP (b) Kazakhstana Zh. Shaiakhmetova Sekretariu TsK VKP (b) A.A. Kuznetsovu o provedenii v respublike priemnykh ekzamenov dlia abiturientov-kazakhov, postupaiushchikh v vuzy Moskvy, Leningrada i drugih gorodov. 19 marta 1948 g. [Memo of the Secretary of the Central Committee of the Communist Party (b) of Kazakhstan Zh. Shaiakhmetov to the Secretary of the Central Committee of the CPSU (b) A.A. Kuznetsov on conduct of the Kazakhs applicants to the higher educational institutions of Moscow, Leningrad. 19 March 1948]. *Sovetskaia natsionalnaia politika: ideologiya i praktika 1945-1953 — Soviet National policy: ideology and practice. 1945-1953*.Otv. sost. O.V. Khlevniuk i dr. Moscow: ROSSPEN [in Russian].
- 6 Zav. otdelom shkol TsK KP (b) Kazakhstana U. Uspanov (2013) [Head of the schools department of the Central Committee of the Communist Party (b) of Kazakhstan U. Uspanov]. *Sovetskaia natsionalnaia politika: ideologiya i praktika 1945-1953 — Soviet National policy: ideology and practice. 1945-1953*. Otv. sost. O. V. Khlevniuk i dr. Moscow: ROSSPEN [in Russian].
- 7 Dokladnaia zapiska Sekretaria TsK KP(b) Kazakhstana Zh. Shaiakhmetova Sekretariu TsK G.M. Malenkovu o polozenii vysshikh uchebnykh zavedenii Kazakhskoi SSR. 22 aprilia 1945 g. [Memo of the secretary of the Central Committee of the Communist Party (b) of Kazakhstan Zh. Shayakhmetov to the secretary of the Central Committee G.M. Malenkov on the situation of higher educational institutions of the Kazakh SSR. 22 April 1945]. *Rossiiskii gosudarstvennyi arkhiv sotsialno-politicheskoi istorii – Russian State Archive of Social and Political History*. F. 17. Op. 117. D. 527. L. 156-159 [in Russian].
- 8 Akkozina, M. (2008). Vernut iz zabvenii: Pravdivaia istoriia o Zhumabae Shaiakhmetove, pervom kazakhe, vozglavivshem respubliku: dokumentalnaia povest [Return from the oblivion: true story about Zhumabai Shayakhmetov, first Kazakh who led the republic: documentary novel]. Almaty: N.p. [in Russian].
- 9 Shaiakhmetov, Zh. (1947). Vazhnaia zadacha partiinoi organizatsii Kazakhstana [Important task of the party organization of Kazakhstan] // *Partiinaia zhizn – Party life*. Vol. 8, 9-36 [in Russian].
- 10 Akhmetova, L.S., & Grigorev, V.K. (2010). Pervye litsa Kazakhstana v stalinskuiu epokhu [First persons of Kazakhstan in the Stalinist time]. Almaty: IP «Volkova N.V», [in Russian].
- 11 Postanovlenie XVIII plenuma TsK KP (b) Kazakhstana (1947). [Decree of the XVIII plenum of TsIK CP of Kazakhstan]. Alma-Ata: KazOgiz [in Russian].
- 12 Tastanov, Sh.Yu. (1982). Kazakhskaja sovetskaia intelligentsiia (problemy stanovleniia i razvitiia) [Kazakh soviet intelligentsia (problems of formation and development)]. Alma-Ata: Nauka [in Russian].
- 13 Suleimenov, R.B., & Bisenov, Kh.I. (1967). Sotsialisticheskii put kulturnogo progressa otstalykh narodov: Istoriia stroitelstva sovetskoj kultury Kazakhstana. 1917–1965 gg. [Socialist path of the cultural progress of the backward peoples: history of soviet culture construction in the Kazakh SSR. 1917–1965]. Alma-Ata: Nauka [in Russian].
- 14 Pismo Narkoma finansov Soiuza SSR A. Zvereva v SNK Soiuza SSR o vozrazhenii protiv otneseniia raskhodov sodержaniia uchashchikhsia zhenskikh pedagogicheskikh uchebnykh zavedenii Kazakhskoi SSR na schet gosudarstva. 20 marta 1944 g. (2014) [The letter of the narcom of finances the USSR A. Zverev to the Council of Ministers of the USSR objecting to full state coverage of expenditures of students of female pedagogical educational institutions of Kazakh SSR. 20 March 1944]. *Nurtas Undasynov: sbornik dokumentov i materialov — NurtasUndasynov. Collection of documents and materials*.Almaty: AO«Abdi Kompani»[in Russian].
- 15 Ismahulova, S. (2015). Uroki Tursun Murzabekovoi. Na protiazhenii 14 let vo glave Zhenskogo pedagogicheskogo instituta (ZhenPI) stoyal pervaja zhenshchina-ректор Tursun Murzabekova. K 100-letnemu iubileiu [Lessons of Tyrsun Murzabekova. During 14 years as the head of the Female pedagogical institute (ZhenPI) was the first female rector Tyrsun Murzabekova. To 100 year jubilee]. *Kazakhstanskaia Pravda — Kazakhstan Truth*, 29 May [in Russian].
- 16 Postanovlenie Soveta Ministrov SSSR «O merakh dalneishego razvitiia vysshego i srednego obrazovaniia v Kazakhskoi SSR» [Decree of the Council of Ministers of CPSU “On measures of the high and higher education development in the Kazakh SSR”]. *Kazakhstanskaia Pravda — Kazakhstan Truth*, 28 January [in Russian].
- 17 Ocherki istorii Kommunisticheskoi partii Kazakhstana [Essays on history of the communist party of Kazakhstan]. Alma-Ata: Kazakhstan [in Russian].

18 Shaiakhmetov, Zh. Sluzhebnaia zapiska Sekretariu TsK KPSS G.M. Malenkovu, g. Alma-Ata. 21 ianvaria 1953 g. [Memo to the secretary of CK CPSU G.M. Malenkov. Alma-Ata. January 21. 1953.]. *Arkhiv Prezidenta Respubliki Kazakhstan – Archive of the President of the Republic of Kazakhstan*. F.708. Op.16/2. D.6. L.153. [in Russian].

19 Proekt postanovleniia TsK KP (b) Kazakhstana «O merakh po ulushcheniiu obucheniia devushek-kazashek v shkolakh i spetsialnykh srednikh i vysshikh uchebnykh zavedeniakh» ot 29 marta 1952 goda [Draft decree of the CK of CP Of Kazakhstan “On measures to improve education of Kazakh females in secondary schools and specialized secondary and higher educational institutions”. March 29. 1952]. *Arkhiv Prezidenta Respubliki Kazakhstan – Archive of the President of the Republic of Kazakhstan*. F.708. Op.16/1. D.80. L.124-131 [in Russian].

20 Kulturnoe stroitelstvo v SSSR. Statisticheskii sbornik (1956) [Cultural development in the USSR. Stat. collection]. Moscow: Gosstatizdat [in Russian].

21 Sembaiev, A.I. (1962). Istoriiia razvitiia sovetskoi shkoly v Kazakhstane [History of the soviet school development in Kazakhstan]. Alma-Ata: Kazakhskoe gosudarstvennoe uchebno-pedagogicheskoe izdatelstvo [in Russian]

А.К. Камалов*

Университет «Туран», Алматы, Казахстан
(E-mail: a.kamalov@turana-educz)

О начальном этапе формирования советской репатриационной политики

В статье рассмотрен начальный этап формирования советской репатриационной политики в отношении выходцев из России, получивших в разное время убежище в Илийском (Кульджинском) районе китайской провинции Синьцзян. В результате политических катаклизмов начала XIX в. — социальных революций и гражданской войны — на территории приграничных районов Синьцзяна сосредоточилось значительное число беженцев из России, которые рассматривались советской властью как источник угрозы. Одним из способов ликвидации этого источника угрозы являлась их репатриация на родину, в которой также были заинтересованы и китайские власти, не желавшие пребывания на своей территории хорошо обученных воинов бывшей Российской империи. Необходимость репатриации выходцев из России также была обусловлена потребностью в человеческих ресурсах, столь нужных для восстановления экономики России после разрушительной гражданской войны. В статье исследованы основные принципы советской репатриационной политики, которые формировались в рамках большевистской идеологии и интересов советского государства. Эти принципы были усовершенствованы в последующие десятилетия существования советской власти, а ко времени массовой репатриации советских граждан из Синьцзяна в 1950–1960-е гг. был проведен в плановой форме, в согласовании с китайской стороной.

Ключевые слова: межгосударственная миграция, репатриационная политика, Семиречье, Синьцзян, Кульджинский край, гражданская война.

Введение

Современные границы многих государств формировались в последние столетия в ходе распада империй и колониальной системы. Это в полной мере относится и к российско-китайской границе, Центрально-Азиатский участок которой после распада СССР стал границей новых независимых республик с Китайской Народной Республикой. Приграничные области по обе стороны российско(советско)-китайской границы относились к зоне фронта, которой были характерны особые социальные процессы, связанные с периферийностью расположения и влиянием из-за границы. Для фронтальной зоны были свойственны и частые перемещения населения через государственные границы, которые в имперский период к тому же были достаточно подвижными. Американский востоковед Оуэн Латтимер, говоря о процессах в приграничных областях Внутренней Азии на примере Китая и Монголии, указывал на то, что пересечение границы являлось своеобразным индикатором положения кочевых народов приграничья в стране их проживания: когда положение ухудшалось в одной стране, жители приграничных областей могли пересечь границу, за которой жили их этнические собратья и там находили для себя более благоприятные жизненные условия [1]. Тем самым межгосударственные миграции становились индикатором экономического благополучия и политической стабильности страны.

Регулирование миграционных процессов в приграничных областях Российской и Цинской империй стало возможным после демаркации границ, осуществленной в результате подписания ряда двухсторонних договоров. Вопросы границы обсуждались и регулировались в том или ином виде Пекинским (1860), Чугучакским (1864), Хобдинским (1869), Тарбагатайским (1870), Ливадийским (1879) и Санкт-Петербургским (1881) договорами. Последние два из них заключались в те годы, когда Кульджинский край находился под властью России и подчинялся военному губернатору Семиреченской области, в канцелярии которого было создано Специальное управление по делам этого края. Условия возвращения Кульджинского края согласно Ливадийскому договору были более благоприятными для России: к ней отходила значительная часть Илийской долины, долина реки Текес и гор-

*Автор-корреспондент. Email: a.kamalov@turana-educz

ный перевал Музарт, который соединял Кульджинский край с югом Восточного Туркестана (Синьцзяна) [2; 84]. В цинском дворе были противники таких территориальных уступок России, из-за сопротивления которых правительство отказалось ратифицировать договор. В результате в 1881 г. был заключен Санкт-Петербургский договор, по условиям которого «России отошла узкая полоса на западе Илийского края, между реками Усек и Хоргос общей площадью около 200 кв. миль», в дополнение к контрибуции и территориальным уступкам на других участках российско-цинской границы [3; 14]. С установлением советской власти в России межгосударственные миграционные процессы стали строго регулироваться государством. Начальный этап формирования советской миграционной и репатриационной политики относится ко времени гражданской войны, когда в результате военных действий большая масса военных и гражданских лиц оказалась на территории Синьцзяна.

Методы и методология исследования

Изучение ранних этапов формирования советской миграционной и репатриационной политики в отношении Синьцзяна основывается на анализе архивных документов. В настоящем исследовании были использованы материалы Государственного архива Алмадинской области и Центрального государственного архива Республики Узбекистан. Сведения архивных материалов были поставлены в широкий контекст истории межгосударственных миграций между Казахстаном и Китаем, а также истории приграничных районов. Кроме того, важными источниками информации послужили публикации видных общественных деятелей, материалы периодических изданий и другие документы из личных архивов, содержание которых нашло отражение в трудах отечественных и зарубежных ученых.

Результаты и их обсуждение

Межгосударственная миграция между Китаем и Казахстаном представляет важный аспект внешнеполитических связей Казахстана в новое и новейшее время. Однако не все страницы истории этой миграции получили должное освещение в научной литературе. Исследователи до недавнего времени обращались в основном к вопросам миграционной и репатриационной политики Казахстана в период независимости. История межгосударственной миграции стала привлекать внимание исследователей в последние десятилетия. Начало изучению межгосударственных миграций между Казахстаном и Китаем было положено трудами по диаспорологии Г. Мендикуловой, особенно книгой «История миграций между Казахстаном и Китаем в 1860–1960-е гг.», написанной в соавторстве с Б. Атантаевой в 2008 г. [4]. В ней на основе документальных архивных и статистических материалов впервые в казахстанской историографии была реконструирована история казахстанско-китайских межгосударственных миграций в дореволюционный и советский периоды. Большой вклад в изучение миграционной и репатриационной политики Казахстана внесла С. Кожирова, в трудах которой исследованы основные вехи российско-китайских отношений [5]. Репатриационной политике СССР в 1950–1960-х гг. посвящена специальная работа «Казахский миграционный маятник «Казахстан — Синьцзян». Эмиграция. Репатриация. Интеграция» российской исследовательницы Н. Аблажей [3]. В ней на основе анализа архивных материалов показана история миграции и реэмиграции казахов из Китая с 1880-х до 1960-х гг. С точки зрения миграционной политики рассмотрен большой временной отрезок, начинающийся с голода в степи 1930-х до закрытия советско-китайской границы в 1963 г., однако период гражданской войны не получил подробного освещения. Обсуждение развития приграничных районов Синьцзяна и демографического аспекта миграций можно найти в трудах Е. Садовской [6], К. Сыроежкина [7] и Ж. Аубакировой [8]. Вопросы миграции из Китая в Казахстан изучаются и в китайской историографии, однако ее основные позиции определяются китаецентрическими представлениями: китайские авторы убеждены, что миграции были результатом подстрекательства России, а затем СССР, и желанием добиться депопуляции приграничных областей Синьцзяна [9; 68–72]. Новый этап изучения миграций позднесоветского периода связан с изучением устных историй мигрантов [10].

История миграционных процессов в приграничных областях, которые регулировались государством, восходит к массовому переселению населения Илийского края в Семиреченскую область Российской империи в 1882–1884 гг. Тогда, согласно международной практике, при передаче территории одного государства другому, населению передаваемой территории предоставлялся выбор — оставаться на прежних местах и находиться под контролем новых властей или переселиться в пределы государства, уступающего земли. В соответствии с этой практикой были составлены условия догово-

ра, который представлял право жителям Кульджинского края переселиться в Семиреченскую область. В основном переселение коснулось уйгурского [11] и дунганского [12] населения Кульджинского края. Во фронтальной зоне произошло первое масштабное перемещение населения под контролем российских властей.

Миграция в Китай имело место после восстания 1916 г., которое было жестоко подавлено царскими властями, а одним из его последствий стало бегство значительной части населения приграничных областей в Кульджинский край, включая 70 тыс. казахов и 100 тыс. киргизов [13; 177]. После Русской Февральской революции 1917 г. ставился вопрос о возвращении беженцев, однако революционные события на фоне продолжающейся Первой мировой войны не позволили осуществить эти планы.

Вскоре к сосредоточившейся в Кульджинском крае массе беженцев из России присоединились беженцы периода гражданской войны (1918–1920 гг.). Под ударами Красной Армии белогвардейские подразделения, воевавшие в приграничных Семиреченской и Семипалатинской областях, уходили в Китай. По некоторым преувеличенным данным, в результате гражданской войны китайскую границу перешло около 60000 русских солдат и офицеров. На территории Синьцзяна сосредоточился большой контингент бывших солдат Российской армии, которые были разоружены китайскими властями, но как хорошо тренированная военная сила могли представлять угрозу для внутренней стабильности провинции. В ходе выполнения операций по ликвидации руководителей белогвардейской эмиграции некоторые лидеры белого движения в Синьцзяне были убиты советскими агентами (атаман Дутов), некоторые — вывезены на территорию России и казнены по решению военного трибунала (атаман Анненков), а часть русских офицеров и воинов мигрировала в другие страны.

В период гражданской войны в пределы Китая ушли не только белогвардейцы, но и жители приграничных районов, вынужденных бежать от «красного террора». К таким группам относились уйгуры Семиречья, которые особенно пострадали от гражданской войны. Несколько десятков тысяч жителей уйгурских сел Семиречья были вынуждены искать убежище в Китае. Основанием для репрессий населения уйгурских крестьян было обвинение их в участии в антисоветском восстании казаков в Верном в апреле 1918 г. Несмотря на то, что казачье восстание поддержали только уйгурские богачи и лидеры, которые в царское время и в период правления временного правительства занимали должности в местной административной системе, карательные действия Красной Армии были направлены против широких масс крестьянства. Когда Верненское восстание было подавлено, антисоветски настроенные казаки вместе с их сторонниками из числа уйгурских лидеров ушли в Китай. Красноармейский отряд во главе с комиссаром М. Мураевым в конце мая 1918 г. совершил рейд по уйгурским селам, расположенным вдоль Кульджинского тракта от Верного до села Тигермен на востоке, расстреливая из пулеметных очередей их жителей [14; 245–247]. По некоторым данным, было расстреляно около 6–6,5 тыс. человек. Расстрел остался в памяти уйгуров Семиречья как события «Ату» (расстрел) и в настоящее время ежегодно отмечается мемориальными мероприятиями в рамках Дня памяти жертв политических репрессий.

Одним из драматических последствий массового расстрела стало бегство большого числа уйгурского населения Семиречья в Кульджинский край. Согласно советским архивным данным, спасаясь от красноармейских карателей, территорию Семиреченской области покинули около 20 тыс. уйгуров [15]. Для того, что понять масштабы трагедии, обратимся к вопросу о численности уйгурского населения накануне до и после расстрела. По статистическим данным 1917 г., численность уйгуров-таранчей в Семиреченской области составила всего 60988 чел. (в Верненском уезде — 25456 чел., Джаркентском уезде — 23734, в г. Верном — 5062, в г. Джаркенте — 6736 чел.). Если из общей численности уйгуров 1917 г. вычесть 20 тыс. чел., бежавших в Китай, а также 6–6,5 тыс. расстрелянных, то останется примерно 34,5–35 тыс. чел. Тем самым человеческие потери в виде убитых и покинувших свои места людей составили примерно 57–58 % от общего числа уйгуров (без учета 1828 кашгарцев, живших в основном в Пишпекском и Иссык-Кульском уездах Семиреченской области). Эти подсчеты подтверждаются статистическими данными 1920 г., согласно которым в 1920 г. в Семиреченской области общее число уйгуров и дунган составило 45547 человек. Как видим, результатом расстрела «Ату», кроме нанесенной коллективной травмы, стало резкое сокращение уйгурского населения Семиречья. Это соответствует исследованиям казахстанских ученых, согласно которым в 1920 г. имело место уменьшение численности населения по всем губерниям, а наибольшее сокращение его на 20–21 % отмечено в приграничных Семиреченской и Семипалатинской областях [16; 2].

Сразу после бегства уйгуров в Кульджинский край руководители красноармейских карательных отрядов подняли вопрос о принятии мер по возвращению беженцев и выдачи Китаем отобранного «у бунтовщиков» оружия. Большевики хотели вернуть беженцев не из чувства сострадания к ним: хотя они об этом заявляли, но в это трудно поверить после актов «красного террора». Необходимость возвращения обосновывалась, прежде всего, экономическими причинами. В связи с тем, что большое число уйгуров и казаков покинуло Семиречье в самый разгар сельскохозяйственных работ, здесь не доставало крестьянских рук, чтобы убрать урожай с полей, а это могло привести к недостатку хлеба и, в конечном итоге, к голоду. Так, плачевная ситуация в хозяйстве села Пенджим, расположенного возле Хоргоса, описана в рапорте временного комиссара А. Куценко, хранящемся в Государственном архиве Алматинской области. В рапорте комиссара, прибывшего 28 июля 1918 г. в Пенджимский участок для распределения хлебных посевов, брошенных беженцами, говорилось: «Хлебные посевы таранчей сел Верхнего Пенджима еще никем захвачены не были, и приехавшие в одиночку таранчи обратились ко мне с просьбой [разрешить на]... в течение десяти дней привести свои семьи, а также [обещали, что] хлеба [они] уберут сами. Просьба их Совнаркомом удовлетворена, и они уехали за своими семьями» [16]. Далее комиссар просил освободить его от должности, «в виду того, что Пенджимский участок самый большой и уследить за правильным исполнением населением правил Земельной управы» один он не в состоянии, а также в виду того, что «некоторые таранчи, приезжая в одиночку ночью жнут, тут же молотят и увозят за границу» [17]

Вместе с тем необходимость возвращения беженцев диктовалась также политическими причинами. Сосредоточение в Кульджинском крае большого числа беженцев создавало угрозу советской власти. Сразу же после победы карателей в Джаркенте и ухода населения приграничных территорий в Китай стали распространяться слухи о готовящемся нападении на Красную Армию с территории Кульджинского края. На самом деле с этого времени Кульджа стала одним из заграничных центров антисоветского движения, а находившиеся здесь уйгурские, казахские и дунганские беженцы с территории Семиречья стали объектом белогвардейской пропаганды. К ним направлял посланников и руководитель белого движения адмирал А.В. Колчак. Попытки белогвардейцев привлечь выходцев из Семиречья в Кульджинском крае к комплектованию мусульманских подразделений для борьбы против большевиков оказались безуспешными.

Летом 1918 г. Народным комиссариатом иностранных дел (НКВД) РСФСР была создана Специальная комиссия по ведению переговоров по возвращению беженцев. Специальная комиссия была создана и при правительстве Туркестанской республики [2; 25]. В рамках деятельности последней комиссаром Мураевым предпринимаются действия по возвращению беженцев из Кульджинского края. После боев в Джаркенте летом 1918 г. Мураев двинулся дальше с целью пресечь китайскую границу и арестовать В. Любу, царского консула в Кульдже. Ему удалось только встретиться с китайским комиссаром Сюй в местности Хуэй-юань. Сообщения о двух встречах Мураева сохранились в мемуарах его помощника Мельникова. Согласно одному из рассказов Мельникова, в обмен на доступ к хлебному рынку в Илийском крае, большевики предлагали защиту китайских граждан в Семиречье. Согласно другому сообщению того же лица, в обмен на разоружение белогвардейцев и предотвращение их нападений на советскую территорию большевики предложили поддержку нелегального ввоза опиума в Китай. Встречи Мураева с представителями китайских властей, скорее всего, держались в секрете от Урумчи и Пекина, поскольку о них не сообщает ни один китайский источник. Вместе с тем на достоверность этой информации указывает жалоба белогвардейцев на существование контрабандных связей большевиков с китайскими властями. Указание на то, что Мураев планировал встречу с китайцами, имеется в русских архивных материалах. 15 июня 1918 г. на Заседании Семиреченского исполнительного комитета сообщалось, что «переговоры с китайскими властями тов. Мураев начнет на днях» [18]. Чуть позже на заседании Совета депутатов Джаркентского уезда Мураев заявил, что «им получены определенные инструкции по этому вопросу от Краевого Совета народных комиссаров, и что переговоры с Китаем по этому вопросу закончены» [19].

Что касается положения беженцев на территории Кульджинского края, то они оказались в трудных экономических условиях. В связи с наплывом беженцев здесь поднялись цены на продукты и жилье, распространились болезни. Выходцами из России был организован Временный комитет, который получил от русского консула помощь в размере 120000 рублей, а также одежду. В июле 1918 г. консул Люба направил в Туркестанский народный комиссариат иностранных дел телеграмму, в которой говорилось о желании беженцев вернуться на русскую территорию при условии, что им будет объявлена амнистия, возвращена их собственность, а ответственные за «убийство и грабеж граждан»

будут наказаны. К числу последних Люба, несомненно, относил таких карателей, как Мураев. Местные власти в Джаркенте, встревоженные уничтожением крестьянства, были готовы принять предложения Любы, однако власти в Верном наотрез отказались от обсуждения этого вопроса.

Тем временем обстановка в приграничных районах Семиречья оставалась напряженной. Нападения казаков на пограничные селения продолжались. Одним из них стало нападение в сентябре 1918 г. казачьего отряда на красногвардейцев в селе Кольжат, расположенном в 7 милях от китайской границы. В отчете об этом столкновении, отмечалось: «Кольжатских таранчей в селении нет, последние, видимо, ушли опять в Китай» [20]. Этот инцидент рассматривался большевиками как часть большой операции, которую готовили антибольшевистские силы в Кульдже. В это время связи со слухами о готовящемся нападении на села Подгорное, Чунджа, Тас-Карасу и Борохудзир, большевистские власти стали предпринимать меры по контролю над местным населением. Так, сходом села Михайловское (совр. Тургень) было вынесено решение о временном выселении из села уйгурского населения. Русские с подозрением относились к уйгурам из-за их частых поездок в Кульджу: было решено на время отправить «таранчей на пашни, у кого они есть, а у кого нет, пусть избирают на время жительство, где им угодно» [21].

В условиях постоянной угрозы нападения со стороны Кульджинского края и растущей нехватки продовольствия, в Кульджу была направлена очередная делегация в составе представителей советской власти Семиречья Малинина, Виноградова и Хоперского с целью урегулирования русско-китайских отношений. По результатам поездки 6 августа 1918 г. Чрезвычайная комиссия по международным делам вынесла следующие решения по беженцам:

«1) объявляется полная амнистия всем беженцам, независимо от национальности и степени активности выступления против Советской власти;

2) возвращение возможно как отдельными личностями, так и группами, числом неограниченным;

3) каждый возвращающийся, отдельный человек или группа должны представить Комиссии подписку-приговор о полном признании им Советской власти с обязательством не участвовать более в выступлениях против Советской власти...;

5) посева и сохранившееся имущество вернувшийся беженец получает по тем правилам, которые выработаны на этот случай местным Совдепом;

6) об убытках, понесенных беженцем от последствий событий, он может заявить подлежащей уездной Комиссии по убыткам, для зарегистрирования и проверки причиненного ему ущерба, но само удовлетворение убытков зависит от разрешения Облисполкома в зависимости от наличия средств, которыми располагает власть... Все убытки должны будут удовлетворены до 1 июля 1919 года» [22]. Советская комиссия также решала вопрос о налаживании дипломатических и экономических отношений с Китаем. В связи с экономическими трудностями в Семиречье была достигнута договоренность об открытии границы для свободной торговли частным лицам. Правительство Семиреченской области Постановлением от 19–21 августа 1918 г. разрешило свободный ввоз и вывоз товаров на любую сумму, за исключением оружия, опиума, медикаментов, соли и хлеба во всех видах, а также чая [23].

В ноябре 1918 г. упомянутый выше Мельников, бывший помощник комиссара Мураева, прибыл в Кульджу, чтобы сменить русского консула Люба, но был выдворен китайскими властями, поскольку центральное правительство Китая еще не признало советскую власть. Позже аналогичная попытка направить консулом в Кульджу эсера Павла Чегодаева также не увенчалась успехом.

В течение почти года, начиная с марта 1919 г., какие-либо связи между Семиречьем и Илийским краем прекратились из-за сосредоточения значительного количества белогвардейцев в приграничных городах Чугучаке и Кульдже и их окрестностях.

Возвращение беженцев из Кульджинского края в Семиречье началось с 1919 г., но более интенсивно стало осуществляться после заключения договора с правительством Илийского края. В мае 1920 г. в Кульджу прибыла делегация РСФСР во главе с Левитасом для переговоров с илийским «дао-инем». В результате переговоров 27 мая 1920 г. был подписан договор между представителем советской власти и правительством Илийского военного губернаторства, который получил название «Илийского временного Протокола». Этим договором открывались границы для торгового обмена и формулировались условия его осуществления. При правительствах Киргизской Республики и Туркестанской АССР, имевших общие границы с Китаем, были созданы Межведомственные комиссии по

пограничным вопросам, а проблемы возвращения беженцев решались через Отдел внешних сношений правительства Туркестанской АССР.

Все беженцы, нашедшие убежище в Кульджинском крае с 1916 до 1920 г., составляли три группы, в зависимости от причины ухода за границу: 1) коренные жители Туркестана, бежавшие в результате восстания 1916 г. (в основном казахи и киргизы); 2) уйгуры, дунгане и казахи, бежавшие в 1917–1919 гг. в результате гражданской войны; 3) белогвардейцы, ушедшие в Китай под ударами Красной Армии. Большевицкие власти считали необходимым возврат двух первых категорий беженцев, в то время как возврат третьей группы считался преждевременным. Если до этого времени вопросом возврата беженцев и казахов занималась Специальная комиссия Туркестанского Центрального исполнительного комитета (ТурЦИК), отныне было решено передать эту обязанность представителю консульства РСФСР в Западном Китае (консульства в Синьцзяне перешли под юрисдикцию СССР только после договора 1924 г.). В отчете о беженцах отмечалось: «В последнее время к нашему уполномоченному в Кульдже ежедневно прибывают сотни киргиз (*казахов.* — А.К.) и таранчинцев, разутые и голодные, с детьми, требуют помощи и отправки на родину... В настоящее время на выезд зарегистрировалось 2000 мусульман-беженцев и 35 белых, а к окончанию полевых работ эта цифра поднимется до 10000» [23].

Илийский протокол был нацелен во многом на противодействие консолидации в Синьцзяне белогвардейских формирований. В соответствии с этим, приоритетным для большевиков в это время оставался возврат белогвардейцев. Так, по предписанию Сибревкома, в сентябре 1920 г. была создана Специальная комиссия для ведения переговоров с правительством Алтайского округа Синьцзяна о выдаче «бандитов, перешедших границу», под которыми понимались белогвардейцы [2; 27]. 30 апреля 1920 г. был заключен Бахтинский договор между РСФСР и Китаем, в соответствии с которым Китай обязался возвращать в Россию интернированных белогвардейцев и других беженцев. Весной этого же года гражданская война перекинулась на территорию Алтайского округа Синьцзяна, в результате чего на территории провинции оказалось почти 50 тыс. русских военных и беженцев. Вскоре Алтайский округ попал под контроль генерала Бакича, в связи с чем китайская сторона обратилась за военной помощью к России. 15 сентября 1921 г. было заключено соглашение, и в провинцию вошли подразделения Красной Армии, под ударом которых армия Бакича была выдворена в Западную Монголию. В результате весной этого года началось возвращение из Синьцзяна казахов, киргизов и уйгуров, которым занимались советские представители, а после заключения первого советско-китайского договора, с октября 1924 г. — советские консульства в Урумчи, Кульдже, Чугучаке, Шара-сумэ (Алтай) и Кашгаре.

К 2021 г., в целом, сложился государственный механизм регулирования въезда в страну иностранной рабочей силы, были разработаны основные принципы возвращения выходцев из России. На этом этапе еще не было комплексного подхода, основанного на планировании репатриации и вписывания ее в планы экономического развития страны. Беженцы, вернувшись в Семиречье и Семипалатинскую область, сталкивались с серьезными проблемами. «Значительная часть беженцев по возвращении из Китая, не имея собственных средств и инвентаря для обработки своих полей, разбрелись по городам и более экономически мощным поселкам на заработки. Только с весны 1920 г. и 1921 г. население начало возвращаться в волость, благодаря некоторой государственной помощи, в виде ссуды и незначительного снабжения инвентарем в результате земельной реформы 1921 г.», — сообщалось в Докладной записке в Джетысуйский областной комитет содействия сельскому хозяйству, датированной 1924-м г. [24].

Заключение

Основные принципы репатриационной политики были выработаны в первые годы советской власти, когда страна была охвачена пламенем гражданской войны. Они определялись идеологией большевиков, в центре которой был марксистский тезис о классовой борьбе, и интересами государства. Советские власти, заинтересованные в восстановлении разрушенного в ходе гражданской войны хозяйства, были готовы принять обратно выходцев из Русского Туркестана, оказавшихся на территории Синьцзяне. Была объявлена амнистия всем беженцам, за исключением белогвардейцев, а позже, независимо от национальности и степени активности выступления, против Советской власти. Возвращение в Россию было возможно индивидуально или группами. Каждый репатриант должен был подписать бумагу о полном признании Советской власти и взять на себя обязательство не участвовать в антисоветской деятельности, после чего ему выдавалось удостоверение на право беспрепят-

ственного перехода границы и «водворение на свое местожительство». Возвращение беженцев на ранних этапах советской власти соответствовало политике обеспечения экономической занятости населения и реализации права на пользование землей. Казахам, бежавшим в Китай до Октябрьской революции 1917 г. и в годы гражданской войны, Советская власть гарантировала право поселения в тех волостях, в том числе и приграничных, где они первоначально жили. Были также установлены правила в отношении китайских граждан, которые должны были подать ходатайство о получении гражданства через представителя НКВД в Чугучаке, административном центре Тарбагатайского округа Синьцзяна. Расселение репатриантов осуществлялось избирательно, с учетом обстоятельств бегства в Китай: многие из них направлялись в отдаленные районы. Основные принципы репатриционной политики развивались в последующие годы советской власти [5; 35–53]. Позже, в период массовой репатриации советских граждан из Китая, в 1950–1960-е гг. советские органы продемонстрировали слаженную работу по приему советских граждан, которая осуществлялась в соответствии с государственным планом и в согласовании с китайской стороной [2; 57–127].

Статья написана в рамках исследования, финансируемого Комитетом науки Министерства образования и науки Республики Казахстан (грант № AP08856732, договор № 322 от 20.11.2020 г.).

Список литературы

- 1 Lattimore O. Inner Asian Frontiers of China. 2nd edition. — New-York: Capitol Publishing Co, 1951. — 585 p.
- 2 Мендикулова Г.М. История миграции между Казахстаном и Китаем в 1860–1960-е гг. / Г.М. Мендикулова, Б.Ж. Атантаева. — Алматы: СаГа, 2008. — 232 с.
- 3 Аблажей Н.Н. Казахский миграционный маятник «Казахстан—Синьцзян». Эмиграция. Репатриация. Интеграция / Н.Н. Аблажей. — Новосибирск, 2015. — 255 с.
- 4 Мендикулова Г.М. Казахская диаспора: история и современность / Г.М. Мендикулова. — Алматы: Всемирная ассоциация казахов, 2006. — 343 с.
- 5 Кожирова С.Б. Миграция из Китая в Казахстан: история и современность / С.Б. Кожирова. — Алматы: Мир, 2017. — 304 с.
- 6 Садовская Е.Ю. Китайская миграция в Республику Казахстан: традиции Шелкового пути и новые векторы сотрудничества / Е.Ю. Садовская. — Алматы: Раритет, 2014. — 444 с.
- 7 Сыроежкин К.Л. Нужно ли бояться Китая: мифы и фобии двусторонних отношений / К.Л. Сыроежкин. — Алматы: ИМЭП при Фонде Первого Президента, 2014. — 432 с.
- 8 Аубакирова Ж.С. Воспроизводство населения Казахстана (этнорегиональный аспект) / Ж.С. Аубакирова. — Усть-Каменогорск, 2010. — 190 с.
- 9 Brophy D. The Uyghur Nation. Reform and Revolution on the Russia-China Frontier / Brophy D. — Harvard University Press, 2016. — 347 p.
- 10 Clark W., Kamalov A. Uighur migration across Central Asian frontiers / W. Clark, A. Kamalov // Central Asian Survey. — 23(2), 2004, 67–182.
- 11 Кабиров М.Н. Переселение илийских уйгуров в Семиречье / М.Н. Кабиров. — Алма-Ата, Наука, 1951. — 154 с.
- 12 Юсуров Х. Переселение дунган на территорию Киргизии и Казахстана / Х. Юсуров. — Фрунзе: Киргисиздат, 1961. — 80 с.
- 13 Pianciola N. Scales of violence: the 1916 Central Asian uprising in the context of wars and revolutions (1914–1923) // The Central Asian Revolt of 1916. A Collapsing Empire in the Age of War and Revolution. A. Chokobaeva, C. Drieu and A. Morrison (Ed.). — Manchester: Manchester University Press, 2020, 169–190.
- 14 Kamalov A. Links across time: Taranchis during the uprising of 1916 in Semirech'e and the "Atu" massacre of 1918 // The Central Asian Revolt of 1916. A Collapsing Empire in the Age of War and Revolution. A. Chokobaeva, C. Drieu and A. Morrison (Ed.). — Manchester: Manchester University Press, 2020, 227–255.
- 15 Протокол № 9 заседания Семиреченского областного съезда рабочих, солдатских, крестьянских и дехканских депутатов 15 декабря 1918 г. / Государственный архив Алматинской области. — Ф. 489. — Оп. 1 — Д. 27. — Св. 3. — С. 20.
- 16 Алексеенко Н.В. Демографические кризисы в Казахстане. XX век / Н.В. Алексеенко — Усть-Каменогорск, 2007. — 96 с.
- 17 Государственный архив Алматинской области. — Ф. 353. — Оп. 1. — Д. 6. — Л. 25.
- 18 Государственный архив Алматинской области. — Ф. 489. — Оп. 1. — Д. 20. — С. 2. — С. 40.
- 19 Государственный архив Алматинской области. — Ф. 489. — Оп. 1. — Д. 6. — Св. 1. — С. 22.
- 20 Государственный архив Алматинской области. — Ф. 357. — Оп. 1. — Д. 2. — Л. 25.
- 21 Государственный архив Алматинской области. — Ф. 357. — Оп. 1. — Д. 2. — Л. 37.

22 Постановление Туркестанского краевого совета народных комиссий, 14 августа 1918 г. Джаркент / Государственный архив Алматинской области. — Ф. 489. — Оп.1. — Д.156. — Св.11. — С. 21.

23 Государственный архив Алматинской области. — Ф. 489. — Оп 1. — Д. 103. — Св. 86. — С. 20.

24 Государственный архив Алматинской области. — Ф. 370. — Оп. 1. — Д. 426. — Св. 34. — С. 1–4.

А.К. Камалов

Шыңжаңға қатысты кеңестік репатриациялық саясаттың қалыптасуының алғашқы кезеңі туралы

Мақалада әртүрлі уақытта Қытайдың Шыңжаң провинциясындағы Құлжа өлкесінен пана алған, Ресейден келген иммигранттарға қатысты кеңестік репатриациялық саясаттың қалыптасуының алғашқы кезеңі қарастырылған. Саяси катаклизмдер — әлеуметтік төңкерістер мен азамат соғысының нәтижесінде XIX ғасырдың басында Шыңжаңның шекаралас аудандарының аумағында кеңес өкіметі үшін қауіп көзі ретінде қарастырылған Ресейден келген босқындардың едәуір саны шоғырланды. Бұл қауіп көзін жоюдың бір әдісі олардың Отанына оралуы болды, оған бұрынғы Ресей империясының жақсы оқытылған жауынгерлерінің өз аумағында болуын қаламаған Қытай билігі де қызығушылық танытты. Ресейден келген иммигранттарды қайтару қажеттілігі жойқын азаматтық соғыстан кейін экономиканы қалпына келтіру үшін қажет адами ресурстарға деген қажеттілікке байланысты болды. Сонымен қатар мақалада большевиктік идеология мен кеңес мемлекетінің мүдделері аясында қалыптасқан кеңестік репатриациялық саясаттың негізгі принциптері зерттелген. Бұл қағидаттар кеңес өкіметінің кейінгі онжылдықтарында, ал 1950–1960 жылдары кеңес азаматтарының Шыңжаңнан жаппай оралуы кезінде, олардың тарихи отанына оралу процесі Қытай тарапымен келісе отырып, жоспарлы түрде жүргізілген кезде жетілдірілді.

Кілтсөздер: мемлекетаралық көші-қон, оралман саясаты, Жетісу, Шыңжаң, Құлжа аймағы, азамат соғысы.

A.K. Kamalov

On the early stage of the Soviet repatriation policy towards Xinjiang

The article examines the early stage of formation of the Soviet repatriation policy in relation to immigrants from Russia who received asylum at various times in the Kulja district of the Chinese province of Xinjiang. In the result of political cataclysms — social revolutions and civil war, at the beginning of the XIX century, a significant number of refugees from Russia concentrated on the territory of frontier areas of Xinjiang. Those people were considered as a source of threat to the Soviet government. One of the ways to eliminate this source of threat was their repatriation to homeland, in which the Chinese authorities were also interested, since they did not want well-trained soldiers of the former Russian Empire to stay on their territory. The need to repatriate immigrants from Russia was also due to the need for human resources, which were so necessary for economic recovery of the country after the devastating civil war. The article analyzes basic principles of the Soviet repatriation policy, which were formed within the framework of the Bolshevik ideology and interests of the Soviet State. These principles were improved in the following decades of existence of the Soviet power. By the time of the mass repatriation of Soviet citizens from Xinjiang in the 1950–1960s, a process of their return to historical homeland was carried out in a planned form, in coordination with the Chinese side.

Keywords: interstate migration, repatriation policy, Semirechye, Xinjiang, Kulja region, civil war.

References

- 1 Lattimore, O. (1951). Inner Asian Frontiers of China. 2nd edition. New-York: Capitol Publishing Co.
- 2 Mendikulova, G.M., & Atantaeva, B.Zh. (2008). Istoriia migratsii mezhdu Kazakhstanom i Kitaiem v 1860–1960-e gg. [The history of migration between Kazakhstan and China in the 1860s-1960s]. Almaty: SaGa [in Russian].
- 3 Ablazhei, N.N. (2015). Kazakhskii migratsionnyi maiatnik «Kazakhstan–Sintsian». Emigratsiia. Repatriatsiia. Integratsiia [Kazakh migration pendulum "Kazakhstan-Xinjiang". Emigration. Repatriation. Integration]. Novosibirsk: n/a. [in Russian].
- 4 Mendikulova, G.M. (2006). Kazakhskaiia diaspora: istoriia i sovremennost [Kazakh diaspora: history and modernity]. Almaty: Vsemirnaia assotsiatsiia kazakhov [in Russian].

- 5 Kozhirova, S.B. (2017). Migratsiia iz Kitaia v Kazakhstan: istoriia i sovremennost [Migration from China to Kazakhstan: history and modernity]. Almaty: Mir [in Russian].
- 6 Sadovskaia, E.Yu. (2014). Kitaiskaia migratsiia v Respubliku Kazakhstan: traditsii Shelkovogo puti i novye vektory sotrudnichestva [Chinese migration to the Republic of Kazakhstan: traditions of the Silk Road and new vectors of cooperation]. Almaty: Raritet, [in Russian].
- 7 Syroezhkin, K.L. (2014). Nuzhno li boiatsia Kitaia: mify i fobii dvustoronnikh otnoshenii [Should we be afraid of China: myths and phobias of bilateral relations]. Almaty: IMEP pri Fonde Pervogo Prezidenta [in Russian].
- 8 Aubakirova, Zh.S. (2010). Vosproizvodstvo naseleniia Kazakhstana (etnoregionalnyi aspekt) [Reproduction of the population of Kazakhstan (ethno-regional aspect)]. Ust-Kamenogorsk: Librius [in Russian].
- 9 Brophy, D. (2016). The Uyghur Nation. Reform and Revolution on the Russia-China Frontier. Harvard University Press.
- 10 Clark, W. & Kamalov, A. (2004). Uighur migration across Central Asian frontiers. *Central Asian Survey*. 23(2), 167-182.
- 11 Kabirov, M.N. (1951). Pereselenie iliiskikh uigurov v Semireche [Resettlement of the Ili Uighurs in Semirechye]. Alma-Ata: Nauka [in Russian].
- 12 Yusurov, Kh. (1961). Pereselenie dungan na territorii Kirgizii i Kazakhstana [Resettlement of the Dungans to the territory of Kyrgyzstan and Kazakhstan]. Frunze: Kirgizisdat [in Russian].
- 13 Pianciola, N. (2020). Scales of violence: the 1916 Central Asian uprising in the context of wars and revolutions (1914-1923). *The Central Asian Revolt of 1916. A Collapsing Empire in the Age of War and Revolution*. A. Chokobaeva, C. Drieu, A. Morrison (Ed.). Manchester: Manchester University Press, 169-190.
- 14 Kamalov, A. (2020). Links across time: Taranchis during the uprising of 1916 in Semirech'e and the "Atu" massacre of 1918. *The Central Asian Revolt of 1916. A Collapsing Empire in the Age of War and Revolution*. A. Chokobaeva, C. Drieu, A. Morrison (Ed.). Manchester: Manchester University Press, 227-255.
- 15 Protokol No 9 zasedaniia Semirechenskogo oblastnogo sezda rabochikh, soldatskikh, krestianskikh i dekhkanskih deputatov 15 dekabria 1918 g. [Minutes No. 9 of the Meeting of the Semirechye Regional Congress of Workers, Soldiers, Peasants and Dehkan Deputies December 15, 1918] Gosudarstvennii arkhiv Almatinskoi oblasti. – F. 489, Op.1, D. 27, Sv. 3, 20 [in Russian].
- 16 Alekseenko, N.V., & Alekseenko, A.V. (2007). Demograficheskie krizisy v Kazakhstane. XX vek [Demographic crises in Kazakhstan XX century.]. Ust-Kamenogorsk: n/a [in Russian].
- 17 Gosudarstvennyi arkhiv Almatinskoi oblasti [State Archives of Almaty Region]. – F. 353, Op. 1, D. 6, 25 [in Russian].
- 18 Gosudarstvennyi arkhiv Almatinskoi oblasti [State Archives of Almaty Region]. – F. 489, Op. 1, D. 20, 40 [in Russian].
- 19 Gosudarstvennyi arkhiv Almatinskoi oblasti [State Archives of Almaty Region]. – F. 489, Op. 1, D. 6, sv. 1, s. 22 [in Russian].
- 20 Gosudarstvennyi arkhiv Almatinskoi oblasti [State Archives of Almaty Region]. – F. 357, Op. 1, D. 2, l. 25 [in Russian].
- 21 Gosudarstvennyi arkhiv Almatinskoi oblasti [State Archives of Almaty Region]. – F. 357, Op.1, D. 2, l. 37 [in Russian].
- 22 Postanovlenie Turkestarskogo kraevogo soveta narodnykh komissii, 14 avgusta 1918 g. Dzharkent. Gosudarstvennyi arkhiv Almatinskoi oblasti [State Archives of Almaty Region]. – F. 489, op. 1, d. 156, sv. 11, s. 21 [in Russian].
- 23 Gosudarstvennyi arkhiv Almatinskoi oblasti [State Archives of Almaty Region]. – F. 489, Op. 1, D. 103, Sv. 86, s. 20 [in Russian].
- 24 Gosudarstvennyi arkhiv Almatinskoi oblasti [State Archives of Almaty Region]. – F. 370, Op. 1, D. 426, Sv. 34, s. 1-4 [in Russian].

Zh.S. Mazhitova*

*Astana Medical University, Nur-Sultan, Kazakhstan
(E-mail: mazitova_69@mail.ru)*

Woman's everyday world in Kazakh society (19th — early 20th centuries)

The purpose of this article is to analyze the everyday world of women in Kazakh traditional society in the 19th — early 20th centuries. The object of the analysis was researches of foreign and domestic authors, as well as a large historical material from archival funds, which depicts the daily life and legal status of a Kazakh woman. Based on unpublished materials from the archives of Russia and Uzbekistan, and published data, the organic connection of changes in the women position in traditional Kazakh society with the progressive development of society during the turn of eras, with the emergence of new values of the patriarchal family is shown. The analysis of the materials demonstrates that, undoubtedly, the patriarchal way of life left a distinct imprint on everyday life and the secondary position of women in Kazakh society. However, the author comes to the conclusion that, despite this fact, women in everyday life were able to adapt to the harsh patriarchal conditions of existence. Moreover, they knew how to formalize their participation in it. The position of a Kazakh woman in the community was determined by her place in the family and genealogical hierarchy, adat and sharia norms, age and personal qualities. She had the opportunity to show her skills where the public and social need of the community arose. In addition, the breath of the era of «Great Reforms» gradually expanded the range of legal opportunities for women and created conditions for the practical implementation of her high potential.

Keywords: history of Kazakhstan, traditional society, «women's issue», gender inequality, woman.

Introduction

The peculiarity of the historiography of the «women's issue» in the traditional Kazakh society during the period of the epochs turn is reflected in the fact that it has not yet received a complete description. A large range of issues, namely: «widow's destiny», family hierarchy, women's professions, public status, women and their illegitimate children, female crimes, causes of death and many other interesting things, allowing to immerse in the inner world of woman are still waiting for their researchers.

Experimental

The methodological basis of this study is the classical concept of the scientific method as a theoretically grounded normative means of cognizing objective reality. The work is based on the principles of methodological pluralism, historicism, consistency and objectivity. The research takes into account the modern world trends in the theory of historical science, including the postmodern paradigm and its criticism, the latest research in the field of historical discourse. The theoretical and methodological basis of the paper is the complex use of various approaches, methods and assessments used in interdisciplinary research.

Results and Discussion

In general, summarizing scholars' inferences on this issue, it is possible to note that in the study of the history of Kazakh women's life, a number of approaches were determined, i.e., from characterizing «her as a slave in relation to the male part of the population» to the opinion that «women in Kazakh history occupied a prominent place and sometimes exceeded men in military affairs» [1, 2]. Due to a limited space, we will not retell the polar views of researchers on this issue, and only note that this problem does not cease to attract the attention of specialists at present as well.

On the one hand, getting acquainted with the materials of pre-revolutionary historiography (and this is one of the main sources on this issue), the researcher involuntarily pays attention to the fact that basically, all those who studied the social history of Kazakhs agreed on the subordinate position of a woman: she is powerless, unhappy, her destiny was predetermined from the moment of birth, and life is scheduled according to the norms of adat and sharia.

*Corresponding author email: mazitova_69@mail.ru

Let's consider archival and other materials and bring a few excerpts for persuasion: «Women, except widows, and minors have no rights and their marriage is a purchase and sale» [3; l. 161 back side], or «...until now, the social position of Asian women is such that it degrades her to the rank of a slave in relation to the male part of the population» [4; l.67 back side]. Another episode from the archival document: «According to the custom of the Kyrgyzs (hereinafter Kazakhs. — *Zh.M.*), unfortunately, preserved until this time, the woman is the subject of buying and selling. She is sold by her parents in the first years of her life, and after the payment of kalym (established price of women), becomes the property of the person who bought her and his clan. Some of the following circumstances, i.e., illness, ugliness and even the death of a fiancé do not free a woman from the kabbalah created for her by her parents' selfish aspirations. In spite of the physical shortcomings of a fiancé, his timidity, vicious behavior, etc., a sold woman has no right to evade a marriage with him, and upon the death of the groom, before or after marriage, she passes into the use of her brother, or another close relative of the deceased, as a thing» [5; l. 140]. And in this archival document an interesting detail of the life of an Asian woman is introduced: «...It is not uncommon for women to engage in prostitution with a greedy purpose. Apparently, such cases require the intervention of the administration, in the sense of defense of the enslaved woman» [6; l. 68]. Almost in each issue of the «Kyrgyz steppe newspaper» for 1895 in the section «What is done in the steppe» there are materials about the death of a girl due to carelessness and oversight. For example, «The daughter of the Kyrgyz of the Jezdinsky volost, the same district, Ismagambet Berdin — Azhar, was left one sleeping at the laid fire, and from a tanned shirt she received burns on her abdomen, from which she died on the third day» [7; 3], or «In Kyzyltoprokovskaya volost, Akmola district, a girl of one and a half years old, daughter of Kirghiz Dzhaksylyk Aytabekov, Aimgzhamal, also died from burns. Her shirt burned from the candle, when the girl was left in the house» [8; 1]. and others. «Accidental» children's deaths did not become the subject of legal proceedings. In any case, the investigative measures of state bodies were not reflected in the materials of the newspaper. Possibly, part of such deaths was the result of negligent attitude and poor care in families, where the level of income was extremely low.

There are many such «stories» about the status of women in traditional society. In part, this approach can be explained by the fact that in the period of the late empire, when the patriarchal structure of the Kazakhs began to change under the influence of the Russian Empire, the question arose about the spread of the Russian legal space in the steppe. In this regard, one of the issues that fell within the sphere of influence of Russian law was family and marriage relations, which were placed under the jurisdiction of the district authorities. However, «according to the regulation on March 25, 1891, all property, marriage and family affairs of the Kirghiz are submitted to the jurisdiction of the people's court, the decisions of which, adopted at the volost congresses, are considered final and not subject to appeal» [5, l. 141 back side]. Therefore, it became necessary for officials to prove that «there is nothing whole and positive in adat...hardly such customs as the rule of law can be tolerated in a comfortable state» [3, l. 161]. In addition, by its interference in the marriage and family affairs of the Kazakhs, the administration «did not allow only the manifestation of folk customs, in their crudest and most inhumane form. One might say, it defended oppressed women in exceptional cases. So, it always listened to the complaints of girls-children, forcibly given in marriage to decrepit and depraved old people. It opposed forced marriage, sometimes for boys, elderly and sickly widows, who begged the administration to save them from such desecration, etc.» [5, l. 140 back side].

In addition, as noted in the archival materials: «As for the Kyrgyz women, they looked at the representatives of the administration as their defenders and patrons» [5, l. 141]. As it is seen from the given material, the life of a woman was, undoubtedly, hard and tragic, and it is thought that this valuable material allows to feel the breath of a bygone time and look (albeit subjectively) at the everyday life of an ordinary Kazakh woman.

On the other hand, brief complimentary references to the life of Kazakh women can be found in the works of those who were firsthand familiar with Kazakh life. So, the authoritative historian-orientalist V.V. Grigoriev gave an interesting description of what he saw: «...with the participation of the nomads' wives and daughters in the economy and with the impossibility of seclusion in the steppe, the position of women among the nomads was everywhere and always incomparably more independent and honorable than that of the settled peoples of Asia» [9; 114—115]. It is very interesting to bring here some separate notes, which were accompanied by the study of the Kazakh society, allowing, as it were, from the inside and in a multivariate way to «highlight» with a diagnostic «X-ray» seemed to have long been known plots, inspiring again and again to return to them: «At a young age, boys and girls freely participate in fun and amusement; in this respect, the Kyrgyz are strongly different from other Mahometan peoples: women do not cover their

faces, do not hide from men and do not live their own special lives, like, for example, Tatars. As we have already seen, a Kyrgyz woman rides a horse, sings and has fun at the same time with men, and is not shy at all about her own people or foreigners» [10; 75].

According to E.D. Tursunov, the profession of akyn (poets who enter into an aitys dispute with each other) was very honorable among the Kazakhs, since he was the best representative of a whole family. Victory in the akyns competition brought respect and honor to the family among fellow tribesmen. The extraordinary abilities and creations of akyns, in which «obscenities and ambiguities should not be presented in a vulgar form, but witty and appropriately to silence or confuse the opponent», vividly illustrate the socially strong position of women in a patriarchal society, since: «There are both men and women among akyns. Of the 37 akyns aityses, whose texts were included in only the first volume of the academic edition of akyns, there were twenty women opposed to male akyns. One of these akyns was so skillful in a poetic dispute that she entered into a competition simultaneously with eight male akyns» [11; 111—112, 141]. The topics raised by the akyns in their disputes were far from «feminine»: ridicule of the opponent, people of his clan, customs, etc.

Women, along with men, took a part in military campaigns. Thus, the famous ethnographer A.M. Yanushkevich noted: «Kenesary lost 1,500 men, two guns and 500 girls. Of the several hundred prisoners, only about ten were given to him, and the rest were sold to Tashkent residents. His army is made up of many women and girls, disguised as men...» [12; 1231].

As can be seen from the above excerpts, the variants of women's everyday life generally coincide with each other. We would like to supplement them with a reference to interesting material from the article by R. Shombal-Kukashev on the participation of half-naked Kazakh women in the memorial ritual «Tuie sheshu» up to the turn of the twentieth century, which in general allows us to consider them a phenomenon of the same order [13; 351—373].

So, who was the woman in Kazakh society: a «slave of a cruel master» (spouse) or a full (legally) member of the tribal community? Let us make a cautious guess on this matter.

The nomadic world, being a male and conservative world in its essence, formed stable stereotypes in relation to the Kazakh woman and imposed them in everyday life. The head of a nomadic family was perceived as a protector and patron, and therefore, had complete power over wives and children. A man not only treated a woman as being inferior in position: «...until now, the social position of an Asian woman is such that it reduces her to the level of a slave in relation to the male part of the population» [1; 629—638], but also critically assessed her mental abilities and social competences: «Әйелдің шашы ұзын, ақылы қысқа» (a woman's hair is long, but her mind is short), «Қатын бастаған көш оңбас» (the work started by a woman is doomed to failure), etc. The dependent and subordinate position of a woman was generated by everyday life — the nature of the nomadic economy, everyday concern for the main wealth of the nomad — livestock and determined the high status and leading role of men in the patriarchal family, in general — the tribal community. In addition, the norms of adat, which regulated the life of the community members, consolidated the leading role of men: he was the head of the patriarchal family, spoke at meetings on behalf of the family, had the right to participate in public life, and was the owner of property.

Severity reigned in relation to children in the clan family, and in the event of disobedience, the parents had the right to apply various penalties: «the father's authority extended even to the life of the children» [14]. The participation of women in men's conflicts and disputes caused irritation and was condemned by the male community.

In Kazakh society, according to the norms of customary law, the custom of amengerism prevailed, according to which a woman, after the death of a spouse, passed to his closest relative (most likely, to an older brother). The same fate awaited the daughter-in-law, who, after the death of the groom, if kalym had been paid for her by that time, became the property of the family of the failed spouse. Of course, it can be assumed that such a fate did not always suit the woman. However, this inhuman, at first glance, transfer of a woman by the relatives of the deceased into «alien» hands, in our opinion, solved several problems. First, a woman and her children were considered the property of a spouse and his clan as a whole. In a complex environment, where livestock farming was considered risky due to the harsh continental climate and required the complex efforts of the community members, each of its members influenced the well-being of the collective with their work. This need was especially felt in women's hands, since a woman in Kazakh auls performed a huge number of functions: she assembled and disassembled a yurt, fed, dressed, milked, etc. Secondly, the tribal community was not interested so much in the woman as in her offspring — the half-blood relatives (descendants) of this clan. Refusal/theft of a woman shook the foundations of the clan community

in quantitative terms and influenced the status of this clan in the eyes of society. Thirdly, the woman's desire to avoid marriage to an unloved person was suppressed in every possible way by the man's clan, since it could lead to her and her offspring impoverishment and insecurity in the harsh conditions of nomadic life. To nomadize in the steppe alone with children is tantamount to a severe death*. In the «alien» clan, the widow and children found the patronage and protection of wealthy relatives, which was important first of all for the woman herself, since a beggarly existence would be in plain sight and would cast a shadow on the reputation of her family and clan. Therefore, it is understandable why the Kazakh customary law was peremptory in this matter: «So, according to the concepts of the Kirghiz, the indisputability of the right to a brother's widow should be as unquestionable as the owner's right to the skin from his own horse»; and provided for violent measures if a woman refused to marry a relative of her deceased spouse, and «...if, contrary to custom, she expresses a desire to marry» a stranger other than Amengers, then one of the latter takes her for himself by force [15; 251—252]. The norms of adat applied harsh penalties for the abduction of a woman: «If someone takes away his wife from someone without the consent of his wife, then the guilty person is punished with death» [16; 65].

Undoubtedly, for a modern person, the customs of the patriarchal family will seem strict and devoid of any sentimentality. Nevertheless, was the woman so powerless and unhappy in the Kazakh traditional society?

With the final entry of the Kazakh lands into the Russian Empire, the former social and economic system began to collapse. The appearance of the steppe gradually changed, including new non-traditional features for it: from the desacralization of power (first of all, we mean the elimination of the khan's power) to the beginning of a crisis in the patriarchal family. The spiritual world of women from the second half of the 19th century also begins to change gradually. Of course, there is no reason to talk about a deep crisis of the family, about its radical transformation. However, getting acquainted with archival materials, we begin to hear the voices of women in their desire to defend their right to choose, to greater independence in issues that were previously considered as the prerogative of men.

Despite the fact that the norms of adat tenaciously kept in their positions, the daily life of the community members, a Kazakh woman received a legal opportunity to apply to a Russian court. According to the «Provisional Regulations 1867—1868» the woman received the right to apply to a Russian court. In overwhelming cases, the legal tradition applied extrajudicial reprisals, physical violence by her husband and relatives, but more often universal censure to a woman. So, if «a pregnant woman kills her husband, she is neither during pregnancy, nor after giving birth, is not punished by anything, but remains dishonorable, no one will take her into marriage, and will not be accepted in the congregation» [17; 147]. Thus, a woman who violated generally accepted rules became an outcast of society. It should be noted that «the murder of women in the steppe has always been the rarest example» [18; 229].

Let's continue with examples on specific material. One of the interesting sources on Kazakh law is herezhe, which is regulations or resolutions adopted by “biys” before the start of the extraordinary congress. Materials of extraordinary congresses allow the researcher to conclude that in the second half of the 19th — early 20th centuries the «silent majority» not only began to realize their rights, but were also ready to defend their interests even in case of public execution and expulsion from the community. In this regard, an excerpt from herezhe, in 1896, of the extraordinary congress of people's judges of Ust-Kamenogorsk and Semipalatinsk districts, deserves attention. In the section «Matrimonial and family matters», we find an interesting plot that gives the researcher the opportunity to establish the degree of participation of an “illiterate” woman seeking a divorce from her unloved spouse: *She must apply* (hereinafter, italics is mine. — Zh.M.) to the society with a request to force her husband to give her a divorce... *she must ask* the volost ruler for the paper with the state seal that the offended woman could not get a formal divorce from her husband. Such a paper gives her the right to *demand* a divorce from her husband at the Biys congress or *to petition* the authorities to *grant her the right* to marry someone else» [1; 629—638]. Although, walking in agony was associated with large material costs and did not guarantee her a positive solution to the issue, the very fact of the appearance of such a precedent deserves attention and speaks, most likely, not so much about the facilitation of the female share, but about her sensitive perception of future changes and the desire for personal freedom.

Women's voices and actions were filled with new content under the influence of Russian laws. So, in the herezhe, adopted at the congress of biys in 1899, on the Kub-Kul Lake, it was written: «If the husband

*According to the norms of adat, Kazakhs who had repeatedly committed offenses were removed from the aul and wandered in the steppe alone. Expulsion from the community was equated with the most severe punishment.

innocently beat his wife and gave a divorce of his own free will, then nothing can be demanded from her, but, on the contrary, she *must take her property* (italics is mine. — *Zh.M.*) (§ 15)» [19; 132]. Let us remind that according to the norms of customary law, a woman had no rights to family property.

It should be noted that the decision in favor of the woman was made not only in the district court. There were judicial precedents for the interpretation of this issue, which entered the practice of the court of biys and changed this norm to a certain extent. Thus, «Abai's beloved wife, Aigerim, was betrothed in childhood to a young man from the Mamai clan. After her fiancé died, the rights to her passed to his older brother, an elderly man. Abai managed to prevent this Aigerim's marriage only by paying her father in full and satisfying all the material claims of her fiancé» [20; 45—46].

At the same time, the extraordinary congress of people's judges at Kurban-Kaik (1896) consolidated the «revolutionary» by that time norm «Article 4. Let a widow marry of her own free will» [1; 562—564]. Above, the importance of the custom of amengerism for the Kazakh society was noted, therefore this article, adopted at the congress, is a judicial attempt to abolish the previous custom, according to which «a widow must certainly marry brother or any of her husband's relatives. It used to be a trouble to the widow if she decided not to follow the custom. The disobedient was brutally persecuted, subjected to torture, until she finally expressed her consent to get rid of the torment» [18]. Of course, some isolation of the nomadic world, conservative views on the established order created a fertile ground for autocracy, cruelty and despotism. However, the world was changing and the emerging desire of women for personal freedom gradually changed the previous way.

Civil litigation has also sprung up among women. As an example, we will cite the case considered in the note about the Kazakh court by I. Ibragimov: «The essence of the request of this Kyrgyz woman (Kazakh woman — *Zh.M.*) turned out to be that she married her son a year ago, having paid a full kalym, for her daughter-in-law, and transported her to her aul; but here the latter, after the winter, began to express her displeasure,...the daughter-in-law went back to her own clan.... To the biy's question: why he (the father of the daughter-in-law — *Zh.M.*) was detaining her, he answered that the husband of his daughter was not capable of marital life.... the young man, as incapable of fulfilling his marital duties, lost his wife. The biy ordered to return the property and dowry of his wife to her» [21; 307]. In this example, two things stand out. First, as mentioned above, women are more likely to resort to judicial protection in order to get rid of their «unloved / cruel / greedy» spouse with the help of justice. «One Governor of complaints about marriage and family matters received 282 complaints in 1890—1892» [5, l. 141back side]. Secondly, it should be recognized that the range of responsibilities and rights of adult women have expanded significantly, and if earlier a man or his relatives were unambiguously appearing in court in family disputes, now sometimes an adult woman became the guarantor of the family's property rights and an effective defender of her honor and dignity. Undoubtedly, a Kazakh woman in extremely rare, exceptional cases decided to seek protection in the district court. Family conflicts, as a rule, were of a hidden nature, they were tried to be resolved secretly from others — «not taking out dirty linen from the yurt». In addition, «whatever the result of her complaint, she, nevertheless, must return to her native nomads, where she can be met not only with revenge from those whom she complained about, but also with indiscriminate censure of her deed from the rest inhabitants of the steppe» [5, l. 142 back side].

At the same time, it can be assumed that the woman was not just a silent witness of the events taking place around her, moreover, she unconsciously became an active defender of her legal status.

Traditionally, Kazakhs were not responsible to the community, did not take part in solving important issues. Researchers of Kazakh law in the first half of the 19th century formulated one of the principles of community life as: «The females, as well as workers, servants and slaves, are not allowed to testify» [23; 91—131, 154—186], or «Women are not accepted as witnesses in any cases, and they are never involved in court cases» [17]. In traditional society, it was considered indecent if a woman intervened in the conversation of men, gave advice unnecessarily, was intrusive. However, Kazakh women did not remain indifferent to the mundane life of the nomadic community. The participation of women is vividly illustrated by the seasonal migration of Kazakhs, in which an important role is assigned to the wisest and most experienced women: «The order of migration is as follows: the main concern of collecting, folding and packing wagons and property lies with women. The hostess is riding ahead, usually on a horse, followed by other women on camels, and they carry the property; only rich women ride horses» [24; 248]. We find the same order in the clerk of the private Directorate of the Middle Horde Sosnovsky: «...the rest of the family, which is female and in complete obedience to the first,...following in front of or near their nomadic camels, watching over their walking and serviceability of the packs, and the rest of the women continue to roam in complete obedience to

the first,...putting the wagons in the designated place, trying as soon as possible to put them against other families in full view of their existing ones» [25; 144—145].

Speaking about the social life of women, it should be noted that the «silent» and «fragile» Kazakh woman during acute conflicts could turn into a noisy and staunch defender of the rights and interests of her family: «...getting out of women from the wagon during an ordinary simple fight between men and her participation in it is considered obscene to her gender. Their intervention in the quarrel of men, which could end in nothing and their address to men with an indecent word or action, more likely irritates the latter than the offense of men» [18; 229]. The position of women in *adat* in this kind of «male» conflicts gave her a certain superiority, as they were rarely prosecuted. On this occasion, A.I. Myakutin remarked: «The same punishments are imposed for the offense of women as for the offense of men. But for offense to men from women, no punishment is imposed. Likewise, the Kyrgyz custom does not sort out quarrels between men and their wives» [26; 555].

Considering aforementioned examples, the intervention of a woman in word and deed in a male conflict was condemned by society, was considered indecent, nevertheless, it can be noticed timid attempts by women to convey their opinion (even with their fists) to members of the community.

In the hierarchy of the patriarchal family, adult women and grandmothers wielded a significant influence and power. For example, a special place in M. Auezov's novel is occupied by the image of Kunanbai's mother Zere, who was the elders of the clan enjoyed respectful attitude from the tribesmen and who had a significant influence. Elders like her are a very special member of the tribal community: if there were such elderly clan's members, they spoke in favor of the «specialness» of this family, it meant the preservation of traditions, order in relationships, peace in the community. Most likely, an atypical example of the authority of a widowed elder was recorded by P.E. Makovetsky: «Sometimes it happens to see in the steppe that the aul is run by a woman — a widow» [27; 347]. It seems that economically independent women who possessed the traits of a strong person were in this position.

According to M.P. Vyatkin, the protracted conflict between Batyr Srym and Khan Yesim created an exacerbated situation in the Younger Zhuz. Under these conditions: «Sultans Esenaly and Zhantore sent people to the khan, and a letter to Srym with a proposal to come to the auls of khansha Urun, the widow of khan Nuraly, who at that time, in September 1796, was wandering around the river Hobdy. Srym also agreed to reconciliation. This is confirmed by the original letter from Srym to Khansha Urun» [28; 294]. In a difficult situation, the elderly khansha Urun acts as an essential element of the negotiations, whose authority and will acted as the guarantor of the security of the warring parties.

In this case, it can be assumed that a woman could act as a judge — *biy*, whose main task was to reconcile the conflicting parties. For example, according to K.N. Dautaliev, there were practically no cases of female judicial practice in the steppe, however, he gives an example of a woman named Tattybike from the Kypshak clan, who successfully resolved intra-clan disputes, acting as a “*biy*” judge and her decisions «*bilik*» ensured peaceful relations among relatives [29; 211—212]. Unfortunately, the researcher does not develop his idea further. It seems to us that the point here is not the lack of examples of the practice of women judges — we are dealing with an example of the patriarchal nature of the traditional Kazakh society, which resisted the independent legal practice of women due to the publicity and «non-femininity» of this profession.

We find sketches of existing morals, vivid characteristics of women's destinies, in M. Auezov's novel «Abai's Way», in which the author managed to reveal the psychological images of women who held different status positions. The female hierarchy in Kazakh society was rather rigid. But whatever it was, it provided protection to the subordinates, gave reliable defense in the struggle for survival. If we compare the degree of protection of a woman in a patriarchal family and in modern society, then, of course, the traditional society, aimed at preserving the integrity of the clan community, provided each of its members with security and confidence in the future. This postulate is confirmed in the image of the shepherd Takezhan Isa's mother, who was an old woman, *Iis*, worked from morning until late at night on the farm of the beys. This was the hard fate of the rebel *Maken*, who challenged society with her unwillingness to marry her hated husband. The atmosphere of permanent conflict reigned among the women of the famous *biy*, agha-sultan Kunanbai. No matter how difficult their relationship was, the patriarchal family leveled all existing social and family conflicts, because they were perceived by the community as a necessity, allowing the weak to weed out, and the activities of the strong were aimed at moving forward in the name of preserving the unity of the tribal community.

In traditional society, the kelin (daughter-in-law) had to adhere to certain rules that were transmitted through oral tradition. Thus, according to the norms of customary law, «the daughter-in-law hid all her life both from the husband's father and from all his male ascending relatives. The daughter-in-law and father-in-law avoid mutual meetings and often the father-in-law, even after many years of living in the same aul, does not recognize his daughter-in-law» [27; 333]. At the same time, we see a new attitude towards the daughter-in-law, her status, on the example of the established relations in the Abai family: «Abish in a new officer's uniform ran into his father's room and loudly gave him a salem. Magish was ashamed to enter with her husband and lingered outside the door. Abai did not accept the salem of his son. «Your wife is behind this threshold, he said sadly. — Don't you think that it humiliates you — the officer, and me, your father? Bring her here and convince her that I am not the father-in-law whom the daughter-in-law should be afraid of» [30; 403]. About the scrupulousness of Abai in this regard, noted by M.O. Auezov, evidenced by a group photograph of Abai with his family, where he was captured with his sons, wife and daughter-in-law [20; 207].

Conclusion

Summarizing the above, we can deduce the assumption that the position of women in the Kazakh patriarchal society can hardly be called slavish and hopeless, and it is hardly worth measuring it by the standards of a modern person. Indeed, in pre-revolutionary and Soviet historiography, one can find many examples of the unsightly life of poor relatives with a «widow's destiny», parasites, unhappy brides, etc., which, of course, existed in Kazakh society. Cruel and rough treatment of a woman is a reality that, unfortunately, is not unique to the patriarchal world. Nonetheless, they all lived in their native environment, among their relatives, were well-fed, their fate was predetermined from the moment of birth — this attention fulfilled one of the main functions of the patriarchal family. All the main concerns for the life of the community fell on the shoulders of women, who tried to make every effort to preserve the conservative patriarchal order. Not without reason Kazakhs used to say: «Қыз өзгерсе, ел өзгереді» (Changes in a woman change people). To perceive the harsh life of a simple Kazakh woman, as a series of disasters and physical torture, and the position in a «slave» society, in our opinion, would be inappropriate and incorrect.

In our opinion, the position of a Kazakh woman in the community was determined by her place in the family and genealogical hierarchy, the norms of adat and Sharia, age and personal qualities. Its activities were implemented primarily where the need of the community arose: from solving issues of everyday life (for example, relocation) to social activities as a judge, akyn, and others.

At the same time, the values of the patriarchal family in that period, adapting to the challenges of the new time, gradually began to yield their positions to the winds of change. Of course, the administrative reforms of the Russian government to a certain extent have pushed the boundaries of the woman's rights and opportunities, and influenced the change in her inner world. However, it was women who eventually managed, in spite of everything, not only to defend their positions, but also to equalize their position in gender inequality.

References

- 1 Дала уалаятының газеті — Киргизская степная газета. — Алматы: Ғылым, 1994. — 816 с.
- 2 Алдажуманов К.С. История Казахстана (с древнейших времен до наших дней): [В 5-ти т.] / К.С. Алдажуманов, М.Х. Асылбеков, Ж.К. Касымбаев, М.К. Козыбаев. — Т. 3. — Алматы: Атамұра, 2000. — 768 с.
- 3 Центральный государственный архив Республики Узбекистан (далее ЦГА РУз). — И-36. — Оп. 1. — Д. 6009.
- 4 ЦГА РУз. — И-1. — Оп. 12. — Д. 923.
- 5 Российский государственный военно-исторический архив. — Ф. 400. — Оп. 1. — Д. 2087.
- 6 ЦГА РУз. — И-1. — Оп. 12. — Д. 924.
- 7 Киргизская степная газета Особое прибавление к Акмолинским, Семипалатинским и Семиреченским областным ведомостям. г. Омск. — 1895. — № 9. — С. 1–8.
- 8 Там же. — № 12. — С. 1–8.
- 9 Григорьев В.В. Кочевой быт / В.В. Григорьев // Древний мир права казахов. — Т. VI. — Алма-Ата: Жеті жарғы, 2005. — С. 113–116.
- 10 Вульфсон Э.С. Киргизы / Э.С. Вульфсон. — М.: Изд. кн. магазина торгового дома «С. Курник и К.», 1913. — 79 с.
- 11 Турсунов Е.Д. Возникновение баксы, акынов, сэри и жырау / Е.Д. Турсунов. — Астана: Фолиант, 1999. — 268 с.
- 12 Янушкевич А. Дневники и письма из путешествия по казахским степям / А. Янушкевич. — Алматы, 2005. — 233 с.

- 13 Шомбал-Кукашев Р. К символике старинного казахского поминального ритуала «Түйе шешу» / Р. Шомбал-Кукашев // Қазақтың әдет-ғұрыптары мен салт-дәстүрлері: өткендегісі және бүгінгі. — Алматы: Ғылым, 2001. — С. 351–373.
- 14 Материалы по казахскому обычному праву. — Алматы: Жалын, 1998. — 464 с.
- 15 Баллюзек Л.Ф. Материалы по казахскому обычному праву, опубликованные военным губернатором Тургайской области / Л.Ф. Баллюзек // Материалы по казахскому обычному праву. — Алматы: Жалын, 1998. — С. 251, 252.
- 16 Собрание киргизских законов и положение на оные Омского Временного комитета // Материалы по казахскому обычному праву. — Алматы: Жалын, 1998. — С. 32–91.
- 17 Броневский С.Б. О законах киргизов / С.Б. Броневский // Записки генерал-майора Броневского «О киргиз-кайсаках в Средней орде» // Древний мир права казахов. — Т. VI. — Алма-Ата: Жеті жарғы, 2005. — С. 144–204.
- 18 Баллюзек Л.Ф. Народные обычаи, имевшие, а отчасти и ныне имеющие в малой киргизской орде силу закона / Л.Ф. Баллюзек // Древний мир права казахов. Т. VI. — Алма-Ата: Жеті жарғы, 2005. — С. 205–246.
- 19 Цит. по: Культелеев Т.М. Соглашение между биями / Т.М. Культелеев // Древний мир права казахов. — Т. V. — Алма-Ата: Жеті жарғы, 2005. — С. 129–137.
- 20 Ауэзова Л. История Казахстана в творчестве М. Ауэзова: учеб. пос. / Л. Ауэзова. — Алматы: Санат, 1997. — 320 с.
- 21 Ереже Чрезвычайного съезда народных судей на Курбан-Кайке // Дала уалаятының газеті. — Киргизская степная газета. — Алматы: Ғылым, 1994. — С. 562–566.
- 22 Ибрагимов И. Заметки о киргизском суде / И. Ибрагимов // Древний мир права казахов. — Т. VI. — Алма-Ата: Жеті жарғы, 2005. — С. 302–317.
- 23 Левшин А.И. Образ управления и законы [казахов] / А.И. Левшин // Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких, орд и степей. — Ч. 3. Этнографические известия. — СПб.: Типогр. Карла Крайя, 1832. — С. 154–186.
- 24 Мейер Л.П. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. — Ч. 1. Киргизская степь Оренбургского ведомства / Л.П. Мейер // Древний мир права казахов. — Т. VI. — Алма-Ата: Жеті жарғы, 2005. — С. 247–254.
- 25 Рапорт письмоводителя Частного управления Средней Орды Сосновского // Материалы по казахскому обычному праву. — Алматы: Жалын, 1998. — С. 142–145.
- 26 Мякутин А.И. Юридический быт киргизов / А.И. Мякутин // Древний мир права казахов. — Т. VI. — Алма-Ата: Жеті жарғы, 2005. — С. 453–560.
- 27 Маковецкий П.Е. Материалы для изучения юридических обычаев киргизов. Вып. 1. Материальное право / П.Е. Маковецкий // Материалы по казахскому обычному праву. — Алматы: Жалын, 1998. — С. 328–366.
- 28 Вяткин М.П. Батыр Срым / М.П. Вяткин — Алматы: Санат, 1998. — 344 с.
- 29 Мажитова Ж.С. Институт биев: подходы и интерпретации в российской и казахстанской историографии: моногр. / Ж.С. Мажитова. — М.: «КДУ»; «Университетская книга», 2015. — 352 с., цв. ил.
- 30 Ауэзов М. Абай. Кн. 2. / М. Ауэзов. — М.: Сов. писатель, 1948. — 750 с.

Ж.С. Мажитова

Қазақ қоғамындағы әйелдің күнделікті әлемі (XIX – XX ғасырдың басы)

Мақаланың мақсаты — XIX—XX ғасырдың басындағы қазақтың дәстүрлі қоғамындағы әйелдердің күнделікті әлемін талдау. Талдау объектісіне шетелдік және отандық авторлардың зерттеулері, сонымен қатар, қазақ әйелінің күнделікті өмірі мен құқықтық жағдайын бейнелейтін мұрағат қорларынан алынған үлкен тарихи материалдар негізге алынды. Ресей мен Өзбекстан мұрағаттарының жарияланбаған материалдары мен жарияланған мәліметтер негізінде жаңа патриархалды отбасы құндылықтарының пайда болуы мен дәстүрлі қазақ қоғамындағы әйелдердің позициясының өзгеруінің дәуірлер ауысқан кездегі қоғамның прогрессивті дамуымен негізгі байланысы көрсетілген. Ұсынылған материалдардың талдауы күнделікті өмірдегі патриархалдық өмір салтын және қазақ қоғамындағы әйелдердің екінші орында қатал із қалдырғанын көрсетті. Алайда, автор бұған қарамастан, күнделікті өмірде әйелдер қатал патриархалдық өмір сүру жағдайларына бейімделе алғанын, сонымен қатар, олар өз және басқа ортада өздерін қалай ұстау керек екендігін білген деген қорытынды жасайды. Қазақ әйелінің қоғамдағы және отбасындағы орнын шежіре иерархиясы, әдет-ғұрып пен шариғат нормалары, жасы мен жеке қасиеттері анықтаған. Олар өзінің шеберлігін қоғамдастықтың әлеуметтік және қоғамдық қажеттілігі туындаған жерде көрсетуге мүмкіндік алды. Сонымен қатар, «Ұлы реформалар» дәуірінің тынысы әйелдердің құқықтық мүмкіндіктерінің аясын біртіндеп кеңейтіп, оның жоғары әлеуетін іс жүзінде іске асыру үшін жағдай жасады.

Кілт сөздер: Қазақстан тарихы, дәстүрлі қоғам, «әйелдер мәселесі», гендерлік теңсіздік, әйел.

Ж.С. Мажитова

Повседневный мир женщины в казахском обществе (XIX – начало XX в.)

Цель данной статьи — анализ повседневного мира женщин в казахском традиционном обществе в XIX – начале XX вв. Объектом анализа стали исследования зарубежных и отечественных авторов, а также большой исторический материал из архивных фондов, где изображены повседневная жизнь и правовое положение казахской женщины. На основе неопубликованных материалов из архивов России и Узбекистана и опубликованных данных показана органическая связь изменений в положении женщины в традиционном обществе казахов с поступательным развитием общества в период перелома эпох, с зарождением новых ценностей патриархальной семьи. Анализ представленных материалов демонстрирует, что, несомненно, патриархальный быт накладывал суровый отпечаток на повседневную жизнь и второстепенное положение женщин в казахском обществе. Однако автор приходит к убеждению, что, несмотря на это, женщины в повседневной жизни умели адаптироваться к суровым патриархальным условиям существования, более того, могли оформлять своё участие в нем. Положение казахской женщины в общине определялось местом в семейно-генеалогической иерархии, нормами адата и шариата, возрастом и личными качествами. Женщина имела возможность проявлять свои навыки там, где возникала социальная и общественная потребность общины. К тому же, дыхание эпохи «великих реформ» постепенно расширяло круг правовых возможностей женщин и создавало условия для практической реализации её высокого потенциала.

Ключевые слова: история Казахстана, традиционное общество, «женский вопрос», гендерное неравенство, женщина.

References

- 1 Dala ualaitynyn gazetі — Kirgizskaia stepnaia gazeta (1994). [Kyrgyz steppe newspaper]. — Almaty: Gylym, 816 [in Kazakh and Russian].
- 2 Aldazhumanov, K.S., Asylbekov, M.Kh., Kasymbaev, Zh.K., & Kozybaev, M.K. (2000). Istoriia Kazakhstana (s drevneishikh vremen do nashikh dnei) [History of Kazakhstan (from ancient times to the present day)].—Almaty: Atamura, 768 [in Russian].
- 3 Tsentralnyi gosudarstvennyi arkhiv Respubliki Uzbekstan (TsGA RUz) [Central State Archives of the Republic of Uzbekistan]. — F. I-36. — Op. 1. — D. 6009 [in Russian].
- 4 TsGA RUz [Central State Archives of the Republic of Uzbekistan]— F. I-1. — Op. 12. — D. 923.
- 5 Rossiiskii gosudarstvennyi voenno-istoricheskii arkhiv [Russian state military-historical archive]. – F. 400. – Op. 1. – D. 2087 [in Russian].
- 6 TsGA RUz [Central State Archives of the Republic of Uzbekistan]. — F. I-1. — Op. 12. — D. 924 [in Russian].
- 7 Kirgizskaia stepnaia gazeta. Osoboe pribavlenie k Akmolinskim, Semipalatinskim i Semirechenskim Oblastnym Vedomostiam (1895). [Kyrgyz steppe newspaper A special addition to the Akmola, Semipalatinsk and Semirechensk Regional Vedomosti]. — 9, 1–8 [in Russian].
- 8 Ibid. — Vol. 12, 1–8 [in Russian].
- 9 Grigorev, V.V. (2005). Kochevoi byt [Nomadic life]. Ancient world of Kazakh law. — Alma-Ata: Zheti zhargy, VI. 113–116 [in Russian].
- 10 Vul'fson, E.S. (1913). Kirgizy [Kyrgyzs]. — Moscow: Publishing of the bookstore of the trading house «S. Kurnik and K», 79 [in Russian].
- 11 Tursunov, E.D. (1999). Vozniknovenie baksy, akynov, seri i zhyrau [The emergence of buksyes, akyns, seri and zhyrau]. — Astana: Foliant, 268 [in Russian].
- 12 Yanushkevich, A. (2005). Dnevnik i pisma iz puteshestviia po kazakhskim stepiam [Diaries and letters from a journey across the Kazakh steppes]. — Almaty, 233 [in Russian].
- 13 Shombal-Kukashev, R. (2001). K simvolike starinnogo kazakhskogo pominalnogo rituala «Tuie sheshu» [K simvolike starinnogo kazakhskogo pominalnogo rituala «Tuie sheshu»]. Almaty: Gylym, 351–373 [in Russian].
- 14 Materialy po kazakhskomu obychnomu pravu (1998). [Materials on Kazakh customary law]. – Almaty: Zhalyn, 464 [in Russian].
- 15 Balliuzek, L.F. (1998). Materialy po kazakhskomu obychnomu pravu, opublikovannye voennym gubernatorom Turgaiskoi oblasti [Materials on Kazakh customary law published by the military governor of the Turgai region // Materials on Kazakh customary law]. Almaty: Zhalyn, 205–246 [in Russian].
- 16 Sbranie kirgizskikh zakonov i polozhenie na onye Omskogo Vremennogo komiteta // Materialy po kazakhskomu obychnomu pravu (1998). [Collection of Kyrgyz laws and the position of the Omsk Provisional Committee]. Materials on Kazakh customary law. Almaty: Zhalyn, 32–91 [in Russian].

- 17 Bronevskii, S.B. (2005). O zakonakh kirgizov // Zapiski general-maiora Bronevskogo [About the laws of the Kirghiz // Notes of Major General Bronevsky «About the Kirghiz-Kaisaks in the Middle Horde»]. VI. Alma-Ata: Zheti zhargy, 144–204 [in Russian].
- 18 Balluzek, L.F. (2005). Narodnye obychai, imevshie, a otchasti i nyne imeiushchie v maloi kirgizskoi orde silu zakona [Folk customs that had, and partly still have the force of law in the small Kyrgyz horde]. — Alma-Ata: Zheti zhargy, 205–246 [in Russian].
- 19 Kulteleev, T.M. (2005). Soglashenie mezhdru biiami [Agreement between biys] // // Drevnii mir prava kazakhov. — Alma-Ata: Zheti zhargy, V. 129–137 [in Russian].
- 20 Auezova, L. (1997). Istoriia Kazakhstana v tvorchestve M. Auezova [History of Kazakhstan in the work of M. Auezov. — Alma-Ata: Sanat, 320 [in Russian].
- 21 Erezhe chrezvychainogo sezda narodnykh sudei na Kurban-Kaika (1994). [Herezhe of extraordinary congress of people's judges on Kurban-Kaika] *Dala ualayatynyn gazetti – Kyrgyz steppe newspaper*. — Alma-Ata: Gylym, 562–566 [in Russian].
- 22 Ibragimov, I. (2005). *Zametki o kirgizskom sude* [Notes about the Kyrgyz court] // Ancient world of Kazakh law. — Alma-Ata: Zheti zhargy, VI. 302–317 [in Russian].
- 23 Levshin, A.I. (1832). *Obraz upravleniia i zakony* [kazakhov] [The image of government and laws [of the Kazakhs] // Opisanie Kirgiz-kazachikh, ili Kirgiz-kaisakskikh, ord i stepei. — Saint Petersburg.: Tip. Karla Kraiia, 154–186 [in Russian].
- 24 Meyer, L.P. (2005). *Materialy dlia geografii i statistiki Rossii, sobrannye ofitserami Generalnogo shtaba*. Ch. 1. Kirgizskaia step Orenburgskogo vedomstva [Materials for geography and statistics of Russia, collected by officers of the General Staff. Part 1. The Kyrgyz steppe of the Orenburg department // Ancient world of Kazakh law]. — Drevnii mir prava kazakhov, Alma-Ata: Zheti zhargy, VI. 247–254 [in Russian].
- 25 Raport pismovoditel'ia Chastnogo Upravleniia Srednei Ordy Sosnovskogo (1998). [Report of the clerk of the Private Administration of the Middle Horde Sosnovsky] *Materialy po kazakhskomu obychnomu pravu*. — Alma-Ata: Zhalyn, 142–145 [in Russian].
- 26 Myakutin, A.I. (2005). *Yuridicheskii byt kirgizov* [Legal life of the Kyrgyz]. — Drevnii mir prava kazakhov, Alma-Ata: Zheti zhargy, VI. 453–560 [in Russian].
- 27 Makovetskii, P.E. *Materialy dlia izucheniia yuridicheskikh obychaev kirgizov* (1998). [Materials for studying the legal customs of the Kyrgyz]. *Materialy po kazakhskomu obychnomu pravu*. — Alma-Ata: Zhalyn, 328–366 [in Russian].
- 28 Viatkin, M.P. (1998). *Batyr Srym* [Batyr Srym]. Alma-Ata: Sanat, 344 [in Russian].
- 29 Mazhitova, Zh.S. (2015). *Institut biev: podkhody i interpretatsii v rossiiskoi i kazakhstanskoi istoriografii* [Institute of biys: approaches and interpretations in Russian and Kazakh historiography: Monograph]. Moscow: KDU, Universitetskaia kniga, 352 [in Russian].
- 30 Auezov, M. (1948). *Abai* [Abai]. Moscow: Sovetskii pisatel, 750 [in Russian].

L.K. Mukatayeva*

*M.S. Narikbayev KAZGUU University, Nur-Sultan, Kazakhstan
(E-mail:lepuda_m@mail.ru)*

The Cossack Economy in the Context of Developing Urban Environment on the Cusp of the XIX-XX Centuries (Based on the Data Provided by the Siberian Researcher G.Ye. Katanayev)

This article is devoted to examining the peculiarities of the Cossack land use in the context of the emerging urban environment. The cities of pre-revolutionary Kazakhstan are notable for a number of specific features, such as the poor development of the urban lifestyle, urban infrastructure, and urban economy, based mainly on agriculture. Uniqueness of urban construction on the national outskirts of the Russian Empire, including the north of Kazakhstan, consisted in the weak distinction between a city and a rural settlement, which was due to evolution of serf localities into the later urban ones. The Cossacks played a significant role in the formation of the urban environment, reserving the right to the closed nature of their class and the opportunity to be engaged in traditional ways of economy. The G.Ye. Katanayev treatise "The Kirghiz Issue in the Siberian Cossack Army" published in 1904 is a valuable source of history of the economic development of the city and the steppe, contacts with the Cossacks and peasant settlers. The Siberian historian, having carefully investigated the problems of land management of the Cossacks, seeks not only to justify their way of life but also to make the disputed territories legitimate for them. Issues of land relations addressed the interests of the local population that are shown in the book as observations and some recommendations of the ideologist of the Cossack army. The work deals with reasons and consequences of creating the "ten-verst corridor" by the tsarist administration in order to further allot the Irtysh riverfront to the Cossacks. The book also comprises the facts of cultural interaction between the Kazakh ethnic group and the Cossacks of the Siberian Cossack Army. The author of the article also draws upon the researches preceding the main one used and archival materials of the Historical Archive of the Omsk Region. Considering the problems of land development is important for covering the issues related to the settlement, reclamation of Siberia and the legal confirmation of these processes.

Keywords: Cossackdom, land issue, land lease, contacts of the Kazakhs and Cossacks, urban environment.

Introduction

Issues related to the history of forming the Cossackdom on the territory of Kazakhstan, to their socio-political and economic status are gaining the relevance and assuming the political content nowadays. Investigating history of the predial system of the Cossacks in the Kazakh steppes, based on the works by G. Katanayev, is of absolute scientific value, as it enables us to understand the complex process of interaction between the Kazakhs and the Cossacks, and the influence of the land issue on the civilizational changes that took place in the Kazakh society. Over the past few decades, this range of problems has sparked the interest of both domestic scholars and researchers from near abroad [1]. This is despite the fact that imperial and Soviet historiography widely covered the activities of the Cossacks. Modern researchers, however, are engaged in familiarizing themselves with the accumulated data concentrated in the archives of Kazakhstan and Russia. The events of the colonial period are being reinterpreted and reconceptualized. The historiography of the issue is continuing to be updated.

Experimental

During the study, descriptive and historical methods have been applied in accordance with data of the investigated problem. The opinions of various authors have undergone comparative analysis. In addition, archive data provided by G.Ye. Katanayev have been also put to partial use. Studying the methods and tools of land management of the Cossacks in the region, as well as taking into account its specific features, it is possible to depict the development of Siberia at large and, at the same time, to determine and better understand its certain aspects and details. Putting into comparison and drawing a parallel between the conclusions and definitions made by G.Ye. Katanayev and other researchers of the past and present, we can see a change

*Corresponding author email: *lepuda_m@mail.ru*

in covering the subject of research due to the fact that new knowledge on the topic appears. It is also necessary to take into consideration both the ideology of the period in question and the period of publication. All this enables us to highlight the most important aspects for solving the problem. In the case in point, this refers to understanding to what extent land regulation was fair at that time and how it affected the economy of the region and specifically the management of the local population.

On the cusp of the XIX-XX centuries, the steppe zone of southern Siberia appeared to be a region of close interaction between the local Kazakh population and the increasing class of Cossacks, as well as the arriving peasantry. The administration strove to pursue a policy of appeasing the mutual relations of ethnic groups and the Cossacks, since the state course of the land invasion became not openly military but gradually agrarian. In their turn, the Cossack elite also contributed to not just expansion into the steppe, but the legally fixed ownership of these territories. At the same time, in order to confirm its political presence, Russia provided conditions for the development of cities, which were not only to grow into administrative centres, but also to foster the development of regional and international trade. The Cossacks, who were involved in the process of urban construction, nevertheless, considered the issue of land management to be relevant for themselves, for the transition to the merchant class, as well as to the bourgeoisie, was insignificant. As service class people who had to do their constant job, to be distracted by various duties, and to follow the orders of the administration, the Cossacks tried to seize the land and to enlarge their farmsteads. This specific aspect is the high point of the works by the Cossack historian G.Ye. Katanayev, in which analyzing the findings of the official research conducted: the expedition of F.A. Shcherbina, the survey data of the uyezds heads of the Semipalatinsk region, and the materials collected by him personally as the Chairman of the Military Economic Board, he justifies the allotting to the Siberian Cossack Army the lands from the "cabinet" reserves, that is, previously appropriated from nomads and declared the property of his imperial Majesty.

Results and Discussion

Studying land management issues in the Steppe Region is important for understanding the problems related to identifying the economic situation of the Kazakhs, Cossacks, and migrant peasantry in the Steppe Region. The increasing influence and interference of the administration with the colonization process required scientific justification of invasion of new territories and legitimacy of their ownership. Within recent years, there have been several treatises published where the activity of the Cossacks is considered in different aspects. For instance, the researcher K.S. Bizhigitova made an attempt to analyze the moral state and the influence of this factor on the behavioral motives of the Cossack class and came to an interesting conclusion. In her opinion, the Cossacks, having fulfilled the main mission of the "pioneers" in moving forward to the east, could not exert an overwhelming cultural influence on the local population, but oftentimes they themselves became the object of reverse impact [2]. Special attention of scholars is drawn to the issues related to the agrarian policy of tsarist regime on the national borderlands. The subject matter affected many aspects of the Kazakh life during the colonization period: the social image of the Kazakh society took a dramatic turn, the traditional economy underwent changes, the relationship between the Kazakhs and the Cossacks was formed, etc., whereas the key point of these changes was the agrarian policy, ways and methods of its implementation on the national outskirts. The Cossackdom formed on the territory of Kazakhstan had a hand in active strengthening of Russia in the national border districts and demanded significant benefits and advantages from the tsarist regime. Russia was willing to ennoble the Cossack class that allowed them to abuse their power at the local level, engendering discontent among the indigenous population [3; 167].

Expropriation of land in favour of the Cossacks caused a justified protest of the local population. In the legal context, the territory of Kazakhstan did not belong to the empire until the end of the XVIII century. The Kazakhs were not de jure subjects of Russia, but formed a part of the state under the terms of a protectorate, which did not enable the latter to manage the Kazakh lands [4; 258]. According to the Ukrainian scholar V. Gribovsky, the borders between Russia and the Kazakhs were determined depending on which area of the steppe the Russian administration could reserve for themselves with a particular control system [5; 54].

The largest work containing the most characteristic of all the activities of G.Ye. Katanayev providing an insight into the problem of land regulation is the treatise "The Kyrgyz question in the Siberian Cossack Army" [6]. In this book, G.Ye. Katanayev justifies his theses about the "historical right" of the Siberian Cossack army for the lands occupied by them, including the lands of the so-called "ten-verst corridor". He also specifies how the Kazakh population should be provided with land. The essence of the review consists in "clarifying the question that emerged then and was partially predetermined already, under these conditions, of finally

assigning to the Siberian Cossack army the vast lands of the “ten-verst corridor” inhabited by the Kirghiz, which at that time was only in the “temporary” use of this army”[6; I (preface)].

Elucidation of the role of the Siberian Cossacks as an instrument of “state construction” in the steppe part of the Russian Empire of the day makes only a part of the book by G.Ye. Katanayev. Its second point is the materials of the Cossack land use and its history, which the Siberian ideologist of the Cossackdom collected for purely pragmatic purposes — legal confirmation of the lands occupied by the Siberian Cossack army, since most of them had been traditional Kazakh nomad territories before that. The data collected by G.Ye. Katanayev are a valuable source for the study of agricultural and property relations in the area of contact of the Kazakhs with the Cossacks and the peasants migrants. The named work of G.Ye. Katanayev sets forth this problem and completes the author's long-term search for allotting the ten-verst corridor to the Cossacks.

A well-known expert on the land issue Timofey Ivanovich Sedelnikov wrote: “When the Kirghiz were granted citizenship in 1731, the Russian government obviously had the vaguest idea of their land and economic regulations”[7; 30]. In the documents of that time, not a single word is mentioned about the proprietary right of Kazakhs for the land, which would legally imply granting them the powers of ownership, use, and management of land, and of which the determining power is the right to manage the land. In the granted letter of Anna Ioannovna, it is said that “the Kirghiz are received into allegiance on an equal basis with the Bashkirs, and the Bashkirs own land on the right of patrimonial property»[7]. All these concepts appeared in the legislative acts of the tsarist government only since the second half of the XVIII century, and even then — only in relation to the Cossacks settled on the Siberian lines.

In the instruction of Catherine II dated December 31, 1765, the commandants of the border fortresses were first told “not to let the coming Kirghiz to our fortifications closer than ten versts to the steppe side and forty versts inside the line of fortification”. This launched the beginning of the “ten-verst corridor”, is well-known in the following century. The newly arrived inhabitants of this corridor of military settlements with a total width of 40–50 versts, spreading from the Zverinogolovskaya fortress on the Tobol river to Bukhtarminskaya one on the Bukhtarma river, that is, for 2 thousand versts along the perimeter of the Kazakh steppe, at first did not have any “solid” land management here and used arable land and hayfields within the mentioned corridor solely on the instructions of the local military authorities. No difference was made between the land located on the “inner” and “outer” sides of the fortified line at that time. Only in 1773 by the Decree of Catherine II, it was ordered to allot “the Cossacks having colonized the Irtysh line and other settlers 6 dessiatinas for each male head”. However, according to G.Ye. Katanayev, this was not fulfilled. The rest of the land of the fortified corridor (except for the above-mentioned 6-dessiatina plots), was only the approach area of this line, which was used by the entire population living around it. Then, there was an exception remaining in effect for almost the entire XVIII century, which concerned two categories of the population adjacent to the fortified line. These were the peasants of the Tobolsk and Tomsk provinces, who were strictly banned to travel to the Kazakh steppe for one reason or another and, consequently, to appear within the entire corridor of military fortifications. It was also forbidden for the Kazakhs to appear there, who were in urgent need of using the lands of their former nomad territories occupied by the Siberian line[6; 4]. That meant that the Russian authorities were already in fact full owners of the Kazakh lands, alienated for the fortified line, and this situation did not change until the end of the tsarist regime. By the end of the XVIII century, it became impossible to control the pursuit of the Kazakhs to use the specified territory only by armed force. To reduce the tension on the steppe border, the tsarist government on July 15, 1788, in a “personal” decree addressed to the commander of the Siberian Line, Lieutenant General Ogarev, announced “migration of the Sultans and Leaders of the Kirghiz-Kaisak Middle Horde to the inland of Russia.” The Kazakhs, who had been received into the Russian “allegiance”, were allowed to pass through the military-Cossack corridor to the Kulundin steppe for “permanent nomadism”. On July 23, 1798, a decree was issued to grant asylum to the Sultans and Leaders entering into the Russian allegiance with their kubitkas and to enable them to nomadise between the fortresses of Semipalatinsk and Omsk. These regulatory acts of the tsarist government marked the beginning of the formation of the right-bank volosts of the pre-revolutionary Semipalatinsk region, which in the transcription of G.Ye. Katanayev sound like: Terengulskaya, Baskudukskaya, Maraldinskaya, Urukovskaya (of Pavlodar district); Seitenevskaya, Malybaevskaya, Bish-Karagayskaya, and Akkumskaya (of Semipalatinsk district) [6; 5]. The G.Ye. Katanayev’s work illustrates how the Cossack authorities regulated land relations with the Kazakhs in the area of the military-linear corridor on the left and right banks of the Irtysh river, charging them the so-called “maintenance fee”. After 1808, when the formation of the Siberian Linear Cossack Army was officially formalized, the “maintenance fee” was collected

not in favour of the dragoons, already withdrawn from Siberia at that time, but for completing the staff of the 10 horse regiments of the newly formed Cossack army. The entire line was divided into several maintenance distances or sections with the appointment of special “remount officers” who kept records of the Kazakh cattle that were allowed “inside the line”, and their owners were issued written “passes” or tickets indicating the period of such admission. These measures, according to G.Ye. Katanayev, weakened the need of the Kazakhs of the Irtysh region for the territories for free nomadism, but only until the time of migration from the steppe to the Irtysh river of “Bayanaul and part of the Akmola Kirghiz” [6; 8]. On June 13, 1821, all the measures outlined were fixed by a “nominal” decree in the name of the Siberian General Government “On the allocation of land on the inner part of the Siberian lines to the nomadic Kirghiz-Kaisaks”. The very name of the Kazakhs by Russians was later changed: in accordance with the “Charter on the Siberian Kirghiz” and “The Institution for the Administration of Siberia” dated June 22, 1822, it was enacted “to call Kirghiz-Kaisaks of the Middle Horde the Siberian Kirghiz to distinguish them from the other Kirghiz”. In this way, the tsarist government assumed the “Kirghiz steppe of the Siberian department” when the first practical attempts to “separate” the ten-verst corridor in favour of the Siberian Cossack army began.

The question of the “historical right” of the Siberian Cossack army for the Kazakh lands occupied by them and the justification of such a “right”, including the ten-verst corridor, was of paramount importance to G.Ye. Katanayev. The Cossack historian can be considered to interpret his work as a significant practical contribution to the well-being and subsequent prosperity of the Siberian Cossack Army. Therefore, he based his conclusions on very serious and theoretically grounded arguments trying to prove that the Siberian Cossacks gave Russia hundreds of times more lands than they had left in use and that they “deserved” land augmentations with all their military service staining them with their blood. In his opinion, the available land “surplus” should be transferred not to the peasant settlers and not to the “steppe Kirghiz”, but to the military reserve for future generations of the Cossacks. We should appreciate not the conclusions of the Cossack historian and patriot of his class, but the rich factual data on land and other socio-economic issues collected by him in this work, which covers these aspects of the history of not only the Russian Cossacks, but also the Kazakh people on the cusp of the XIX-XX centuries.

The key work in the field of socio-economic history, “The Kirghiz Issue in the Siberian Cossack Army”, was preceded by his other works, in which G.Ye. Katanayev presents the arguments of his main treatise [8]. He returned to this problem later in 1918, when the fate of the whole of Russia was on the line, and he was rather interested in the fate of the Cossacks and their land use in such a changeable time [9]. In Soviet period, it was believed that the leading features of these investigations in the works of G.Ye. Katanayev were the generalized presentation of the data, lack of analysis of social processes, etc. We can say just the opposite — this work is distinguished by a detailed presentation of the material and a multidimensional analysis of socio-economic processes occurring in the contact zone of the Kazakh and Russian-Cossack ethnic groups. We managed to find archival materials of the Cossack researcher, which were preliminary in preparing the above-mentioned works. These are several cases from the personal fund of G.Ye. Katanayev in the State archive of the Omsk region, which have not yet been made public, as we believe, in the studies of historians not only of Kazakhstan, but also of Russia, viz.: “On the Cossack Rental Lands”, “On the History of the Service Cossacks: on the land plots of the Cossacks and the Kirghiz”, “Note of the Military Economic Board on Land Management and the Economic Situation of the Siberian Cossack Army”, “Regulations on the Allotting Land Plots to the Cossacks of the Biysk Line”, “On Measures to Support the Starving Population”, “Extracts from Government Orders with Information on the Economy and Farming of the Kazakhs” [10]. Before turning to the documents of the cusp of the XIX-XX centuries, G.Ye. Katanayev described in this work the prehistory of the “struggle for land in the Kirghiz steppe”. The first attempt to reserve the left-bank meadows of the Irtysh river and the most valuable parts of the territory, which in historical sources was called the “ten-verst corridor” for the Kazakh nomads, was made in the 30s of the XIX century. Then, due to the taxation of the Kazakhs of the Middle Zhuz, by virtue of the “Charter of the Siberian Kirghiz” dated 1822, some of the Kazakh volosts began to refuse to pay the “maintenance fee” to the army, irrespective of the yasak, they paid to the regional administration of the newly formed Omsk region. As the commission chaired by Colonel Liventsov, a constant opponent of G.Ye. Katanayev in land issues, found out in 1885, the boundary line marked by Kokoulin departed from the villages and the post road not by 10, but by much more versts, going into the depth of the steppe near Petropavlovsk even up to 30 versts. Nevertheless, G. Katanayev writes in this work, “since that time, calm in the land use of the army and the Kirghiz in the said area was established for a long time” [11; 8].

In 1846, a new Regulation on the Siberian Cossack Army was introduced, according to which it was ordered to enroll in the Army about 6 thousand heads of peasants from peasant settlements adjacent to the Cossack line, and to endow them, like the former Siberian Cossacks, with not six dessiatinas, but 30 dessiatinas per male person of land “capable of farming and cattle breeding”. Where was it supposed to find the specified “supplement” of the Cossack land property? In the same way as before: to withdraw the free state lands in the inner side of the line and in the steppe according to “convenience”. This “convenience” of the Kazakh land assumed that, according to the same Provision dated December 6, 1846, 400 dessiatinas were allocated to the personal lifetime possession of each staff officer of the army, and 200 dessiatinas of the “convenient” land were allocated to the chief officers. The ten-verst corridor was not mentioned in the specified Regulation, but it was implied among those lands that were conferred on the Army. All these obtainments made it possible to divide the entire Siberian Cossack army into 9 regimental districts and from now on all issues of the land management of the Cossacks, and later the Kazakhs, were called land surveying of a particular regimental district. Regarding the entire non-Cossack population living on military lands, the categorical decision was taken to evacuate them under Paragraph 7 of the same Regulation of 1846. The actual withdrawal of the promised lands to the Cossacks began in 1854. From the right flank of the line at the Zverinogolovskaya fortress to Omsk, up the Irtysh river in the area of the villages of Zhelezinskaya, Peschanka and Koryakovskaya, the Cossacks were additionally “provided” left-bank meadows, that is, the same lands of the ten-verst corridor, since on the right bank of the Irtysh river, there were no convenient lands sufficient to bring the Cossack allotments to the 30-dessiatina norm. The “Kokoulin border” was changed in 1857, and the corridor was raised to 277 thousand dessiatinas [6; 9–11]. Similar changes in the “Kokoulin border” took place in other regimental districts, where it was also ordered to “increase the number of lands of the ten-verst corridor to certain figures”. In 1858–1859, the Boundary Party of the Siberian Cossack army was instructed to reinforce the Kokoulin’s borders by procuring “cuts of land” to this edge in such a way that the norm of 277 thousand dessiatinas, specified in the ten-verst corridor of the regimental district were met. G.Ye. Katanayev comes to the conclusion that as a result of these measures, the Kazakhs who had been living in the places of the “cuts” since 1839, that is, for 20 years, found themselves inhabiting the army land with all the ensuing consequences. In particular, they began to pay a “maintenance fee” in favour of the army, and later they were forced to pay a rent to them for living on the occupied lands of the 10-verst corridor. If the Kazakhs did not want to rent land directly from the Army, they were forced to deal with the tenants of these lands, which often cost them even more. The Siberian authorities were aware of injustice caused by the situation. Therefore, in order not to constrain the Kazakhs in their land use, and to mitigate their abrupt transition from free residence on regional lands (Semipalatinsk region — L. M.) to living on the same lands that had already become army land on the paid-for basis, they allowed to live them without any payment. The Governor-General of Western Siberia, in order to quieten down the Kazakhs, by his order dated November 18, 1858, proposed to consider them free of any payment to the army, as if they did not live on army land, but on the regional one. However, they attached serious conditions to such a privilege, viz. determined the limit of further settlement of the Kazakhs to their relatives already living on army land, as well as prohibited further ploughing the land and establishment of new wintering grounds. Thus, even in this case, the Kazakhs were forced to move even deeper into the steppe from the “military” to the “regional” lands, alienating all new territories from the nomads. A similar trend was stimulated by the subsequent Governors-General of Western Siberia after Gasfort. For instance, in 1862 — Dugamel, and in 1867 — Khrushchev successfully insisted that in the area of the Army and in the ten-verst corridor, the Kazakhs “did not start new nomad camps and arable lands” and did not “make capital improvements to the existing wintering grounds”. Therefore, until the last third of the XIX century the Kazakhs had almost no wintering grounds here [11; 13].

The second category of lands of the Siberian Cossackdom was made by officer landholdings — the so-called “officer plots of land”, which, according to the decree dated May 7, 1877, brought out prosperity of Cossack officers and officials from the ordinary Cossacks all the more. Later, as a private property these officers’ plots of land became the object of purchase and sale: they were rented out and even subleased.

G.Ye. Katanayev points out that the third category of lands is the land of the “military reserve”. According to the law dated April 21, 1869, all the lands that remained free from allotments to the Cossack villages and officers’ plots and excessive in the Cossack yurts during the separation were transferred to the military reserve. The Military Economic Board assigned these lands in addition to the village allotments in case of population growth or leased them to private individuals, including the Kazakh population of the adjacent volosts.

Contrary to the expectations of both the reformers and the official statisticians and historians of the Cossacks, the reform of 1861 did not lead to the anticipated results. First of all, it concerned the contacts of the Cossacks with the neighbouring nomadic population. G. Ye. Katanayev had to deal directly with this issue all the following years. After a part of the joint lands had been assigned to 30-dessiatina yurt Cossack plots, the latter became places of active settlement of the Kazakhs of the prelinear volosts. This was determined by the land abundance of the Siberian Cossacks, who just could not use the land due to lack of free hands available.

Therefore, they were willing to let the Kazakhs on the plots not only for overwintering, but also for summer camps, providing the Kazakhs with most of their hayfields on mutually beneficial terms. G. Ye. Katanayev notes in his treatise that the Kazakhs immediately appreciated the benefits of their new position, comparing on the one hand — the benefits of their stay on joint lands with the payment of “maintenance fee” to the army, and on the other — the benefits of a quiet stay and more durable use of the Cossack lands in their yurt plots. The latter option appeared to be more preferable. However, it should not be forgotten that they turned into almost free workers of the Cossacks, mowing grass for the Cossack cattle. At the same time, they acquired cheap hay for their own livestock, as well as convenience of exchanging their products at numerous fairs and concession stands on the Cossack line in the same towns and settlements. The Kazakhs moved to sedentary life and began to engage in grain farming. The Kazakh population was most actively getting domiciled on the line after the above-mentioned laws on Cossack land management dated May 7 and June 9, 1877, when the lands of the left bank of the Irtysh river were in vast numbers withdrawn from the Cossacks and transferred to officers, officials, and their widows, orphans in hereditary possession. A part of the land that was until that time at the direct disposal of the military administration within the military reserve and the ten-verst corridor passed into the same hands. However, in the first half of the 1880s, at the initiative of Colonel Liventsov being the governor of Akmola at that time, a sharp polemic began with the Military Economic Board of the Siberian Cossack Army about the legality of transferring land from the ten-verst corridor to private hands. But the Governor-General of the Steppe Region, G. A. Kolpakovsky, put an end to it with his power, allowing officers to be given not only plots from the military reserve, but also from the lands of the ten-verst corridor. Georgy Yefremovich believes that due to the inability, remoteness from the permanent place of residence on the line and service, most of the new owners of the plots began to offer them for rent at extremely low prices, to the only potential users of the plots — the Kazakhs. Thus, it paved the way for solid settlement of the ten-verst corridor by the Kazakhs of the prelinear volosts, and only much later there were newer tenants represented by rich Cossacks, peasant farmers, manufacturers, and land speculators[11].

It should be noted that the Siberian Railway opened the way to the Steppe Region not only to the poor-immigrants from Central Russia. It was also attractive for large industrialists who wanted to invest their capital in the development of butter production, leather processing, sheep farming, and breeding of pedigree cattle, as well as horse husbandry. G. Ye. Katanayev saw in these newcomers representatives of the economic and cultural principles of a new type, which turned out to be absolutely undeveloped among the Cossack population. He is also peremptory towards Russian peasants when it comes to protecting the land rights of the Cossacks, protecting their land ownership on the Biysk Line spreading to the East from the Bukhtarma River through the lands of the Altai Mountain District. Land disputes between the Cossacks and the peasants by the end of the XIX century grew into conflicts in connection due to resettlement. G. Ye. Katanayev was the initiator of the “regulating” relations with the settlers, and in fact — of protecting the Cossack land ownership from the newcomers. He did not appeal to any of the Siberian representatives of the highest authorities, but directly to the “highest” name.

G. Ye. Katanayev’s arguments are so frank and informative for characterization and typology of the tsarist colonial policy in Kazakhstan that we present them here in full. Considering the Siberian Cossack army as a special “state institution”, the Cossack administrator believes that without the land reserves of the army, which the Kazakhs lay claims to, it will be impossible to increase its numerical strength “by resettling Russian people from the inner provinces of Russia to their lands, if the needs of the state require it”. On other points of the Kazakhs’ stay on the ten-verst corridor, in case of its transfer to their full use, G. Ye. Katanayev warns and at the same time, admonishes that one ought not to doom the great Russian navigable river to the eternal habitation of non-Russian nomads. One ought not to leave the Irtysh grasslands for the eternal and non-competitive use of nomads, since later it will be possible to exploit them more productively in the national interests.

The specific programme of the land management suggested by G.Ye. Katanayev was appreciated in the highest spheres: first in the Main Directorate of the Cossack Troops, then the Military Minister himself, “who ordered to immediately submit the issue of allotting the ten-verst corridor to the Siberian Cossack Army to the State Council of the Empire”. The Tsar allowed it and imposed on the decision “the most merciful resolution” that “the Army lands remained at the Army’s disposal forever” [11; 19].

Finally, on May 31, 1904, the issue was once and for all resolved in favour of the Cossacks. One and a half million dessiatinas of land making up the ten-verst corridor disputed until that time, were “granted to them as an exclusive, inalienable, eternal property”, in the words of G.Ye. Katanayev. For many decades, the Siberian army was able to provide for the land needs of many subsequent generations, at least 25–30 dessiatinas for each male person. It is common knowledge that it did not work out for “many subsequent generations”, but through no fault of G.Ye. Katanayev. The Cossack ideologue achieved land regulation in favour of the Siberian Cossack Army.

Conclusions

Thus, extensive documentary base of the heritage left by G.Ye. Katanayev necessitates to get familiar with it, in order to further compare and generalize the seemingly opposite judgments of the noble-bourgeois Russian historiography with the modern ideas of the historical science of Kazakhstan in the socio-economic area in the steppe region on the cusp of the XIX-XX centuries.

At the same time, the data collected by G.Ye. Katanayev enable us to interpret the features of the urban economy and the place of the Cossacks in it, taking into account the specifics of the bordering urban construction policy. Within the intensive development of cities in the late XIX – early XX centuries, the ideologist of the Cossacks managed to protect the rights of the army in land management, given that this class was required for the authorities not just as representatives of the guard, courier and other state services. After all, it was the Siberian Cossack army that founded the first fortresses on the Irtysh river, which turned into cities, too, not without their participation. Initially, these were the Cossacks forcibly removed to this area and later called “serf” Cossacks, then the city Cossacks (guardians of order). Over time, when the threat of an attack by the Dzhungars disappeared, they became Siberian line Cossacks. After having played their certain role in Russian history, the city Cossacks paved way for new service people. These were the closest “predecessors” of the Siberian Cossacks [12; 20].

The researcher of the topic of Kazakh-Russian relations N.E. Bekmakhanova notes that “this is one of the Eurasian features characteristic of the Russian Empire, which was located on the Asian and European continents with the multinational population. The relations between the Kazakhs and the Ural, and Siberian Cossack troops were not straightforward and only positive. The tension in the relations emerged due to the problem of land use, water use and the use of the Cossacks as a punitive force against the population of the Kazakh auls. The tsarist government acted as a judge in these relations, but many of their decisions remained controversial, contributing to the growth of tension in the adjacent Kazakh-Cossack territories” [13; 43–44].

Acknowledgements

The article has been prepared within implementing the grant project devoted to investigating “Cultural Environment of the Historical City: Transformation of Kazakhstani Urban Space on the Cusp of XIX-XX Centuries”. Agreement No. 266 for Implementing Research and Technical Projects on Grant Financing.

References

- 1 Аубакирова Х.А. Из истории сибирского казачества и национально-освободительного движения султанов Саржана, Кенесары Касымовых в трудах Георгия Катанаева / Х.А. Аубакирова // Вестн. Караганд. ун-та. Сер. История. Философия. — 2014. — № 3. — С. 52–56.; Каженова Г.Т. Казачество в современной истории Казахстана / Г.Т. Каженова // Вестн. Караганд. ун-та. Сер. История. Философия. — 2012. — № 3. — С. 52–56.; Тебаев Д.Б. Политика Российской империи на территории Степного края во второй половине XVIII века в советской историографии / Д.Б. Тебаев // Вестн. Караганд. ун-та. Сер. История. Философия. — 2008. — № 4. — С. 47–52.
- 2 Бижигитова К. Религиозно-нравственное состояние сибирских и семиреченских казаков (вторая половина XIX — начало XX вв.) / К. Бижигитова // Вестн. Казах. нац. пед. ун-та им. Абая. Сер. Ист. и соц.-полит. науки. — 2013. — № 2.
- 3 Сатанова Л. Правовые основы системы центрального и местного управления иррегулярными войсками Российской империи XVIII века / Л. Сатанова // Современное право. — 2010. — № 4.

- 4 Басин В. Россия и Казахские ханства в XVI – XVIII вв. / В.Басин. — Алма-Ата, 1971. — 274 с.
- 5 Грибовский В. Граница Казахского ханства и Российской империи по р. Яик в 30–80-е гг. XVIII в. (по материалам Государственного архива Астраханской области / В.Грибовский // Материалы Междунар. науч.-практ. конф. «От Казахского ханства к независимому Казахстану». — Астана, 2015.
- 6 Катанаев Г.Е. Киргизский вопрос в Сибирском казачьем войске / Г.Е.Катанаев. — Омск, 1904.
- 7 Седельников Т. Борьба за землю в Киргизской степи. (Киргизский земельный вопрос и колонизационная политика правительства) / Т.Седельников. — Алматы, 1991. — 125 с.
- 8 Катанаев Г.Е. Хлебопашество в Бель-Агачской безводной степи Алтайского горного округа / Г.Е.Катанаев. — Омск, 1893.
- 9 Катанаев Г.Е. Офицерство и рядовое казачество наше / Г.Е. Катанаев. — Омск, 1918.
- 10 ГАОО. — Ф. 366. — Оп.1. — Д. 264, 281, 289а, 290а, 315, 322.
- 11 Катанаев Г.Е. К вопросу о так называемых «земельных захватах» Сибирского казачьего войска / Г.Е.Катанаев. — Омск, 1898.
- 12 Катанаев Г.Е. Краткий исторический обзор службы Сибирского казачьего войска с 1582 по 1908 год / Г.Е.Катанаев. — СПб.: Изд. В. Березовский, 1908 (Типогр. и литогр. В.А. Тихонова). — 67 с.
- 13 Бекмаханова Н.Е. Россия и Казахстан в освободительном движении. Последняя четверть XVIII — первая половина XIX века / Н.Е.Бекмаханова. — М.: ИРИ РАН, 1996. — 302 с.

Л.К. Мукатаева

XIX–XX ғасырлар шегіндегі дамып келе жатқан қалалық орта жағдайындағы казактар шаруашылығы (Сібір зерттеушісі Г.Е.Катанаевтың материалдары негізінде)

Мақалада дамып келе жатқан қалалық орта жағдайында казактардың жерді пайдалану ерекшеліктері қарастырылған. Негізінен ауыл шаруашылығына негізделгендіктен, революцияға дейінгі Қазақстанның қалаларында қалалық өмір салты, қалалық инфрақұрылым және қала экономикасы қатты дамымады. Қала мен ауылдық елді мекендердің арасындағы айырмашылықтың аздығы Ресей империясының ұлттық шет аймақтарындағы, оның ішінде Қазақстанның солтүстігіндегі қала құрылысы үдерісінің өзіндік белгісінің бірі болды. Алғашында бекініс түріндегі мекендер кейін қалалық бекіністерге айналды. Жабық формада өмір сүрген және шаруашылықтың дәстүрлі түрлерімен айналысқан казактар қалалық кеңістікті қалыптастыруда маңызды рөл атқарды. Г.Е. Катанаевтың 1904 жылы жарыққа шыққан «Сібір казак әскеріндегі қырғыз мәселесі» монографиясы қала мен даланың экономикалық даму тарихының, казактардың қоныс аударушы шаруалармен байланысының құнды дереккөзі болып табылады. Сібір тарихшысы жерге орналастыру мәселелерін, ең алдымен, казактарды мұқият зерттеп, олардың орналасуын ақтап қана қоймай, олар үшін даулы аумақтарды заңдастыруға тырысқан. Жер қатынастары мәселелері жергілікті халықтың мүдделерін де қозғады, бұл мәселе казак армиясы идеологының осы кітабында бақылаулары мен кейбір ұсыныстары түрінде көрсетілген. Ертис өзенінің жағалау аймағын казактарға одан әрі бекітіп беру мақсатымен патша әкімшілігінің «он шақырымдық алқап» құру себептері мен салдары көрсетілген. Кітапта казак халқы мен Сібір казак әскері казактарының өзара мәдени әсер ету фактілері де келтірілген. Мақала авторы Г.Е. Катанаевтың негізгі еңбегімен қатар Омбы облысының тарихи мұрағатының материалдарын пайдаланған. Жерге орналастыру мәселелерін зерттеу Сібірді игерумен, дамытумен және осы үдерісті заңды түрде бекітумен байланысты мәселелерді шешу үшін маңызды.

Кілт сөздер: казактар, жер мәселесі, жалдау, казак-казак байланыстары, он шақырымдық алқап, қалалық орта.

Л.К. Мукатаева

Казачье хозяйство в условиях развивающейся городской среды рубежа XIX–XX вв. (на основе материалов сибирского исследователя Г.Е. Катанаева)

В статье рассмотрены особенности казачьего землепользования в условиях формирующейся городской среды. Города дореволюционного Казахстана отличаются целым рядом специфических черт, таких как слабое развитие городского образа жизни, городской инфраструктуры и городской экономики, основанной преимущественно на сельском хозяйстве. Уникальность процесса градостроения на национальных окраинах Российской империи, в том числе и севера Казахстана, была в слабом разгра-

ничении между городом и сельским поселением, что связано с развитием крепостных поселений в последующем в городские. Казачество сыграло значительную роль в формировании городского пространства, оставляя за собой право на закрытость своего сословия и возможность заниматься традиционными видами хозяйства. Монография Г.Е.Катанаева «Киргизский вопрос в Сибирском казачьем войске», вышедшая в свет в 1904 г. является ценным источником истории экономического развития города и степи, контактов с казачеством и крестьянами-переселенцами. Сибирский историк, внимательно изучив проблемы землеустройства, прежде всего, казачества, стремится не только оправдать их обустройство, но и узаконить за ними спорные территории. Вопросы поземельных отношений затрагивали интересы местного населения, что отражено в книге в виде наблюдений и некоторых рекомендаций идеолога казачьего войска. Показаны причины и последствия создания царской администрации «десятиверстной полосы» в целях дальнейшего закрепления прибрежной зоны реки Иртыш за казачеством. Приведены в книге и факты культурного взаимодействия казахского этноса и казаков Сибирского казачьего войска. Автором статьи использованы также труды, предшествующие основному используемому, и архивные материалы Исторического архива Омской области. Изучение проблем земельного обустройства имеет важное значение при раскрытии вопросов, связанных с заселением, освоением Сибири и юридическим закреплением этого процесса.

Ключевые слова: казачество, земельный вопрос, аренда, казахско-казачьи контакты, городская среда.

References

- 1 Aubakirova, Kh.A. (2014). Iz istorii sibirskogo kazachestva i natsionalno-osvoboditel'nogo dvizheniia sultanov Sarzhana, Kenesary Kasymovych v trudakh Georgiia Katanaeva [Excerpts on the history of Siberian Cossacks and national liberation movements of Sarzhan and Kenesary Kassymovich sultans in works of George Katanayev]. *Vestnik Karagandinskogo universiteta. Seriya Istorii. Filosofii – Bulletin of the Karaganda University. History. Philosophy series*, 3, 52-56; Kazhenova, G.T. (2012). Kazachestvo v sovremennoi istorii Kazakhstana [The Cossackdom in Modern History of Kazakhstan]. *Vestnik Karagandinskogo universiteta. Seriya Istorii. Filosofii – Bulletin of the Karaganda University. History. Philosophy series*, 52-56.; Tebaev, D.B. (2008). Politika Rossiiskoi imperii na territorii Stepnogo kraia vo vtoroi polovine XVIII veka v sovetskoj istoriografii [The Policy of the Russian Empire in the Steppe Region in the Second Half of 18th Century in the Soviet Historiography]. *Vestnik Karagandinskogo universiteta. Seriya Istorii. Filosofii – Bulletin of the Karaganda University. History. Philosophy series*, 4, 47-52. [in Russian].
- 2 Bizhigitova, K. (2013). Religiozno-nravstvennoe sostoianie sibirskikh i semirechenskikh kazakov (vтораia polovina XIX – nachalo XX vv.) [Religious and Moral State of Siberian and Semirechye Cossacks (the second half of the 19th – the early 20th centuries)]. *Vestnik KazNPU imeni Abaia. Seriya Istoricheskie i sotsialno-politicheskie nauki – Bulletin of KazNPU. Historical and socio-political sciences*, 2 [in Russian].
- 3 Satanova, L. (2010). Pravovye osnovy sistemy tsentral'nogo i mestnogo upravleniia irreguliarnymi voiskami Rossiiskoi imperii XVIII veka [Legal Basis of the Central and Local Administration System by Irregular Army of the Russian Empire of the 18th Century]. *Sovremennoe pravo – Contemporary Law*, 4, 167-168 [in Russian].
- 4 Basin, V. (1971). Rossiia i Kazakhskie khanstva v XVI – XVIII vv [Russia and Kazakh Khanates in 16th-18th Centuries] *Alma-Ata*, 274 [in Russian].
- 5 Gribovskii, V. (2015). Granitsa Kazakhskogo khanstva i Rossiiskoi imperii po r. Yaik v 30-80-e gg. XVIII v. (po materialam gosudarstvennogo arkhiva Astrakhanskoi oblasti [The Border between the Kazakh Khanate and the Russian Empire along the Yaik River in 30-80th of the 18th Century (based on the Materials of the State Archive of the Astrakhan Region)]. *Materialy Mezhdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferentsii «Ot Kazakhskogo khanstva k nezavisimomu Kazakhstanu» – Proceedings of International Research and Practical Conference “From Kazakh Khanate to Independent Kazakhstan”*. Astana [in Russian].
- 6 Katanaev, G.E. (1904). Kirgizskii vopros v Sibirskom kazachem voiske [Kirghiz Issue in the Siberian Cossack army]. Omsk [in Russian].
- 7 Sedelnikov, T. (1991). Borba za zemliu v Kirgizskoi stepi. (Kirgizskii zemelnyi vopros i kolonizatsionnaia politika pravitelstva) [Struggling for Land in Kirghiz Steppe (Kirghiz Land Issue and Colonization Policy of the Government)]. *Almaty*, 125 [in Russian].
- 8 Katanaev, G.E. (1893). Khlebopashestvo v Bel-Agachskoi bezvodnoi stepi Altaiskogo gornogo okruga [Arable farming in the Belagach droughty steppe of the Altai mountain district]. Omsk [in Russian].
- 9 Katanaev, G.E. (1918). Ofitserstvo i riadovoe kazachestvo nashe [Our Officers and Ordinary Cossacks]. Omsk [in Russian].
- 10 GAOO [State Archive of Omsk Region]. F. 366., Reg. I. Dd. 264, 281, 289a, 290a, 315, 322 [in Russian].
- 11 Katanayev, G.E. (1898). K vorprosu o tak nazyvaemykh «zemelnykh zakhvatakh» Sibirskogo kazachego voiska [On so-called “land seizures” by the Siberian Cossack army]. Omsk [in Russian].

12 Katanaev, G.E. (1908). *Kratkii istoricheskii obzor sluzhby Sibirskogo kazachego voiska s 1582 po 1908 god* [A Brief Historical Overview of the Siberian Cossack Army Service from 1582 to 1908]. Saint Petersburg: Izdal V. Berezovskij, (Tipografiia i litografiia V.A. Tikhonova), 67 [in Russian].

13 Bekmakhanova, N.E. (1996). *Rossii i Kazakhstan v osvoboditelnom dvizhenii. Posledniaia chetvert XVIII – pervaiia polovina XIX veka* [Russia and Kazakhstan in the liberation movement. The last Quarter of the 18th – the first half of the 19th Century]. Moscow: IRI RAN, 302 [in Russian].

З.Г. Сактаганова¹, Г.М. Байгожина^{1*}, Н.Е. Тутинова²

¹Академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қазақстан,

²Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті, Қазақстан

(E-mail: zauresh63@mail.ru, gulnara_2007@inbox.ru, nurtut86@mail.ru)

1945–1953 жж. аралығындағы ҚазССР-дегі ұлттық саясат

Мақаланың мақсаты Қазақстандағы соғыстан кейінгі алғашқы онжылдықта (1945–1953 жж.) кеңестік ұлттық саясатты зерттеу және талдау, сондай-ақ КОКП ұлттық саясатының қалыптасуының негізгі факторлары мен тенденцияларын анықтау. Қазақстанда соғыстан кейінгі кезеңде буржуазиялық ұлтшылдықпен күрес бойынша партияның әрекеттері белсенді бола бастайды. Партия қоғамдық өмірдің барлық салаларын бақылап отырды, идеялық және саяси тәрбие беру жұмыстарын марксистік-лениндік идеология рухында жүргізді. Ғылыми қайраткерлердің, жазушылардың, өнер қызметкерлерінің негізгі мақсаты партия саясатының оң нәтижелерін көрсету болды, олардың алдына жаңа тұлғаны, кеңестік адамның бейнесін қалыптастыру бойынша міндеттер қойылды. Сонымен қатар, мақалада Қазақстанның қоғамдық өмірінің түрлі салаларындағы орыстандыру үдерісі, сталиндік басшылықтың Қазақстандағы ұлттық саясатты іске асыру жөніндегі қызметі талданған. Республикада жүргізіліп жатқан ұлттық саясатқа байланысты қазақтардың ұлттық өзін-өзі сәйкестендіру дағдарысы басталды, ол кемсітушілік сезімінің немесе кемшілік кешенінің пайда болуынан көрінді. Қазақстан Республикасы Президентінің мұрағаты, Қарағанды облысының Мемлекеттік мұрағаты материалдарының ғылыми айналымға енгізілуі осы зерттеудің жаңалығы болып табылады. Жұмыста КОКП ОК, БК(б)П ОК, Жоғарғы Кеңес және Министрлер Кеңесінің қаулыларына ерекше көңіл бөлінген.

Кілт сөздер: кеңестік ұлттық саясат, ҚазССР, орыстандыру, ұлы державалық шовинизм, ұлтшылдық, идеология.

Kipicne

Кремльде 1945 жылы 24 мамырда әскери қолбасшылардың құрметіне И.В. Сталиннің сөйлеген сөзі мемлекеттің ұлттық саясатты дамытудағы стратегиясы мен тактикасын алдын-ала анықтады. И.В. Сталин өз сөзінде орыс халқын ерекше атап өтті, оның сөзі бойынша орыс халқы «Кеңес Одағының құрамына кіретін барлық ұлттардың ішіндегі жалпы саяси мәні мен шыдамдылығы бар ең көрнекті ұлт...» [1].

Тарихшылар И.В. Сталиннің баяндамасын басқаша түсіндірді. Атап айтқанда, орыс тарихшылары Сталиннің сөзін түсіндірудің бірнеше мысалын келтіреді. Бір адамдар мұндай саясат орыс ұлтшылдығы мен ұлы державалық шовинизмнің даму қаупін тудырғанын, сондай-ақ елдің басқа халықтарының ұлттық дамуына алаңдаушылық тудырғанын айтады [2; 3]. Басқалары бұл сөзді соғыстан кейінгі кезеңдегі ұлттық саясаттағы нұсқауларды өзгертуге бағытталған бағдарламалық құжат ретінде түсіндірілген. [1].

Ағылшын-американдық тарихи мектебі Сталиннің сөзін 1937 жылдан кейін қалыптасқан тактикаға оралу ретінде түсіндіреді, Д.Л. Бранденберг әсіресе кеңес қоғамындағы орыс халқының этникалық артықшылығын атап өтеді. Оның пікірінше И.В. Сталиннің сөзі соғыстан кейінгі алғашқы жылдарда орыс халқының үстемдігі мен тарихи ұлылығына негізделген ұлттық большевиктік бағдарламаны жүзеге асырудың бастауы болды [3; 80].

Өз кезегінде, қазақстандық авторлар Сталиннің сөйлеген сөзі — қуғын-сүргін саясатының жалғасы, «кеңестік жүйе орталығы» тұжырымдамасының қайтарылуы, деспотизм мен еріктілік саясатының күшеюі екенін атап өтті [4; 547].

Израильдік зерттеуші Д. Зисерман-Бродскаяның айтуынша, соғыстан кейінгі кезеңде ұлы орыс шовинизмімен күрес біртіндеп жойылды, ал буржуазиялық ұлтшылдыққа қарсы күрес сол уақытта күшейе түсті. Сонымен бірге, бұрын кеңестік үгіт-насихаттың астарында жасырылған орыстардың үстем жағдайы ресми растау алды. Кеңестік идеологиялық көзқарастарда орыс халқы үстем ұлтқа айналды және басқа ұлттарға үлгі етілді [5; 24].

Украин зерттеушілерінің пікірінше, сөзсіз орыс халқының бір бөлігінде шовинизм мен ұлтшылдықтың көрінісі болды. Әр халықтың өзінің игі ұлттық қасиеттері бар, олар «ең көрнекті ұлт» деп

*Хат-хабарларға арналған автор. Email: gulnara_2007@inbox.ru

аталу құқығына ешқандай әсер етпейді, бұл басқа ұлттар тарапынан жағымсыз сезімдер тудырды. Шынында да, қаналған ұлттың ұлтшылдығы әрқашан империалистік ұлттың шовинизміне жауап, қаналған ұлт билеуші ұлт тарапынан көретін қысымға реакция болып табылады [6; 80].

Зерттеу әдістері мен материалдары

Кеңестік Қазақстанда соғыстан кейінгі кезеңдегі кеңестік ұлттық саясатты зерделеуде жалпы ғылыми (талдау және синтез, индукция және дедукция), сараптамалық бағалау әдісі, статистикалық талдау әдісі, салыстырмалы талдау әдісі, сұхбаттасу және арнайы-тарихи (салыстырмалы-тарихи, тарихи-жүйелік, тарихи-типологиялық) әдістер практикалық құралдар болып табылады.

Авторлар салыстырмалы тарихи әдіс пен сараптамалық бағалау әдісін қолдана отырып, отандық, кеңестік, ресейлік және ағылшын-американдық зерттеушілердің еңбектеріндегі 1945 жылы Сталиннің сөйлеген сөзінің әртүрлі түсіндірмелерін талдап, оларды бір-бірімен салыстырды. Статистикалық талдау әдісі мен салыстырмалы талдау әдісінің көмегімен Қарағанды облысының мысалында қазақ тілді мектептер санының азаю үрдісі анықталды. Тарихи-жүйелік тәсіл зерттелетін мәселелерге кешенді көзқарасты қалыптастыруға мүмкіндік берді. Тарихи-типологиялық әдіс жекелеген көріністердегі заңдылықтарды тануға мүмкіндік жасайды. Сұхбат барысында сталиндік партия басшылығының ұлттық саясаты туралы қаралып отырған кезеңнің куәгерлерінен ақпарат алынды.

Кеңестік ұлттық саясаттың мәні мен тиімділігін түсіну қажеттілігі большевиктер партиясының ұлттық доктринасын, мемлекеттің ұлттық саясатының үрдістері мен бағыттарын құрған құжаттарды зерттеу мен талдауға себеп болды. Мақала жазу кезінде дереккөздер ретінде Ресей әлеуметтік-саяси тарихының Мемлекеттік мұрағаты (РӘСТММ), Қазақстан Республикасы Президентінің мұрағаты, Қазақстан Республикасы Қарағанды облысының Мемлекеттік мұрағаты (ҚР ҚОММ) материалдары пайдаланылды.

Талқылау және нәтижелер

Шетісұлткомы 1944 жылғы 23 тамыздағы «Фар Истерн Сервей» журналының беттерінде шыққан Қазақстан туралы материалдарды БК(б)П ОК хатшысы Н.А. Скворцовқа танысу үшін құпия түрде жіберді. Мақала авторы — О. Латтимор кеңестік Қиыр Шығыс пен Орта Азиядағы ұлттық саясат туралы жазды. О. Латтимор ұлттық азшылықтарға қатысты кеңестік саясаттың сәттілігіне таң қалды. Оның пікірінше, кеңестік әдістің мәні қарапайым. Большевиктер ұлттық азшылықтардың және «артта қалған халықтардың» дамуына кедергі келтіретін заңдарды, олардың дамуына кедергі келтіретін әлеуметтік-экономикалық жағдайларды жойды. Сондай-ақ халықтарға олардың қабілеттеріне сәйкес даму еркіндігі берілді [7; 3].

Одақ шеңберіндегі ұлттық республикалардың теңдігі партияның көптеген бағдарламалық құжаттарында жарияланды. Сонымен қатар республикалардың құқықтық теңдігі ұлттық мәселені шеше алмады. КОКП ұлттық саясаты мәнмәтінінде Қазақстан тарихы қатаң түрде орыс нарративіне бағындырылды, ауызша және жазбаша әдебиеттің көптеген шығармалары реакциялық деп жарияланды. Мысалы, Қазақстан К(б)ПОК 1947 жылғы 21 қаңтардағы «Қазақ ССР Ғылым академиясының Тіл және әдебиет институты жұмысындағы өрескел саяси қателіктер туралы», «Қазақ кеңес әдебиетінің жай-күйі мен дамуы туралы» (1948 ж.) қаулыларында революцияға дейінгі кезеңдегі ұзақ жылдарға қазақ халқының рухани мұрасын зерттеуге тыйым салынды.

А.М. Панкратованың басшылығымен Қазақстан тарихы бойынша «Қазақ ССР тарихы» (1943 ж.) атты ірі еңбегіне ерекше назар аударылды. Кітап сталиндік сыйлығыққа ұсынылды, бірақ авторлар елеулі идеологиялық қателіктер жіберді деп айыпталды. Кеңес тарихшысы А.И. Яковлев шолуында «кітапта тек Ресей империялық мемлекетінің саясатына ғана емес, сонымен бірге орыс халқына да мейірімділік жоқ екенін» атап өтті [3; 39]. Орыс емес халықтардың тарихын әлсіз насихаттау кеңестік қоғамда орысцентризмнің таралуына әсер етті.

Қазақ ССР-інің ірі ақындары, жыршылары, жазушылары, қоғам қайраткерлері мен ғалымдары «буржуазиялық ұлтшылдар» деп жарияланып, саяси қуғынға ұшырады. Олардың арасында О. Қарашев, С. Торайғыров, М. Әуезов, Т. Нұрғазин, Е. Исмаилов, Қ. Сәтпаев және басқа да қазақ зиялыларының өкілдері де болды. Е. Бекмахановтың ісі қолдан жасалған. Сондай-ақ, аспиранттар Е. Бекмаханов, Б. Ишмухамедов, П. Тибекин, З. Пашил, А. Мұхтаров, А. Найгазарин сияқтылар, тарихшы Б. Сүлейменов қудалаулар мен қуғын-сүргіндерге ұшырады. Ірі тарихшы Ә. Марғұланның көзқарастары жалған ғылыми болып жарияланды. Қазақстан Компартиясының ОК 1952 ж. қарашада «идеялық-саяси қателіктері бар кітаптарды алып қою туралы» шешім қабылдады. Коммунистік идео-

логияны көрсетпейтін кітаптар алынып, жойылды [4; 556–557]. Қазақ тарихшысын қудалауды қазақ зиялы қауымының өкілдері Т.Шойынбаев, М. Ақынжанов, Х. Айдарова бастағанын атап өту қажет, олардың қатарында БК(б)ПОК үгіт және насихат басқармасына «қазақтардың зиялы қауым топтары арасындағы тарұлттық үрдістер» туралы хабар-хат жазған бас ЖШҚАБСС үгіт және насихат Басқармасының редактор-аудармашысы С. Аманжолов та болды [8; 32].

1950 жылдың 26 желтоқсанында «Правда» газетінде «Қазақстан тарихы мәселелерін марксистік-лениндік тұрғыданбаяндайық» деген мақала жарық көрген [9]. Онда тарих ғылымындағы «қателіктер» атап көрсетілген. Қазақ ССР К(б)П ОК-де мақаланы талқылау нәтижесінде жоғары оқу орындары кафедраларының қызметін қайта құрудың, қоғамдық ғылымдарды, ең алдымен тарих, әдебиет және тіл білімін оқытудың идеялық деңгейін арттырудың нақты жолдары белгіленді, партия басшылығының пікірінше осы салаларда елеулі қателіктер жіберілді. Қазақстанның тарихы мен мәдениетін жаңа түсіндіру және «қазақ ұлтшылдығына» қарсы идеологиялық күрес басталды.

К(б)П ОК бригадасының пікірінше, идеологиялық жұмыста өрескел идеологиялық қателіктер мен бұрмалаушылықтардан тұратын оқулықтардың мазмұны өте қолайсыз. Кейбір тарихшылар мен әдебиетшілер тарихи тақырыпты дамыта отырып, қазақ халқының өткенін идеализациялап, қазақтардың көшпелі тұрмысын көркейтп, қазақ ауылының ішіндегі таптық күрес сияқты мәселелерді әшке-релеген [10; 18]. Сондай-ақ, Қазақстандағы әлеуметтік-экономикалық қатынастарды зерттеуге арналған тақырыптардың жоқтығы үшін ғылыми-зерттеу жұмыстарының тақырыптары сынға алынды. Қазақтардың өз тәуелсіздігі үшін күресінің тарихына арналған тақырыптар сапасыз деп танылды [10; 19].

Қазақстанның шынайы тарихы қазақтар үшін жабық тақырыпқа айналды. Қазақстандағы зиялы қауым өкілдері, әсіресе қуғын-сүргіннен кейін, мемлекеттің саясатымен келісуге немесе қуғын-сүргінге ұшырауға қалды, өйткені партия ұлттық қозғалысты, ұлттық зиялы қауымның ой еркіндігін, халықтың ұжымдық тарихи жадын және ұлттық өзіндік ерекшелігін жою үшін жаппай террор әдістерін кеңінен қолданды. Тарихшылардың басты міндеттерінің бірі КСРО халықтарының тарихын дамыту болды. Қазақ халқының тарихындағы барлық оң өзгерістер тек орыс халқының прогрессивті рөлімен байланысты болды. Тарихшылар кеңестік патриотизм мен тыйым салынған ұлтшылдықтың «дұрыс» тұжырымдамасын жасауы керек еді.

Күрделі жағдай драматургияда да байқалды. 1946 жылы БК(б)П ОК «Драма театрларының репертуары және оны жақсарту жөніндегі шаралар туралы» қаулы қабылдады, соған сәйкес репертуар қайта қаралып, «идеясыз, көркемдігі төмен пьесалардан» тазартылды. 1949 жылдың өзінде ҚазССР К(б)П ОК «Республиканың театр өнерін одан әрі дамытудың жай-күйі мен міндеттері туралы» қаулысында драматургия саласындағы кемшіліктер ашылып, талқыланды. Партияның басты сыны — тарихи тақырыптағы пьесалар басым болды, кеңестік адамға арналған қойылымдар саны, коммунизм құрылысы және т.б. өте аз. ҚазССР К(б)П ОК киноиндустрия саласында 1946 және 1948 жылдары екі рет республикалық кинофильмдер студиясының мәселелерін қарады, онда фильмдердің идеялық-көркемдік деңгейін арттыру бағыты белгіленді [4; 408].

Қазақ халқының тарихын бұрмалау, әдебиет, драматургия саласындағы сын, «ұлтшылдар» мен «халық жауларын» іздеу идеологиялық, мәдени және білім беру саласындағы орыстандыруға ықпал етті, ана тілін қолданудың төмендеуі байқалды. Балалар мекемелері, мектептер, университеттер орыстандырылды, ал Қазақстанның мемлекеттік мекемелерінде қазақ тілі мүлдем қолданылмады. Қазақ тілін қалалық ортада және еңбек саласында қолдану тарылды. Университеттерде оқыту негізінен орыс тілінде жүргізілді. 1938 ж. БК(б)П ОК ССРО ХКК-нің «Ұлттық республикалар мен облыстардың мектептерінде орыс тілін міндетті түрде оқу туралы» қаулысы қабылданды, соған сәйкес буржуазиялық-ұлтшылдық элементтерге нұқсан келтіруіне байланысты ұлттық республикаларда орыс тілін оқыту қанағаттанарлықсыз болды [11; 53]. Сонымен қатар қазақ тілін оқытуды жақсарту туралы бірде-бір қаулы қабылданған жоқ.

Мұның бәрі қазақтардың көп бөлігі балаларын орыс мектептеріне беруіне себеп болды, өйткені олар бейімделу мәселелерінің алдын алуға тырысты, балаларына жақсы болашақ қалады, сонымен қатар орыс тілін нашар білгендіктен ана тілін білудің болашағын көрмеді.

М.Б.Олкотттың «мансап сатысына көтерілгісі келетін қазақ әлі де орыс тілінде сөйлейтін, орыс сияқты көрінуі және өзін ұстауы керек» деген тұжырымы жоғарыда келтірілген тұжырымдардың дәлелі болып табылады. Оған ассимиляциялану керек емес, бірақ олассимиляцияланған сияқты көрінуі керек. Сонымен қатар, қазақ өзін ұсыну үшін ресейлік бәсекелесінен гөрі көп жұмыс істеуі керек және Мәскеудің басшылығын растайтын ресми идеологияға одан да адал болуға, Мәскеудің мақсат-

тары мен мүдделеріне адалдығын көрсетуге, Қазақстанның даму стратегиясын коммунизмге барар жолдағы шынайы дамудың жалғыз жолы ретінде мақұлдауы керек [12; 8].

Идеология

Соғыстан кейінгі кезеңде К(б)ПОК идеологиялық жұмыс мәселелеріне, ең алдымен коммунистердің саяси дайындық деңгейін арттыруға назарын күшейтті. «Казахстанская правда» газетінің редакторы К.Нефедов БК(б)ПОК хатшысы Г.М. Маленковқа 1945 жылғы 22 маусымда Қазақстан партия ұйымының идеологиялық жұмысындағы қателер туралы хат жазды. Онда басшы құрам қатарындағы қазақ қызметкерлерінің партияның ұлттық саясатын жүзеге асырудағы мәселелері, орыс халқына қарсы соғысқан батырларды ұлықтау арқылы қазақ халқының тарихи рөлін әдейі дәріптеуі, бұл ретте «ұлы орыс халқының» үнсіз рөлі атап өтілді. К. Нефедов М.А. Әбдіқалықованы, Ж.Ш. Шаяхметовті, А. Қойшығұловты, Н.Д. Оңдасыновты, М. Шахшинді «Қазақ ССР тарихына» рецензия жазуда аса мән бермегендігіне және ұлтшылдық көріністерге қарсы күрес жөніндегі жеткіліксіз жұмысында, орыс және қазаққа деген әртүрлі көзқарастарында айыптады. Өз жұмысын республиканың маңызды органдарын көтермелемейтін, бірақ кемітетін қазақ басшылары жеткілікті деңгейде құзыретті емес болып көрінді. Мысалы, ол М.А. Әбдіқалықов туралы «Құдайға шырақ емес, шайтанға көсеу де емес. Ол жай ғана еңбегі мен іскерлік қасиеттері бойынша мұндай жауапты лауазымға лайықты емес» деп жазды [13; 78–85].

БК(б)ПОК насихат басқармасының баяндамасында БК(б)ПОК хатшысы Г.М. Маленковқа 1945 жылғы шілдеде Қазақстанның партия ұйымының идеологиялық және насихат жұмысын тексеру нәтижелері туралы баяндалды. Тарих саласындағы ғылыми жұмыс қорқынышты жағдайда екендігі атап өтілді. Авторлар мен ғалымдар елеулі идеологиялық қателіктер жіберді, атап айтқанда, «Қазақ ССР тарихы» сияқты еңбектерде ұлттық батырлардың рөлін әрлендірді және идеализациялады, тарихи оқиғаларды бағалауда таптық көзқарасты елемей, Қазақстанның Ресей империясына қосылуының прогрессивті рөлін атап өтпеген. Қазақ көркем әдебиетінде де елеулі қателіктер жіберілген. Комиссияның пікірінше, кейбір көркем шығармалар қазақ оқырмандарына орыстарға деген жек көрушілік пен өшпенділік сезімін таратады. Мысал ретінде Сәбит Мұқановтың «Балуан Шолақ» повесі, Мұхтар Әуезовтің «Абай» романы, Ғабиден Мұстафиннің «Шығанақ Берсиев» романы, Мәлік Ғабдулиннің «Менің майдандағы достарым» қолжазбасы келтірілген. Авторлар кеңестік шындыққа қате түсініктеме, орыстарға қарсы насихатты береді, қазақтардың таптық күресін көрсетпейді. Сонымен қатар, насихаттау жұмыстарында, марксизм-ленинизм классиктерінің шығармаларын және көркем әдебиет туындыларын шығаруда қазақ баспасының жұмысында өрескел бұзушылықтар да байқалды. Сондай-ақ ғылыми кадрларды даярлаудың жай-күйі салғырт қаралатыны ерекше атап өтіледі. Комиссия М.А. Әбдіқалықовты идеологиялық жұмыста осындай елеулі бұзушылықтарға жол берді деп айыптағанын атап өткен жөн [14; 139].

1951 жылғы қазанда өткен Қазақстан К(б)ПОК Пленумында «Республиканың партиялық ұйымдарындағы идеологиялық жұмысының жай-күйі мен оны жақсарту шаралары туралы» мәселесі қаралды. Сонымен қатар, еңбекшілерді, әсіресе жұмысшы жастар мен студенттерді социалистік және коммунистік мораль рухында тәрбиелеуде «идеологиялық жұмыстағы кемшіліктерді» еңсеру қажеттілігі туындады [4; 150]. Алайда, барлық ұлттардың өз жерлерінен, мемлекеттік автономия құқығынан, ана тілінде білім алу мүмкіндігінен айырылуына куә болған кезде жастарды интернационализм рухында қалай тәрбиелеуге болады? Өз мәселелеріне жауап таппаған соң, жастар арасында режимге қарсы шығу қалыптасты. Өзін-өзі дамыту және қарым-қатынас жасау үшін үйірмелер мен топтар құрылды. Мәселен, Қарағанды мұғалімдер институтында қазақ әдебиетінің оқытушысы А. Нарешев басқарған «Жас қалам» («Молодое перо») әдеби үйірмесі жұмыс істеді. Үйірме мүшелері поэзиямен әуестенетін студенттер болды. Үйірменің отырыстары қызықты және қызу пікірталас түрінде өтті. «Талқыланған мәселелердің тақырыбы әртүрлі болды: түрлі жанрдағы теориялық сұрақтар, жас авторлардың өлеңдерін, әңгімелерін, очерктерін талқылау. Жазушылар одағының мүшелері Жаппар Өмірбеков, Бүркіт Ысқақов, Махсут Байсейітов, филология ғылымдарының кандидаты Д. Шалабеков, ақындар Д. Мырзахметов, Ж. Баяхметов, Қ. Ыдырысов үйірменің белсенді қатысушылары болды [15; 7]. Партиялық және комсомолдық органдар тәуекел аймағына түскен жастарды қатаң бақылады. Мысалы, Қарағанды қаласында 1951 жылы «Есеп» партиясының қатысушылары (Елін сүйетін ерлер партиясы — Партия граждан любящих Родину) қылмыстық жауапкершілікке тартылды. Топ мүшелеріне КОКП ұлттық саясатын бұрмалағаны, жастар арасында ұлтшылдық рухта ақпарат таратқаны үшін айып тағылды [16; 156].

Қазақ ССР Жоғарғы Сотының 1951 жылғы 15 маусымдағы шешімімен Айтбай Нарешев, Бүркіт Ысқақов, Махмет Теміров, Жәкен Қалиев және Азанбай Мұстахимов РСФСР ҚК-нің 58–10-бабы бойынша 25 жылға сотталды. Рамазан Нарешев 10 жылға, Әділбек Аманқұлов 8 жылға бас бостандығынан айырылды. Осы жазаланған, таңбаланған «халық жауларының» бесеуі — қарағандылықтар. Барлығына ауыр және толығымен негізсіз айып тағылды.

Айтбай Нарешевті 1938–1942 жылдары Қарағанды мұғалімдер институтының қазақ әдебиетінің оқытушысы бола жүріп, студент жастарды ұлтшылдық, Советтерге қарсы рухта тәрбиелеген, қазақ халқының революцияға дейінгі өмірін жоғары бағалаған және алашордашыл ұлтшыл жазушылардың шығармаларын насихаттаған деп айыптайды. Әрине, қылмыстар қолдан жасалған және жасанды түрде жалған болды. 1951 ж. ақпанда А. Нарешев Қарағанды облыстық МҚМ-мен тұтқындалып, тергеу жүріп жатқанда Алматыға жіберіледі. Тергеу ұзаққа созылмады. Ұзақ жалған хаттамалар жазылды. Қазақ ССР МҚМ тергеушісі кінәні мойындаатып, осы хаттамаларға қол қоюды талап етіп, мәжбүрледі. Оларға қол қоюдан бас тартқаны үшін А. Нарешев қорланды. Алайда, ол тергеу барысында да, сот үдерісінде де өзіне тағылған айыпты мойындамады.

Б. Ысқақовты 1951 жылы 18 ақпанда «Лениншіл жас» республикалық жастар газетінің редакциясындағы кабинетінен тікелей алып кетті. Содан кейін оларды «халық жауы» деп бірнеше рет айтқан. Алты ай бойы тергеушілер Б. Ысқақовты ұрып-соғып, қорлаған. Түнгі сауалнамалардың біреуінде ол тергеушінің қағаздарына қол қоя бастады. Мерзімі — 25 жыл. Үкімде «айыпталушы Б. Ысқақов ұлтшыл А.Нарешевтің ықпалына түсіп, кеңеске қарсы ұлтшыл топ ұйымдастырды, оның мақсаты Орта Азия мен Қазақстан республикаларын Кеңес Одағының құрамынан шығару және онда Түркия қамқорлығымен буржуазиялық-ұлтшылдық типтегі мемлекет құру болды. Осы қылмыстық мақсаттарды жүзеге асыру мақсатында ол кеңеске қарсы насихат таратып, тыйым салынған әдебиеттерді сақтады, таратты, «Жас қалам» ұйымына және үйірме мүшелерінің — жас ақын-студенттердің шығармалары жарияланған қолжазба журналына қатысқаны үшін...».

«Тыйым салынған әдебиет» деп А. Нарешевтің ұстаздық қызметінде пайдаланған С. Мұқановтың «XX ғасыр әдебиеті» оқу құралын айтамыз. Осы оқу құралында С. Торайғыров, С. Дөнентаев, О.Қарашев және т.б. шығармаларымен қатар А. Байтұрсынов, М. Жұмабаев, Ж. Аймауытов шығармаларына талдау жасалған. 1920–30 жылдардағы қазақ зиялыларының аталған өкілдеріне Алаш партиясының идеологиясы мен пантюркизмді жақтады деген айып тағылған.

Б. Ысқақов оқушы кезінде Сталин туралы, оның туған күні туралы өлеңдер жазды. Ол 1940-шы жылдардағы көптеген жас жігіттер сияқты Сталинге және оның есімімен байланысты барлық оқиғаларға сенді. Өзі аман қалған елуінші жылдардағы трагедия ондағы осы сенімді жойып, фетиштерден және өзін-өзі алдаудан босатты.

Рамазан Нарешев 1951 жылы 20 қаңтарда кешке оның пәтеріне кірген екі жас жігітпен тұтқындалады. Мүқият іздеуден кейін олар қолжазбалары бар сегіз мұқабаны, фотоальбомдарды, университет дипломын алып кетті, оны түрмеге алып келіп, бір камераға қамап, алты ай ұстады.

Екінші жауап алғаннан кейін, ол «халық жауларының» ешқашан «бірде-бір кітабын» оқымағанын айтқан соң, айдауыл Р. Нарешевті камераға апарар жолда соққыға жықты. Келесі күні тергеуші Н. Қалдыбаев көзбе-көз беттестіру ұйымдастырды: студент Р. Нарешевке ертеде оған 1926 ж. басылған С. Сейфуллиннің «Тар жол, тайғақ кешу» атты сирек кітап-романын оқуға берген танысын әкелді. Студент құпия хабар беруші-сөз тасушы болып шықты. Р. Нарешев өзіне тағылған айыптарға қарсы наразылық білдіріп, наразылық белгісі ретінде тікелей тергеушінің еденінде ұйықтауға жатты, аштық жариялады, бүлік шығарды. Бұл іс барысына әсер еткен болуы керек, Р. Нарешевтің тергеушісі Н. Қалдыбаевты Ефимовке алмастырды.

Ефимовты Р. Нарешевтің басқа да қылмыстық жауапкершілікке тартылғандармен байланысы, сондай-ақ қуғын-сүргінге ұшыраған «буржуазиялық ұлтшылдардың» М. Жұмабаев пен Ж. Аймауытовтың шығармаларын насихаттауға қатыстылығы қызықтырды. Олардың өлеңдерін А. Нарешев білген және оны жасырмаған. Мұны мойындау Қазақ ССР Жоғарғы Кеңесіне 1951 жылғы 15 маусымда шешім шығару үшін және РСФСР ҚК-нің 58–10-бабы 2-бөлігі және 58–11-бөлігі бойынша 8 жылға бас бостандығынан айыру және 5 жылға құқықта жеңіліс табу үшін Р. Нарешевтің соттауына жеткілікті болды. Р. Нарешевке тағы бір айып тағудың қосымша факторы оның үлкен ағасы А. Нарешевке деген көзқарасы болды. Р. Нарешевтің пәтеріне А. Нарешевке серіктес ретінде ақындар Айтбай Хангильдин, Аллажар Теміржанов, Әуезхан Көшімов, әдебиеттанушы-сыншы Кержан Дәукеновжиі жиналатын. Әдебиеттанушы-сыншы К. Дәукенов айтыскер ақындар Доскей Әлімбаевпен, Ілияс Манкинмен, Көшен Елеуовпен тығыз байланыста болды. Қамауға алынғанға дейін бір

жыл үш ай бойы Қазақ мемлекеттік университетінің аспиранты бола тұра, Р. Нарешев қазақтың ауызша халық шығармашылығы бойынша материалдар жинау бойынша республиканың түрлі өңірлерінде болып үлгерді, бірнеше ғылыми мақалалар жазды... Бұл мақалалар мен болашақ диссертацияның екі тарауының қолжазбалары тұтқындау кезінде алынған болатын [15; 1–17].

Жастар Қазақстанның нағыз патриоттары бола отырып, өз халқының құқықсыз жағдайы, оның бостандығы, болашағы туралы ойлана бастады. Олар өз Отанының нағыз патриоттары болды.

Терең сұхбаттасу

Авторлар зерттеліп жатқан мәселе бойынша Қазақстан тұрғындарымен терең сұхбат жүргізді. Қарағанды облысы Бұқар жырау ауданы Ботақара ауылының тұрғыны Максимов Иосиф Михайлович 1930 жылы туған, ұлты — украин. Украинада дүниеге келген. «Мектепте украин тілінде оқыдым. Сол кезде соғыс болуына байланысты оқу үзіліп қалды. Бізді үйден қуып шығарды. Жұмыс істеу қажеттілігіне байланысты аз оқыдым. Бірақ орыс тілінде де оқуға болатын. Балалар жартылай украин тілінде, ал Қазақстанға көшкенде орыс тілінде оқыды. Менің тілімде сөйлеуге ешқандай кедергі болған жоқ, бірақ сөйлейтін адамдар сирек кездесетін. Керісінше, басқа ұлттар мені құрметтеді. Бірақ әрине Қазақстанды өз ұлтына жақын қазақ басқарғаны дұрыс».

Мәселен, Жаңаталап ауылының тұрғыны Шамшырақ Өсербайқызы 05.01.1933 жылы туған, ұлты – қазақ. «Балалық және жастық шағым өте қиын жылдары өтті, мен көп азап көрдім. Ол 17 жасымда тұрмыс құрдым, 1950 жылы ол тек бастауыш сыныпта оқыдым, соның өзінде оны толыққанды мектеп деп айту қиын... Қазақ тілінде оқып, өмір бойы қазақ тілінде сөйледім. Өте қиын уақыт болды... Ауылда тұрған соң ба, бірақ орыстар аз болды, немістер болды. Бірақ біз олармен өте дос болдық. Олар мені әрдайым орысша баба Шура деп атады». Айта кету керек, сұхбат өте эмоционалды өтті, өйткені респондент сол жылдарды еске ала отырып, қатты уайымға салынды, жылай бастады, қан қысымы көтерілді.

Қарағанды қаласының тұрғыны Зубова Нелли Семеновна 1937 ж. Украин КСР-інің Ворошиловград қаласында қызметшілер отбасында дүниеге келген. Отбасымен Қарағанды қаласына 1952 жылдың 2 шілдесінде 15 жасында көшіп келген. «Мен тіл жөнінде не айтқым келді? Ана тілі — адам өз ойын жеткізетін тіл. Сонымен, менің ана тілім бар, әрине, орыс тілі, өйткені мен басқа тілдерді білмеймін. Мен украин тілін білемін, қазір біреуге қажет болған кезде аударамын. Өкінішке орай, қазақ тілін үйренбедім, өйткені біз 9-сыныпқа өткенде көшіп келдік, бізді қазақ тіліндегі сабақтардан босатты, сонымен қатар бәрі орыстардың қазақ тілінде сөйлеуі үшін емес, қазақтардың орыс тілінде сөйлеуі үшін жасалды, сондықтан бұл менің үлкен кемшілігім. Бірақ бұл маған қатты кедергі келтірмеді (жұмыста). Мен қазақтарды орысша бұрмалаған уақытта қынжылатынымын. Мен парторг болғанда, содан кейін жергілікті комитеттің төрағасы болғанда, маған ал профоргта бізде Валя деп сөйлейтінін еститінмін. Қандай Валя? Онда жазылған тегі — Төлеген. Мен ол келе алмайды деп айтамын, жанына барып сұрайтынмын: Валя сенің атың кім? Ол маған жалпы Бақыт деп айтатын, үйдегілер Бақыт деп атайтын. Міне сіздердің профоргтарыңыз — Бақыт деп айтатынымын. Мен бұрмаланған кезде, олар қорқатын кезде шыдай алмайтынмын, бұл орысшылдық па, білмеймін? Мен бұл не екенін білмеймін. Бірақ бұлай істеуге болмайтын. Әпкелерім күлгенде және науқас дұрыс емес сөйлегенде әрдайым оларды жазғыратынмын. Бұл менің ұстанымым. Мен өмір бойы жылы шырайлымын. Менің ең жақын досым — татар, қазақ, корей және т.б. және барлығы әр түрлі ұлттардан. Ұлты мен үшін маңызды емес».

Сұхбат негізінде біз келесі қорытындыға келдік. Иә, орыстандыру саясаты жүргізілді, бірақ ол жүргізу қажеттілігі мен шарттары болған жерде жүргізілді. Сауалнамаға қатысқан барлық респонденттер 1930–1945 ж.т., оқу тілін таңдау мүмкіндіктері болғанын айтты. Ұлттық негізде ешқандай қақтығыстар немесе кемсітулер болған жоқ. Респонденттертең қазақтарды орыс есімдерімен атайтынына аздап наразы екенін атап өтті. Бұл орыстардың қазақ есімдерін айта отырып, тілін «бұзғысы келмегенін» және өздеріне ыңғайлы етіп бұрмалағанын білдіреді. Барлығы бір-біріне көмектесті. Осылайша, орыстандыру зорлық-зомбылықсыз, таза прагматикалық сипатта болды. Жаппай депортациялау, саяси айдалу және орыс тілді халықтың Қазақстанға қоныс аударуы нәтижесінде республикадағы қазақ тілді халықтың үлесі төмендеді. Қалыптасқан этноұлттық жағдайда ҚазССР мекендеген барлық этностық топтар үшін түсінікті тіл қажет болды. Сонымен қатар, тамырлау саясатын жүзеге асыру кезінде ұлттық кадрларды орыс тілінде тез даярлау қажеттілігі туындады.

Қорытынды

Ұлттық саясаттың бағыты — билікті күшейту, ең алдымен саяси себептер және т.б бойынша этникалық азшылықтарға сенімсіздік пен күдік, депортация, жаппай террор, репрессия екені айқын болды. КОКП идеологиясы адамдарды коммунистік адамгершілікке тәрбиелеуге, халықтар арасындағы ынтымақтастықты дамытуға, социализм ісіне берілуге бағытталған.

Осылайша, жарияланған халықтар достығы, интернационализм, қарастырылып отырған кезеңдегі барлық ұлттардың теңдігі іс жүзінде большевиктер «ұлтшыл» және «ұсақ буржуазиялық» элементтерге жатқызылған барлық адамдарға күдік, бейтараптық жағдайында ұлттық наным-сенімдермен күресу арқылы жүзеге асырылды. Буржуазиялық ұлтшылдарға қарсы күрес сылтауымен барлық басқа ойшыл, еркін ойшыл зиялы қауым өкілдері қатал қуғын-сүргінге ұшырады, бұл Қазақстанның барлық гуманитарлық ғылымдарының дамуына теріс әсерін тигізді. Ғалымдар партияның қатаң бақылауында бола отырып, қазіргі режимді мадақтаумен айналысты. Халықтың тарихын жан-жақты және объективті зерттеуге тыйым салынды, ал ұлттық мәселелер туралы кезкелген ескерту аяусыз қудаланды. Қазақстан тарихы мен әдебиеті бойынша ежелгі және революцияға дейінгі еңбектер жойылды, қазақ халқының даму үдерісі өтіп жатты, нәтижесінде қазақ халқының көптеген дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары жоғалды. Сонымен қатар, орталық билік органдарының ұлттық саясаты жергілікті жерлерде қызметі бойынша жоғарылағысы келген және мақұлдауды іздеген «бастамашыл қазақтар» тарапынан да бұрмаланғанын атап өткім келеді.

Біз зерттеулер, мұрағат деректері, терең сұхбат негізінде жалпы Кеңес Одағында да, атап айтқанда Қазақстанда да, орыс тілі мемлекеттік тіл функциясын орындағанын, қазақ тілін іс жүзінде ығыстыра отырып, қоғамдық өмірдің барлық салалары орыстандырылды деген қорытындыға келдік. Осының нәтижесінде Қазақстанда орыс тілді орта қалыптасты. Орыс тілін білу табысты болашақтың басты шарты болды. Басқа ұлттардың тілдік қажеттіліктері еленбеді. Бұл қазақ тілі мәнінің төмендеуіне, қазақ халқының бір бөлігінде ана тілін білмеу және меңгермеу үрдісінің байқалуына әкеп соқты.

Қазақ қоғамында, әсіресе жастар арасында коммунистік насихатқа қарамастан, партияның жүргізіп отырған ұлттық саясатының әділетсіздігі мен қайшылықтары бар екені туралы түсінік болды. Жастар сталиндік тоталитарлық режимді және 1950 жылдардың басында, 1930 жылдардағы қуғын-сүргіннен кейін «ЕСЕП» партиясының құрылуын айыптады, бұл олардың Отанға деген махаббатын және азаматшылдығын көрсетті.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Небезин В. «За русский народ!» Прием в Кремле в честь командующих войсками Красной Армии 24 мая 1945 года [Электронный ресурс] / В. Небезин // Наука и жизнь. — № 5. — Режим доступа: <https://www.nkj.ru/archive/articles/527/>
- 2 Вдовин А.И. Национальный вопрос и национальная политика в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. Мифы и реалии. Ч. 3 / А.И. Вдовин // Представительная власть — XXI век: законодательство, комментарии, проблемы. — 2005. — № 3(63). — С. 2–5.
- 3 Бранденбергер Д.Л. Национал-большевизм. Сталинская массовая культура и формирование русского национального самосознания (1931–1956). — СПб.: ДНК, 2009. — 415 с.
- 4 История Казахстана (с древнейших времен до наших дней): [В 5 т.]. Т. 4 / Ж.Б. Абылхожин, К.С. Алдажуманов, К.Н. Бурханов, А.Т. Капаева, С.Ф. Мажитов. — Алматы: Атамұра, 2009. — 768 с.
- 5 Zisserman-Brodsky D. Constructing ethnopoliitics in the Soviet Union: Samizdat, deprivation, and the rise of ethnic nationalism. — New York: Palgrave Macmillan. — 2003. — 294 б.
- 6 Национальный вопрос в СССР: Документы. — Мюнхен: Сучасність, 1975. — 429 с.
- 7 Архив Президента Республики Казахстан (АП РК). — Ф. 708. — Оп. 9. — Д. 142.
- 8 Казиев С.Ш. Национальная политика в Казахстане (1941–1953 гг.) / С.Ш. Казиев // Ученые записки Орлов. гос. ун-та. — 2015. — № 1 (64). — С. 29–34.
- 9 Шойынбаев Т. / За марксистско-ленинское освещение вопросов истории Казахстана. Т. Шойынбаев, Х. Айдарова, Я. Якунин // Правда. — № 360. — 1950. 26 декабря С. 2, 3.
- 10 АП РК — Ф. 708. — Оп. 9. — Д. 100
- 11 Бугай Н.Ф. Итоги сталинского правления в государственной национальной политике. 1920–1950-е годы / Н.Ф. Бугай // «Белые пятна» российской и мировой истории. — 2013. — № 5, 6. — С. 43–76.
- 12 Olcott M.B. Intellectuals and the development of Nationalism in Kazakhstan. — New York: Colgate University. — 1983. — 77 с.

- 13 Российский государственный архив социально-политической истории (далее РГАСПИ). — Ф. 17. — Оп. 125. — Д.340.
- 14 РГАСПИ. — Ф. 17. — Оп. 125. — Д. 311.
- 15 Государственный архив Карагандинской области (ГАКО). — Ф.1478. — Оп. 1. — Д. 12.
- 16 Кыдыралина Ж.У. Нация и история / Ж.У. Кыдыралина. — Астана: Елорда, 2009. — 304 с.

З.Г. Сактаганова, Г.М. Байгожина, Н.Е. Тутинова

Национальная политика в Казахской ССР в 1945–1953 гг.

Целью статьи являются анализ и изучение национальной политики в Казахстане в первое послевоенное десятилетие (1945–1953 гг.), а также выявление основных факторов и тенденций, под воздействием которых формировалась национальная политика КПСС. В послевоенный период в Казахстане активизируются действия партии по борьбе с буржуазным национализмом. Партия контролировала все сферы общественной жизни, вела работу по идейно-политическому воспитанию в духе марксистско-ленинской идеологии. Основной целью научных деятелей, писателей, работников искусства становится освещение положительных результатов политики партии, задач по формированию новой личности, образа советского человека. Кроме того, авторами проанализированы процесс русификации в различных сферах общественной жизни Казахстана, деятельность сталинского руководства по реализации национальной политики в Казахстане. Ввиду проводимой национальной политики в республике начался кризис национальной самоидентификации казахов, выразившийся в появлении чувства дискриминации или комплекса неполноценности. Новизной данного исследования является введение в научный оборот материалов Архива Президента Республики Казахстан, Государственного архива Карагандинской области. Особое внимание в работе уделено Постановлениям ЦК КПСС, ЦК ВКП (б)К, Верховного Совета и Совета Министров.

Ключевые слова: советская национальная политика, КазССР, русификация, великодержавный шовинизм, национализм, идеология.

Z.G. Saktaganova, G.M. Baigozhina, N.Ye. Tutinova

National policy in Kazakh SSR in 1945–1953

The purpose of this article is to study and analyze the Soviet national policy in Kazakhstan in the first post-war decade (1945–1953), as well as to identify the main factors and trends that influenced the national policy of the Communist Party. In the post-war period, the actions of the party to combat bourgeois nationalism were intensified in Kazakhstan. The party controlled all spheres of public life, carried out work on ideological and political education in the spirit of Marxist-Leninist ideology. The main goal of scientists, writers, and art workers is to highlight the positive results of the party's policy and tasks to form a new personality, an image of a Soviet person. In addition, the authors analyzed the process of russification in various spheres of public life in Kazakhstan, the activities of the Stalinist leadership on the implementation of national policy in Kazakhstan. Due to the ongoing national policy in the republic, a crisis of national self-identification of Kazakhs began, which was expressed in the appearance of a sense of discrimination or an inferiority complex. The novelty of this study is the imposing materials of the Archive of the President of the Republic of Kazakhstan, State Archive of the Karaganda region into scientific circulation. Special attention is paid to the resolutions of the Central Committee of the Communist Party, the Supreme Council and the Council of Ministers.

Keywords: soviet national policy, Kazakh SSR, russification, great-power chauvinism, nationalism, ideology.

References

- 1 Nevezhin, V. (2005). «За russkii narod!» Priem v Kremle v chest komanduiushchikh voiskami Krasnoi Armii 24 maia 1945 goda [«For the Russian people!» Reception in the Kremlin in honor of the commanders of the Red Army troops on May 24, 1945]. nkj.ru. Retrieved from <https://www.nkj.ru/archive/articles/527/> [in Russian].
- 2 Vdovin, A.I. (2005). Natsionalnyi vopros i natsionalnaia politika v gody Velikoi Otechestvennoi voiny 1941–1945 gg. Mify i realii [The national question and national policy during the Great Patriotic War 1941–1945 myths and realities]. Predstavitelnaia vlast – XXI vek: zakonodatelstvo, kommentarii, problemy – Representative power-the XXI century: legislation, comments, problems, 3(63), 2–5 [in Russian].

- 3 Brandenberger, D.L. (2009). *Natsional-bolshevizm. Stalinskaia massovaia kultura i formirovanie russkogo natsionalnogo samosoznaniia (1931–1956)* [National Bolshevism. Stalin's mass culture and the formation of Russian national identity (1931-1956)]. Saint-Petersburg: DNK [in Russian].
- 4 *Istoriia Kazakhstana (s drevneishikh vremen do nashikh dnei)*. (2009). [V piati tomakh] / T. 5. [The history of Kazakhstan (from ancient times to the present day). In 5 volumes / Vol. 4.]. Almaty: Atamura [in Russian].
- 5 Zisserman-Brodsky, D. (2003). *Constructing ethnopolitics in the Soviet Union: Samizdat, deprivation, and the rise of ethnic nationalism*. New York: Palgrave Macmillan.
- 6 *Natsionalnyi vopros v SSSR: Dokumenty*. (1975) [The national question in the USSR: Documents]. Miunkhen: Suchasnist [in Russian].
- 7 *Arkhiv Prezidenta Respubliki Kazakhstan (AP RK)*. F. 708. Op. 9. D.142 [in Russian].
- 8 Kaziev, S.Sh. (2015). *Natsionalnaia politika v Kazakhstane (1941–1953 gg.)* [National policy in Kazakhstan (1941-1953)]. *Uchenye zapiski Orlovskogo gosudarstvennogo universiteta – Scientific notes of the Orel State University*, 1 (64), 29–34 [in Russian].
- 9 Shoiynbaev, T., Aidarova, Kh., & Yakunin, Ya. (1950). *Za marksistsko-leninskoe osveshchenie voprosov istorii Kazakhstana* [For Marxist-Leninist coverage of the history of Kazakhstan]. *Pravda – The Truth* [in Russian].
- 10 *AP RK*. F. 708. Op. 9. D.100 [in Russian].
- 11 Bugai, N.F. (2013). *Itogi stalinskogo pravleniia v gosudarstvennoi natsionalnoi politike. 1920–1950-e gody* [The results of Stalin's rule in the state national policy. 1920s–1950s]. «Belye piatna» rossiiskoi i mirovoi istorii – "White spots" of Russian and world history, 5,6, 43–76 [in Russian].
- 12 Olcott, M.B. (1983). *Intellectuals and the development of Nationalism in Kazakhstan*. New York: Colgate University.
- 13 *RGASPI*. F. 17. Op. 125. D. 340 [in Russian].
- 14 *RGASPI*. F. 17. Op. 125. D. 311 [in Russian].
- 15 *Gosudarstvennyi arkhiv Karagandinskoi oblasti (GAKO)*. F.1478. Op. 1. D. 12 [in Russian].
- 16 Kydyralina, Zh.U. (2009). *Natsiia i istoriia* [Nation and history]. Astana: Elorda [in Russian].

Z.G. Saktaganova¹, Zh.K. Abdugarimova^{1*}, A.A. Salnikova²

¹*Karagandy University of the name of academician E.A. Buketov, Kazakhstan*

²*Institute of International Relations, Kazan Federal University, Russia*

(E-mail: zauresh63@mail.ru, zhanara1307@mail.ru, asalniko@mail.ru)

Soviet childhood: homelessness and neglect of children in Central Kazakhstan during the Great Patriotic War (1941–1945)

The article addresses children's everyday life during the Great Patriotic War on the example of homelessness, neglect, child delinquency in Central Kazakhstan. The number of children without parental care has increased significantly compared to the pre-war period. However, there were frequent cases of neglect, crime among children living in families. The state took upon itself all the care of Soviet children and a certain transformation took place in society in relation to war orphans. Despite all the measures taken, homelessness, neglect and, as a result, juvenile delinquency were a serious problem. The issues of homelessness and neglect of children in Kazakhstan during the war years are poorly studied today. The authors for the first time designated the regional aspect of the problem of child homelessness and neglect. Documents from the Archive of the President of the Republic of Kazakhstan, the Central State Archives of the Republic of Kazakhstan, as well as the State Archives of the Karaganda region are being introduced into scientific circulation. The article presents the general picture on the issue of homelessness and neglect of children in Kazakhstan by regions, as well as the work of children's receivers of the NKVD and measures to combat these phenomena. Despite the fact that the state and society was doing colossal work with the negative consequences of the war for children, the problem remained relevant and required large material and labor costs, more thorough work in matters of upbringing, education and organization of children's leisure.

Keywords: children, Soviet childhood, homelessness, neglect, juvenile delinquency, The Great Patriotic War, orphanages, Central Kazakhstan.

Introduction

Children, as the most vulnerable part of society, react most sharply to any negative changes. Homelessness, neglect, juvenile delinquency, as social phenomena, have always existed, but they are exacerbated precisely in difficult periods of history for the state, such as revolutions, wars, epidemics. Homeless children were considered as the children completely cut off from their family, without a permanent place of residence and occupation, or neglected children with weakened care by their parents or persons replacing them (lack of upbringing influence, control over pastime, connections, behavior).

During the Great Patriotic War, the number of homeless and neglected children throughout the USSR increased. Researcher of the military and post-war history of children's everyday life V.M. Korenyuk identifies three reasons for the appearance of homeless and neglected children during the war years: death of relatives in the war and rear, evacuation and loss of contact with parents and relatives, flight of children from orphanages, boarding schools, factory training schools, tinkering schools [1; 152]. The fate of millions of Soviet children during the war, especially in the occupied territories, was crippled [2]. Orphanhood and war for children in the theater of war were practically identical. A large number of studies by Russian authors, historians and sociologists, lawyers, psychologists, teachers are devoted to the problems of orphanhood, which show how difficult the situation of orphans was during the Great Patriotic War [3]. Modern Kazakhstan historiography partly concerns this issue, but there are no special works in this direction yet. The works of Z.G. Saktaganova, G.B. Sugirulimova, S.D. Shaimukhanova, K.K. Dzhumagalieva, and other researchers are devoted to the problems of homelessness in the 1920s and 1940s [4].

Experimental

The historical-comparative method was used as a fundamental research method, which makes it possible to compare the dynamics of the increase in the number of homeless and neglected children, both in the Kazakh Soviet Socialist Republic (SSR), and in Central Kazakhstan in particular. Using the method of analysis, the reasons for such a sharp increase in the number of street and neglected children during the war

*Corresponding author email: zhanara1307@mail.ru

years, as well as the increased child crime were identified. In addition, other special-historical research methods were used: historical-systemic, historical-typological, historical-genetic and others.

Results and Discussion

The problems of homelessness and neglect of children also took place in those territories where there were no hostilities. According to a study by the Soviet author A.M. Sinitsyn: "In Kazakhstan, in 1943, 29 350 homeless and neglected children were detained. In 1944, this figure increased significantly. Of the total number of detained street children in Kazakhstan in 1943–1944, 81 % did not have parents" [5; 293]. Researcher M.S. Zinich writes that in the Kazakh SSR, as in a number of other regions of the USSR, they did not fight the problems of homelessness, neglect and hooliganism among children. In 1943, 27,850 street children were detained in Kazakhstan, 19,470 children in the Chelyabinsk region, and in the Molotov region the number of homeless children increased by one and a half times compared to 1942. The author notes that according to the results of the check in the above regions and republics, the commissions for the placement of children left without parents were actually inactive [6; 180]. In the Karaganda region, 797 children were detained in the first half of 1943, of which 470 were homeless, 327 were neglected [7; 451- 452].

Along with homelessness, neglect of children was a serious problem. L.M. Bliznyuchenko, President of the Public Association of Orphans of the Great Patriotic War of the Republic of Kazakhstan, says that war orphans are children with a difficult childhood: there was no father, the mother was at work all the time, and the kids were just growing up, they had to help the family and at works. They had no childhood at all [8]. In fact, war orphans are neglected children, due to objective circumstances, who did not have constant control and guardianship by adults.

According to the materials of the reports of the People's Commissariat of Education, in the first third of 1941, in a number of schools of the Kazakh SSR, educational work was unsatisfactory, cases of criminal offenses and anti-moral behavior (theft, hooliganism, sexual promiscuity) increased among children. Many parents placed all responsibility for their children's upbringing on the school. As noted in the Resolution of the Central Committee of the Communist Party (Bolsheviks) of Kazakhstan, issued in January, 1941 «On educational work among children and on measures to combat child crime, neglect» sides of a number of party and Soviet organizations. The judicial bodies, the prosecutor's office and the police did not sufficiently fight against child homelessness and neglect, did not use all the rights granted to them to liquidate criminal groups and the possibility of their appearance. Progress in the 1st quarter was 77.8 %, 37463 people dropped out from schools in the republic, including 18,950 people for an unjustifiable reason (in total, in the 1941–1945 academic years in the Kazakh SSR, there were 1,142,618 students) [9; 49]. This was the situation in the republic before the start of the war. However, during the years of the Great Patriotic War, the problems of homelessness, neglect, child criminality increased many times, since there were much more social, material, psychological, and other problems in society. Evacuated children from orphanages, boarding schools, as well as families of special settlers began to arrive in the republic. Besides, in families where the head of the family went to the front, and the mothers were forced to spend most of their time in production or agriculture, the children were left to themselves, their upbringing was mainly carried out by state institutions. In addition to the lack of upbringing, there were serious material difficulties in the families of the front-line soldiers. Although some assistance was received from the state, in fact, these measures were not enough to maintain normal living conditions for the family. Thus, according to the children's rooms of the police, a significant number of detained children engaged in begging, petty theft and petty trade are the children of front-line soldiers, whose families, due to the lack of assistance from the relevant organizations, could not create the necessary living conditions for the children. For example, L. Navalenova is a 12-year-old girl and the daughter of a front-line soldier who has been at the front for 3 years, sold ¼ liter of milk and ½ kg of sausage on the street. The girl's mother, who has three children, due to the latter's illness, as well as the lack of clothes and shoes, was unable to work, and therefore became a donor and instructed her daughter to sell her donor rations in order to buy bread for the children. The girl Navalenova, who was in the 5th grade, left school. Another example, Viktor Anikin, a 3rd grade student, whom his mother sent to begging, since, working as a cleaner in the same school, she received 90 rubles in salary and was not able to feed three children. Anikina's husband was at the front, the family did not receive any help [10; 24].

In the certificate "On the state of child homelessness, neglect, crime and the work of children's institutions in the Kazakh SSR" for 1944, there is information that the materials at the disposal of the NKVD of the Kazakh SSR indicate a significant increase in child homelessness, neglect and crime in the republic. In 1944,

the militia seized 35, 488 homeless and neglected children from the street, including 27, 289 by the territorial militia and 8199 by the railway militia [10; 23].

Table 1 presents information on the seizure of street and neglected children in 1944 in the context of the regions of Kazakhstan.

Table 1

State of child homelessness, neglect, crime in the Kazakh SSR in 1944

№	Region	Children arrested in 1944			
		1 quarter	2 quarter	3 quarter	4 quarter
1	Alma-Ata	1437	2031	1461	1429
2	Akmola	116	125	203	236
3	Aktobe	276	524	324	158
4	East Kazakhstan	440	778	662	510
5	Guryevsk	167	237	536	399
6	Dzhambul	445	772	568	525
7	West Kazakhstan	122	301	168	182
8	Karaganda	270	466	417	582
9	Kyzyl-Orda	384	589	487	859
10	Pavlodar	217	615	635	330
11	Semipalatinsk	610	610	278	444
12	North Kazakhstan	168	420	272	344
13	Kostanay	98	205	281	250
14	South Kazakhstan	400	432	402	648
15	Taldy-Kurgan	-	-	214	230
16	Department of the Railway Mainline of the Turkestan-Siberian railway	1510	1743	1934	1488
17	Department of the Railway Mainline of the Karaganda railway	372	434	368	350
Total		7032	10282	9210	8964

The table is compiled on the materials of the Archives of the President of the Republic of Kazakhstan F.708. I.8. C. 1345. 23 P.

In the second and third quarters, the number of children detained on the streets was increasing in almost all regions. This was due to the fact that with the arrival of warmth, children began to run away from orphanages, foster families. Someone in search of parents, relatives, someone was looking for better living conditions, wandered, begged, some joined criminal gangs, were engaged in theft, robbery. Also, a significant increase in children taken from the street in the second half of the year, according to the materials of the reports, is noted mainly at the expense of children of special settlers in a number of regions: Alma-Ata, Kostanay, Kyzyl-Orda, North Kazakhstan, Aktobe, and others. Only from one Aktobe region, out of the number of children delivered to the reception center during 1944, 1,378 children turned out to be: Chechens — 526, Romanians — 68, Germans — 98, Moldovans — 30. According to the Alma-Ata children's reception center, out of 376 children delivered in October 1944, 115 people — Chechens and Ingush. The largest number of children detained and taken to the reception centers was in Alma-Ata, Aktobe, Kyzyl-Orda, Kostanay, Dzhambul and Semipalatinsk regions. In total, 14,732 people entered the children's reception centers of the NKVD of the Kazakh SSR in 1944. A survey of children admitted to the reception centers and a subsequent checkup revealed that the main reasons for the homelessness of these children were: loss and death of parents — 8011 cases (71 %); lack of supervision by relatives, especially by working single mothers — 1284 cases (11 %); material insecurity of relatives, most of whom are families of front-line soldiers — 1907 cases (17 %) [10; 23].

A large influx of detained children fell on reception centers, which were located near the railway line and at junction stations. The materials of the reports of the NKVD Directorate of the regions contain information that in the North Kazakhstan, Kostanay, Akmola and other regions, there were still a significant number of unsettled children and adolescents who did not have relatives or who for various reasons lost contact with their families. Most of these children lived in villages, did not study anywhere, did not work, were

engaged in begging and theft. It was not possible to assign them to orphanages due to their overload, and the opening of new houses through the People's Commissariat for Education was too delayed [10; 23].

In the first half of 1944 in the Karaganda region, according to the report of the UNKVD inspector, junior police lieutenant Shchegolikhina, 470 homeless and 327 neglected children were detained, 63 children from among the street were sent to the children's reception centers of the NKVD, 407 were employed, 227 of the neglected were returned to their parents. In the second half of the year, 293 street children and 45 neglected children were detained. Of the street children, 122 were sent to the children's reception centers by the NKVD distributors, 181 were employed, and 45 of the neglected were returned to their parents. In the first half of the year, 265 children were from the families of workers, 35 were from the families of employees, 5 were from the families of collective farmers, and 23 were not identified. In the second half of the year, 25 children were from families of workers, 9 — from families of employees, 6 — from families of collective farmers, 5 — not identified. As a result of an inspection by the police, a fine was imposed on 59 parents who allowed their children to be neglected. 16 children were taken to court for criminal prosecution. Since the Karaganda region is an industrial region, there were accordingly a large number of workers, and as the figures from the report show children from working families more often than others were detained by the police [14; 12].

For five months of 1945 in the Kazakh SSR, the NKVD bodies, together with the executive committees, seized 13,916 street and neglected children in cities, railway stations and rural areas, 4510 of them were transferred to children's reception centers, 4,510 people were sent to orphanages, 2,403 people were sent to labor colonies — 409, to hospitals — 509, to agriculture — 104, to the railway — 28, to a factory training school — 231, employed — 156, transferred to parents — 407. In total, in the first quarter of 1945, 3200 people were admitted to orphanages, both existing and newly opened. In the first quarter of 1945, 1,715 children left orphanages, 424 of them were employed or sent for training, 595 were transferred to their parents, 105 were adopted or taken on foster care. As of May 1, 1945, there were 179 orphanages in the republic with a contingent of 27,330 people [10; 8].

Along with the growth of homelessness and neglect in the republic, there was an irreducible level of child crime. The number of crimes committed by minors in the USSR in 1942 in comparison with 1941 increased by 61 %, in 1943 — by 180.6 %, in 1944 — by 192.3 % [12; 17]. On June 1, 1943, the Resolution of the Council of People's Commissars and the Central Committee of the Supreme Party (bolsheviks) No. 174a “On the implementation of the resolution of the Council of People's Commissars of the Central Committee of the Communist Party (bolsheviks) to combat homelessness and neglect among children” was issued, which noted an increase in crime among minors and, that in comparison with 1942, it has grown in the republic by more than two times. A particularly high crime rate was among children of the Karaganda, South Kazakhstan, Alma-Ata, and Dzhambul regions. A commission was created to combat child crime, as well as plunderers of food in children's institutions [12, 40].

In the Karaganda region, detained street children were accommodated in the orphanages of the People's Commissariat of Education: in the villages of Kompaneisky and Maikuduk, in two orphanages of the Osakarovka district, in the Karkaralinsky district and deaf children — in a boarding school for the deaf in the village of Novaya Tikhonovka, in the children's reception center of the People's Commissariat of Internal Affairs in the village of Maikuduk educational colony of the NKVD in the village of Shokai, Telmansky district. In 1944, 80 juvenile criminals were brought to criminal responsibility in the region, of whom 28 were students, which was 35 % of the total number of those involved. Minors were prosecuted for the following crimes: robbery — 18 people, including 15 students; theft — 39 people, including 10 students; bodily injuries — 12 people; rape — 4 people, including students. The presence of criminals among students, according to official conclusions, was explained by the fact that the bodies of the People's Commissariat for Education did not carry out the necessary educational work with students, did not organize the correct and cultural leisure activities with the latter [13; 1–8].

The most widespread types of crimes were skilled, simple and pocket theft. Among the minors brought to criminal responsibility, the most typical were hooliganism, rape, theft. For example, pupils of the 6th grade, school № 8 in Karaganda — Glushko V.P. born in 1929; Palkin N.S. born in 1929, a member of the Komsomol, who worked at the Parkhomenko plant; Vefetin A.P. born in 1929, a student of the shoe workshop of Kazpromsoyuz, together with Ivotskin N.I. born in 1927, who did not work anywhere, conspired to rape a 5th grade student Mishanina Elizaveta Vasilievna; they went to see her off at night, led her into the mine subsidence No. 18, where they committed violence. Both of them were brought to criminal responsibility. In the city of Petropavlovsk, 4 schoolchildren, headed by a citizen Korotkova Y. Ya. born in 1930,

agreed to commit an apartment burglary along Kommunisticheskaya Street No. 108. The group was decomposed, theft prevented. In the city of Alma-Ata, Lvova G.F. and her adult daughter, taking advantage of the lack of parental supervision, organized a gang of children and youth, which in a short period of time committed more than 20 burglaries in the city. The stolen things were brought to Lvova's apartment, then sold in the markets. With the proceeds of money, Lvova arranged for the gang members at home, on Kalinin Street, house No. 70, group drinking parties, accompanied by debauchery, in which 14 people took part [10; 25].

Since childhood criminality during the war years acquired a wider scale, the number of convicted children and adolescents held in labor colonies increased, and from 1943, labor educational colonies began to be created for homeless and neglected children and adolescents detained in minor crimes (petty theft, hooliganism). The detention of children engaged in vagrancy, begging, hooliganism, juvenile criminals was entrusted to the police. Since 1943, children's reception centers and labor colonies from the jurisdiction of the Gulag were transferred to the NKVD.

As noted by E.F. Krinko, analyzing the offenses committed during the war years, notes that most of the crimes had mercenary motives, among them theft, robbery prevailed, the number of rapes and manifestations of hooliganism increased significantly. On the contrary, the students did not take part in premeditated murders, infliction of grievous bodily harm; cases of speculation were rare due to lack of access to material goods [14; 28].

In 1944 in the USSR, minors committed 64 640 crimes, including 61 robbery and murder, 581 murders, 3166 robberies and 54774 thefts. Children and adolescents mostly committed theft — 84.7 % of the total number of crimes [6; 180–181].

In 1944, 80 juvenile criminals were prosecuted in the Karaganda region, of whom 28 were students, which was 35 % of the total number of those involved. Minors were prosecuted for the following crimes: robbery — 18 people, including 15 students; theft — 39 people, including 10 students; bodily injuries — 12 people; rape — 4 people, including students [13; 1–8].

Since child homelessness is directly related to orphanages, their role was paramount for the prevention of child crime (living conditions of children, moral and psychological climate, educational work). There were facts of mass escapes from orphanages. More than 100 children, who fled from orphanages of the republic, were admitted to the reception centers every month. In total, in 1944, 1820 children who fled from orphanages and, Factory and Workshop School entered the receivers. On October 1, 1945, 496 children fled from orphanages and 459 children died. The highest mortality rate occurred in the first quarter of 1945, since at that time malnourished children entered orphanages, and the orphanages did not have enough food to restore the health of the children [15; 147–148]. The main reasons for escaping from orphanages were: poor living conditions, rude attitude towards children, unwillingness to study, attraction to the street, leaving to visit relatives in the liberated regions.

Children under 15, detained by the police on the street were sent to reception centers, where the status of the child was determined within two weeks, and if it was not possible to return the child to their parents or legal guardians, from there they were assigned depending on their age. Children under 14 were sent to orphanages, and over 14 years old, according to the resolution of the Council of the People's Commissariat of the USSR No. 697 of 06/26/1943 “On the employment of adolescents over 14 years old — inmates of orphanages, labor colonies of the NKVD of the USSR and children left without parents” — to hire children from orphanages, reception centers, without parents over 14 years old (send to vocational, railway schools and schools of Factory and Workshop School, as well as to industrial enterprises) [12; 4-13]. So, juvenile criminals were sent to colonies of the NKVD or labor educational colonies.

As noted by the researcher A.A. Slavko, despite the measures taken to expand the number of closed-type labor colonies for minors, they were overcrowded, which slowed down the pace of the fight against child homelessness, neglect and crime. In this regard, in the middle of 1943, a new type of colonies was created — labor educational colonies for homeless and neglected children [16; 46].

In 1943, due to the accumulation of a significant number of homeless and neglected children, the NKVD bodies of the Kazakh SSR were forced to open in the Karaganda region on the basis of the premises of the former correctional labor colony for adults, the Shokai labor educational colony for keeping 250 children. However, the Shokai labor educational colony, where there were no necessary conditions for organizing industrial training of pupils, in August, 1945, was eliminated. The inmates of this labor colony were sent to other colonies. When checking the state of work in organized labor educational colonies, serious shortcomings were found, both in the organization of consumer services and in industrial training of pupils [17; 156].

Not only children from the “street” were sent to children's colonies or labor educational colonies, but also children from orphanages, who regularly violated discipline, were noticed in hooliganism, theft, etc. According to the Order of the People's Commissariat of Enlightenment of the KSSR No. 3218 dated 01/13/1945, in order to streamline the sending of children from orphanages to labor educational colonies of the NKVD, it was required a special regime: the director of the orphanage shall issue a personal file for each of these pupils and send them to the Regional Department of Public Education. From there to the head of the NKVD Directorate. Upon receipt of the order from the head of the NKVD Directorate, the head of the Regional Department of Public Education will hand over to the director of the orphanage, who must send the pupil to a labor educational colony. Do not allow such children to flee from orphanages. Put on proper clothes for the season and provide food for the entire journey [18; 1].

On 01.01.1945, there were 15 children's reception centers of the NKVD on the territory of Kazakhstan, of which 14 were deployed in regional centers and one was located at the junction railway station Arys. For 1944 14,732 children and adolescents were admitted to the reception centers of the NKVD of the Kazakh SSR [10; 27].

When interviewing children admitted to reception centers, it was found that the main reasons for their homelessness and neglect were the material insecurity of the families of military personnel and single mothers, due to the lack of assistance from local organizations; the death of parents at the front and in the front line; loss of parents during evacuation and for other reasons; escapes from orphanages, factory and workshop schools, vocational schools, as well as from places of employment due to poor living conditions and the lack of serious educational work with children and adolescents. In the last months of 1944, there was a large influx of homeless and neglected children from among the special settlers (Chechens, Ingush, Germans, Karachais, etc.). Many children from the countryside were engaged in vagrancy, because local enterprises and collective farms did not employ these children.

The conditions of the stay of children, even temporary, in the reception centers of the NKVD did not always meet the requirements. For example, a survey of the children's reception center of the NKVD in the village of Maykuduk on 03/01/1945 showed the following: the children's reception center was designed for 20 people, consisted of one common room, where children spend the day — playing, eating, studying, and 3 bedrooms (2 boys and 1 girl). The temperature in the children's centers was low, the children are sitting near the stove. The walls in 2 rooms were damp, which can be a source of colds, the beds are placed along the walls. The provision of linen and bedding is insufficient, children sleep on mattresses without sheets. There is no isolation ward for sick children. Medical care was provided by a nurse who calls the doctor if necessary. There are enough medicines, except for the dressing material [19; 3]. In reception centers, children were fed 4 times a day. Here is a sample menu for one day: breakfast — stewed cabbage with tea, lunch — borsch with pork, mashed potatoes with butter, afternoon tea — tea with white bread, dinner — porridge, tea [19; 190].

On January 23, 1942, the Council of People's Commissars of the USSR adopted the Resolution “On the Arrangement of Children Left without Parents”, which stated that the most important state matter was the placement of children left without parents, and the implementation of measures to prevent child homelessness. According to this Decree, it was ordered to ensure the identification of all street children and place them in reception centers [20; 103].

The most obvious way of the state's struggle against homelessness was the definition of children in children's institutions — preschool-type orphanages (3–7 years old), school-type children's homes (7–14 years old), in the hostels of Crafts schools, Factory and Workshop school, Railway schools (from 14 years old), in collective and state farms (from the age of 14). This concerned children who were left without parents or legal guardians, or in the event of their abandonment of parental rights or guardianship.

For children living in orphanages, it was compulsory to undergo labor training. The People's Commissariat of Education and the departments of public education obliged to achieve full coverage of orphans, neglected children and children of the Red Army in orphanages who could not provide supervision for children; to cover all inmates of orphanages with school and labor training, to achieve high academic performance and industrial work; to provide children in orphanages with the mastery of a particular specialty. Instruct the State Planning Committee of the Kazakh SSR to include in the plan for the supply of equipment and raw materials for educational workshops of orphanages [21; 144]. One of the types of struggle against homelessness and neglect was the introduction of adolescents to work by mastering a profession. For this purpose, inmates of orphanages were trained in workshops to obtain a working specialty or in subsidiary plots to master an agricultural specialty. Unfortunately, problems arose with labor training in the training and

production workshops, not all pupils were covered by it, due to the lack of materials, as well as labor instructors [22; 24].

After graduating from schools, teenagers from children's institutions went to production or to work in the countryside. People's Commissariats, People's Communal Services and all industrial enterprises were obliged to provide the necessary conditions for the former inmates of orphanages working in their system [21; 144]. Since many adolescents, due to their age, physical development, could not always fulfill the duties assigned to us, and often, due to a lack of understanding of the seriousness of the issue, they simply could not go to work, disrupt the work process, etc., after which, were punished for violation of labor discipline, and during the war years, it was a serious crime. As a protest, or finding an alternative way to solve problems, especially having already had experience of living on the street, they could return there and begin to lead the old way of life — vagrancy, begging, hooliganism, joining criminal groups, etc.

Unfortunately, children who officially had a place of residence, parents or guardians, were also not spared by the influence of the street. Children, who were detained on the street by the police and engaged in begging, illegal trade on the street, caught stealing, etc., were neglected. The reasons for this behavior were associated with material problems in the family, lack of parental control. Unfortunately, a large percentage of neglected children were children from families of front-line soldiers. The situation in such families was rather gloomy: fathers on duty went to war to defend their homeland, mothers were forced to work for two to provide for themselves and their children, but often this was not enough to simply feed their children. Someone lacked the qualifications for higher earnings, someone lacked health, and, in general, the situation in the country was such that there was practically no opportunity in families to fully engage in raising children. Responsibility was largely assigned to government agencies, which, in turn, also experienced an acute shortage of qualified personnel. Komsomol and pioneer organizations, called upon to engage in the patriotic education of young people, also experienced difficulties with personnel selection, as well as with premises for organizing circle work, etc. Despite the fact that the state showed increased care for the children of the front-line soldiers, in fact the children of the front-line soldiers were the most socially vulnerable children during the war years. The researchers emphasized that during the war years in the USSR 273 million rubles were collected for children of front-line soldiers, a significant amount of shoes, clothes, linen, food. The number of children who used the services of various types of health institutions increased from 1.5 million in 1943 to 3.6 million in 1945 [14; 26]. In the Decrees of the People's Commissariat for Education, the People's Commissariat for Health, in official reports, the information that the children of front-line soldiers should be given the greatest attention, in comparison with children of other groups of the population, runs like a red thread. Children of front-line soldiers were among the first to go to pioneer camps, receive coupons for free additional meals in canteens, and were the first to receive medical care. However, in reality, such measures turned out to be insufficient to ensure normal living conditions for the children of front-line soldiers. In the reports of the NKVD, we find information that homeless and neglected children very often came from families whose fathers served in the ranks of the Red Army.

One of the means of combating neglect, albeit ineffective, was the organization of health campaigns during the holidays, visits of children to sanatoriums, and paramilitary camps. Although during the war years, especially in its first years, there were difficulties, of a financial, personnel, organizational nature, nevertheless, the state showed concern for its young citizens [22]. In the memorandum of the Karaganda city department of public education for July 26, 1943 "On raising children, combating homelessness, neglect and recreational activities among children" On June 1943, on the upbringing of children, the fight against neglect and recreational activities among children of the Karaganda regional council, the executive committee of the Karaganda city council, in the corresponding direction of this decision, carried out the following: 27 outposts were organized in the city at schools with a coverage of 3092 children; 27 playgrounds were organized at schools with coverage of 2,600 children; a pioneer camp (on Kapykhta) was organized with the calculation of 1600 students in three turns, mostly miners' children; a children's sanatorium was organized (at Kokpekti) with a calculation in three turns with a pass for 350 children; 650 students were employed in various industries during the vacation time; a children's room was organized in the city at the 3rd police station (Mikhailovka village); throughout the city, by the efforts of teachers with the involvement of social activists, a preliminary census of children subject to general education in the 1943–1944 school year was carried out.

In the city of Balkhash, as in Karaganda, measures were taken to combat homelessness and neglect among children. As of October 19, 1943, workshops (knitting, toy, shoe, tinsmiths) worked throughout the summer at secondary and incomplete secondary schools, where 60 students worked. The agricultural work was attended by students from three schools of the city in the amount of 250 people. It worked out

9,900 man-days, earned 40,800 rubles, 31 pairs of shoes, 160 meters of silk. The following work was done on health campaigns: the number of outposts in the city was 4, with coverage of 506 people, pioneer camps and recreation areas covered 500 people. But, unfortunately, a children's room has not yet been opened at the police department — a receiver, although funds in the amount of up to 40,000 rubles were allocated, the room had already been found, but the city police were not engaged in repairs or equipment of this room, and street children spent the night everywhere: on stairs, in garbage pits, etc. [23; 34].

Conclusion

Homelessness and neglect of children during the Great Patriotic War became a serious problem for the state and society. Existing before the war, these problems have intensified many times over. Childhood crime became even more widespread as a result of the neglect of children and constant material shortages. Children were literally forced to lead a criminal lifestyle, to join criminal gangs because of everyday problems, hunger, lack of attention from loved ones, educators, and public organizations. The most sad fact was that in many cases, the children of the Red Army, the children of those who defended their homeland on the battlefields, giving their lives, remained unsettled in society. It cannot be categorically said that the state did not take any measures to improve the lives of children left without parents, but these measures were, most often, insufficient.

References

- 1 Коренюк В.М. Повседневная жизнь детей военного и послевоенного времени (по материалам Молотовской области): дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / В.М. Коренюк. — Пермь, 2017. — 295 с.
- 2 Война глазами детей. Свидетельства очевидцев. — М.: Вече, 2011. — 384 с.
- 3 Сальникова А.А. Российское детство в XX веке: история, теория и практика исследования / А.А. Сальникова. — Казань: Казан. гос. ун-т им. В.И. Ульянова-Ленина, 2007. — 256 с.
- 4 Сактаганова З.Г. Влияние голода на рост числа беспризорных детей в Акмолинской губернии в 1920-е гг. / З.Г. Сактаганова, Г.Б. Карсакова // Вестн. Казах. нац. ун-та. Сер. ист. — 2017. — № 3 (86). — С. 4–10.
- 5 Сеницын А.М. Всенародная помощь фронту. О патриотических движениях советского народа в годы Великой Отечественной войны. 1941–1945 гг. / А.М. Сеницын. — М.: Воен. изд-во, 1985. — 319 с.
- 6 Зинич М.С. Повседневная жизнь народа в годы Великой Отечественной войны / М.С. Зинич. — М. — СПб., 2019. — 349 с.
- 7 Государственный архив Карагандинской области (далее — ГАКО). — Ф. 567. — Оп. 1. — Д.11.
- 8 Свиг С. Дети войны / С. Свиг // Индустриальная Караганда. — 2015. — 19 апр. — № 65.
- 9 Центральный государственный архив Республики Казахстан (далее — ЦГА РК). — Ф. 1692. — Оп.1. — Д.624.
- 10 АП РК. — Ф.708. — Оп. 8. — Д. 1345.
- 11 Емелин С.М. Органы внутренних дел в борьбе с детской беспризорностью и безнадзорностью в годы Великой Отечественной войны (1941–1945) / С.М. Емелин // Вестн. экон. безопасности. — 2010. — № 5. — С. 17–24.
- 12 ЦГА РК. — Ф. 1692. — Оп.1. — Д. 756.
- 13 ГАКО. — Ф.205. — Оп.1. — Д. 2711.
- 14 Кринко Е.Ф. Детство военных лет (1941–1945 гг.): проблемы и перспективы изучения / Е.Ф. Кринко // Вестн. Адыг. гос. ун-та. — 2006. — № 4. — С. 25–31.
- 15 АП РК. — Ф. 708. — Оп. 9. — Д. 1400.
- 16 Славко А.А. Исправительно-трудовые учреждения для несовершеннолетних нарушителей в Советской России 1917–1952 годов / А.А. Славко. — Тверь: Твер. гос. ун-т, 2009. — 64 с.
- 17 Российский государственный архив социально-политической истории. — Ф. 17. — Оп. 122. — Д. 103.
- 18 ЦГА РК. — Ф. 1692. — Оп. 1. — Д. 953.
- 19 ГАКО. — Ф. 664. — Оп. 1. — Д. 36.
- 20 Жиромская В.Б. Российские дети в конце XIX–начале XXI в.: историко-демографические очерки / В.Б. Жиромская, Н.А. Араловец; Ин-т. Рос. истории Российской академии наук; Научный совет Российской академии наук по исторической демографии и исторической географии. — М.: Ин-т Рос. истории РАН; Центр гуманитарных инициатив, 2018. — 223 с.
- 21 АП РК. — Ф. 708. — Оп.5/1. — Д. 688.
- 22 Сактаганова З.Г. Повседневность детей Карагандинской области в годы Великой Отечественной войны: оздоровительные кампании в период летних и зимних каникул / З.Г. Сактаганова, Ж.К. Абдукаримова // Вест. Евразий. нац. ун-та им. Л.Н. Гумилева. Сер. Исторические науки. Философия. Религиоведение. — 2021. — № 2. — С. 63–78.
- 23 ГАКО. — Ф. 664 — Оп. 1. — Д. 27.

З.Г. Сактаганова, Ж.К. Абдукаримова, А.А. Сальникова

Кеңестік балалық шақ: Ұлы Отан соғысы жылдарындағы Орталық Қазақстандағы балалардың панасыздығы мен қараусыз қалуы (1941–1945 жж.)

Мақалада Орталық Қазақстандағы панасыз, қадағалаусыз қалған балалардың құқық бұзушылықтары мысалында Ұлы Отан соғысы кезіндегі балалардың күнделікті өмірі зерттелген. Осы тарихи кезеңде ата-анасының қамқорлығынсыз қалған балалардың саны соғысқа дейінгі кезеңмен салыстырғанда едәуір өскен болатын. Бірақ, отбасыларымен бірге тұратын балалардың арасында да қадағалаусыздық пен қылмыс жағдайлары жиі кездесіп тұрған. Мемлекет кеңес балаларына байланысты барлық қамқорлықты өз мойнына алды, ал соғыс жетімдеріне қатысты қоғамда айқын бір өзгерістер болды. Алайда барлық жасалынып отырған шараларға қарамастан, панасыздық, қадағалаусыздық және балалар арасындағы құқық бұзушылық мәселелері маңызды болып қала берді. Соғыс жылдарындағы Қазақстанда балалардың панасыз қалу мен қараусыз қалу мәселелері аз зерттелген. Мақаланың авторлары балалар панасыздығы мен қараусыз қалу мәселесінің аймақтық аспектісіне бірінші рет жүгініп отыр. Қазақстан Республикасы Президентінің мұрағатынан, ҚР Орталық мемлекеттік мұрағатынан және Қарағанды облысының Мемлекеттік мұрағатынан алынған құжаттарды ғылыми айналымға енгізілуде. Мақалада Қазақстан облыстары бойынша балалардың панасыз қалуы мен қараусыз қалуы мәселелерінің жалпы сұрақтары мен НКВД балаларды уақытша жайғастыра тұратын мекемелердің жұмысы қарастырылған. Мемлекет пен қоғамның балалар үшін соғыстың теріс салдарымен жүргізген орасан зор жұмыстарына қарамастан, мәселе өзекті болып қала берді және үлкен материалдық және еңбек шығындарын талап етті.

Кілт сөздер: балалар, кеңестік балалық шақ, панасыздық, қараусыз қалу, жасөспірімдер арасындағы құқық бұзушылық, Ұлы Отан соғысы, балалар үйлері, Орталық Қазақстан.

З.Г. Сактаганова, Ж.К. Абдукаримова, А.А. Сальникова

Советское детство: беспризорность и безнадзорность детей Центрального Казахстана в годы Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.)

В статье рассмотрены детские повседневные практики в годы Великой Отечественной войны на примере беспризорности, безнадзорности, детской преступности в Центральном Казахстане. Число детей, оставшихся без попечения родителей, значительно возросло, по сравнению с довоенным временем. Но не редки были случаи безнадзорности, преступности и среди детей, проживающих в семьях. Государство брало на себя всю заботу о советских детях, а в обществе произошла определенная трансформация в отношении детей-сирот войны. Но, несмотря на все предпринимаемые меры, беспризорность, безнадзорность и, как следствие, детская преступность были серьезной проблемой. Вопросы беспризорности и безнадзорности детей в Казахстане в годы войны на сегодняшний день мало изучены. Авторы данной статьи впервые обращаются к региональному аспекту проблемы детской беспризорности и безнадзорности. В научный оборот вводятся документы Архива Президента Республики Казахстан, Центрального государственного архива Республики Казахстан, а также Государственного архива Карагандинской области. Авторами дана общая картина по вопросу беспризорности и безнадзорности детей в Казахстане по областям, а также показана работа детских приемников НКВД и меры борьбы с данными явлениями. Несмотря на то, что государством и обществом проделывалась колоссальная работа с негативными последствиями войны для детей, все же проблема оставалась актуальной и требовала больших материальных и трудовых затрат, более тщательной работы в вопросах воспитания, образования и организации досуга детей.

Ключевые слова: дети, советское детство, беспризорность, безнадзорность, детская преступность, Великая Отечественная война, детские дома, Центральный Казахстан.

References

- 1 Koreniuk, V.M. (2017). Povsednevnaia zhizn detei voennogo i poslevoennogo vremeni (po materialam Molotovskoi oblasti) [Everyday life of children of the war and post-war times (based on materials from the Molotov region)]. Candidate's thesis. Perm [in Russian].
- 2 (2011). Voina glazami detei. Svidetelstva ochevidtsev [War through the eyes of children. Eyewitness accounts]. Moscow: Veche [in Russian].

- 3 Salnikova, A.A. (2007). Rossiiskoe detstvo v XX veke: istoriia, teoriia i praktika issledovaniia [Russian childhood in the XX century: history, theory and practice of research]. Kazan: Kazan State University named after V.I. Ulyanov-Lenin [in Russian].
- 4 Saktaganova, Z.G. & Karsakova, G.B. (2017). Vliianie goloda na rost chisla besprizornykh detei v Akmolinskoii gubernii v 1920-e gg. [The impact of hunger on the growth of the number of street children in Akmola province in the 1920s.]. Vestnik Kazakhskogo natsionalnogo universiteta. Seriia istoricheskaiia — Bulletin of KazNU. Historical series, 3 (86), 4-10 [in Russian].
- 5 Simitsyn, A.M., (1985). Vsenarodnaia pomoshch frontu. O patrioticheskikh dvizheniiakh sovetskogo naroda v gody Velikoi Otechestvennoi voiny. 1941–1945 gg. [National assistance to the front. On the patriotic movements of the Soviet people during the Great Patriotic War. 1941-1945]. Moscow; Saint Petersburg Voennoe izdatelstvo [in Russian].
- 6 Zinich, M.S., (2019). Povsednevnaia zhizn naroda v gody Velikoi Otechestvennoi voiny [Everyday life of the people during the Great Patriotic War]. M.: SPb [in Russian].
- 7 State archive of the Karaganda region (furtherSAKR). F. 567. Op. 1. D. 11. [in Russian].
- 8 Shvich, S. (2015). Deti voiny [Children of War]. Industrialnaia Karaganda — Industrial Karaganda, 65 [in Russian].
- 9 Central State Archives of the Republic of Kazakhstan (further CSA RK). F.1692. Op. 1. D. 624 [in Russian].
- 10 Archive of the President of the Republic of Kazakhstan (further AP RK). F.708. Op. 8. D. 1345 [in Russian].
- 11 Emelin, S.M. (2010). Organy vnutrennikh del v borbe s detskoii besprizornostiu i beznadzornostiu v gody Velikoi Otechestvennoi voiny (1941–1945) [The internal affairs bodies in the fight against child homelessness and neglect during the Great Patriotic War (1941-1945)]. Vestnik ekonomicheskoi bezopasnosti — Economic Security Bulletin, 5, 17-24 [in Russian].
- 12 CSA RK. F. 1692. Op.1. D. 756 [in Russian].
- 13 SAKR. F.205. Op.1. D. 2711 [in Russian].
- 14 Krinko, E.F. (2006). Detstvo voennykh let (1941–1945 gg.): problemy i perspektivy izucheniia [Childhood of the war years (1941-1945): problems and prospects of study]. Vestnik Adygeiskogo gosudarstvennogo universiteta — Bulletin of the Adyghe State University, 4, 25–31 [in Russian].
- 15 AP RK. F. 708. Op. 9. D. 1400 [in Russian].
- 16 Slavko, A.A. (2009). Ispravitelno-trudovye uchrezhdeniia dlia nesovershennoletnikh narushitelei v Sovetskoii Rossii 1917–1952 godov [Orreptional labor institutions for juvenile offenders in Soviet Russia 1917-1952]. Tver: Tverskoi gosudarstvennyi universitet [in Russian].
- 17 Russian State Archive of Social and Political History. F. 17. Op. 122. D. 103 [in Russian].
- 18 CSA RK. F. 1692. Op. 1. D. 953 [in Russian].
- 19 SAKR. F. 664. Op. 1. D. 36 [in Russian].
- 20 Zhiromskaya, V.B. (2018). Rossiiskie deti v kontse XIX–nachale XXI v.: istoriko-demograficheskie ocherki [Russian children in the late XIX–early XXI century: historical and demographic essays] / Zhiromskaya, V.B. & Aralovets, N.A. Institut rossiyskoi istorii Rossiiskoi akademii nauk; Nauchnyi sovet Rossiiskoi akademii nauk po istoricheskoi demografii i istoricheskoi geografii [Institute of Russian History, Russian Academy of Sciences; Scientific Council of the Russian Academy of Sciences for Historical Demography and Historical Geography]. Moscow: Institut Rossiiskoi istorii RAN; Tsentr gumanitarnykh initsiativ [in Russian].
- 21 APRK. F. 708. Op. 5/1. D. 9. [in Russian].
- 22 Saktaganova, Z.G. & Abdukarimova, Zh.K. (2021). Povsednevnost detei Karagandinskoi oblasti v gody Velikoi Otechestvennoi voiny: ozdorovitelnye kampanii v period letnikh i zimnikh kanikul [The daily routine of children of the Karaganda region during the Great Patriotic War: health campaigns during the summer and winter holidays]. Vestnik Yevraziiskogo natsionalnogo universiteta imeni L.N. Gumilyova – Bulletin of the L. N. Gumilyov Eurasian National University, 2, 63-78 [in Russian].
- 23 SAKR. F. 664. Op. 1. D. 27 [in Russian].

Z.G. Saktaganova*

*Center of Ethnocultural, Historical – Anthropological Research,
Karagandy University of the name of academician E.A. Buketov, Kazakhstan
(E-mail: zauresh63@mail.ru)*

To the question about the stages of political repression in Kazakhstan in the 1920s-1980s

Repressions in Kazakhstan during the Soviet period were carried out in stages, corresponding to the main directions of the socio-economic and national policies of the party and state. The purpose of the article is to analyze the repressive policy in the Soviet period. The publication proposes the author's version of the main stages of massive repression in Kazakhstan. They did not affect individuals but entire categories of the population according to the corresponding intellectual, social and property qualification or ethnicity. A general description of each of the stages is given, the features of the repressive policy in the XX century in Kazakhstan are highlighted. The author examines the consequences, rehabilitation problems, victims rehabilitation stages of political repression in Kazakhstan.

Keywords: Soviet history, history of Kazakhstan in the XX century, political repression, stages of political repression, rehabilitation problems.

Introduction

The formation of a totalitarian system in the Soviet state was accompanied by political repressions, which were systematic, planned, and massive; they were unprecedented in scale, number of repressed, and coverage of all social categories and population groups. Totalitarianism in the Soviet country not only impinged on the actions and behavior of its citizens, it also restricted the freedom of thought of the Soviet man. Describing totalitarianism, the British publicist George Orwell wrote: «Totalitarianism has infringed on freedom of thought in a way that has never been imagined before...they dictate what must be thought; they create an ideology that must be accepted by the individual, they seek to control his or her emotions and impose on him or her a pattern of behavior... The totalitarian state necessarily tries to control the thoughts and feelings of its subjects, at least, as effectively as it controls their actions...» [1; 245]. It was the control over the actions, over the freedom of thought, over the feelings of “homo soveticus” that became the main task of the repressive mechanism of the Soviet state.

Punitive measures used by state organs in the USSR were applied primarily to create a society ruled by the system on the basis of fear. Action (or inaction) was in no way commensurate with the degree of punishment. All of this together contributed to the creation of a “new” controlled society, which was governed by punitive measures. Repression in the Soviet state was the main method of struggle for power, which led to the physical destruction not only of real but also of potential (or perceived) rivals and opponents. Social strata and social groups, which resisted or demonstrated disagreement with the authorities, or were capable of such a manifestation, were punished or eliminated. In addition, the repressive policy made it possible to relocate large masses of people to sparsely populated regions of the country without additional capital investments by expanding the system of corrective-labor camps and using freely available labor to solve major social and economic problems. For example, large-scale industrial construction, the development of new territories, and the provision of labor resources for sparsely populated areas of the country [2; 510].

Experimental

During the study the following methods were used: scientific general logical methods of research, such as analysis and synthesis, analogy, generalization, systematic approach, methods of empirical research, i.e. comparison and description, methods of theoretical knowledge, namely, formalization, abstraction, etc. Special historical methods were applied. In particular, historical-systemic and problem-chronological methods

*Corresponding author email: zauresh63@mail.ru

llowed to formulate the author's version of the stages of repressions in Kazakhstan. Comparative-historical method was used in comparing and contrasting the general and the particular stages of repressive policy, etc.

The source base of the article is mainly represented by three main types of written historical sources of the Soviet period. They are legislative (normative-legal) acts, clerical documentation, and statistical materials. The complex of sources used in this article was taken from published documentary collections, in particular, "Political Repressions in Kazakhstan in 1937–1938. Collection of Documents" (Almaty, 1998); "Presidium of the CPSU Central Committee. 1954–1964. Draft Minutes of Meetings. Verbatim records. Resolutions" (Moscow, 2006) and others. The article also uses documentary material from archival fonds of Kazakhstan and the Russian Federation: for example, from the Archive of the President of Kazakhstan, Fond 708 — Central Committee of the Communist Party of Kazakhstan, Fond 141 — Kazakh Territorial Committee of the VKP(b) (The All-Union Communist Party of Bolsheviks). Documents from the State Archive of Karaganda Region were also used (Fonds 1p and 205). Materials from the Fund 9401 — Ministry of Internal Affairs of the USSR (1934–1960) of the GARF (State Archives of the Russian Federation) were used as well. In our opinion, these archival sources allowed to argue and detail the author's concepts about the stages of repressive policy in the Kazakh SSR with factual material.

Results and Discussion

In Soviet historiography, repression was one of the most taboo subjects: in the scientific and public field, it was impossible even to mention the name of a repressed political figure, a representative of culture, science, etc. After the collapse of the Soviet Union, the subject of repression and the repressive policies of the Soviet state became one of the most popular subjects both in journalism and historical scholarship: thousands of articles, hundreds of monographs, dissertations and documentaries were published, both in foreign and Russian historiography. Foreign historiography includes fundamental works of leading Sovietologists (R. Conquest, N. Werth, M. Malia, V.N. Zemskov, N.F. Bugai, etc.). It is represented by major research centers. The study of political repressions is one of the aspects of the study of the Soviet state and Soviet society in them.

Various aspects of repressions are being developed in Kazakhstan. They are activity and destiny of national intelligentsia (M.K. Kozybayev, K.N. Nurpeisov, M.K. Koigeldiyev and others); repressions against sharia and peasantry, implementation and consequences of forced collectivization (T.O. Omarbekov, Zh.B. Abylkhodzhin and others). The camp systems of GULAG and GUPVI were studied by D.A. Shaimukhanov, B.O. Zhangutin, T.K. Allaniyazov, S.D. Dilmanov, N.O. Dulatbekov and others. Kazakhstan historiography of deportations was actively developed by works of K.S. Aldazhumanov, G. Kim, G.V. Kan, M.P. Laiger and others.

Today the problems of repressions are being developed by historians I.M. Kozybayev, A.S. Zhanbosynova, A.S. Musagaliyeva and others. However, there is still a gap in a number of subjects in this research field. The Kazakhstani specifics of the mechanism and scale of repressions and their consequences are insufficiently studied. Regional aspects of repressions remain underdeveloped. The Stalinist system of mass informing, as well as the role and place of informing as a social and psychological phenomenon, which significantly influenced the scale of repressions, are not investigated. Most historians are not interested in the «ordinary» person and his or her fate in the system of mass repression. As a rule, the objects of study were representatives of national elite or well-known individuals. There are few/no works about the heads of Kazakhstan's punitive agencies and their role in the creation of the repressive machine in the KazSSR. The first studies on the daily history of repression and terror have just begun to appear. In modern national historiography, the data on the Kazakhstani segment of the GULAG camp system has not been analyzed and generalized. In particular, the number of GULAG camps in Kazakhstan is still not specified. This is only an insignificant part of not / underdeveloped sections of a large problematic.

The process of the gradual declassification of archival documents "fascinates" researchers, stimulating them again and again to address this interesting, but still not fully studied topic. In spite of the fact that this topic is well-developed, the authors rarely address the stages of repressive policy, in general, for the entire Soviet period; in this article the author aims to offer her own variant of the statement of the problem.

In analyzing repressive policies during the Soviet period, we distinguish nine main stages of large-scale repression in Kazakhstan. They had a mass character and affected not individuals, but entire categories of the population according to their respective intellectual, social, property, or ethnic backgrounds.

The 1st stage is repressions carried out from the first days of the Bolshevik seizure of power, from October 1917 to the mid-1920s, in relation to national intelligentsia associated with the activities of national

parties (“Alash”, “Shura-i-Islami” and others) and the governments of national autonomies (“Alash-Orda”, “Turkeستاني Mukhtoriyat”). This list of names is headed up by A. Bukeikhanov, A. Baitursynov, M. Dulatov, H. Dosmukhamedov, Zh. Dosmukhamedov, S. Lapin and others. It was during this period that the authorities managed to isolate or distance themselves from the Kazakh society and deprive of influence the most educated, politically mature and active part of the Kazakh society, the elite of the national intelligentsia. The mechanism of this “socio-political ostracism” had the same algorithm for all representatives of the national elite who were subjected to repression. Initially, representatives of the national intelligentsia were “squeezed out” of the government, and they were forced to go into the sphere of culture — education, science: teaching at universities, working in newspapers and magazines, scientific work in research institutes, etc. After a couple of years, the authorities realized that the change in the sphere of national intelligentsia (from political to cultural) did not affect the way of thinking, the freedom of thought. The next step of isolation, «squeezing out” from the social environment, was taken — house arrest, exile, imprisonment. By the mid-1920s, the old national intelligentsia, which had the most significant influence on the minds and sentiments of Kazakh society in the first quarter of the XX century, was out of it.

The 2nd stage is the repression of the Communist Party and Soviet elite, i.e. the “old” Bolsheviks who established the Soviet power in Kazakhstan and the Communists of the “younger generation”, the representatives of the “new wave” of Soviet national intelligentsia who were in opposition to the first secretary of the Kazkrai committee of the VKP(b), F.I. Goloshchekin during his “Little October” from the mid-1920 to early 1930s. This stage of repressions included persecution and arrests of S. Seyfullin, T. Ryskulov, S. Sadvokasov, S. Khodzhanov, S. Mendeshev and others. The above-mentioned representatives of Kazakh Soviet intelligentsia tried to prevent, stop the implementation of socialist transformations in Kazakhstan by the methods of F.I. Goloshchekin. They foresaw the results of these Bolshevik measures and warned of the catastrophe, which could break out in the Kazakh steppe, if the specifics and features of the traditional nomadic economy of the Kazakhs were not taken into account. Opposition of this group of national party-soviet elite to the first party leader of the region, F.I. Goloshchekin, caused both him and the central authorities not only irritation, but also a desire to eliminate it, which was carried out, in fact, by the middle of the 1930s. The result of the repressions were exiles, arrests, and imprisonment.

The 3rd stage is the repression in relation to the prosperous peasantry (first of all the Kazakh Bais) during the period of total collectivization and forced sedentarization in the late 1920s — early 1930s. This phase of repressions, when the struggle for the liquidation of the kulaks and baists as a class started, allowed the authorities to implement the “great breakthrough”, “breaking the back” of the peasantry by destroying the strongest, most economic and thus the most influential part of the agrarian population. The prosperous representatives of aul and villages of Kazakhstan were the most influential opposition to the authorities in agrarian sector during forceful collectivization when there was “Asharshylyk” catastrophe which the representatives of the Kazakh Soviet elite (T. Ryskulov, S. Sadvokasov, S. Khodzhanov and others) warned about, when about 2 million Kazakhs died of hunger and diseases. The entire power of the Soviet repressive machine was aimed at their extermination. The scale of this “class onslaught” allowed to conclude that the state already had a powerful and effective repressive apparatus. A number of researchers characterize this stage as “Bolshevik social class genocide” [3; 52–53]. It is no coincidence that exactly during this period, in 1930, the first GULAG camps appeared in Kazakhstan. A significant mass of their prisoners were peasants.

The 4th stage is the repressions of engineers and workers at industrial enterprises on charges of “sabotage and subversion” in the 1930s (the “Ridder case”, the “Balkhash case”, etc.). At this stage, under the labels “Japanese-German agents”, “counter-revolutionary organizations”, “Trotskyists”, “rightists”, “nationalists and other spy gangs”, the repression was carried out against independently thinking representatives of the technical intelligentsia, engineers and workers. As a justification for this stage of repressions, the People's Commissar of Internal Affairs of Kazakhstan L. Zalin in his speech, in June, 1937, emphasized: “... the main line of subversive work is political, economic and military espionage, subversive sabotage in our industry, in our transport, in our agriculture, in our cattle breeding and preparation for terror... We, especially the Chekists, have the task of uncovering and crushing to the end all that remains undiscovered of Japanese-German agents, all kinds of fascist, Trotskyist, right-wing, counter-revolutionary, nationalist organizations...” [4; 111–112]. The same pretext was used to purge the technical intelligentsia. Representatives of the managerial staff of the largest constructions and enterprises of Kazakhstan were subjected to “cases of sabotage” (Y.I. Mikhailenko, P.P. Spiridonov, A.I. Kelmanson, M.G. Grolman, P.K. Poddubny, N.M. Prasolov and many others). The result of the repressions of this stage was arrests, imprisonment, and executions by shooting.

The 5th stage is “The Great Terror”, the repressions of 1937–1938 as the peak and logical conclusion of all previous waves of repression — the physical destruction of all those who were in any opposition to the government or accidentally fell under the “pressure” of the repressive mechanism. At this stage, all those who had fallen under repression during the previous stages, but remained alive, were repressed a second time, but now with the “entencing to be shot” article.

The forerunner of mass shootings during the repressions of 1937–1938 was a closed letter of the Central Committee of the CPSU(b) to all party organizations dated July 29, 1936, that brought to the extreme, to the absurd demand to reveal and eradicate existing shortcomings «in terms of vigilance and inability to recognize the enemy”. In order to implement the tasks of this letter in Kazakhstan, in the same year, the Kraikom made a decision “to mercilessly expose all enemy nests of fascists, Trotskyite-Zinovievites, spies, scouts, saboteurs, Alashorda members and other nationalist elements”, and “work on exposing the enemies and their accomplices must be conducted daily by all party organizations and every communist “in any area and in any situation” [5; 502–503]. In carrying out their task of “mercilessly uncovering enemies' nests,” jealous Communist officials put people under the pressure of the repressive machine. They (people) were labeled, for example, as members of a “counter-revolutionary group”. When considering the activity of this “counterrevolutionary nationalist group” at the construction of the Karaganda state district power station at the meeting of the bureau of the Karaganda city committee of the All-Union Communist Party (of bolsheviks) in 1937, it was fixed that the task of the group was “to spread counterrevolutionary agitation against the Soviet power by holding closed evening meetings, where anti-Soviet speeches were delivered and counterrevolutionary nationalist songs were sung”, the latter charge — singing “counterrevolutionary nationalist songs” was considered serious grounds for exclusion from the party and referral of the case to investigative bodies [6; 27–28].

During the repressions of 1937–1938 first the entire staff (more than 80–100 %) of the senior officials of the republican, regional, city and district party and Soviet bodies and NKVD bodies were arrested, then shot.

The 6th stage is the repressions in the 1930s — the late 1940s connected with the deportation of the peoples to Kazakhstan (the Koreans, the Poles, the Germans, the Chechens, the Ingush, the Crimean Tatars, the Meskhetian Turks, etc.). The forced deportations of peoples at this stage were unprecedented even on the scale of the USSR. Hundreds of thousands of people were evicted from their areas of residence within 24 hours on indiscriminate charges. Tens of thousands of them died during the deportation.

According to the United State Political Administration, 55,441 people died in Kazakhstani special settlements just in 1932–1933. In 1933 on the territory of Northern Kazakhstan, the number of repressed citizens who died was 19 times more than that of born. While in South Kazakhstan the number of the repressed dead was 13 times more than that of born [7; 20]. Russian researcher N.F. Bugai notes that the situation was no less difficult in the 1940s, when the flow of immigrants — victims of political repression to the territory of Kazakhstan — was endless. The number of those killed during deportations, the period of difficult adaptation in the most difficult conditions of the cold Kazakhstani climate, is known very approximately.

The 7th stage is the repressions in the post-war decade from the mid-1940s to the mid-1950s against all segments of the population — prisoners of war, peasants, workers, intelligentsia, etc., associated with the tightening of the Stalinist regime in the post-war decade. In the post-war period, a system of special gulag camps for political prisoners “with a strict regime for keeping especially dangerous state criminals” was created in the USSR, with stricter conditions of detention. The GULAG flourished, although it seemed that the period of the “Great Terror” was in the past, but the repressions continued. In 1953, the GULAG held about 2.5 million prisoners, there were 2.75 million special settlers in exile [8; 8].

Among the prominent representatives of the national intelligentsia, who fell under the Stalinist post-war repressions, the names of Ye. Bekmakhanov, B. Suleimenov, K. Mukhamedkhanov, B. Ismailov, M. Auevov, K. Satpayev and others can be mentioned.

The post-war situation, the researchers note, has changed the content of sentences, capital punishment by the judiciary is used less frequently than in the 1930s, and sentences with long terms of imprisonment are passed. Based on the materials from the State Archives of the East Kazakhstan region, historian A.S. Zhanbosynova states that 41 % of those repressed in the post-war decade were sentenced to 10 years in prison, 31 % — to 5 years, 22 % — to 8 years, 3 % — to 25 years, 2 % — to 15 years and 1 % — to 12 years in prison. The largest group of the repressed for political reasons (91 %) was accused of anti-Soviet propaganda and counterrevolutionary propaganda: in the post-war period everyone who, in the opinion of the authorities,

could carry a threat to the state system by talking or acting [9; 29–30]. Since 1948, repeated arrests and convictions have been carried out, which demonstrates a new circle of repressive policies.

The 8th stage is the repressions from the mid-1950s to the mid-1980s in relation to all “dissidents” — representatives of the creative intelligentsia, scientists, the party-Soviet elite, and other social strata. The death of I.V. Stalin and the “Khrushchev thaw” somewhat changed the policy towards some liberalization. At this stage, the methods of repression were somewhat “softened”: instead of executions there were imprisonment, compulsory treatment in psychiatric clinics, expulsion from the USSR, etc. However, the system did not fundamentally change: dissent, opposition and freedom of expression were still taboo.

The 9th stage is the repressions in the second half of the 1980s, when the most striking fragment of the repressive policy in the period of “glasnost and perestroika” was the repression of the participants of the events of December, 1986. The Soviet repressive machine, like the merciless Moloch, grinded the fates and lives of those who protested against the system. During the December, 1986 events in Kazakhstan, more than 2.5 people were injured during the “Blizzard” operation of the Ministry of Internal Affairs (they were taken to a medical institution, hospitalized, injured, etc.). The power structures detained about 8.5 thousand people, 103 of them were convicted, more than 800 people were expelled from the Komsomol, according to some data about 270 students were expelled from the republic's universities [10], according to others — more than 300 students were expelled [11; 94].

Much has been said and written about the events of December, 1986. However, today there are still many unclear / unspecified moments. The December, 1986 events were of an all-Kazakhstani character. The events of December, the 17th and 18th in one way or another echoed in all 16 regions of the republic, including in Karaganda. According to official data, 288 young people took part in the events in the city of Karaganda: 182 university students, 73 students of technical schools and colleges and 33 workers [12; 141–142; 13; 144]. The general results of the consequences of the December demonstrations of the Kazakhs in Karaganda are as follows: 66 students who took part in the events were expelled from educational institutions, 168 Komsomol members were reprimanded, 65 people were expelled from the Komsomol ranks. Disciplinary sanctions were announced to 29 teachers, and 17 instructors received party reprimands “for poor organization of educational work” [12; 30].

All stages of repression are characterized by a number of common features. At the initial stage of their implementation, intensive political and ideological preparation was carried out, namely, justification of the ongoing mass repressions associated with the mechanism of influence on public consciousness, because well-known people, who often had great authority among the population of the country or region, were under the “pressure” of the system. As a rule, people who were the most outstanding, initiative, in own position and able to defend their point of view, personalities, fell under the control of the repressive mechanism. It was enough to have a bright charisma, not to fit into the pattern of behavior and thinking indicated by the system, and repression could not be avoided. The more prominent the figure of the potential “opponent” of the authorities was, the more absurd accusations were brought against him or her with large socio-political or economic actions of the state were brought to the beginning of a new circle of repression. In contrast, a new circle of repression caused large socio-political or economic actions of the state.

The forms and methods of repressive measures changed depending on the socio-political situation. If in the first half of the 1920s at least a kind of freedom of polemics, the possibility of discussions, exchange of opinions (repressive measures during this period was “ousting” from party and state structures, isolation, deprivation of political and civil rights, etc.) still existed, then by the end of the 1920s, by the time of the “great Stalinist breakthrough” an atmosphere of intolerance to any form and degree of dissent and opposition had developed, and repressive measures were tightened accordingly. Enemies were sought among “elements alien to the party and the people,” and a “witch hunt” began. These “elements” were found primarily in the party itself, in the ranks of the intelligentsia and all dissenting citizens of the country. All party, Soviet, law enforcement agencies, public organizations, the press — all were aimed at the immediate and strict implementation of the directive statements of the “leader of the peoples”. They were implemented through the adoption of decisions by the governing bodies of the party (congresses, plenums, conferences, the Politburo of the Central Committee), on the basis of which the directives, similar in essence, were adopted by the republican and then local party bodies [6; 6].

The ideological basis of the program of repressive actions was V.I. Lenin's theses about “the Red terror in response to the White” initially, and later Stalin's theory about the intensification of the class struggle as the socialist society strengthened, which had to be backed up by the fact of the actual “presence of enemies.” On July 9, 1928, the General Secretary of the Communist Party I.V. Stalin, speaking with a speech “On in-

dustrialization and the grain problem” at the plenum of the Central Committee of the All-Union Communist Party (Bolsheviks) expounded the thesis of the intensification of the class struggle as socialism being built [2; 115]. “Our policy can definitely in no way be considered a policy of inciting the class struggle... We are not interested in the class struggle taking the form of a civil war. But this does not mean that the class struggle is thereby abolished, or that it will not intensify at all... As we move forward, the resistance of the capitalist elements will increase, the class struggle will intensify, and the Soviet power, whose strength will increase more and more, will carry out the policy of isolating these elements, the policy of demoralizing the enemies of the working class, and finally, the policy of suppressing the resistance of the exploiters...” [14; 170–171].

A legal basis was prepared for carrying out mass repressions. Based on the materials of the Soviet normative legal acts, one can trace how the criminal legislation changed in the 1920s and 1930s, and how the penalties for “anti-Soviet actions” were tightened. The vast majority of the repressed were carried out under Article 58 of the criminal code of the RSFSR. In the 1926 edition of the special part of the RSFSR criminal code, counter-revolutionary crimes were classified as state crimes. According to the criminal code of the RSFSR for 1926, the use of capital punishment was provided for 12 out of 17 specific types of counter-revolutionary crimes. Since 1934, changes in criminal law have become systematic and increasingly distant from a truly legal basis. A period not exceeding 10 days was allotted for the investigation of cases of terrorist organizations and terrorist acts against the Soviet regime. In 1937, the NKVD authorities were officially allowed to apply “physical measures” to the arrested (that is, the use of torture was legalized), the possibility of appealing against sentences was excluded, and death sentences began to be executed immediately [6; 6].

It should be noted that in the pre-war period, prominent figures of science and culture became targets of persecution, repression was more widespread. The 1930–1940s were characterized by the processes of forcible resettlement of huge social and ethnic flows. In the 1950s and 1960s, the researchers note, the emphasis was on “personifying political accusations.”

Archival documents allow to conclude that the repressions were not only massive but also planned. In the Archives of the President of the Republic of Kazakhstan, there is a declassified document classified as “Strictly secret. Special folder”. The “Special Folder” mark was classified as a top secret. Signed by seven members of the Bureau of the Central Committee of the Communist Party (Bolsheviks) of Kazakhstan, the document contains the decision to further increase the number of repressed anti-Soviet elements. What is more, the basis for this decision was a survey of these members of the Politburo. Not judicial decisions, not an analysis of investigative cases, but a survey of party workers of the highest echelon. These figures are presented in Table 1 [15; 170–171].

Table 1

Data on the increase in the number of repressed anti-Soviet elements

Regions	1 category per person		2 category per person	
	original plan	approved plan	original plan	approved plan
Almaty	400	300	600	500
South Kazakhstan	150	150	400	300
Aktobe	100	150	-	150
Kostanay	200	200	300	250
West Kazakhstan	-	-	200	200
North Kazakhstan	200	200	500	550
Karaganda	200	250	400	300
East Kazakhstan	400	400	400	350
Reserve	275	350	200	400
Total	1925	2000	3000	3000

What are these numbers, what are we talking about? The implementation of Stalin's plan for mass repressions began with a decision of the Central Committee of the All-Union Communist Party of Bolsheviks on July 2, 1937. Then operational order No. 00447 signed by the People's Commissar of Internal Affairs Yezhov was issued. According to the order, 268,950 people were to be repressed in the USSR in 4 months. 75,950 of them were killed at once. However, this seemed insufficient and "counter planning" was organized from the field. In this connection, this document was probably prepared. Nevertheless, the figures proposed seemed insufficient for the country's leadership, and on December 3, 1937, the Central Committee of the CPSU (b) approved the proposal of the Central Committee of the Communist Party (b) of Kazakhstan to increase the number of repressed by 600 people in category 1 (instead of 75) and by 1000 in category 2 (here an increase was not provided). Category 1 included the "most hostile" anti-Soviet elements subject to execution, category 2 contained people subject to imprisonment in camps or prisons for a term of 8 to 10 years. [6; 253]

A number of major cases were "solved" during several months of 1937 and 1938 in the Karaganda region alone. January 1937 — "a counter-revolutionary-nationalist group on the construction of the Karaganda State District Power Plant" (the leaders are Tulegenov and Uyspekov). Actions of the "group": on January 12, a gathering in an apartment and a choral performance of "counter-revolutionary nationalist songs directed against the leaders of the party and government." Measures are expulsion from the ranks of the party and the transfer of the case to the investigating authorities [16; 108–110]. June 1937 — the speech of the People's Commissar of Internal Affairs L. Zalin on the exposure of the "spies of Japanese-German intelligence" who created a counter-revolutionary organization in the mines of Karaganda (the heads are the chief engineer Kuperman, Fedorovich, Drey, Belenko, etc.). The case was handed over to the investigating authorities [17; 99–112]. September — the decision to organize a show trial of the participants of counter-revolutionary groups that harmed in the field of agriculture in the Karaganda region (the leaders are Asylbekov, Nurseitov, Gataulin) [18; 4–5]. By March, 1938, 190 teachers were dismissed and arrested by the NKVD, only in the Karaganda region, and that was one of the highest percentages (7.6) in the republic [6; 177–180]. There were a great many motives of various kinds for the beginning of the repressions: "Trotskyists and Zinovievites," "having connections with the Trotskyists," "anti-party speeches and conversations," "loss of vigilance towards enemies," and so on. Such accusations subsequently led to extreme punishment.

Another feature of the repressions was as follows: in the 1930s — 1940s, they were often directly connected with denunciations of fellow countrymen, neighbors, colleagues, enemies and simply envious people. Often mass repressions were the result not only of the "vigilance" of the NKVD organs. To a large extent, the mass character of punitive measures was due to the massive denunciations that "vigilant" citizens of the Soviet country wrote to these bodies. Denunciations appeared as a result of politics: the authorities expected and provoked these denunciations. That is why they appeared, therefore, they "reacted" to them, more precisely, the authorities vividly "responded" to them. Such denunciations played a significant role in the birth of party directives. Without removing responsibility from the Stalinist repressive system, without justifying it, we consider it necessary to note that this important circumstance is overlooked in the study of repression in the complex collisions of repressive policy. This problem, as a rule, is bypassed by researchers in their publications. We are sure, if there were no such flow of denunciation letters in Kazakhstan, the fate of several hundred (or maybe thousands?) of people would have had a different outcome, not so tragic. In our opinion, it is necessary to speak openly about the responsibility of these "sycophants" to history, to the memory of those who died in the dungeons of the GULAG. However, in the history of Soviet Kazakhstan, only one of the largest repressive cases of this period, the "Bekmakhanov epic," names "anti-heroes" (Kh. Aidarova, T. Shoinbayev, A. Yakunin and others) who wrote letters, statements, etc. and who awakened the "Bekmakhanov problem" as soon as it faded away. A clear assessment of the role of these historians and the consequences of their publication in the "Bekmakhanov case" was given by the academician M.K. Kozybayev, calling them "fatal" for the historical science of Kazakhstan. M.K. Kozybayev notes that "taking advantage of an opportunity, the envious and enemies unleashed a smear campaign. The highest instances were filled with accusations against K.I. Satpayev" [19; 9]. We have published an article about the repression against K. Satpayev in the 1950s. In the article, we found out how "denunciations" letters of T. Shoinbayev contributed to the activation of party inspections and, as a consequence of these inspections and directives, repression of the President of the Kazakh SSR Academy of Sciences was executed [20; 83–104]. However, such publications in the Kazakh historiography are few. Unfortunately, this topic is still taboo in the historical science of Kazakhstan for various reasons.

There are political cases recorded in the archives, which were absurd in nature. In particular, the students of the Almaty Pedagogical Institute received from 2 to 7 years in concentration camps with loss of political rights for creating the “Association of Lovers of Drinking and Snacking” (ALVIZ). This was the kind of organization created by the student youth of Almaty in February 1937, not anticipating the consequences of such actions. They wrote a program, a charter, and distributed the roles of prime minister, minister of hack, goddess of love, etc. among themselves. Moreover, a memo from a member of the Special Board of the Supreme Court of the Kazakh SSR noted with indignation that these 20-year-old “ministers of hackwork” had chosen a 27-year-old, five-pound woman, Sh. as the goddess of love”. ALVIZ members were accused of creating an anti-Soviet organization [6; 37].

Archival documents record isolated cases of slander exposure and bringing slanderers to justice. Kantarbayev, the controller of the UKPK for Kazakhstan, records a case in the Karaganda Region (September 1938), when party member O. wrote a statement against Smagulov, “accusing him of being the son of a bai”. The latter was expelled from the party. Later, during the inspection it turned out that “O. himself did not personally know Smagulov's father, he heard from his mother-in-law about some bai Smagul, blind in one eye. And further in this document: “Smagulov's father was not a bai and died in 1934 with two eyes. O. was reprimanded for that. Smagulov was restored in the party” [6; 243]. It seems that Communist Smagulov was lucky in 1938, because one of the most common motives of exclusion from the Party in those years and bringing to trial was “concealment of social origin”.

Today, there is not a single expert who can name even approximately the number of victims of political repressions in Kazakhstan in the 1920s–1980s. According to the materials of the Ministry of Internal Affairs of the USSR, from 1921 to the beginning of 1954, 3777380 people were convicted for counter-revolutionary crimes by the OGPU Board, NKVD troikas, Special Board, Military Board, courts and military tribunals. 642980 prisoners were sentenced to capital punishment [21; 214]. In Kazakhstan, during the period under review, 118,000 people were repressed and more than 25,000 were shot, while 1.5 million people, representatives of 61 nationalities, were deported [22; 193].

The processes of rehabilitation began in the Soviet period during “Khrushchev's” de-Stalinization. In the process of rehabilitation of victims of political repressions 5 stages can be distinguished (2 stages took place in the Soviet period and 3 stages — in conditions of independence of the RK): rehabilitation in the periods of 1953–1960s and 1989–1990s, in the RK the process of rehabilitation began in 1993–1998 and continued in the beginning of 2000s till 2014, and a new stage began just in 2020.

The first stage of rehabilitation began in 1953, after Stalin's death: according to official data of “Memorial”, about 500,000 people were rehabilitated starting from 1954 to 1965 [23; 20]. During the second stage, during “perestroika,” the problem of rehabilitation of repressed USSR citizens was raised in 1989: the Decree of the Presidium of the USSR Supreme Soviet “On Additional Measures for Restoring Justice to Victims of Repressions of the 1930s–1940s and Early 1950s” was signed (January 16, 1989). In 1990, the USSR President's Decree “On the Restoration of the Rights of All Victims of Political Repressions of 1920–1950” (dated August 13, 1990) abolished all extrajudicial decisions rendered by the so-called “troikas” or “dvoika” (special meetings) against the illegally repressed [24]. In the 1988–1990s, about 1 million citizens in the USSR were rehabilitated [25; 8–9]. In 1988, a resolution of the Central Committee of the Communist Party of Kazakhstan rehabilitated prominent representatives of the Kazakh intelligentsia: Sh. Kudaiberdiyev, A. Baitursynov, A. Bukeikhanov, M. Zhumabayev, Zh. Aymaulytov, M. Dulatov and others.

After the establishment of Kazakhstan's sovereignty in 1993–1998, the state turned to the problems of rehabilitating victims of political repression. In 1993, the Law of the Republic of Kazakhstan “On Rehabilitation of Victims of Mass Political Repressions” (dated April 14, 1993) was adopted [26]. In 1997–1998, citizens' appeals on rehabilitation issues were the most numerous. The largest number of citizens' cases was examined in 1997: 3118 archived criminal cases on 5392 persons were examined by prosecutor's offices and 4419 persons were rehabilitated [27; 14]. In 1998, 9381 criminal cases against 14960 persons were considered. 2901 persons were rehabilitated [27; 71]. In the 2000s, regardless of the incoming applications, prosecutor's offices carried out continuous work to rehabilitate victims of political repressions. As of January 1, 2010, prosecutor's offices had examined 20,524 archived criminal cases against 31,666 individuals. 25,924 were rehabilitated, including 92 participants of the December, 1986 events. The cases of 240,004 special settlers were considered and 204,389 of them were rehabilitated. By January 1, 2010, over 305,000 illegally repressed citizens of Kazakhstan had been rehabilitated. In 2013, the prosecutor's offices reviewed more than 20,600 archived criminal cases against 31,820,211 Kazakhstan individuals; 25,960 individuals were rehabili-

tated. While in 2013 there were a total of 327,000 rehabilitated citizens in the republic, in 2014 their number was about 350 thousand [22; 210–212].

Conclusion

To date, despite the intensification of domestic research on repressive policies and victims of political repression of Soviet totalitarianism, it should be noted that there is still no generalized data on the number of people subjected to political repression in the Kazakh SSR at all stages, there is no complete information on all categories of repressed citizens. Many archival funds and files related to the 74-year Soviet period are still closed and classified (in contrast to the Russian Federation, Ukraine, and other countries).

In 2020, the State Commission on Rehabilitation of Victims of Political Repressions was created on the initiative of the President of the Republic of Kazakhstan K.-Zh. Tokayev. Eleven working groups comprised of Kazakhstani historians and lawyers were formed to collect and study archival sources and other materials, and to prepare conclusions for the meetings of the State Commission on the full rehabilitation of victims of political repressions. The work on the new stage of rehabilitation and declassification of archive documents has started, and time will show the future results of these processes.

Acknowledgements

The article was executed within the framework of the project “Mass political repressions in Kazakhstan in the 20–50s of the XX century and the rehabilitation process: creating a unified database” of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan for 2021–2022.

References

- 1 Оруэлл Дж. «1984» и эссе разных лет / Дж. Оруэлл. — М.: Прогресс, 1989. — 384 с.
- 2 Советское общество: возникновение, развитие, исторический финал. — Т. 1 / под ред. Ю.Н.Афанасьева. — М.: Рос. гос. гуман. ун-т, 1997. — 510 с.
- 3 Депортированные в Казахстан народы: время и судьбы. — Алматы, 1998. — 428 с.
- 4 АП РК. — Ф. 708. — Оп.1. — Д. 2. — Л.111–112.
- 5 АП РК. — Ф. 141. — Оп.1. — Д. 10599. — Л. 502–503.
- 6 Политические репрессии в Казахстане в 1937–1938 гг.: сб. док. — Алматы, 1998. — 336 с.
- 7 Бугай Н.Ф. Л. Берия — И. Сталину: «После Ваших указаний проведено следующее...» / Н.Ф. Бугай. — М.: Гриф и К, 2011. — 510 с.
- 8 Казахстан: послевоенное общество 1946–1953 гг.: Материалы Междунар. науч.-практ. конф. — Алматы, 2012. — 324 с.
- 9 Жанбосынова А.С. Государство, общество и политика (на примере Восточного Казахстана) / А.С. Жанбосынова // Казахстан: послевоенное общество 1946–1953 гг.: материалы Междунар. науч.-практ. конф. — Алматы, 2012. — С. 23–31.
- 10 Онгарбаев С. Годы репрессий нас многому научили // Казахстанская правда. — 1999. — № 290, 291. — 16 дек.
- 11 История Казахстана (с древнейших времен до наших дней): [В пяти т.]. — Алматы: Атамұра, 2010. — 672 с.
- 12 ГАКО. — Ф. 1п. — Оп. 67. — Д. 134. — Л. 1–142.
- 13 ГАКО. — Ф. 1п. — Оп. 63. — Д. 200. — Л. 1–144.
- 14 Сталин И.В. Об индустриализации и хлебной проблеме. Речь 9 июля 1928 года на Пленуме ЦК ВКП (б). 1928г. 4–12 июля // Соч. — Т.11. — М., 1952. — С. 170, 171.
- 15 АП РК. — Ф. 708. — Оп. 1. — Д. 53. — Л. 12.
- 16 АП РК. — Ф. 811. — Оп. 23. — Д. 516. — Л. 1–110.
- 17 АП РК. — Ф. 708. — Оп. 1. — Д. 2. — Л. 1–112.
- 18 АП РК. — Ф. 708. — Оп. 1. — Д. 53б. — Л. 4, 5.
- 19 Академик К.И. Сатпаев: сб. док. и матер. / сост. Б.Т. Жанаев, Н.П. Кропивницкий и др. — Астана: 1С-Сервис, 2009. — 560 с.
- 20 Сактаганова З.Г. Сюжет из истории Академии наук Казахской ССР в начале 1950-х годов, или История одного «письма» в ЦК ВКП (б) (по материалам РГАСПИ) / З.Г. Сактаганова // Живая память. Сталинизм в Казахстане — Прошлое, Память, Преодоление / под ред. Ж.Б. Абылхожина, М.Л. Акулова, А.В. Цай. — Алматы: «Дайк-Пресс», 2019. — С. 83–104.
- 21 ГАРФ. — Ф. 9401. — Оп. 2. — Д. 450. — Л. 214.
- 22 Елеуханова С. В. Положение репрессированных в Казахстане / С. В. Елеуханова // Реабилитация и память. Отношение к жертвам советских политических репрессий в странах бывшего СССР/ сост. Я.Рачинский. — М: Международный мемориал, 2016. — С. 193–235.

- 23 Смирнов Н. Г. Репрессированное правосудие / Н. Г. Смирнов . — М.: Гелиос АРВ, 2001. — 301 с.
- 24 Президиум ЦК КПСС. 1954–1964. Черновые протокольные записи заседаний. Стенограммы. Постановления. Т. 2: Постановления. 1954–1958 / гл. ред. А.А. Фурсенко. — М.: РОССПЭН, 2006. — 1120 с.
- 25 Реабилитация: политические процессы 30–50-х годов // под общ. ред. А.Н. Яковлева. — М., 1991. — 461 с.
- 26 Закон РК от 14 апреля 1993 года «О реабилитации жертв массовых политических репрессий» (с изм. и доп.). Электронная база законодательства «Параграф». [Электронный ресурс] — Режим доступа: <https://prg.kz>; https://online.zakon.kz/document/?doc_id=1001939
- 27 ГАКО. — Ф. 205. — Оп. 6. — Д. 1416. — Л.14.

З.Г. Сактаганова

1920–1980 жж. Қазақстандағы саяси қуғындаудың кезеңдері мәселесі

Кеңес кезеңіндегі Қазақстандағы қуғындау кезең бойынша және партия мен мемлекет саясатының әлеуметтік-экономикалық және ұлттық бағыттарына сәйкес жүргізілді. Мақаланың мақсаты — кеңес кезеңіндегі қуғындау саясатына талдау жасау. Жұмыста жаппай сипат алған және этникалық немесе мүліктік, әлеуметтік, интеллектуалдық белгілері бойынша тек қана жекелеген индивидтерді емес, сонымен бірге тұтас халық категориясына қатысты сипатталған. Әрбір кезеңнің сипаты берілген, XX ғасырдағы Қазақстандағы қуғындау саясатының ерекшеліктері атап көрсетілген. Қазақстандағы қуғындау саясатының салдары, ақтау мәселелері және саяси қуғындарды ақтаудың кезеңдері қарастырылған.

Кілт сөздер: кеңес тарихы, XX ғ. Қазақстан тарихы, саяси қуғын-сүргін, саяси қуғындаудың кезеңдері, ақтау мәселелері.

З.Г. Сактаганова

К вопросу об этапах политических репрессии в Казахстане в 1920–1980-е гг.

Репрессии в Казахстане в советский период осуществлялись поэтапно, соответствуя основным направлениям социально-экономической и национальной политики партии и государства. Цель статьи — анализ репрессивной политики в советский период. В публикации предложен авторский вариант основных этапов репрессий в Казахстане, носивших массовый характер и затрагивавших не отдельных индивидов, а целые категории населения по соответствующему интеллектуальному, социальному, имущественному цензу или этнической принадлежности. Дана общая характеристика каждого из этапов, выделены особенности репрессивной политики в XX веке в Казахстане. Рассмотрены последствия, подняты проблемы реабилитации, выделены этапы реабилитации жертв политических репрессий в Казахстане.

Ключевые слова: советская история, история Казахстана XX века, политические репрессии, этапы политических репрессий, проблемы реабилитации.

References

- 1 Oruell, Dzh. «1984» i esse raznykh let ["1984" and essays from different years]. — Moscow: Progress, 384 [in Russian].
- 2 Sovetskoe obshchestvo: vznikoveniye, razvitiye, istoricheskii final (1997). [Soviet society: emergence, development, historical finale]. Т.1 //pod red. Yu.N. Afanaseva. — Moscow: Rossiiskii gosudarstvennyi gumanitarnyi universitet, 510 [in Russian].
- 3 Deportirovannyye v Kazakhstan narody: vremya i sudby (1998). [Peoples Deported to Kazakhstan: Time and Fates]. Almaty, 428 [in Russian].
- 4 AP RK [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — F.708. — Op.1. — D. 2. — L.111-112 [in Russian].
- 5 AP RK [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — F.141. — Op.1. — D.10599. — L.502-503 [in Russian].
- 6 Politicheskie repressii v Kazakhstane v 1937–1938 gg. (1998). [Political repressions in Kazakhstan in 1937-1938]: sbornik dokumentov. Almaty, 336 [in Russian].
- 7 Bugai, N.F. (2011). L. Beriia — I. Stalinu: «Posle Vashikh ukazanii provedeno sleduiushchee...» [L. Beria to I. Stalin: “After your instructions, the following was carried out ...]. — Moscow: Grif i K, 510 [in Russian].
- 8 Kazakhstan: poslevoennoye obshchestvo 1946-1953 gg. (2012). [Kazakhstan: post-war society 1946-1953]: materialy Mezhdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferentsii — Materials of the international scientific and practical conference. — Almaty, 324 [in Russian].

- 9 Zhanbosynova, A.S. (2012). Gosudarstvo, obshchestvo i politika (na primere Vostochnogo Kazakhstana) //Kazakhstan: poslevoennoe obshchestvo 1946–1953 gg. [State, society and politics (on the example of East Kazakhstan): *materialy Mezhdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferentsii* — *Materials of the international scientific and practical conference*. — Almaty, 23-31 [in Russian].
- 10 Ongarbaev, S. (1999). Gody repressii nas mnogomu nauchili [Years of repression have taught us a lot]. *Kazakhstanskaia Pravda – Kazakhstan truth*, 16 dekabria, 290, 291[in Russian].
- 11 Istoriia Kazakhstana (s drevneishikh vremen do nashikh dnei) (2010) [History of Kazakhstan (from ancient times to the present day)]. — Almaty: Atamura, 672 [in Russian].
- 12 GAKO [State Archives of the Karaganda Region]. — F.1p. — Op. 67. — D. 134. — L. 1-142 [in Russian].
- 13 GAKO [State Archives of the Karaganda Region]. — F.1p. — Op. 63. — D. 200. — L. 1-144 [in Russian].
- 14 Stalin, I.V. (1952). Ob industrializatsii i khlebnoi probleme. Rech 9 iulia 1928 goda na plenum TsK VKP (b), 4-12 iulia 1928 goda [On industrialization and the grain problem. Speech on July 9, 1928 at the plenum of the Central Committee of the All-Union Communist Party (Bolsheviks), July 4-12, 1928]. *Sochineniia*, T.11, 70–171 [in Russian].
- 15 AP RK [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — F. 708. — Op. 1. — D. 53. — L. 12 [in Russian].
- 16 AP RK [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — F. 811. — Op. 23. — D. 516. — L. 1-11 [in Russian].
- 17 AP RK [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — F. 708. — Op. 1. — D. 2. — L. 1-112 [in Russian].
- 18 AP RK [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — F. 708. — Op. 1. — D. 53b. — L. 4-5 [in Russian].
- 19 Akademik K.I. Satpaev: sbornik dokumentov i materialov (2009). [Academician K.I. Satpayev: Collection of documents and materials] / sostavitel: B.T. Zhanaev (otv.), N.P. Kropivnickij i drugie, Astana: 1S-Servis, 560 [in Russian].
- 20 Saktaganova, Z.G. (2019). Siuzhet iz istorii Akademii nauk Kazakhskoi SSSR v nachale 1950-kh godov, ili Istoriia odnogo «pisma» v TsK VKP(b) (po materialam RGASPI). [A plot from the history of the Academy of Sciences of the Kazakh USSR in the early 1950s, or the story of one "letter" to the Central Committee of the All-Union Communist Party of Bolsheviks (based on materials from the RGASPI)]. *Zhivaia pamiat. Stalinizm v Kazakhstane – Proshloe, Pamiat, Preodolenie / pod red. Zh.B. Abylkhozhina, M.L. Akulova, A.V. Tsai* [in Russian].
- 21 GARF [State Archives of the Russian Federation]. — F. 9401. — Op. 2. — D. 450. — L. 214. [in Russian].
- 22 Eleukhanova, S. V. (2016). Polozhenie repressirovannykh v Kazakhstane [The situation of the repressed in Kazakhstan]. *Reabilitatsiia i pamiat. Otnoshenie k zhertvam sovetskikh politicheskikh repressii v stranakh byvshego SSSR/ Sostavitel Ya. Rachinskii* — M: Mezhdunarodnyi memorial, 193-235 [in Russian].
- 23 Smirnov, N. G. (2001). Repressirovannoe pravosudie [Repressed justice]. — Moscow: Gelios ARV, 301 [in Russian].
- 24 Prezidium TsK KPSS. 1954–1964. Chernovye protokolnye zapisi zasedanii. Stenogrammy. Postanovleniia (2006) [Presidium of the Central Committee of the CPSU. 1954-1964. Draft minutes of meetings. Transcripts. Resolutions] T. 2: Postanovleniia. 1954-1958 / A.A. Fursenko (Ed.) — Moscow: ROSSPEN, 1120 [in Russian].
- 25 Reabilitatsiia: politicheskie protsessy 30–50-kh godov (1991) [Rehabilitation: political processes of the 30-50s]. Pod obshchei redaktsiei A.N. Yakovleva, Moscow, 461 [in Russian].
- 26 Zakon RK ot 14 apreliia 1993 goda «O reabilitatsii zhertv massovykh politicheskikh repressii» (s izmeneniami i dopolneniami). [Law of the Republic of Kazakhstan dated April 14, 1993 "On the rehabilitation of victims of mass political repressions" (with amendments and additions)]. — Retrieved from <https://prg.kz>; https://online.zakon.kz/document/?doc_id=1001939 [in Russian].
- 27 GAKO [State Archives of the Karaganda Region]. — F. 205. — Op. 6. — D. 1416. — L. 14 [in Russian].

A. Rakhimzhanova*, E. Küçükbekir

Hacettepe University, Ankara, Turkey
(E-mail: aray@hacettepe.edu.tr, esin.kbekir@gmail.com)

Between History and Anthropology: A Review of The Great Cat Massacre and Other Episodes in French Cultural History by Robert Darnton

This article-review examines some important aspects of Historical Anthropology on the basis of Robert Darnton's book *The Great Cat Massacre*. We believe that Historical Anthropology is a useful instrument in learning and understanding various social and cultural processes. In this case, Darnton's work represents a good example of such work. In order to understand the culture and mentality of French people from the eighteenth century, Darnton analysed different sources such as folktales, personal letters, diaries, and policeman's reports. This article discloses methods of understanding history via anthropology and vice versa. It can be a useful source for both historians and social anthropologists.

Keywords: historical anthropology, folklore studies, cultural history, French history.

Introduction

Historical anthropology is a combination of synchronic and diachronic approaches. It is a good premise of approaches for anthropological questions. Historical Anthropology is directly related to French, Italian, and English scholars who at one time became disappointed with the traditional methods of history used in explaining medieval Europe, focusing on the history of constitutions, political institutions, elites, diplomacy, religion, and classes. These historians adopted concepts from sociocultural anthropology, political anthropology and folklore studies for better understanding and illustrating the historical processes where the life of medieval communes, economics, culture were intertwined. As a result, the scholars such as Marc Block and Jacques le Goff, Jean-Claude Schmitt, Pierre Nora and Carlo Ginsburg had a great success in reforming science of history, they set trends such as Cultural History, History of Mentality and Microhistory [1]. On one hand, Macfarlane [2] stated how some anthropological concepts positively contributed to the studies in history. It includes applying methods of holistic approach and *native's point of view* coined by Malinowski while analysing the written historical documents. On the other hand, Mintz (1985) underlined the power of history in explaining human nature. He argued that social phenomena by their nature are historical, therefore can never be separated from their past and future context. Lindner's *Nomads and Ottomans from Medieval Anatolia*, Barth's *Nomads of South Persia*, Mintz's *Sweetness and Power* represent some good examples of historical anthropology. For instance, Lindner and Barth focused on nomadic societies. It should be noted that to write about history of nomads is extremely difficult, because these communities are in constant move. The sources about them appear here and there in pieces, thus historian should mainly rely on oral sources in reconstructing the past of nomads [3;4]. Schorkowitz (2019) believes that historical anthropology is not a separate field in social anthropology it is rather a prism that provides opportunity for wide-range of combined researches in two disciplines (history and anthropology). In his opinion, historical anthropology is a method of using applied historical thinking in anthropology for deeper understanding the processes, structures and transformation of social organisations and cultural identities.

Based on the arguments above, we believe that history and anthropology should always nurture each other in a positive manner. In this article, we attempt to explain the concepts and methods of historical anthropology reviewing the book *The Great Cat Massacre and Other Episodes in French Cultural History* written by American cultural historian, Robert Darnton. Overall, the book consists of six chapters. Chapter 1 provides detailed overview of French folk tales and their interpretation as a product of peasantry. In this chapter he argues that folktales can be a reliable source in reconstructing the peasants' life and world view from the Old Regime. Chapter 2 interprets the folklore of urban artisans. The lore of urban artisans was interpreted as a passive rebellion against the shop masters where they were working. Chapter 3 demonstrates through the

*Corresponding author email: aray@hacettepe.edu.tr

eyes of a provincial bourgeois, who took meticulous notes about city life. In Chapter 4, we came across with the police, who investigated the world of intellectuals from Paris. Finally, the last two chapters of the book were in a way similar to each other. They both deal with the problem of epistemology and readers' acceptance, and critiques of intellectuals' works. As a sample for analytical discussion, Darnton chose the works of Diderot and Rousseau. In order to understand the writer's interpretations in these chapters, one should have a knowledge of philosophy and mainstream philosophical schools in general.

Experimental

Firstly, the authors of this review did intensive reading of the book *The Great Cat Massacre* and took necessary notes. Secondly, the basic points from the book were summarized by the authors and presented in the PPT format in one of the historical anthropology classes conducted at the Department of Anthropology, Faculty of Letters, Hacettepe University. This oral presentation stimulated a group discussion of PhD students about the potential of innovative research methods used by Darnton in addressing the historical problems. Finally, the authors' personal notes shared during the group discussion laid out the foundation for this article.

Results and Discussion

Darnton defined his work in French as *l'histoire des mentalites* whereas in English, as its counterpart, he used the term "Cultural History". Thus, Darnton believed that the way of thinking or mentality was itself a culture. There are two main questions that Darnton attempts to address in his book. They are "what did people think?" and "how did people think in eighteenth-century of France?". Since the establishment of Anthropology as a discipline there was a great tendency among anthropologists to research on the *Other* (we think this is the trend even today, most of the anthropological works are focused on the marginal societies: e.g. ethnic minorities, sub-cultures, criminal elements etc.). In fact, cultural or social anthropology began with studying non-Western societies: peoples who are mainly labelled as "primitive" and so-called "unspoiled aborigines" (Mintz, 1985). Darnton similarly to mainstream anthropologists, positions the people from the past as Others, because he understands the importance of creating accurate historical picture. The accurate description will not be possible if historians, studying the past of their own societies, take for granted the characteristic features to their own societies. For those scholars, who were not able to realise this fact, Darnton urges to get rid of "false sense of familiarity with the past" (1999, p. 4). What was proverbial wisdom to our ancestors is completely *opaque* to us. By picking up the document where it is most opaque, we may be able to unravel an alien system of meaning. The thread might even lead into *a strange and wonderful worldview* [5, 5].

Therefore, the purpose of this book was to explore unfamiliar views of the world. It is clear that France of that period of time comprised vast categories of people such as peasants, artisans, bourgeois, philosophers, and intellectuals, etc. The author dedicated specific chapters to each of these categories in order to reveal the specific aspects of their particular way of thinking. The book exceeds the boundary existing between the social classes and tries to show how intellectuals and common people coped with the same sort of problems.

Monsieur and Madame Ogre, Cinderella, Fairies and Many Others

This part can be read with a great pleasure, as it provides an opportunity to revisit our childhood memories. In this chapter, the reader has to focus on the peasants who tell the tales rather than the tales themselves. The Peasants were illiterate. They rarely wrote about themselves or documented their lives like bourgeois people. Therefore, for historians, it is difficult to reconstruct peasants' past, because most of the written sources concerns the life of upper class. However, Darnton seems to find a way. He analysed folklore in order to give us the information about eighteenth-century French peasant mentality. In this chapter, Darnton argues that *folk tales* are *historical documents*, and investigating them would shed light to many obscure pages of French peasants' history. In fact, folk tales represent unique genre which could be the source not only for the history but also for many other social disciplines. They evolved over many centuries and, have different forms in different cultural traditions. Consequently, the historical importance of folktales should not be neglected even though they cannot be dated like other historical documents. They have the potential to provide an entry to the mental world of peasants under the Old Regime. Through the analysis of folktales, in this Chapter, Darnton revealed the problems which were common to French peasants' life in the eighteenth century. The peasants and their children mainly suffered from *malnutrition, poverty, demographic crisis, famine, illnesses*. All these problems were reflected in the content of their tales too.

Katzenmusik or Faire le chat

In Chapter 2, the folklore of urban artisans is interpreted. In reconstructing artisans' life, Darnton mainly relied on the account of Nicolas Contat, a worker from a printing shop. While analysing Contat's account, Darnton especially focuses on the one specific event that involved workers from a small printing shop located in Rue Severin, Paris. In this event, not only the workers but also *cats* played an important role. The workers were not treated well by their masters. They starved most of the time. In contrast, the masters' cats were well-fed than the workers. This situation made the workers angry and nudged them to create a plan of vengeance upon their master and mistress. Unfortunately, in realisation of their cruel plan, innocent cats had to suffer. One of the shop workers, who had an extraordinary talent for mimicry, crawled up on the roof during one night and was meowing horribly, so master and his wife could not sleep. This act lasted several nights, so master and his wife finally decided to get rid of their cats. The shop workers were told to fulfil their master's order. The workers showed extreme cruelty whilst killing the cats. First, they staged a mock trial of cats, and after pronouncing them guilty, they hang poor animals. Further, workers were constantly reenacting this occasion among themselves in order to have fun through copie(parody) and pantomime. The death of cats provided workers with laughter and satisfaction. Apart from Contat's account, Darnton uses wide variety of materials in order to reveal attitude of eighteenth-century Europeans towards the cats. In the historical description of ceremonial cycles and carnivals it is possible to trace the constant presence of cats. "Cats played an important role in some charivaris. In Burgundy, the crowd incorporated cat torture into its rough music. While mocking a cuckold or some other victim, the youths passed around a cat, tearing its fur to make it howl. During the summer solstice Parisians liked incinerate cats while the Courimauds (cat chasers) of Saint Chamond preferred to chase a flaming cat through the streets [5, 83]."

The author concludes that ambiguous ontological character of cats, their mystic aura and similarity with human beings made them to be chosen as the most suitable animal for staging ceremonies. Looking at the cat massacre from Contat's account, we can state that the cats fell victims to the *class struggle*. In this part, it is important to highlight how Darnton uses the concept of *native's point of view* familiar from anthropology. Although killing the cats is a violent act, the author does not rush to condemn or judge the artisans for their actions, instead he explains the reason behind this massacre. To do so, firstly, he distances himself from the subjects of his research that is acting as if they are completely unknown to him. Secondly, Darnton prioritises the artisans' rationale of killing the cats that is poverty, hunger and powerlessness.

Bourgeois, Policeman and Intellectual

In Chapter 3, Darnton investigates the eighteenth-century bourgeois through the document called *Etat et description de la ville de Montpellier fait en 1768*. The description was written by anonymous middle-class citizen from Montpellier. His description was similar to Contat's account of the cat massacre. According to Darnton, it is possible to find many written sources about the life of middle-class citizens from eighteenth-century, however, this manuscript stands out in a way how its author attempted to give a complete picture of the city Montpellier. His obsession with details made every chapel, every wig maker and every stray dog in the city subject to his 426 pages manuscript. What can we learn about the way of thinking bourgeois through this document?

Bourgeois used to be economically strong but politically weak social class in France. Therefore, they were the leaders of French Revolution. Although the Description did not contain formal definition of the word *bourgeois*, Darnton was able to draw a conclusion about particular characteristics of this social type. "The "bourgeois" pure and simple: that is, a man who lived from land rents and annuities without exercising any profession" [5, 126]. The author of the Description was also exceptional in a way that it gives us the most detailed catalogue of local specialities some of which do not exist anymore: "...- glove makers, perfumers, traders in verdigris — and working through the types that proliferated everywhere in early modern cities: cobblers, pewterers, tailors, saddlers, locksmiths, goldsmiths, glaziers, braziers, wig makers, rope makers. The list stretched into hundreds of workshops and lost itself in untranslatable trades — the mangonniers, romainiers, passementiers, palemardiens, plumassiers, and panguestiers [5,126]."

While in Chapter 3 the bourgeois from Montpellier attempted to describe people like himself, in Chapter 4 Joseph D'Hemery, a police officer from Paris, was filing information about intellectuals. To build up the intellectuals' dossiers, D'Hemery used not only personal interrogations of his subjects but also other kind of sources such as journals, spies, concierges, cafe gossips, etc. In five years, between 1748 and 1753, he wrote five hundred reports. Among D'Hemery's subjects there were famous names such as Rousseau, Diderot and Montesquieu. This chapter demonstrates how historian can interpret the given historical material. For example, Darnton tried to generalise the information given by D'Hemery statistically. It gave him an idea about the age and profession of writers, their family status, as well as the role of women in the intellectual society.

Apart from that, Darnton gave us the idea about the personality of D'Hemery or how he thought as a policeman who inspected the book trade in XVIII century of France. Even though this period of time was entitled as Enlightenment by later historians, inspector D'Hemery at that time did not conceive it as such. He looked at individual cases and did not label the people from his reports as the representatives of "the intellectual tide" [5, 181]. D'Hemery did not foresee the French Revolution, but his reports allowed him to see how *the monarchy was becoming weak in public eyes*.

The Works of Intellectuals

In the Chapter 5, Darnton analyses how the problem of epistemology was addressed by the philosophers of XVIII century in France. He examines the *Encyclopedie* of Diderot and analyses his way of representing the knowledge. It was not by chance that Darnton chose this work for his analysis. In the eighteenth century, the publication of *Encyclopedie* made a great fuss among the intellectuals of that period of time. According to Darnton, Diderot's work stood out from other works, because it was not a usual dictionary where the "information arranged according to the innocent order of the alphabet" (1999: 194) instead it showed new approach in systematising the knowledge. The word *encyclopedia* means circle in Greek. Therefore, Encyclopedists could navigate and map the world of knowledge. The knowledge metaphorically represented the tree "which communicated the idea that it grew into organic whole, despite the diversity of its branches" [5, 194].

The last chapter discusses the readers' response to Rousseau's books. In fact, it is a detailed discussion of one reader's response rather than many readers. At the beginning of this chapter, Darnton goes back to his point of departure where he argued that we should admit the fact that when we investigate *the history of our society* we will confront alien mentality. For modern day, French people, their ancestors are the Others as much as the people from Bali or India for them. This fact should be evident in the way how we read because the people from eighteenth century did not read in the same way like we do nowadays. For Darnton, reading is not merely a skill like carpentry or embroidery; "it is a constant construction of meaning within a system of communication" [5; 216]. If we understand how the French read two hundred years ago, we will be able to understand how they thought at that period of time. In order to fulfil this task, this time Darnton examines the correspondence of someone called Jean Ranson with Societe Typographique de Neuchatel (STN), Swiss publishing house. Jean Ranson was a merchant from La Rochelle, who was fond of reading books, especially the ones written by Rousseau. Darnton analysed Ranson's forty-seven letters written to STN. Ranson's letters provided a rare view of a reader, discussing his reading while weaving his everyday affairs in the text of his letters.

Darnton, in this chapter, discussed Rousseau's *La Nouvelle Heloise* and *Confessions*, their impact on the readers. In both novels, Rousseau's aim was to speak from his heart and in such way to reach his readers. He did not want to be novelesque instead he was trying to reach out the real life. His principles were to write the truth and establish direct contact with his readers. This led to the Rousseausim among the readers, through Ranson's letters it is obvious that he was fascinated with both writings and personality of Rousseau. For example, in his letters he mentioned that his wife was breast-feeding as it was recommended by Rousseau. Rousseausim penetrated into the everyday life of ordinary bourgeois and "helped him make sense of the things that mattered most in his existence: love, marriage, parenthood — the big events of a little life" [5, 242]. Ranson's letters was not the only source for Darnton in establishing the image of eighteenth-century Rousseau readers. He also gave the citations from other famous figures who shared their feeling after reading *La Nouvelle Heloise*. Some of these writings would be extremely funny to us, at least for us, regardless the deep respect which we nurture towards them. It made many of us smile imagining serious public figures such as the marquise de Polignac, army officer Louis Francois or Charlotte de La Taille, who were weeping almost throughout the whole six volumes while reading and got sick after the final pages of it. Thus, the sobbing was also the common response to the Rousseaus's books. This sort of reaction towards the books of epistolary genre is not common today. We expect to have violence, bloodshed, more sex scenes in our readings. Darnton's purpose was to show the difference between us and the readers of pre-Revolutionary France. Ranson and his contemporaries belonged to a peculiar species of reader, one that arose in the eighteenth century and that began to die out in the age of Madame Bovary. "The Rousseauistic readers of pre-Revolutionary France threw themselves into texts with a passion that we can barely imagine, that is as alien to us as the lust for plunder among the Norsemen...or the fear of demons among the Balinese" [5, 251]. As a result, Ranson's letters above all demonstrated how the quality of reading in the Old Regime changed owing to Rousseau.

Conclusion

Darnton's research approach is unique because he brought together the different themes and categories of people in one book. As a historian, he focused on one specific period which is eighteenth-century France, while as an anthropologist he wrote about peoples of the Old Regime. Darnton valued the anthropological approach in addressing historical issues. The reason for this is that the native's point of view (advocated by anthropologists) essentially contributes to revealing the truth behind the events similar to Cat Massacre in Rue de Severin. For instance, the initial step towards understanding the eighteenth-century artisans' culture is to accept the slaughter of masters' cats as a joke ritual of artisans and as a form of their rebellion. Although conservative historians doubt the reliability of folktales and bourgeois letters in analysing French history, it is impossible to ignore these sources. This is because they essentially help learning mentality or in other words the culture of communities that no longer exist in France.

References

- 1 Шорковитц Д. Историческая антропология в Евразии / Д. Шорковитц // Вестн. СПб. ун-та. Сер. История. — 2019. — Т. 64. — Вып. 3. — С. 1114–1145.
- 2 Macfarlane A. Historical Anthropology (Frazer Lecture). — 1977, Cambridge Anthropology, 3(3), 1–17.
- 3 Barth F. Nomads of South Persia: the Basseri tribe of the Khamseh confederacy. Boston: Little, Brown and Company, 1961.
- 4 Lindner R.P. Nomads and Ottomans in Medieval Anatolia. — Bloomington: Research Institute for Inner Asia Studies, 1983.
- 5 Darnton R. The Great Cat Massacre and Other Episodes in French Cultural History. — NY: Basic Books, 1999.

А.Б. Рахимжанова, Э. Кючюкбэкир

Тарихи антропология: Роберт Дарнтонның «Мысыктардың ұлы қырғыны және француз мәдени тарихындағы тағы басқа эпизодтар» атты кітабына шолу

Мақалада американдық тарихшы Роберт Дарнтонның «Мысыктардың ұлы қырғыны және француз мәдени тарихындағы тағы басқа эпизодтар» атты кітабына сүйене отырып, тарихи антропологияның маңызды аспектілеріне талдау жасалған. Атап айтсақ, тарихи антропология әр түрлі мәдени және әлеуметтік процестерді түсінуде және үйренуде пайдалы құрал болып табылады. Осы тұрғыдан бағамдаған кезде Дарнтонның кітабы жақсы бір зерттеу жұмысының үлгісі болып табылады. Дарнтон XVIII ғ. өмір сүрген француздардың мәдениеті мен менталитетін түсіну үшін халық ертегілеріне, жеке хаттарға, күнделіктерге және полиция есептеріне талдау жүргізген. Авторлар мақалада тарихты антропология арқылы зерттеудің мазмұнын ашуға тырысқан. Мақала материалдары тарихшылар мен әлеуметтік антропологтарға арналған пайдалы дереккөзі болып саналады.

Кілт сөздер: тарихи антропология, фольклористика, мәдениет тарихы, француз тарихы.

А. Рахимжанова, Э. Кючюкбэкир

Историческая антропология: обзор книги Роберта Дарнтонна «Большая кошачья резня и другие эпизоды французской истории культуры»

В статье рассмотрены важные аспекты исторической антропологии на основе книги Роберта Дарнтонна «Большая кошачья резня и другие эпизоды французской истории культуры». Авторы считают, что историческая антропология — полезный инструмент в изучении и понимании различных социальных и культурных процессов. В данном случае книга Дарнтонна представляет собой хороший пример такой работы. Чтобы понять культуру и менталитет французов XVIII века, Дарнтон проанализировал различные источники, такие как народные сказки, личные письма, дневники и полицейские отчеты. В этом обзор раскрыты методы понимания истории через антропологию, материалы статьи являются полезным источником как для историков, так и для социальных антропологов.

Ключевые слова: историческая антропология, фольклористика, история культуры, история Франции.

References

- 1 Shorkovits, D. (2019). Istoricheskaia antropologiia v Evrazii [Historical anthropology in Eurasia]. Vestnik Sankt-Peterburgskogo universiteta. Seria Istorii — Bulletin of St. Petersburg University. History series, 64, 3, 1114–1145 [in Russian].
- 2 Macfarlane, A. (1977). Historical Anthropology (Frazer Lecture). Cambridge Anthropology, 3(3), 1-17.
- 3 Barth, F. (1961). Nomads of South Persia: the Basseri tribe of the Khamseh confederacy. Boston: Little, Brown and Company.
- 4 Lindner, R.P. (1983). Nomads and Ottomans in Medieval Anatolia. – Bloomington: Research Institute for Inner Asia Studies.
- 5 Darnton, R. (1999). The Great Cat Massacre and Other Episodes in French Cultural History. – NY: Basic Books.

Rajarshi Chakraborty*

*Jawaharlal Nehru University, New Delhi, India
(E-mail: rajarshi.education@gmail.com)*

Ethnic Diversity and its impact on the Development in Afghanistan

Although the international community spent trillions of dollars, it could not constitute a stable government in Afghanistan. Unfortunately, the so-called experts of international relations comprehended the ethnic diversity in the country but failed to predict its disastrous effect on the war on terror. In conflict zones, it is important to understand the local culture, ideology and governance system. However, in the case of Afghanistan, the international community dealt only through the central government and thus, the ethnic and tribal factors were ignored. This ignorance of the international community could not yield the expected results in the country. The objective of the paper is to find out the diverse nature of Afghan ethnicity and how it influenced the development in the country. The paper discusses about the main ethnic group under the current Taliban regime and how international recognition could affect them in the future. The paper also indicates that the current volatile situation in Afghanistan could deteriorate the refugee crisis in the whole world.

Keywords: Afghanistan, Taliban, ethnicity, international community, security, economy, United Nations, Sharia law, GALLUP survey, Special Inspector General for Afghanistan Reconstruction (SIGAR).

Background

Afghanistan is a diversified country and, irrespective of the nature of the government, the ethnic minorities always face some kind of hurdles in the country. Reports of targeted killings have been increased following the Taliban takeover in the country. The South Asian states have various ethnic groups. The main group is Pashtuns ethnic is nearly 42 % of total population and due to their majority in the country, it is also called the land of the Pashtuns. This main ethnic group can also be divided into various sub-ethnic groups such as Durrani, Ghilzali, Jaji, Safu, Wardak etc. Most of the groups speak Pashtun. Their culture is known as Pash-tunwali. Most of the Pashtuns are Muslims. Their daily life is hugely influenced by the Islamic customs. These people are very nomadic in nature, as one of the major occupations is pastoralism. The scold largest ethnic group is Tajik, which consist nearly 27 % [1] of total Afghan population. Most of them are Sunni Muslims and they are known for their elaborate embroideries on fabric. It is believed that they have Iranian connection and consider themselves as Farsi. The third largest group is Hazaras, who are based mainly in the central Afghanistan. It is believed that they are the descendants of Genghis Khan. Due to their foreign origin and Shia background, they are considered as outsiders of the country. This ethnic group faced persecutions in the hands of dominant ethnic groups in the country, and are known as ‘the traditional underclass of Afghan society’ [2].

The northern region is mainly populated by Uzbek. They speak Uzbek and most of them are Sunni Islamic sect. The other ethnic groups are Aimaq, Baloch, Turkmen and others. In Afghanistan, it is difficult to define one’s ethnic identities by cultural similarities. In general, the Pashtun community of the country speak Pashto but a good number of Dari speakers consider themselves Pashtuns [3].

In spite of spending trillions of dollars, the international community led by the United States has failed to constitute a centralized government in Afghanistan. Unfortunately, it was surprising to see the so-called experts of international relations comprehended the ethnic diversity in the country but has not able to to predict its disastrous effect on the war on terror. In conflict zones, it is significant to get an understanding of local culture, ideologies and governance system. In modern history, the international community did not take these factors into account and faced catastrophic failures in several countries such as Vietnam, Iraq, Syria, and now Afghanistan. The dynamics of ethnic identity are different in Afghanistan compared to the other ethnic groups in the world. The history of Afghanistan shows us how the entire country could not be colonized either by Britain or Soviet Russia due to the lack of local knowledge of Afghan communities. Although the colonial giants successfully extended their power in some parts of the country, they never colonised the whole country.

*Corresponding author email: rajarshi.education@gmail.com

The objective of this paper is to find out the international ignorance to the ethnic diversity of the country and how the ignorance affected the overall developmental goals in various sectors. It is evident from the writings of the international scholars that they were well aware of the fact that the country is composed of various ethnic groups and their hierarchy in the society restricted to form a national identity among the Afghans. Such narrow but strong sense of identity of Afghan citizens was overlooked by the donor communities as they dealt only through the central government. This top-down approach resulted a catastrophic failure in Afghanistan.

According to the Afghan constitution, all people living inside of Afghanistan are Afghans. But in reality, most of the Afghan tribes reject the western notion of the constitutional imposed concept of national identity. They identify themselves as Pashtuns, Uzbeks, Tajiks, Turks, Hazaras, Baloch, Arabs, Kyrgyz, and so on. These people are mainly nomads and live in the inhabitable valleys and, no colonial powers could govern them in modern history. In Afghanistan, ethnicity is divisive and hard to deal with. Some tribes and groups have their own oral and customary laws because these laws are effective. Hence, the local people prefer the local justice system rather than going to the centralized justice system. There are mainly two reasons for people referring to the local justice system. Firstly, the centralized justice system was introduced by the international community. This system is totally alien to the local Afghan people. Secondly, the centralized power structure is highly corrupted. According to a 2019 GALLUP report [4], 91 % of Afghans believed the rampant nature of corruption inside the Afghan government. Both these two issues are against the Islamic Sharia law which is practised all over the country. Another GALLUP report indicates that 56 % of the Afghan population agreed that the main source of the Constitution should be Sharia law. Albeit in contemporary times, the Sharia law, interpreted by the Taliban leaders, had a detrimental effect on the lives of the Afghans [5]. Yet, the people favoured the role of religious leaders in making the constitution. In the same year, 51 % of Afghans thought that religious leaders should have an advisory role in the constitution-making. Although Islam has a significant role in the daily life of Afghans, it could not unite all the tribes and groups as a nation. Such a fragmented power structure made government presence extremely weak in the rural areas. The significance of each and every tribal and local community was not unknown to the international community. In the 2001 Bonn agreement, the international community understood the importance of ethnic balance in the country. After the conference, some leaders refused to sign the agreement as it failed to honour the sufficient representations of the Pashtun community. Despite such diversified tribal mentalities, the international community tried to penetrate through the concept of the nation-state and centralised governance in the hinterlands of Afghanistan.

The international community post 9/11, interpreted the Afghan rebuilding programme in a way that is familiar to them and alien to the Afghans. The country had never had a westernized democratic system but in 2003, the international community imposed a structural democracy. The centralised bureaucratic system has barely represented in the rural areas. The duty of a bureaucratic system, such as providing identity proof, birth certificates, death certificates, visas and other important government documents, was never fulfilled in many parts of the country. The international community also helped to conduct the parliamentary and presidential elections in the country. Many Afghans could not even cast their votes due to the lack of identity cards. In 2015, only 11 % of the Afghan population believed in the honesty of the election and the results were criticised by the international media as well. Nevertheless, the international community present on Afghan soil never paid heed to it. Thus, an international community-backed federal structure could not mitigate the political exclusion of local Afghan voices. This international move made the local population more antagonistic towards them. A trust deficit was also created among the Afghan citizens for the international community. In rural Afghanistan, the civilian casualties turned the women against the foreign occupation. Initially, the Afghan population favoured the international occupation. However, over the years, Afghan popularity for the local leaders increased and simultaneously, the popularity for the national leaders decreased. According to a GALLUP survey, 58 % of the Afghan population supported their local leaders whereas support for their national leaders was down to 30 %.

Even in the building of the security sector, the international community took a top-down approach. The three main countries involved in building, the Afghan security sector was the US, Japan and Germany. Proving security and bringing peace was the top priority of the US government to Afghanistan. After the fall of the Taliban government, the war-torn country had no army or police to protect its citizen from internal and external threats. According to the Special Inspector General for Afghanistan Reconstruction (SIGAR) report [6], the US has spent USD 65.4 billion for the security sector reform from 2002 to 2015. This includes the building of the Afghan National Army, Afghan National Police and counter-narcotics programme. The US

government also helped to build the Afghan local police to serve the communities in Afghanistan. The government of Japan was involved in the Disarmament, Demobilization and Reintegration programme (DDA). Under this programme, Afghan police personnel came to Japan to receive training from Japan's officials. Japan provided USD 319 million in the police reforms sector for the first ten years of the war on terror. Germany has done significant work in building the Afghan Police Forces. From European Union, Germany contributed the most in improving the Afghan Police Forces. In 2010, the German Police Project Team (GPPT) trained the highest number of Afghan Police Forces, nearly 4000 police personnel. Besides the training programme, it helped to build the National Police Academy in Kunduz, Faizabad and Mazar-e-Sharif. Other than the training programme, Germany helped to improve the border police force and traffic police. All these modern countries took the approach of security sector building in a centralised manner. Unlike the Soviet aided Najibullah government, all the security-related decisions were taken in the head offices of respective countries in Kabul. In the provincial areas, Najibullah allowed local powerful persons who would use his kinship, and associated groups to provide security where the central government did not have the capacity to reach. Although, without the Soviet support the Najibullah government could not sustain on its own but at least they had taken into consideration the role of regional actors in providing security. As of 2008, only 46 % of the Afghan population had confidence in the Afghan military and that approval rate is very low compared to other countries.

Economy

Afghanistan is mainly an agricultural country dominated by landlords, it also receives foreign remittances through the various transit routes providing for trade. However, severe droughts, famines and poor investment made the economy more miserable. It is true that international aid and investment improved the Afghan economy in a significant manner although it was not sustainable as was seen later.

In 2010, the annual Gross Domestic Product (GDP) growth reached a two-digit number. In 2009, the GDP annual growth [7] rate was 18 % but in 2019, it was decreased to less than 2 %. Unfortunately, most of the foreign aid was not planned in building the indigenous Afghan economic sector but to improve the service sectors which were concentrated in the urban areas. Therefore, when the international community was gone, the economic benefits were also gone with them. Thus, the economic and developmental priorities of the local Afghan communities were ignored.

The international community misinterpreted the ethnic identity in the country as it does not follow any particular pattern and there is no simple way to identify it. Even after providing foreign aid, the international community could not stop the insurgency movements in the country. In the initial years, the international community had a huge success gained the Taliban and al-Qaida fighters but since 2005 the Taliban has started regaining their power in rural Afghanistan. Without the support of local Afghan people, this would not have been possible. Now, the whole country is under Taliban control except the Panjshir region. The failure of the international community proves that it has an abstract idea about the Afghan people and culture. The scholars of international relations need to pay more attention to local Afghan culture, Qams, beliefs, ideology, tribes, ethnicity, and other local factors to get a better understanding of this present situation. Unfortunately, sometimes even these factors are not enough to understand the political and social dynamics of the country when people are merely influenced by the local interests and not by ethnic factors. Generalization of the Afghan identity prejudiced the interpretation of the international community as cultural diversity can be found even inside a single ethnic group. It is true that there is less awareness of the significance of the state's authority within the popular imagination of the hinterlands. Whether that awareness is necessary for the people of Afghanistan is also hard to say.

Although following the Taliban takeover, most of the regional countries are trying to make a way of diplomatic relation with Afghanistan; Tajikistan openly expressed their view against the Taliban leaders. Tajikistan's support for the local Tajik resistance against the Taliban government can be found even during the 1990s. Surprisingly, that supports are still there, especially in the Panjshir valley, where a group of people are opposing and keeping their fighting alive against the Taliban regime. The citizens of Tajikistan provided a strong sense of support for the Tajiks living in Afghanistan. The government of Tajikistan said that they would never support a government in Afghanistan that does not represent all the sections of the society [8]. When big players like Beijing and Moscow are trying building a rapport with the current Taliban government, the role of the Islamic government of Tajikistan is commendable. The double game played by Russia is posing a political dilemma for the central Asian states. On the one hand, Russia with other Collective Security Treaty Organization (CSTO) members conducted a joint military exercise in the Tajikistan-Afghanistan border [9], and on the other hand, it is helping Taliban for their international recognition.

The international withdrawal of the international community was expected to provide leverage to the Taliban leaders. The United States of America can be accused widely for this [10]. Now, the coming months are important for the fate of ethnic communities in Afghanistan. The Taliban has sought to make a country where all ethnic communities would live peacefully but it has been replaced by suspicion and mistrust towards the Taliban leaders. The ethnic tension is likely to continue in the country as the powerful ethnic groups such as Pashtun, Tajik, Uzbek are contending for power. The rise of Taliban made the future of Shia Muslim community vague. The age old religious rivalry between Shia and Sunni might affect the former in the country [11]. The Taliban leaders interpret the religious practices of Shia Muslim group as Haram or forbidden. There are some other religious groups such as Hindu, Sikh, Christians who also live in the country. They are already facing threats from the Taliban leaders. Some Hindus came to India a few years ago, but most of them are second or third generation people and hence, they have no families or relatives outside their country where they could take shelter. The silence of international community for such groups is another example of abandonment of them. Other than these religious and ethnic minorities, the women of the Afghan society are also vulnerable under the Taliban regime. The Taliban leaders are determined to rule the government by Islamic Sharia law. Under this law, women are not allowed to be alone in the public place and outside the family they should always be accompanied by a male member of their family. They are also restricted to perform any work in public sphere. The United Nations Assistance Mission in Afghanistan (UNAMA) says that the first half of 2021 witnessed more women and children deaths and wounded in Afghanistan than any year since 2009 [12]. Following the taking over of various border posts, the Taliban declared a *Dikkat* which states that all imams and mullahs in captured areas should provide the Taliban with a list of girls above 15 and widows under 45 to be married to Taliban fighters. This barbaric rules and traditions are likely to be risen in the country in the upcoming years. The Taliban leaders are also hunting down those Afghan who helped the international community during the international presence in the country and worked for the various organizations. Now, those people are completely helpless and have nowhere to go. Public executions of former government officials by the current Taliban leaders were all over the news. Unfortunately, those brutal killings were unable to catch the attention of international humanitarian assistance for the country. Most of the countries evacuated their citizens on the emergency basis but the ethnic minorities have no places to go. Before the Taliban capture of Kabul international airport, many Afghans left the country forever. But most of the ethnic minorities in the country are so poor and they cannot afford to leave the country without any kind of external assistance to them. The country is also facing severe food crisis. The United Nations contacted the Taliban leaders to supply food in the interior region in the country but in reality, the assistance could not reach the provincial level. It has been estimated by the World Food Program that nearly 14 million Afghans are starving and the situation is declared as a humanitarian crisis by the United Nations [13]. However, the United Nation is trying to reach to the affected people through the Taliban government only. The biased and brutal nature of the Taliban government is unlikely to reach to the needy minority section in the country.

Conclusion

After capturing the government in the country, now, the main goal of Taliban leaders is to be recognised by the international community. The Taliban leaders claimed that they have completed the entire requirement for being recognised as a legitimate government [14] and asked for a seat in the United Nation. Nonetheless, in fact, they have barely demonstrated commitment towards the prerequisite of recognition put forward by the western democracies and some south Asian countries [15]. However, the United Nation is yet to provide international recognition to them as the government does not represent all the people of the country. Additionally, there are few ministers in current Afghan government who are UN sanctioned international terrorists. After getting no positive response from the United Nation, the Taliban is now trying to make diplomatic relations with the major world powers. Even after capturing the power in Kabul, the Taliban leaders visited China, where the Chinese leaders announced millions dollars of investment in Afghanistan. Recently, a meeting was organised by the government of Russia where the newly elected Taliban government was invited. However, the United States refused to attend the meeting. The European Union thinks that it is more of dealing with the Taliban rather recognising them as they win the war against the United States [16]. But the growing diplomatic ties with its neighbouring and other countries are likely to strengthen the Taliban power in the country and the ethnic minorities might face a more difficult scenario in future. The poor ethnic people have no opportunities to leave their country. Although countries such as Mexico, United Kingdom have opened their border for the Afghans, their border rules and regulations are unreachable for most of the tar-

ged ethnic people. During the international presence in the country, thousands of Afghans took shelter in European states. By following the Joint Way Forward agreement in 2016, the European nations stopped receiving Afghans as they believe the country is safe for its citizens. Even under the Taliban regime, the ethnic tension is limitless [17] and fragmented civil might be seen in near future.

References

- 1 World Atlas (2021). *The Ethnic Groups Of Afghanistan*. October 24, 2021. Retrieved from <https://www.worldatlas.com/articles/ethnic-groups-of-afghanistan.html>
- 2 NEWS18. (2021). *What The Return Of Taliban Means For All The Ethnic Groups In Afghanistan*. Retrieved October 24, 2021. Retrieved from <https://www.news18.com/news/explainers/explained-what-the-return-of-taliban-means-for-ethnic-groups-in-afghanistan-4122524.html>
- 3 Siddique, A. (2012). *Sources of Tension in Afghanistan and Pakistan: A Regional Perspective Afghanistan's Ethnic Divides*. Barcelona Centre for International Affairs.
- 4 Gallup Report. (2019). *Inside Afghanistan: Stability in Institutions Remains Elusive*. Retrieved September 11, 2021. Retrieved from <https://news.gallup.com/poll/266252/inside-afghanistan-stability-institutions-remains-elusive.aspx>
- 5 Gallup Report. (2020). *Afghanistan: How Afghans Would Negotiate Their Own Peace*. Retrieved September 11, 2021. Retrieved from <https://news.gallup.com/poll/157040/afghanistan-afghans-negotiate-own-peace.aspx>
- 6 Special Inspector General for Afghanistan Reconstruction (2015). *SUPPLEMENT TO SIGAR's JANUARY 2015 Quarterly Report to the United States CONGRESS*. Retrieved September 16, 2021. Retrieved from <https://apps.dtic.mil/sti/pdfs/ADA615541.pdf>
- 7 The World Bank. (2020). *GDP per capita growth (annual %) – Afghanistan*. Accessed September 18, 2021. Retrieved from <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.PCAP.KD.ZG?end=2020&locations=AF&start=2003&view=chart>
- 8 Pannier, B. (2021). *Tajikistan: The Taliban's Toughest Critic*. Retrieved October 24, 2021. Retrieved from <https://gandhara.rferl.org/a/tajikistan-taliban-relations/31458364.html>
- 9 Mikovic, N. (2021). *Russia's ally Tajikistan emerges as Taliban's new nemesis*. Retrieved October 24, 2021. Retrieved from <https://www.timesnownews.com/columns/article/russia-s-ally-tajikistan-emerges-as-taliban-s-new-nemesis/820133>
- 10 Reuters. (2021). *Fears abroad for fate of Hazara minority as Taliban take control*. Retrieved October 24, 2021. Retrieved from <https://www.reuters.com/world/asia-pacific/fears-abroad-fate-hazara-minority-taliban-take-control-2021-08-17/>
- 11 Deccan, H. (2021). *What is the future of ethnic groups in Afghanistan now that Taliban is back in power?*. Retrieved October 24, 2021. Retrieved from <https://www.deccanherald.com/international/what-is-the-future-of-ethnic-groups-in-afghanistan-now-that-taliban-is-back-in-power-1025074.html>
- 12 Ispahani, F. (2021). *Afghan women and minorities must fight the Taliban or give in. They have no place to hide*. Retrieved October 24, 2021. Retrieved from <https://theprint.in/opinion/afghan-women-and-minorities-must-fight-the-taliban-or-give-in-they-have-no-place-to-hide/717501/>
- 13 The Los Angeles Times (2021). *Taliban killed 9 ethnic-minority men, report says, fuelling Afghans' fears*. Retrieved October 24, 2021. Retrieved from <https://www.latimes.com/world-nation/story/2021-08-20/report-taliban-killed-minorities-fueling-afghan-fears>
- 14 Batrawy, A. (2021). *UN and Afghanistan's Taliban, figuring out how to interact*. Retrieved October 24, 2021. Retrieved from <https://apnews.com/article/united-nations-general-assembly-europe-middle-east-afghanistan-united-nations-cf0f0df6563f0b2641cdee6393dc2fe0>
- 15 United States Institute of Peace (2021). *Taliban Seek Recognition, But Offer Few Concessions to International Concerns*. Retrieved October 24, 2021. Retrieved from <https://www.usip.org/publications/2021/09/taliban-seek-recognition-offer-few-concessions-international-concerns>
- 16 The Washington Post (2021). *U.S. allies and adversaries are holding off for now on recognizing, aiding the Taliban*. Retrieved October 24, 2021. Retrieved from <https://www.washingtonpost.com/world/2021/08/20/afghanistan-taliban-international-recognition-aid/>
- 17 The New York Times (2021). *Afghan Ethnic Tensions Rise in Media and Politics*. Retrieved October 24, 2021. Retrieved from <https://www.nytimes.com/2014/02/19/world/asia/afghan-ethnic-tensions-rise-in-media-and-politics.html>

Ражарши Чакрабарты

Этникалық әртүрлілік және оның Ауғанстанның дамуына ықпалы

Триллиондаған доллардың жұмсалғанына қарамастан, халықаралық қауымдастық АҚШ басшысымен Ауғанстанда тұрақты үкімет қалыптастыра алған жоқ. Өкінішке орай, халықаралық қатынастар бойынша сарапшылар елдегі этникалық әртүрлілікті мойындады, бірақ, оның терроризммен күресу барысындағы салдарын болжай алған жоқ. Шилеленістер зонасында жергілікті мәдениетті, идеология-

ны және басқару жүйесін түсінудің маңызы жоғары. Бірақ, Ауғанстандағы жағдайда халықаралық қауымдастық тек қана орталық үкімет арқылы әрекет етті, сондықтан этникалық және тайпалық факторлар назардан тыс қалды. Осылардың ескерілмей қалуы оң нәтижеге алып келген жоқ. Мақаланың мақсаты — ауғандық этниканың қаншалықты маңызды екенін және оның елдің дамуына ықпалын анықтау. Сонымен қатар қазіргі талибтердің режимі кезіндегі негізгі этникалық тапқа талдау жасалған және болашақта халықаралық мойындаудың ықпалы қарастырылған. Автор Ауғанстандағы қазіргі тұрақсыз жағдай әлемдегі босқындар дағдарысын тереңдетуге мүмкіндік береді деген қорытынды жасаған.

Кілтсөздер: Ауғанстан, талибан, этникалық топ, халықаралық қауымдастық, қауіпсіздік, экономика, БҰҰ, шаріғат заңдары, GALLUP зерттеуі, Ауғанстанды қалпына келтіру жөніндегі арнайы бас инспектор (SIGAR).

Ражарши Чакработы

Этническое разнообразие и его влияние на развитие в Афганистане

Несмотря на траты триллионов долларов, международное сообщество во главе с США не смогло сформировать стабильное правительство в Афганистане. К сожалению, было удивительно, что так называемые эксперты по международным отношениям осознали этническое разнообразие в стране, но не смогли предсказать его катастрофические последствия для войны с террором. В зонах конфликтов очень важно понимать местную культуру, идеологию и систему управления. Но в случае с Афганистаном международное сообщество действовало только через центральное правительство, и поэтому этнические и племенные факторы игнорировались. Это незнание международного сообщества не могло дать ожидаемых результатов в стране. Цель статьи — выяснить, насколько разнообразна афганская этническая принадлежность, и как она повлияла на развитие страны. В статье обсуждены основная этническая группа при нынешнем режиме талибов и то, как международное признание может повлиять на них в будущем. Авторами сделан вывод о том, что нынешняя нестабильная ситуация в Афганистане может усугубить кризис беженцев во всем мире.

Ключевые слова: Афганистан, талибан, этническая принадлежность, международное сообщество, безопасность, экономика, ООН, законы шаріата, исследование GALLUP, специальный генеральный инспектор по восстановлению Афганистана (SIGAR).

С.Б.Стамбулов*, Д.Б. Байманасова, Ж.А. Карсыбаева, К.Ж.Утебаева

Академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қазақстан
(E-mail: serstam@mail.ru; baimanassova.d@gmail.com; gydita@mail.ru; utebaeva-81@mail.ru)

ШЫҰ шеңберіндегі Қытай және Орталық Азия мемлекеттерінің ынтымақтастығы: қазіргі кезеңдегі жағдайы және мәселелері

Мақалада Қытайдың Шанхай ынтымақтастық ұйымындағы «Бір жол — бір белдеу» стратегиясын координациялаудың мүмкіндігі қарастырылған. Мақаланың өзектілігі 2017 ж. Қытайдың «Бір жол — бір белдеу» стратегиясының екінші кезеңіне көшуімен және Үндістан мен Пәкістанның есесіне Шанхай ынтымақтастық ұйымының кеңеюімен байланысты. Қытайда аталған стратегияны жүзеге асыруға итермелеген факторлар анықталған, Шанхай ынтымақтастық ұйымы шеңберіндегі ҚХР-ның Орталық Азия мемлекеттеріне қатысты саясаты көрсетілген, стратегия мен ШЫҰ-ның институтционалдық және мазмұндық құрамдас бөлігі жағынан байланыстары анықталған. Авторлар Қытай бастамасы мен ШЫҰ шеңберіндегі Қытайдың Орталық Азия мемлекеттерімен ынтымақтастығының негізгі бағыттарын зерттеген, аталған ынтымақтастықтың ерекшеліктеріне талдау жасаған, тараптардың өзара байланыстарының аспектілерін зерттеген.

Кілт сөздер: ШЫҰ, сыртқы саясат, халықаралық қатынастар, ҚХР-ның сыртқы саясаты, Орталық Азия.

Kipicne

«Бір жол — бір белдеу» бастамасының ШЫҰ-на да тікелей қатысы бар. Себебі, аталған бастама ШЫҰ-ның негізін қалаған мемлекеттердің бірі — Қазақстанда алғаш рет ұсынылды және ұйымның шеңберіндегі ынтымақтастық пен өзара байланыстарды тереңдетудің маңызды платформасы болып табылады.

Қытай ШЫҰ және «Бір жол — бір белдеу» жобасының бастамашысы болып табылады, сонымен бірге ҚХР аймақтық және жаһандық басқарудың халықаралық жүйесін құруға қатысып отыр. Аталған екі жобаның дамуына Қытай мен Орталық Азия мемлекеттері де өздерінің үлесін қосып жатыр.

Өздерінің принциптері бойынша, ШЫҰ және «Бір жол — бір белдеу» жаңа типтегі халықаралық қатынастардың рухани негізін анықтап берді. «Бір жол — бір белдеу» бастамасы бірлесіп талқылау, құрылыс және пайдалану принциптерін басшылыққа алса, ШЫҰ «өзара сенімге, тиімділікке, тең құқыққа, мәдениеттің әртүрлілігін құрметтеуге, бірлесіп дамуға» негізделген «шанхай рухын» басшылыққа алады.

Өздерінің құрылысы жағынан, ШЫҰ және «Бір жол — бір белдеу» бастамасы ынтымақтастықтың мазмұны мен бағыттары жағынан өзара байланысты болып табылады. «Бір жол — бір белдеу» бастамасының шеңберінде ұсынылатын алты экономикалық дәліздің үлкен бөлігі ШЫҰ шеңберіндегі ынтымақтастық саласына кіреді. ШЫҰ-ның қауіпсіздік саласындағы қажеттіліктері мен жетістіктері «Бір жол — бір белдеу» бастамасының дамуына қажетті механизмді құрып берді.

Өздерінің болашақтағы мақсаттары бойынша, ШЫҰ және «Бір жол — бір белдеу» бастамасы адамзат үшін ортақ тағдыр қауымдастығын құруды көздейді. ШЫҰ мүше-мемлекеттері, сонымен қатар «Бір жол — бір белдеу» бастамасына қатысушы мемлекеттер даму үшін жаңа мүмкіндіктерді жүзеге асыруға ұмтылуда.

2014 жылдан бастап, ШЫҰ-ның мемлекет басшыларының қабылдаған Декларацияларында және ұйымға мүше мемлекеттердің премьер-министрлерінің кездесулерінің бюллетендерінде «Бір жол — бір белдеу» бастамасына қолдау танытатындығын және өздерінің даму стратегияларын бастамамен байланыстыратындарын атап келеді.

Жоғарыда аталғандары ескере отырып, ШЫҰ шеңберіндегі және «Бір жол — бір белдеу» бастамасы аясындағы Қытай мен Орталық Азия мемлекеттерінің өзара ынтымақтастықтарын зерттеудің маңызы бар деп санаймыз.

*Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: serstam@mail.ru

Зерттеу әдістері

Мақаланың теориялық-әдіснамалық негізін ғылыми жүйелілік және объективтілік принциптері құрайды. Деректердің үлкен кешеніне талдау барысында объективтілік принципі басшылыққа алынды. Қытайдың Орталық Азиядағы саясаты жөнінде жүйелі көзқарас қалыптастыру және Қытай-Орталық Азия қатынастарының эволюциясын анықтау, осы елдер мемлекеттері арасындағы қатынастардың болашағын болжау барысында индукция және дедукция, анализдеу және синтездеу, салыстыру әдістері қолданылды.

Салыстырмалы-саяси әдіс әртүрлі саяси үрдістерді салыстыруға, олардың ұқсастықтары мен айырмашылықтарын белгілеуге, аймақтағы Қытайдың сыртқы саяси стратегиясын зерттеуге мүмкіндік берді.

Мәселенің талқылануы

КСРО ыдырағаннан бері отыз жыл уақыт бойы Орталық Азия елдерінің көпшілігі негізгі сыртқы саяси қағидатын көпвекторлылық етіп, барлық державалармен біркелкі қарым-қатынастарға ұмтылып келеді. Бұл стратегия өзінің тиімділігі мен нәтижелілігін қазіргі уақытта көрсетіп отыр. Жаһандық және аймақтық державалардың мүдделері арасындағы нәзік тепе-теңдікті сақтау мақсатында Орталық Азиядағы Түркіменстаннан басқа төрт мемлекет бүгінде көпвекторлы саясатты жалғастыруда. Алайда бұл үрдіс халықаралық акторлар арасындағы бәсекелестіктің күшеюіне байланысты жыл сайын күрделене түсіп келе жатыр. Сыртқы күштердің ұсынған интеграциялық бастамалардың пайда болуы мен жеделдетілген іске асырылуы Орталық Азия аймағында қауіпсіздік мәселелерін барған сайын күшейтіп, бәсекелестікті ұлғайтады. Осыған байланысты Қытайдың «Жібек жолының экономикалық белдеуі» бастамасы аймақтың ішіндегі бәсекелестіктің артуына одан сайын әсер етеді. Бұл жобаны іске асыру барысында көптеген қиындықтар пайда болып, аймаққа әсер етуші державалардың мүдделерінің арасындағы қарама-қайшылықтар шиеленісті. Бұл жағдайда Орталық Азия аймағындағы мемлекеттерге сыртқы күштердің арасындағы күштер тепе-теңдігінің өзгерістері әсер етуде [1, 129].

Соңғы жылдары Қытай әлемдік деңгейде экономикалық, әскери және сауда қуатының ірі орталығына айналды. Қазіргі уақытта ол тікелей шетелдік инвестициялар үшін екінші тартымды бағыт болып табылады, ол ең үлкен валюта қорына ие және ірі несие беруші болып табылады. Шығыс Азиялық аймақтық қауіпсіздік кешенінің біріктіруші элементі және ұлы державасы болып табылатын Қытайдың Орталық Азияға қатысты саясатының негізгі мүдделері қауіпсіздік, экономика, энергетика сияқты факторлар төңірегінде қалыптасуда. Қытай өзінің қазіргі саясатын іске асыру үшін Шанхай ынтымақтастық ұйымы сияқты ұйымдарды тиімді пайдаланады. Сонымен бірге, Қытай жаһандық ауқымда да, аймақ елдерінде де өзінің экономикалық мақсаттарына жету үшін көне Жібек жолын жандандыру ұранымен «Бір белдеу, бір жол» жобасы аясында осы саясаттың тарихи-философиялық негізін, идеялық мазмұнын құрастыруда [2, 29].

«Жаңа Жібек жолы» бастамасы 1949 жылы Қытай Халық Республикасы құрылғаннан бері Қытайдың ең ауқымды, орасан зор сыртқы саяси жобасы болуы мүмкін. Қытай тарапымен халықаралық аренада 2013 жылғы қыркүйекте ресми түрде ұсынылған бастама бірінші кезекте Еуразиялық континентке бағдарланған инфрақұрылымды, өндірісті және экономикалық интеграцияны дамытудың ұзақ мерзімді жоспарды білдіреді [3]. Бастама екі негізгі құрылымдық бөліктен тұрады: құрлықтағы — «Жібек жолының экономикалық белдеуі» және судағы — «XXI ғасырлық теңіз Жібек жолы» [4; 1]. Ол кейінірек жаңа формат «Бір белдеу, бір жолды» құруға негіз болды. Жоба Қытайды Ресей, Орталық Азия, Таяу Шығыс, Африка мен Латын Америкасымен байланыстыратын алты құрлықтық және теңіз жолдарынан тұратын әлемдік транспорттық желіге негізделеді. Бейжің Қытай мен Америка Құрама Штаттары арасындағы Азия-Тынық мұхиты аймағындағы шиеленістердің тұрақты өсуі жағдайында, аспан асты елі құрлықтағы дәліздерді өз тауарларын Еуропаға жеткізудің болашақ баламасы ретінде қарастыруы керек екенін түсінді. Қытай билігі ағымдағы жағдайларды ескере отырып, қытайлық басымдылығы болатын макроөңірлік интеграцияның өзіндік нұсқасын ұсынуға шешім қабылдады [5, 130].

Жібек жолының экономикалық белдеуі идеясын саяси деңгейде Орталық Азияның барлық мемлекеттері мақұлдады және олардың барлығы осы жобаны іс жүзінде іске асыруға белсенді қатысуға ниет білдірді. Орталық Азиядағы басқа жобалардан қытайлық жобаның ерекшелігі — қатысушыларға қойылатын саяси талаптардың мүлдем болмауы.

Бұндай үлкен көлемді жобаның іске асырылуы жалпы Еуразия континентіндегі экономикалық белсенділікті ұлғайту мүмкіндігі бар. Жоба арқасында Орталық Азия аймағы бұрынғы капитализмнің перифериясынан Азия мен Еуропа арасын байланыстырушы аса маңызды транзитті хабқа айналады [6, 140].

Түрік зерттеушілері А. Зенгин мен И. Топсақалдың пікірінше [2, 30], «Жаңа Жібек» жолы бастамасы шеңберіндегі Қытайдың Орталық Азияға бағытталған саясаты Тянься деп аталатын әлемдік тәртіптің ежелгі тұжырымдамасына негізделген. Чжоу династиясының стратегияларында пайдаланылған Тянься тұжырымы әртүрлі аймақтарды бейбіт жолмен байланыстыруға арналған әмбебап саяси модель және оған мемлекеттер өз еркімен қатысып, мүдделері мен егемендігін қорғайды, ал бір-бірінің мүдделерін ескеру арқылы пайдаға кенеле алады. Қазіргі уақытта Қытай саясаты Орталық Азия елдерін осы тұжырымдама аясында өзіне тәуелді етуге бағытталған. Орталық Азия аймағындағы мемлекеттер саяси-экономикалық және әскери тұрғыдан әлсіз болғандықтан Қытай тарапына олардың әрқайсысымен жеке қарым-қатынастар орнатқан тиімдірек.

Жібек жолы — бұл ең алдымен инфрақұрылымды және өзара байланысты дамытуға, сондай-ақ ұлттық және аймақтық даму жоспарларын үйлестіруге бағытталған бірқатар жобалар арқылы Еуразия құрлығының елдері мен экономикаларын біріктіру туралы қытайлық ұсыныс. Шын мәнінде, Жібек жолыкөлік желілері мен нарықтарды кеңейтуге және қосуға; еуразиялық өндіріс орындарын тарату және жақсарту; тауарлардың, капиталдың, энергияның, шикізаттың және белгілі бір деңгейде ақпараттың, адамдардың және мәдениеттің транзитін жеңілдетуге ниеттенеді. Ол автомобиль, теміржол, порт және әуе инфрақұрылымына, электр желілері және жоғары жылдамдықты талшықты-оптикалық кабельдер сияқты қосалқы нысандарға үлкен инвестициялар салу арқылы жүзеге асады.

Орталық Азия теңізге шыға алмайтын, негізінен мұнай, газ, минералдар мен су түріндегі едәуір-табиғи ресурстары бар географиялық өңір болып табылады. Бұл ресурстардың барлығы аймақтың бес мемлекеті арасында әркелкі түрде бөлінген. Аймақтың Еуразияның кіндігінде орналасуы Шығыс және Батыс үшін транзиттік көпір, тауарлар орталығы және сауда мен инвестиция нарығы ретінде үлкен мүмкіндіктері бар. Алайда, саяси сенімсіздік және көптеген объективті және субъективті кедергілер аймақтың экономикалық әлеуеті мен дамуына кедергі келтіреді [5, 19–20].

XXI ғасырда жүріп жатқан аймақтану үрдістерін бақылай отырып көпполярлы халықаралық жүйенің дамуының қарқыны күшейгенін байқаймыз. Қазіргі Еуразияның сауда-экономикалық қарым-қатынастарының сипаты Еуразиялық экономикалық одақ, Шанхай ынтымақтастық ұйымы, АСЕАН, «Бір белдеу, бір жол» сияқты интеграциялық бастамалармен анықталады және осы интеграциялық үрдістер әлемдік геосаясаттың алдағы уақыттағы құрастырушы факторына айналуы мүмкін [6, 138].

Орталық Азия мемлекеттері енді ғана егемендігін алып жатқан кезінде аймақтың Қытай үшін стратегиялық басымдығы төмен болды. Кейінгі уақытта Қытайдың сыртқы қатынастарында: Қытайдың батысындағы Шыңжаң қауіпсіздігі үшін стратегиялық мүдделер аймағы ретінде; өзінің коммерциялық, геоэкономикалық және шикізат-ресурстық мүдделері үшін және Қытайдың бастамасымен көпжақты институттар құрудың тәжірибелік алаңы ретінде қарастырыла бастады. Қытай Орталық Азия аймағын «Бір жол, бір белдеу» бастамасының негізгі құрлықтық дәлізі ретінде қарастырады. Орталық Азия ежелгі уақытта да Жібек жолының маңызды бөлігі болған еді. Бұл аймақ — Ресей, Еуро Одақ, Батыс Азия, Парсы шығанағы сияқты табысты нарықтарға жол ашатын маңызды транспорттық хаб. Қытай тарабы осы нарықтарды өзінің отандық өндірушілерімен байланыстыру мақсатында көптеген тас жолдары мен темір жолдарын құрмақ. Қытай «Бір жол, бір белдеу» жобасын өзінің инфрақұрылымдық жағынан салыстырмалы түрде артта қалған батыс аймақтарын дамытып, транспорттық желілерді құру арқылы соларды ең маңызды әлемдік нарықтармен байланыстырмақ. Бұл жобаның аясына Қытай-Ресей-Монғолия дәлізі арқылы Ресей де тікелей қосылады. Қытай аймақтың ең ірі сауда серіктесі және энергетика саласындағы ірі тұтынушысына айналды. Орталық Азияның Ауғанстан мен Пәкістанға жақын орналасуы да маңызды. Бұл мемлекеттерден таралатын қылмыстық элементтер Қытайдың батысындағы Шыңжаңға әсер етуі мүмкін, сондықтан Орталық Азия аймағының тұрақтылығы — Қытайдың солтүстік-батыс аймағының қауіпсіздіне кілт болып табылады. Қытай аймақтағы мемлекеттермен ШЫҰ платформасы арқылы екіжақты және бірлескен әскери оқу-жаттығулар, сондай-ақ негізінен «үш зұлымдықпен» күресуге бағдарланған ақпарат алмасу арқылы қауіпсіздік саласындағы байланысын нығайтты. Қытай терроризмінің түпкі себебі негізінен экономикада жатыр және экономикалық прогресс әлеуметтік жағдайды жақсартып, әлеуметтік толқулардың себептерін тиімді түрде шешеді деп санайды. Қытай тарапымен «Бір белдеу, бір жол» бастамасы тек Қытайда ғана емес, сонымен қатар қатысушы елдер мен аймақтарда, әсіресе Орталық Азияда бейбіт-

шілік пен өркендеуді қамтамасыз етудің құралы деп санайды. Осылайша қауіпсіздік пен сауданың бір-біріне өзара тәуелділігі байқалады. Қытай сондай-ақ бес мемлекеттің әрқайсысымен стратегиялық әріптестікті қолдайды және соңғы жылдары әскери көмек көрсетуді және қорғаныс мәселелері бойынша екіжақты өзара іс-қимылды жандандыруды бастады.

«Бір жол, бір белдеу» жобасын іске асыру барысында Қытай тарапы қысқа мерзімді пайдаға кенелуге ниеттеніп отырған жоқ, керісінше Орталық Азияға бағытталған инвестициялардың рентабельділігінің кейбір бөлігінен айырылуға да дайын. Қытай өзінің индустриялық күш-қуатын Еуролық ауқымды нарықпен байланыстыру мақсатында көпірлер, тас жолдар, жылдам жүруге арналған темір жолдарды салуды жалғастыруда. Қытайдың транспорт және логистика салаларындағы инвестицияларының көлемі жыл сайын арта түсуде. Қытай Орталық Азия аймағына қаржы құя отырып, аймақтағы мемлекеттердегі режимдердің экономикалық жағынан ғана емес, саяси бағытта да Қытайға бет бұруларына үміттенеді [7, 11].

Орталық Азия қазір Жібек жолының негізгі бағыттары орналасқан жер болып табылады. Қытай — Орталық Азия — Батыс Азия дәлізі, Еуразиялық құрлық көпірі және Қорғас — Ақтау темір жолы ерекше маңызға ие. Орта Азия елдерінің шығыстағы көршісімен қарым-қатынасы мәселелерін қарастыру кезінде Қытай тарапының аймақтағы әр мемлекетке дербес көзқарасының болуын ұмытпау керек. Шығыс державасының аймақтағы мемлекеттердің әрқайсысына қатысты өз мүдделері бар және олардың «Бір жол, бір белдеу» жобасын іске асырудағы маңыздылығы әртүрлі.

Қазақстан теңізге шығуға мүмкіндігі жоқ ең үлкен мемлекет болғандықтан осы транзиттік дәлізден ең көп пайда көретін тарап болып табылады.

Бейжің бастапқы кезден бастап Қазақстанды Жібек жолы стратегиясының негізгі буыны ретінде қарастырды. Қытай тарапы ұсынған «Бір белдеу, бір жол» бастамасы Қазақстан және Орталық Азияның басқа мемлекеттері үшін өте тиімділігі жоғары. Бастама пайда болмас бұрын Қытайда Орталық Азия республикаларына бағытталған саяси немесе экономикалық ынтымақтастықтың нақты стратегиясы не ресми бағдарламасы жарияланбаған. Бұндай жағдайда Қытай тарапына аймақтағы мақсаттары мен міндеттерін қандай да бір тұжырымдамалық түрде айқындауға тура келді, сөйтіп «Бір белдеу, бір жол» дәл осындай бастамаға айналды. Қазақстанның таңдалуы кездейсоқ емес. Қытай билігінің пікірінше, Қазақстан жаңа бастамасында Қытайдың толыққанды серіктесі бола алатын саяси және экономикалық әлеуеті бар аймақтағы ең тұрақты республика болып табылады. Қытайдың басшылығы Қазақстанның артықшылықтары ретінде кең аумағы мен географиялық орналасуына байланысты транзитті мүмкіндіктерін, ашық нарықтық либералды экономикаға байланысты қолайлы инвестициялық ахуалын, егемендік алғалы бері саяси тұрақты екенін атап өтті.

Сонымен қатар, Қытай билігінің пікірінше, Қазақстанның тағы бір маңызды артықшылығы бар: бұл болашақты болжай білетін, қырағы сыртқы саясатты жүргізетін ақылды және тәжірибелі басшылық. Осы факторлардың барлығын ескере отырып, Қытай билігі «Бір белдеу, бір жол» бастамасының батыс бағытында жүзеге асырылатын барлық жобаларда басты серіктес және байланыстырушы ретінде Қазақстанды таңдады [1, 132].

Қазақстан өзінің транзиттік потенциалын дамытудағы ең негізгі міндеттерінің бірі болып оның әлемдік логистикалық қызмет нарығындағы бәсекелестікке қабілеттілігін көбейту болып табылады. Елдің аумағы арқылы өтетін сауда жолдарының санын көбейту мен халықаралық транспорттық дәліздерді диверсификациялау мемлекеттің логистикалық жүйесін дамытуда аса маңызды және геосаяси тұрғыдан Орталық Азияда тұрақтылық пен қауіпсіздікті жақсартуға әсер етеді [6, 146].

XXI ғасырда Орталық Азия аймақтағы мемлекеттердің саяси субъектілігінің жоғарылауы мен Ресей ықпалының бұрынғыдан әлсіреп, Қытай Халық Республикасының аймақтағы негізгі сыртқы державаға айналуын бастан кешіріп отыр. Қытайдың аймақтағы экономика мен қауіпсіздік саласындағы мүдделері «Бір жол, бір белдеу» бағдарламасының іске асырылуына қарай тек арта түсетін болады. Алайда, бұл мүдделер жергілікті ойыншылардың мүдделеріне, сондай-ақ Ресей, АҚШ және ЕО сияқты сыртқы державалардың мүдделерімен сәйкес келе қоймайды. Орталық Азия республикалары жаңадан тәуелсіздік алғаннан кейінгі алғашқы онжылдық бұл аймақ көбінесе жаһандық саясаттың перифериясы болып, негізінен тек Ресейдің ғана қызығушылығын тудыратын. Қытайдың экономикасына шикізат пен энергетикалық ресурстардың қажеттілігі арта бастаған сайын оның Орталық Азия аймағына қызығушылығы да өсе берді. Алғашында Қытай аймаққа тек экономикалық жағынан ғана араласып, қауіпсіздік мәселелерін реттеуші мәртебесін Ресейге қалдырған еді. Қазіргі уақытта Қытайдың осы аймақта пайдаланып жатқан қаржылық капиталдың көлемі оны Орта Азиядағы қауіпсіздік мәселелеріне тікелей араласуының қажеттілігін тудырады. Ал «Бір жол, бір белдеу» бастамасын

іске асырудың арқасында Қытайдың Орталық Азия істеріндегі неғұрлым елеулі экономикалық рөлі ұзақ мерзімді перспективада жергілікті аймақтық қауіпсіздіктің динамикасын өзгертуі ықтимал. Қытайдың соңғы уақыттағы өрлеуі, оның Орталық Азия аймағына көбірек араласа бастауы сыртқы күштермен қоса жергілікті акторларды да алаңдатты. Орта Азия мемлекеттері мен Ресей Қытайдың қаржылық капиталының аймаққа көптеп енуін секьюритизациялап, оның бағдарламасына жауап ретінде Ресейдің елеулі ықпалы бар Еуразиялық экономикалық одақ (ЕЭО) интеграциясын күшейтуге мәжбүр болды [5, 21].

Қытай тарапының мәлімдеуінше олар жобаны жүзеге асыру барысында әділеттілікті қолдау қағидасын негізге ала отырып, жалпы мүдделер мен ақиқаттылық, шынайы нәтижелер, жақындық пен адалдық қағидаттарын басшылыққа ала отырып, басқа дамушы елдермен ынтымақтастық пен ынтымақтастықты нығайтуға күш салады. Қытайдың өсіп келе жатқан геосаяси ықпалына деген көзқарастар мен «Бір белдеу, бір жол» бастамасы аясындағы аймақтарға қытайлық кәсіпорындар мен жұмысшылардың кенінен қатысуы әрдайым жақсы қабылдана бермеді. Бастаманы кейде жергілікті баспасөз немесе қоғамдық пікір иелері Қытайдың отаршылдығы немесе ең жақсы жағдайда елдің ішкі индустриясымен зиянды бәсекелестік көзі ретінде қабылдайды [8, 19].

Орталық Азияда Жібек жолының дұрыс қызмет етуіне бөгет болатын кедергілер де жоқ емес. Аймақтағы мемлекеттердің экономикалық және саяси тұрақтылығы қытайлық жоба үшін тежеуіш болуы мүмкін.

Орталық Азияда дәстүрлі және дәстүрлі емес қауіптер көбінесе тығыз байланысты, ал мемлекетаралық даулар ресурстарды бірлесіп пайдалану мен шекара қауіпсіздігіне байланысты проблемалармен күрделене түседі. Сонымен қатар, трансұлттық қауіптер мен даму жолындағы кедергілерге қарсы тұру үшін қажетті аймақтық ынтымақтастыққа саяси сенімсіздік кедергі келтіреді. Шетелдік инвестицияның барлық жағдайындағыдай, Орталық Азияда Қытайдың бастамасын табысты түрде енгізу қауіпсіздік саласында тұрақты жағдайды талап етеді. Аймақтағы сыбайлас жемқорлық, ұйымдасқан қылмыс, шектеулі институционалдық және адами капитал, есеп берушіліктің болмауы және экономикалық тәуекелдерді қоса алғанда, алаңдаушылық тудыратын қауіптер бар. Қытай өзінің Шығыс Түркістан аймағындағы ішкі мәселелерінің экономикалық қатынастарға әсер етпеуі үшін және «Жібек жолы» бастамасы аясындағы инвестицияларын қорғау үшін Орталық Азиядағы қауіпсіздік динамикасына араласады. Геосаяси көзқарастан Қытайға ШЫҰ мен ЕЭО арасындағы ынтымақтастықты қолдау қытайлық тауарлардың Ресей мен Батысқа жылдам жетуіне септігін тигізеді. Қытайлық инвестициялардың экономикалық өсімге алып келуі аймақтағы тұрақтылық пен дамуға жағдай жасай алады [5, 21].

Қытайдың қауіпсіздік саласындағы стратегиясы мыналарды қамтиды:

- 1) ірі державалармен қарым-қатынастарды дамыту және тікелей жақын орын алатын қауіпсіздік мәселелерін талқылау;
- 2) адамгершілікке және қауіпсіздік пен өзара сенімді дамытуға баса назар аударып, көрші елдерге сапарлар жасау;
- 3) өзара тиімді ынтымақтастыққа жәрдемдесу және іргелес аудандардың дамуы мен қауіпсіздігін үйлестіру;
- 4) қауіпсіздік пен тұрақтылыққа жәрдемдесу үшін әртүрлі платформалар мен тетіктерді икемді пайдалану.

Іс жүзінде Қытай қауіпсіздік мәселелерін шешу үшін өзінің әскери емес ресурстарын, яғни қаржылық мүмкіндіктерінің қуатын және халықаралық аренада өсіп келе жатқан беделін пайдаланады. Үшінші әлемнің дамушы елдерімен бұрыннан келе жатқан қарым-қатынасын қолдана отырып, Қытай бірқатар қауіпсіздік мүдделеріне арналған механизмдерді құрды және оларды пайдалана бастады. Бұл тетіктер әртүрлі платформалар, оның ішінде ШЫҰ арқылы қол жеткізілген екіжақты және көпжақты келісімдерді қамтиды [8, 20].

ШЫҰ 2001 жылы Кеңес Одағы ыдырағаннан кейін шешілмеген қытай-кеңестік шекаралық дауларды шешу үшін алғаш рет 1996 жылы топтастырылған Қытай, Ресей, Қазақстан, Қырғызстан және Тәжікстанды білдіретін «Шанхай бестігінің» жалғасы ретінде құрылды. 2017 жылы Үндістан мен Пәкістан Қытай, Ресей және Орталық Азияның бес еліне қосылып, толыққанды мүше мәртебесін алды. Қазіргі уақытта төрт бақылаушы мемлекет (Ауғанстан, Беларусь, Иран және Моңғолия) және диалог бойынша алты серіктес (Өзірбайжан, Армения, Камбоджа, Непал, Түркия және Шри-Ланка) бар. ШЫҰ экономикалық ынтымақтастық мақсатында аймақтық қауіпсіздік ұйымы ретінде сипатталады. Оның қауіпсіздікті үйлестіруге баса назар аударуы «Шанхай бестігінің» басынан бастап шекара

қауіпсіздігі мәселелерімен, содан кейін көпжақты қауіпсіздік пен экономикалық ынтымақтастық мәселелерімен байланысты. 1998 жылы Қазақстанның Алматы қаласында өткен үшінші Саммитте бес ел ұлттық сепаратизм мен діни экстремизмнің түрлі нысандарымен, лаңкестік операциялармен, қару контрабандасымен және есірткінің заңсыз айналымымен күресуге келіскен коммюнике жариялады.

Осындай құрылымдық және ұйымдастырушылық жетістіктерге қарамастан, ШЫҰ көптеген қиындықтары бар жас ұйым болып қала береді. ШЫҰ-ға мүше елдердің сарапшыларының пікірінше, ұйымның қауіпсіздік саласындағы ынтымақтастығы өте шектеулі. Шынында да, негізгі факторлар ШЫҰ-дағы практикалық қауіпсіздік саласындағы ынтымақтастықтың ұзақ мерзімді перспективаларына кедергі болуы мүмкін. Бірлескен терроризмге қарсы жаттығу оның қатысушылары арасында сенімділікті нығайтуға көмектесті және оларды халықаралық терроризм туындайтын қауіп-қатермен күресу қажеттілігі төңірегінде біріктірді, дегенмен жаттығу жекелеген жанкештілік жарылыстарға немесе шағын террористік шабуылдарға әсер етпеді немесе жеңілдетпеді. ШЫҰ-ның даму жылдамдығы сонымен қатар ұйымның әртүрлі көзқарастарымен және Бейжің мен Мәскеу арасындағы келісімнің болмауымен, сондай-ақ басқа мүшелер арасындағы тарихи айырмашылықтармен шектеледі. 2010 жылы Ташкентте өткен ШЫҰ саммитінде жаңа мүшелерді қабылдаудың ресми механизмі туралы келісімге қол жеткізілгенімен, қай елдер ШЫҰ-ға мүше бола алады деген сұрақ ұйымды бөле береді [9].

«Жібек жолы» жобасының мақсаттары мен міндеттері оның Қытай мен Орталық Азия арасында тауарлар мен адамдардың еркін қозғалысы үшін шекара ашуға ұмтылатынын айғақтайды. Дәл осы жағдайда шығыс көршісінен аймаққа жалпы сауда-экономикалық және көші-қон экспансиясының белгілі бір тәуекелдері бар.

Қытайдың Орталық Азияға қатысты экономикалық саясаты өзара сауда-саттықпен ғана шектелмейді. ҚХР-дың Орталық Азиядағы ықпалының күшеюі оның аймақтық сабақтастықты кеңірек түсінуімен және жергілікті акторларға әсер ету үшін пайдаланатын қорының ауқымды болуымен байланысты. Қытай аймақ елдерін өзіне тәуелді етуге арналған экономикалық саясаты аясында азиялық инфрақұрылымдық инвестициялар банкі және т.б. ұйымдар арқылы Орталық Азияға қайтарымсыз инвестициялар құйып, аймақ елдеріне көп көлемде қарыздар беріп отыр. Инвестиция жасау мен қарыз беру мәселесінде Батыс мемлекеттері саяси реформаларды жасауды талап етсе, Ресей аймақтағы солтүстік көршісінің саяси мүдделеріне сай бағытта болуын талап етеді. Бұл державаларға қарағанда Қытай қарыз беру мәселесінде қатаң талаптар қоймайды. Аймақтағы бірлескен жобалар санының артуына байланысты Орталық Азия мемлекеттерінің Қытай алдындағы қарызы артып келеді. Қарыздарды қайтара алмағанның бірі — Шри Ланка. Шри-Ланка 2017 жылы 1,1 миллиард доллар қарызын қайтара алмағандықтан Хамбантота портын Қытайға тоқсан тоғыз жылға жалға берді. Бұл жағдай Орталық Азияда осындай проблемалар болуы мүмкін бе деген сұрақты тудырады. Аймақтағы ең үлкен тәуекел тобына Қырғызстан мен Тәжікстан кіреді. Қырғызстанның сыртқы қарыздарының 45 % -ы және Тәжікстанның 52 пайызы Қытайға тиесілі. Екі елдің сыртқы қарыздары олардың ішкі жалпы өнімінің (ІЖӨ) 20 % -дан астамын құрайды. Өзбекстанның да Қытай ақшасына тәуелділігі жоғары — 20 %. Орталық Азияның басқа елдерінде Қытай алдындағы сыртқы қарыздың деңгейі жақсырақ сияқты: Түркіменстан Қытайға ІЖӨ-нің 16,9 %-ын, Өзбекстан 16 %, ал Қазақстан Қытайға ІЖӨ-нің 6,5 %-ын қарыз [2, 31].

Қазақстаннан басқа республикалардың әрқайсысы қаржы-экономикалық дағдарыс тәуекелінің алдында тұр. Соңғы бес жылда Тәжікстан, Қырғызстан және Өзбекстан валюталарының құны АҚШ долларына қатысты 2–3 есе төмендеді. Өзбекстан мен Қырғызстанда сыртқы қарыз ішкі жалпы өнімнің жартысына тең. Қазақстаннан басқа барлық республикалар төлем балансының тапшылығын сезінуде және бағаның өсуінен зардап шегуде. Нәтижесінде жұмыссыздық көбейіп келеді. Осы елдердің үкіметтік статистикасы бойынша олардағы жұмыссыздық он пайыздан жоғары емес.

Орталық Азия елдерінің төлем қабілетсіздігі Қытайға және оның «Бір белдеу, бір жол» жобасына зиян тигізуі мүмкін. Бұл даму қарқыны баяулап, АҚШ-пен сауда соғысы жағдайындағы Бейжіңге жаңа қиындықтар әкелуі ықтимал [10].

Орталық Азия Қытай үшін тікелей қауіп төндірмейді. Алайда, аймақтың тұрақсыз болуы Қытайға жанама қауіп төндіруі мүмкін, өйткені «Жібек жолы» жобасы аймақтағы негізгі шекара нүктелерінде орналасқан және кезкелген тұрақсыздық энергетикалық ресурстарды қамтамасыз етуге кедергі келтіруі мүмкін. Осы себепті Қытай аймақтың радикалды және сепаратистік элементтерін қауіп ретінде қабылдайды. Қытайдың аймақтағы қауіпсіздік позициясына сәйкес шекаралық даулар екіжақты немесе ШЫҰ сияқты көпжақты әріптестік құрылымдар арқылы шешіледі және бірлескен жаттығулар

мен терроризмге қарсы күрес сияқты ынтымақтастықтың әртүрлі тетіктері іске асырылады. Орталық Азияның геостратегиялық орналасуы — Қытай қауіпсіздігінің тағы бір проблемасы. Қытай Орталық Азияны өздері мен басқа да ірі державалар арасындағы буферлік аймақ ретінде қарастырады. Осыған байланысты бұл буферлік аймақты сыртқы қауіпсіздік шегі ретінде де анықтауға болады. Осылайша Орталық Азия Қытай тарапынан толығымен секьюритизацияланады.

Қытайдың аймаққа қатысты саясаты тек тікелей экономика мен қауіпсіздікке ғана емес, сонымен қатар мәдени дәстүрлерге негізделген жұмсақ күш элементтерін де қамтиды. Қытайлық жұмсақ күштің басты белгісі — Конфуций институттары, олардың қызметі қытай тілін үйрету және қытай мәдениетін әртүрлі елдердің университеттеріне тарату болып табылады. Негізінен Қытай тарапының «Бір белдеу, бір жол» бастамасы аясында Орта Азия аймағымен экономикалық қатынастары тығыздықпен байланысқан сайын аспан асты елінің аймаққа жұмсақ күш пен әскери араласу көлемін ұлғайтуға қолайлы жағдай жасалады [2, 32].

«Бір белдеу, бір жол» бастамасының пайда болуы және іске асырылуы Орталық Азия елдері мен Қытайдың ынтымақтастығына елеулі серпін берді. Қытай өзінің тарихындағы ең көлемді «Бір жол, бір белдеу» жобасының ең негізі құрлық арқылы өтетін торабы ретінде Орталық Азия аймағын қарастыра отырып, көптеген қиындықтарға тап болу үстінде. Аймақтың тұрақсыздық деңгейінің жоғарылығы Қытайдың барлық қаржылық іс-әрекеттерінің тәуекелге ұшырауына алып келіп, оның тарапынан көптеген қауіпсіздік шараларын қажет етеді. «Бір белдеу, бір жол» сәттілігі тек бастаманың өзін жоспарлау мен іске асыруға ғана емес, сонымен қатар Қытай мен оның серіктес елдерінің саяси тұрақсыздық бастамаға әкелуі мүмкін тәуекелдерді азайту қабілетіне де байланысты болады. Қытай әртүрлі аймақтық мазмұндарда әртүрлі аспектілерді ұсынатын дәстүрлі емес державаға, сондай-ақ Орталық Азиядағы негізгі инвестор және аймақ елдері үшін жетекші сауда серіктесі ретінде негізгі ойыншыға айналуға.

Қорытынды

Орталық Азиядағы саяси акторларға Қытай сияқты алпауытпен тең дәрежеде ынтымақтастық жасау қиын. Бұл Қытай экономикасының көлемі мен ауқымының үлкендігінен ғана емес, аймақтағы интеграциялық құрылымдардың әлсіздігі де әсер етеді. Аймақтағы мемлекеттерге бір жағынан өздерінің сыртқы күштермен қарым-қатынастарын әртараптандыру үшін Қытайға дұрыс, ұтымды саясатты жүргізу керек және «Бір белдеу, бір жол» бағдарламасының Қытайдың Батысқа қарай жылжып, бекінуіне арналған екендігін ұмытпай, жобаның артықшылықтарын пайдаланып, өздерінің ұлттық мүдделерін қорғау керек.

Жалпы, Орталық Азия бағытындағы қытайлық бастаманың одан арғы тағдыры бойынша мәселелер әлі де аз емес. Бұндай жағдайда көп нәрсе Орталық Азия елдерінің ұстанымы мен саясатын, олардың тұрақтылығын, Қытайдың одан арғы көзқарасы мен тәсілдерін, Ресейдің осы аймаққа ең жақын орналасқан күш иесі ретіндегі ұстанымы мен саясатын, сондай-ақ басқа да ұлы держалавардың араласу белсенділігін қамтитын факторлар кешеніне байланысты болады. Негізінен Қытайдың «Бір белдеу, бір жол» бастамасы Орталық Азиядағы мемлекеттердің аймақтық сана-сезімдерінің күшеюіне алып келуі де әбден мүмкін.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Изимов Р.Ю. Центральнo-Азиатский трек инициативы «Пояс и путь»: возможности и риски / Р.Ю. Изимов, З.Т. Мураталиева // Вестн. Междунар. орг. — 2018. — № 3. — С. 128–142.
- 2 Zengin A.K., Topsakal I. Gordian knot in Central Asia regional security complex: a multi-vector analysis. Eurasian research journal. — 2020. — № 2. — P.19–36.
- 3 Выступление Председателя КНР Си Цзиньпина в Назарбаев Университете от 16 сентября 2013 г. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://kz.china-embassy.org/rus/zhgx/t1077192.htm>
- 4 Колдунова Е.В. Региональные трансформации Юго-Восточной Азии и проблема справедливого регионального и мирового порядка / Е.В. Колдунова // Сравнительная политика. — 2019. — № 4. — С.52–64.
- 5 Ghilasy R., Jiayi Zhou. The Silk road Economic Belt: Considering Security Implications and EU–China Cooperation Prospects. Stockholm International Peace Research Institute, 2017. — P. 76.
- 6 Шамишев Е.Д. «Инициатива пояса и пути» как фактор формирования Центральной Евразии: место и роль Казахстана / Е.Д. Шамишев // Вестн. ИЭ РАН. — 2019. — № 3. — С. 137–151.

- 7 Stronski P. Cooperation and competition: Russia and China in Central Asia, the Russian Far East, and the Arctic / P. Stronski, N. Nicole // *Carnegie Endowment for International Peace*. — 2018. — 58 p.
- 8 Hoh Anchi. China's Belt and Road Initiative in Central Asia and the Middle East // *Digest of Middle East Studies*. — 2019. — № 28. — P.1–36.
- 9 McDermott R.N. The Shanghai Cooperation Organization's Impact on Central Asian Security / R.N. McDermott // *Problems of Post-Communism*. — 2012. — P. 56–65
- 10 Гасанов К.Н. Проблемы обеспечения маршрута «Нового Шелкового пути» через Центрально-Азиатский регион / К.Н. Гасанов // *Постсоветские исследования*. — 2020. — № 2. — С. 116–123.

С.Б. Стамбулов, Д.Б. Байманасова, Ж.А. Карсыбаева, К.Ж. Утебаева

Сотрудничество Китая и стран Центральной Азии в рамках ШОС: современное состояние и проблемы

В статье рассмотрена возможность координации стратегии Китая «Один пояс — один путь» в Шанхайской организации сотрудничества в приоритетах и внешнеполитической практике КНР. Актуальность статьи обусловлена как переходом Китая ко второму этапу реализации стратегии «Один пояс — один путь» в 2017 г., так и расширением состава участников Шанхайской организации сотрудничества за счет Индии и Пакистана. Авторами выявлены и систематизированы факторы, подтолкнувшие руководство Китая к реализации Инициативы, отражена эволюция приоритетов и политики КНР в отношении стран ЦА в рамках Шанхайской организации сотрудничества, определены возможности связи Стратегии и ШОС с точки зрения их институциональной и содержательной составляющих. Изучены основные виды и направления сотрудничества Китая с Центрально-Азиатскими странами в рамках инициативы и ШОС, проанализированы специфика данного сотрудничества и аспекты взаимодействия сторон.

Ключевые слова: ШОС, внешняя политика, международные отношения, внешняя политика КНР, Центральная Азия.

S.S. Stambulov, D.B. Baimanassova, K.Zh. Utebayeva, Zh.A. Karsybayeva

Cooperation between China and Central Asian countries within the SCO: current state and problems

The article examines the possibility of coordinating the strategy of China “One Belt — One Road” in the Shanghai Cooperation Organization in the priorities and foreign policy practice of the China. The relevance of the article is due to both China's transition to the second stage of the implementation of the Belt and Road Strategy in 2017, and to the expansion of the membership of the Shanghai Cooperation Organization at the expense of India and Pakistan. The article identifies and systematizes the factors that prompted the Chinese leadership to implement the Initiative, reflects the evolution of the priorities and policies of the PRC in relation to the Central Asian countries within the Shanghai Cooperation Organization, identifies the possibilities of communication between the Strategy and the SCO in terms of their institutional and substantive components. The authors studied the main types and directions of cooperation between China and Central Asian countries within the framework of the initiative and the SCO, analyzed the specifics of this cooperation, and aspects of interaction between the parties.

Keywords: SCO, foreign policy, international relations, foreign policy of the PRC, Central Asia.

References

- 1 Izimov, R.Yu., & Muratalieva, Z.T. (2018). Tsentralno-Aziatskii trek initsiativy «Poiias i put»: vozmozhnosti i riski [Belt and Road Initiative Central Asian Track: Opportunities and Risks]. *vestnik mezhdunarodnykh organizatsii– Bulletin of international organizations*, 3 [in Russian].
- 2 Zengin, A.K., & Topsakal, I. (2020). Gordian knot in Central Asia regional security complex: a multi-vector analysis. *Eurasian research journal*, 2, 9–36.
- 3 Vystuplenie Predsedatelia KNR Si Tszinpinga v Nazarbaev Universitete ot 16 sentiabria 2013 goda [Speech by the President of the People's Republic of China Xi Jinping at Nazarbayev University on September 16, 2013]. Retrieved from <http://kz.china-embassy.org/rus/zhgx/t1077192.htm> [in Russian].

- 4 Koldunova, E.V. (2019). Regionalnye transformatsii Yugo-Vostochnoi Azii i problema spravedlivogo regionalnogo i mirovogo poriadka [Regional transformations of South-East Asia and the problem of a just regional and world order]. *Sravnitelnaia politika – Comparative politics*, 4, 52–64 [in Russian].
- 5 Ghilasy R., & Jiayi Znou. (2017). The Silk road Economic Belet: Considering Security Implications and EU–China Cooperation Prospects. Stockholm International Peace Research Institute, 76.
- 6 Shamishev, E.D. (2019). «Initsiativa poiasa i puti» kak faktor formirovaniia Tsentralnoi Evrazii: mesto i rol Kazakhstana ["Belt and Road Initiative" as a factor in the formation of central Eurasia: the place and role of Kazakhstan]. *Vestnik IE RAN — Bulletin of IE RAS*, 3, 137–151 [in Russian].
- 7 Stronski, P. (2018). Cooperation and competition: Russia and China in Central Asia, the Russian Far East, and the Arctic // Carnegie Endowment for International Peace, 58.
- 8 Hoh, Anchi. (2019). China's Belt and Road Initiative in Central Asia and the Middle East // *Digest of Middle East Studies*, 28, 1–36.
- 9 McDermott, R.N. (2012). The Shanghai Cooperation Organization's Impact on Central Asian Security. // *Problems of Post-Communism*, 2012, 56–65.
- 10 Gasanov, K.N. (2020). Problemy obespecheniia marshruta «Novogo Shelkovogo puti» cherez Tsentralno-Aziatskii region [Problems of ensuring the route of the "New Silk Road" through the Central Asian region]. *Postsovetskie issledovaniia – Post-Soviet Studies*, 2, 116–123 [in Russian].

Ж.А. Карсыбаева^{1*}, М.А. Алпысбес², Г.К. Уәлиева²

¹Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қазақстан
²Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
 (E-mail: gydita@mail.ru, alpysbes@mail.ru, gulmi877@mail.ru)

Ұлы Отан соғысы жылдарындағы Жамбыл облысының өнеркәсіп орындарының даму мәселелері

Мақалада Жамбыл облысының соғыс қарсаңындағы экономикалық жағдайы, соғыс жылдарындағы өнеркәсіп, транспорт, байланыс салаларының қызметі тарихын зерттеудің нәтижелері баяндалған. Жамбыл облысының 1930–1980 жылдары Қазақстанның Ресей өнеркәсібіндегі жетекші орынға шығуы маңызға ие. Соғыстың алғашқы күндерінен бастап экономикалық маңызы арта түскен облыстағы іргелі өнеркәсіп ошақтарының бірі — қант зауыттарының жұмысы, Түркісіб теміржолының бойында Жамбыл облысынан өтетін Жамбыл және Шу теміржол бөлімшелерінің қызметтері өзекті болып табылады. Соғыс жылдарындағы өнеркәсіп, транспорт және байланыс салаларының қызметінде мамандардың жетіспеушілігі, жұмысшылардың элеуметтік жағдайының нашарлап кетуі себептері де қамтылған. Мұрағаттық деректерді талдау негізінде соғыс жылдарындағы жұмыс күшінің жетіспеушілігі мен соғыс тудырған басқа да қиындықтардың болғандығына көз жеткізуге болады. Сондай-ақ машинист, слесарь, токарь, паровоз жуушы сияқты ауыр жұмыстарды атқарған тылдағы әйелдер еңбегінің басымдылығы да назардан тыс қалған жоқ.

Кілтсөздер: Ұлы Отан соғысы, Жамбыл облысы, экономика, өнеркәсіп, транспорт, байланыс, жұмысшылар, әйелдер.

Kipicne

XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында Әулиеата Ресей империясының Түркістан генерал-губернаторлығының Сырдария облысына қарады. 1917 жылғы Қазан революциясынан кейін бастапқыда Түркістан АКСР-і, РСФСР содан кейін КСРО құрамындағы Қазақ АКСР-нің, одан кейін КСРО құрамындағы Қазақ КСР-нің қарамағында болды. Осыған байланысты оның атауы өзгерді. Сырдария облысы, одан әрі Оңтүстік Қазақстан облысы, одан кейін 1938 жылы Қызылорда облысы, 1939 жылы Жамбыл облысы деп аталды.

1939 жылы 14 қаңтарда КСРО Жоғарғы Кеңесі Президиумының қаулысымен Жамбыл облысы құрылды. Облыс құрамына — Жамбыл, Тұрар Рысқұлов, Меркі, Сарысу, Талас, Свердлов, Қордай, Шу аудандары енді. 1951 жылы Оңтүстік Қазақстан облысына Жуалы ауданы берілді [1; 11]. Орталығы Жамбыл қаласы болды. 1939 жылы 1 қаңтарда қалада 63,7 мың адам тұрды, бұл 1917 жылмен салыстырғанда 3,4 есеге артық [2; 105].

Жамбыл облысының тарихы 1939 жылы 14 қазанда облыс құрылғаннан бастап қалыптасқан жоқ, оның тарихы тереңде жатыр. Тарихтан белгілі 1918 жылғы аштық пен 1928 жылғы тәркілеу, 1931 жылғы күштеп ұжымдастыру және 1932–1933 жылдардағы аштықтың қайғылы салдары аймақтың дамуына кері әсерін тигізді. Сонымен қатар, 1937–38 жылдардағы саяси қуғын-сүргін халықтың нағыз жанашырларын жазалағаны белгілі [3]. Облыс жаңадан құрылған кезеңде Жамбыл қаласындағы коммуналдық шаруашылық органдарына тиесілі үйлердің саны 395-тен аспады, ал аудандар бойынша олардың саны 625-ке жетті. Жамбыл қаласындағы көптеген ғимараттар облыстық мекемелерді алып жатқанын ескере отырып, сол кезде тұрғын үй мәселесі өте күрделі екеніне көз жеткізуге болады. 1939 жылдың 1 қаңтарындағы деректер бойынша Жамбыл қаласында 62723 адам тұрған. Облысты абаттандыруға келетін болсақ, қалалар мен аудандардағы 3 электр станциясы және бірнеше жерде құрастырылған шағын электр станциялары негізінен өнеркәсіп кәсіпорындарының қажеттілігін жаба алмады. Жеке үйлерде ильич шамы жеткіліксіз болды. Көшелерді жарықтандыру өте нашар болды. Облыстық мәртебесі бар жалғыз қала — Жамбыл қаласында жол мәселесі шешілмеген болатын [4; 10]. Су құбыры бойынша іс-шаралар жүргізілмегендіктен, тұрғындардың көпшілігі арықтан су алған. Алайда, Кеңес Одағының I (1928–1932) және II (1933–1937) бесжылдығында Әулиеата

*Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: gydita@mail.ru

өлкесі үлкен жетістіктерге жетті. Осылайша, 1936 жылы Әулиеатада ірі артель «Металлист» құрылды. Сол жылы кірпіш зауыты пайдалануға берілді, ал 1938 жылы жөндеу-механикалық зауыты өз жұмысын бастады. Жамбылда Кеңес Одағының ең ірі қант зауыты ашылды, ол күніне 12 мың центнер өнім өндіріді [5, 106].

Жалпы облыс құрылғаннан бері 20 өнеркәсіптік кәсіпорын құрылып, 3400 адам еңбек етті. Бұл революцияға дейінгі кезеңге қарағанда 12 есе көп. Өндірістің негізгі саласы азық-түлік, қант, май және нан пісіру болып табылды. Сондай-ақ, қалада кооперативтік колхоз мекемелері жұмыс жасады. Олар жылына 248 мың рубль өнім шығарды [6, 51].

Жамбыл облысы 1930–1980 жылдары кеңестік Қазақстанның өнеркәсібіндегі жетекші орынға шықты. Химия өнеркәсібінің өнімі кейіннен облыстың негізгі кіріс қорына айналды. Химия өнеркәсібінің пайда болу тарихы 1939 жылы Қаратау геологиялық жер қойнауын картаға түсіру кезінде Қазақ геологиялық барлау басқармасының қызметкері Иван Ильич Машкараның зерттеуінен бастау алады [7, 8 б.]. Содан кейін Қаратау өңірінен ауыл шаруашылығы өнімдерін өркендетуде және оны интенсивті түрде дамытуда фосфорит кен орындарының табылуына байланысты үкімет шұғыл шаралар қабылдай бастады. Тау-кен комбинаты және Жамбылдан 90 шақырымдық жердегі Жамбыл-Шолақтау темір жолының құрылысы жүргізілді. 1946 жылдың аяғына таман ең алғашқы кәсіпорны бой көтерді. 1937–1940 жылдары Қаратау өңіріне біраз ғалымдар мен геологтар келіп, фосфор кендерін іздестіріп, олардың көптеген кендерін тапты. Бұл топты басқарған П.Л. Безруков болды. Кейіннен оған екі мәрте Кеңес Одағының мемлекеттік сыйлығы атағы берілді [8, 73].

Талқылау

Соғыс жылдарындағы өнеркәсіп, транспорт және байланыс салаларының қызметіне және жеңіл өнеркәсіптің дамуына тоқталатын болсақ, 1942 жылы облыста темір ұстасы, қышпен жұмыс жасау, сабын қайнатушы, кірпіш күйдіруші, себет жасаушы, ағаш ұстасы, жіп дайындаушы сияқты мамандар жетіспеді. Сондықтан облыстық өндірістік одағы 106, жергілікті өнеркәсіп басқармасы 58 маман дайындауға міндеттелді. 1942 жылдың 1 жарты жылдық жоспары толық орындалмады. Одақтық деңгейдегі өнеркәсіптер 83,3 %-ға, оның ішінде: «Главмука» (ұн тарту мекемесі) — 65,0 %; кірпіш зауыты — 26,3 %; жүн жуу өнеркәсібі — 67,0 %; спирт зауыты — 87,5 %; Жамбыл қант зауыты — 75,6 %-ға орындаған. Ал, республикалық деңгейдегі өнеркәсіп орындары — 93,2 %-ға орындады. Қосқұдық «Мехлесопункт» мекемесі — 50 %; май өндіру тресі — 79,6 %; цемент зауыты — 81,4 %-ға орындаған. Кірпіш зауыты да жоспарды орындамаған. Спирт зауытында өндіріс көлемі 1941 жылмен салыстырғанда 10 %-ға төмендеген, жанар-жағармай артық жағылған [9].

Жергілікті өнеркәсіп басқармасына қарасты кәсіпорындарда да өндіріс жоспары орындалмаған. Облыс бойынша өнеркәсіп жоспарларының орындалмауы тұрғындардың күнделікті тіршілігіне тікелей қажетті тауарлардың тапшылығына әкеліп соқты. Мысалы, сабын шығару бар болғаны — 29,9 %-ға, шаруашылық жіптері — 83,7 %-ға, қыш бұйымдар — 65 %-ға, балық аулау — 55,1 %-ға орындалған. Оның себебін ресми құжаттарда көрсетілгендей жұмыс кестесінің енгізілмеуі, еңбек тәртібінің сақталмауы, жаңадан қосылған жұмысшылармен жұмыстың өз деңгейінде жүргізілмеуі және тағы басқа дәлелдермен түсіндіру сыңаржақтылық болар еді. Оның басты себебі — соғысқа дейін елдегі басты, әрі негізгі жұмыс күші болып саналған ер-азаматтардың жаппай әскерге алынуы, содан туындаған жұмыс күшінің, білікті мамандардың жетіспеушілігі проблемасымен қоса, соғыстың созылып кетуіне байланысты елді қажытып, еңсесін басқан ауырлық еді. Мемлекетке тапсыратын өнім көлемінің жыл сайын көтеріліп отыруы — соғыс уақытының заңы болғанымен, сол үстемеленген жоспарларды орындаудағы жұмысшылар мен еңбекшілердің физикалық мүмкіндіктері ескеріле бермеді [10].

Облыстық атқару комитетінің шешімімен 1942 жылдың III маусымына арналған жоспарлар қабылданып, оны орындау өнеркәсіп орындарына міндеттелді. Мысалы, Жамбыл балық зауыты ең кемінде 3,5 мың центнер балық өндіруі тиіс болса, сабын өндіру 300 центнерге, шаруашылық жіптерін 1000 центнерге, қамыстан мата тоқуды 150 мың шаршы метрге, қыш ыдыстар өндіруді 100 мың шаршы метрге дейін көтеруді, 300 арба жасауды міндеттеді [11, 2, 4 п.].

Адамның күнделікті тіршілігіне қажет сабынның жетіспеуі облыс халқының санитарлық-гигиеналық жағдайының нашарлап кетуіне тікелей әсер етті. Жоқшылық салдарынан бір үйдің адамдарының киетін киімі де, жамылатын көрпесі де ортақ болған. Тазалық, жеке бас гигиенасы сақталмағандықтан тұрғындардың денесін бит басып, қотыр ауруы жайлаған. Халық сабын тапшылығын қолдан сабын қайнату арқылы шешуге тырысады. Халықтың күнделікті тұрмыста жаппай тұтынатын

тауарларының жетіспеуі тек қана Жамбыл облысында ғана емес, республика бойынша орын алды. Сондықтан Қазақстан К(б)П Орталық Комитетінің хатшысы Н.А. Скворцов 1943 жылы 16 шілдеде жергілікті және кооперативтік өнеркәсіп қызметкерлерінің республикалық кеңесінде баяндама жасады. Онда халықтың күнделікті тұтынатын тауарларын шығару жұмысын күшейту, өнім шығаруда материалды үнемдеп, бағаны арзандату, бұйымның сапасын арттыру және т.б. мәселелер қаралып, жоспарды орындау — әрбір кәсіпорын үшін бұлжымайтын заң деп атап көрсетеді. Осыдан кейін облыста жергілікті шикізаттан халықтың күнделікті тұрмыста жаппай тұтынатын заттарын шығару үшін 49 жаңа шеберхана ашу, азық-түлік (мысалы, тұз) өндіру, қыштан ыдыс (қасық) жасау, көң өндіру, дөңгелекке жағатын май шығару, известь алу, қамыстан мата тоқу, балық аулау сияқты жұмыстар қолға алынды [12, 10-п.].

1943 жылы облыс тұрғындарының киім, аяқ киімге деген мұқтажы қатты сезілді. Жергілікті өнеркәсіп ұйымдары жылдық жоспарларын толық орындай алмай, нәтижесінде тұрғындарды аталған киім түрлерімен қамтамасыз ете алмады. Мысалы: облыстық өндірістік одағы (Облпромсоюз) балалардың былғары аяқ киімін тігу жоспарын 91,9%-ға, аяқ киім жөндеуді 87,1%-ға, шұлық, ұйық тоқуды 35,5%-ға орындаса, жергілікті өнеркәсіп басқармасы (Облместпром) балалар аяқ киімін тігуді 87,1%-ға, аяқ киім жөндеуді 54,3%-ға ғана орындаған. Мектеп жасындағы балалардың аяқ киімінің жетіспеушілігі қатты сезілді. Сондықтан облыс тұрғындарын, алдымен мектеп оқушылары мен әскери қызметкерлердің балаларын киім, аяқ киіммен қамтамасыз ету үшін облыстық атқару комитеті 1944 жылдың I кварталына арналған жоспар бекітті. Киімдер, қой терісінен тон тігетін, киізден, теріден аяқ киім, трикотаждан киім тігетін, жаңадан аяқ киім жөндейтін шеберханалар ашу жұмыстары жүзеге аса бастады [12, 4-п.].

Соғыс кезінде Жамбыл облысының еңбекшілері мен жұмысшылары Қаратау кен-химия комбинатын салу жұмысына да ат салысты. Халық Комиссариатының Кеңесі 1941 жылы 27 тамызда Қаратауда кен-химия комбинатын салуға шешім шығарғанымен, қаржының, техниканың, жұмыс күші мен мамандардың жетіспеушілігі салдарынан жұмыс өте баяу жүргізілген. 1942 жылы құрылыс жұмыстары аяқталып, пайдалануға берілуі тиіс болғанымен, 1944 жылдың өзінде әлі жер қазу жұмыстары жүргізіліп жатты. 1944 жылдың наурыз-мамыр айларында комбинаттың жер қазу жұмыстарына Қазақстан үкіметінің тапсырмасы бойынша 400 жұмыс күшін беру керек болса, облыс 950 адам бөлді. Олар 35 мың куб метр емес, 66206 куб метр жердің қазу жұмыстарын жасады. Ал, осы жылдың маусым-тамыз айларында комбинаттың құрылыс жұмыстары үшін 319 колхозшы жіберілді. Қаратау кен-химия комбинатының құрылыс жұмыстарына қажетті материалдарды жергілікті өнеркәсіп артелдері мен өнеркәсіп комбинаттары өндірді. Қаратау кен-химия комбинатының құрылысында облыстың 120 комсомол жастары тұрақты жұмыс істеді [13, 3-п.].

Жұмысшылардың тынбай еңбек етіп, жоспарларын артығымен орындап, жекелеген көрсеткіштерге жеткендеріне қарамай, Одақтық деңгейдегі өндіріс орындарының бірі болып саналған кірпіш зауыты, жүн жуу өнеркәсібі, ұн тарту, спирт, Жамбыл қант зауыттарының соғыс жылдарындағы өнім шығару қарқыны 1940 жылмен салыстырғанда жылдан-жылға төмендеп, өндіріс жоспарларын 54–75% арасында ғана орындап отырған. Сол сияқты қант зауыты мен спирт зауытының өнім шығару қарқыны да 1940 жылмен салыстырғанда әр жыл сайын төмендеп отырған. 1944 жылы Одақтық деңгейде өнім шығаруға міндетті 13 кәсіпорынның 5-еуі өндірістік жоспарын орындамаса, 1945 жылдың I жартысында 7 кәсіпорын жоспарларын орындай алмаған.

Республикалық деңгейдегі өндіріс орындарында да 1941 жылмен салыстырғанда өндіріс көлемі 13%-ға қысқарып кеткен. 1944 жылғы өндіріс жоспары 98,8%-ға орындалса, 1945 жылдың I жартысындағы өндіріс көрсеткішінің өзі 90,1%-ды құраған. Жергілікті кәсіпорындарда өндіріс жоспары орындалмауымен қатар, өнім түрлері де аз болған және қымбат бағамен сапасыз өнімдер шығарылған [13, 48 — п.].

Деректерге қарап отырсақ, жылдан-жылға өндірістің жалпы көлемі кеми бастағанын көреміз. Бірақ, бұл соғыс жылдарындағы халықтың еңбегін жоққа шығармайды. Тұрғындардың жанкешті еңбегінің арқасында жұмыс күшінің жетіспеушілігі мен соғыс тудырған басқа да қиындықтарға қарамай, облыс өнеркәсібі өзінің өміршеңдігін көрсетті. Облыс халқы Отан үшін, жеңіс үшін тыл жұмыстарында да майданда да соңғы күші қалғанша күресіп, соғыс заманының төтенше қатаң талаптарына толықтай жауап берді.

1930–жылдары үкімет пен партия қант өнеркәсібіне үлкен көңіл бөле бастады. Тек бірінші бесжылдық жылдарында ғана 10 қант зауыты тұрғызылды. Бірақ 1932 жылы қант өндіру көлемі 1913 жылғыдан төмен болды, яғни 1347 мың тоннаның орнына 828 мың тонна ғана өнім алынды. Осы кездегі

қант өнеркәсібін дамытуға кедергі болып отырған, оның шикізат базасының әлсіздігі еді. 1932 жылы болған БК(б)П XVII конференциясында «... жаңа аудандарда, соның ішінде ауылшаруашылығы шикізатын өндіретін аудандарда жеңіл және тағам өнеркәсібін жедел дамытудың» маңыздылығын атап өтті. Сонымен қатар 1934 жылы өткен партияның XVII съезінде де мемлекетке қызылша тапсыруды күшейту туралы айтылды.

Еліміз бойынша жаңа аудандарда, соның ішінде Қазақстанда қызылша егу мен қант өндірісін дамытудың өзіндік маңызы болды. 1932 жылдың 1 тамызында Жамбыл қант зауытының өндірістік корпусы іске қосылуы керек болған, бірақ материалдың жетіспеушілігінен құрылыс 1933 жылдың наурызында басталды. Сонымен, 1932 жылдың мамыр айында Жамбыл зауытының құрылысында зауыт құрылысына қажетті темір конструкциялар, еге, сым темірлер жасалса, Меркі қант зауытының құрылысында — құрал-саймандар, мен арнайы киімдер дайындалды. Жамбыл қант зауытының құрылысының жанынан кірпіш зауыты ұйымдастырылды. Кірпіш күйдіруде отын орнына сексеуіл, шөп, қурай пайдаланылды. Осылайша, зауыт құрылысына қажетті материалдарды өз күштерімен жасауға тура келді. Құрылыс жұмысына жұмылдырылғандардың 60 %-дан астамы осындай қосалқы жұмыстар атқарды. Жұмыс күшінің жетіспеушілігі құрылыс жұмыстарында үлкен қиындықтар туғызды [14, 48 б.].

1933 жылдың наурыз айында Меркі және Талдықорған қант зауыттарының бас корпусының құрылысы басталды. Осы зауыттарды құрылыс материалдарымен, жұмыс күшімен қамтамасыз етуге республиканың басқа да қант зауыттары жұмылдырылды.

Меркі қант зауытының құрылысы басталғасын бір айдан кейін жұмысшылардың жартысынан астамы екпінділер қатарынан табылды. Бригадалар мен бөлімшелер арасында социалистік жарыс ұйымдастырылып, нәтижесінде еңбек нормасы 170–180 %-ға көтерілді. Осылайша, Меркі қант зауыты бір маусымда (1933 жылдың наурызы мен желтоқсан айларының арасында) тұрғызылды. Облыс шаруашылығы үшін таңсық қант қызылшасын өсіруді жетістікке меңгеру оңай болған жоқ, өнім өндіруге алғашқы 1934 жылы жетті. 1934–1935 жылдары Меркі және Талдықорған қант зауыттары бірге 16 мың тонна өнім берді. Осыдан кейін қант қызылшасын егетін аймақтар кеңейтіліп, өндіріс қарқынды дами бастады. Республика қызылшашылары қатарында 1936 жылы Жамбыл облысының қызылшашылары да көршілес Қырғыз КСР-інің қызылшашыларымен социалистік жарысқа түсті. Ауа-райының қолайсыздығына қарамай 1935 жылға қарағанда өнімді жоғары алды. Свердлов ауданының Ленин колхозының звеновойы гектарынан 5410 центнер өнім алып, әлемдік рекорд орнатты. Осы колхоздың қызылшашысы Б. Саурықов гектарынан 1000 центнер өнім алды. Қызылша тарихында тұңғыш рет Қазақстанда бір гектардан 1000 центнерден өнім алынды. Соғысқа дейінгі жылдардағы ең жоғарғы өнім республикада 1939 жылы алынды — орта есеппен гектарынан 280 центнер болды. Оған жамбылдық қызылшашылар да елеулі үлес қосты. Сондықтан 1939 жылғы бүкілодақтық ауылшарушылық көрмесіне қызылшаның әр гектарынан 1000 центнерден жоғары өнім алған колхозшылар қатысты. Атап айтсақ, Меркі ауданынан А. Рыспаева, А. Жұматова, Мирзоян қызылша совхозынан К. Естемірова және М. Бекмұратовалар қатысты.

1934 жылдың соңынан бастап Жамбыл қант зауытының құрылысы қайта басталды. Құрылысшылар белсенді жұмыс жасай бастады. Механикалық шеберхананың темір ұсталары Б. Левко, Н. Романчук, тас қалаушы А. Шальков, ағаш ұсталары А. Гончаров, И. Пашков еңбек өнімділігін 250–300 %-дан асыра бастады. 1937 жылы 9 ақпанда зауыт алғашқы қант қайнату мерзімін бастады. 1938–1939 жж. Жамбыл және Меркі қант зауыттары Талдықорған қант зауытымен қоса есептегенде 64 мың тонна қант өндірген.

Кеңес Одағы 1936 жылы 2,3 млн тонна қант шығарып, дүниежүзінде қант өндіруден бірінші орын алған болса, 1938 жылы 2,7 млн тонна қант өндірген. Бұл Кеңес Одағының Ұлы Отан соғысына дейінгі қант өндірісі бойынша ең үлкен көрсеткіші еді [15, 50]. Соғыстың алғашқы күндерінен бастап экономикалық маңызы арта түскен облыстағы іргелі өнеркәсіп ошақтарының бірі — қант зауыттары еді. Шикізаттың, жанар-жағармайдың, электр энергиясының, материалдың тапшылығына қарамай соғыстың алғашқы жылында зауытта бірнеше тиімді жобалар жүзеге асырылып, нәтижесінде өндіріс шығыны азайып, еңбек өнімділігі артты.

Соғыстың ауыртпалығы барлық өнеркәсіп орындарымен бірге облыстағы ірі өндіріс ошағы болып саналатын қант зауытына да түсті. Соғысы басталысымен Германия басып алған жерлерде Кеңес Одағының көптеген өнеркәсіп орындары, соның ішінде 199 қант зауыты қалып қойған болатын. Оның 167-сі қиратылып, 56-сы талқандалып, іске жарамсыз күйге түскен еді. Сондықтан осы шыққан шығынның орнын толтыру үшін шығыстағы өндіріс базасы ретінде Қазақстан таңдап алынады.

Еліміздің алдына қант өндірісін күрт арттыру міндеті қойылды. Облыстағы Жамбыл және Меркі қант зауыттарында социалистік жарыстарды өркендету ісі қолға алынды. Қазақстан КП(б) Облыстық комитетінің VI Пленумы Жамбыл қант зауытының алдына қызылша өндеуден күндік норманы 15 мың центнерге жеткізу керек деген міндет қойды [16; 105].

Сондықтан Жамбыл қант зауыты да өндіріс орнын соғысқа бейімдеп қайта құру үшін зауытты өз күштерімен жөндеуден өткізіп, іске қосқан және сонымен бірге 40 мың сом үнемдеген. Жөндеу жұмыстарын іске асыру барысында зауыттың жұмыс істеу тиімділігін арттыратын 142 жоба ұсынылып, оның 107-і іске қосылған. Солардың кейбіреуіне тоқталып кетсек, мысалы, жылына 2314 сом пайда түсіріп қана қоймай, қанттың шығынын төмендететін материалдармен бірге жұмыс күшін де үнемдейтін әдіс ұсынылды. Ол әдіс қант шығаратын қондырғының диффузиялық сеткасын бекітуді өзгерту әдісі еді. Оны Симак ұсынды. Келесі бір әдіс — буды және қанттың шаңын сорып алатын «Фальцман» барабанының мойнын кеңейту әдісі еді. Бұл әдіс жылына 1234 сом үнемдеуге мүмкіндік берген. Қант зауытының жөндеу жұмыстары кезінде стахановшылар: слесарлар Гребенюк пен Костылев нормаларын 151 %-ға, токарь Морозов 130 %-ға, электрик Прасолов 233 %-ға, мысшы (медник) Горобцов 175 %-ға, құюшылар (лигенчик) Беднев 162 %-ға, Шинкарева 200 %-ға, ұста Макаров 202 %-ға орындап жоғары көрсеткіштерге жетсе, құюшы (литейщик) Боднев 162-ға орындаған [15; 22].

1941–1942 жж. барлық өнеркәсіп орындары сияқты қант зауытыда да қиындықтарды бастан кешірді. Зауыттағы негізгі жұмыс күші болып есептелген ер-азаматтар майданға кеткендіктен әйелдер мен жасөспірім балалардан білікті маман дайындау да оңай шаруа болмады. Сондықтан қалалық комитеттің барлық өнеркәсіп орындары мен мекемелері әйелдер мен қыз-келіншектердің біліктілігін арттыру үшін оларды өндірістен қол үзіп және қол үзбей жаңа мамандықтарға оқыта бастады. Осы бағытта аз ғана уақыттың ішінде қант зауытында 10 әйел әртүрлі кәсіпке маманданып, жұмысқа кіріссе, 15 әйел оқуын аяқтауға таяу болды.

Жанар-жағармайдың жетіспеушілігі салдарынан зауыттардың жұмысы жиі тұралап қалып отырды. Оның үстіне зауыттың негізгі шикізаты болып табылатын қызылша да транспорттың жетіспеушілігі салдарынан жиналмай, қыстың ортасына дейін егіс алқаптарында жататын. Сол себепті олардың едәуір бөлігін үсік шалған. Бұндай үсік шалып, қайта еріген өнімді өндеу де үлкен шығынға ұшырататын. Шикізат тапшылығы туындап, зауыттың жұмысына кедергі келтірген. Соған қарамастан жұмысшылар шикізат пен қант, жанар-жағармайдың, электр энергиясының, материалдың шығынын азайту жолында жан аямай еңбек еткен. Нәтижесінде, 1941 жылдың соңында 935 тонна қант үнемделген. Меркі қант зауытының жұмысшысы, шебер А. Мороздың ұсынысы бойынша қызылшаның қалдығы қайта өңделе бастады. Бұл жылына қосымша 180 тонна қант шығаруға мүмкіндік берген [16; 42].

1942 жылдың өндіріс мезгілі аяқталған соң қант зауытының ұжымы зауытты түпкілікті қайта жөндеу мен қайта жабдықтауға кіріседі. Барлық керекті құрал-жабдықтар мен қосымша бөлшектер облысқа эвакуацияланған қант зауыттарынан алынды. Жөндеу жұмыстары басталысымен Меркі қант зауытында 1 сағаттық жұмыс күні енгізілді. Жұмыс күні 5 күн болды. Тапсырмалардың орындалуы әр бес күннің соңында тексеріліп, 10 күнде бір жиналыста айтылып отырған. Жөндеу жұмыстары бойынша бірінші айдың өзінде еңбек өнімділігі 147, 3 %-ға көтеріліп, 50-ден аса адам жоспарларын 200–300 %-ға орындаған.

1943 жылдың 12 ақпанында Жамбыл облыстық комитеті «Жамбыл және Меркі қант зауыттарында ауылшаруашылық машиналарына арнап қосымша бөлшектер шығару» туралы мәселе көтереді. Осыны басшылыққа алған Жамбыл рафинад зауыты 1944 жылы қосымша бөлшектер дайындау бойынша жылдық жоспарды 4162 сомға артық орындады, яғни еңбек өнімділігі 105,9 % болды. Ал, 1945 жылы қант қайнату мерзімі аяқталысымен қосымша бөлшектер жасауға кірісіп, 67 мың сомның бөлшектерін жасаған. Мысалы: 52 жер қопсытатын қондырғы, 137 соқа, әртүрлі механизмдер мен машина жөндеуге арналған 2543 құрал-сайман шығарған. Сонымен бірге 3 комбайн, 35 шөп шабатын машина, 13 тырма, т.б. зауыт жұмысшыларының күшімен жөндеуден өткен [15, 46–47].

Байқап отырғанымыздай, Жамбыл облысының қант зауыттары соғыс жылдарында қант шығарып қана қоймай, облыстағы өнеркәсіптің басқа салаларының және ауылшаруашылығының да үздіксіз жұмыс жасауына ат салысқан. Жеңіске орасан зор үлес қосты. Өйткені, жөндеуге қажетті құрал-саймандардың жетіспеушілігінен, қосымша бөлшектерінің сынып, жарамсыз болып қалатындығынан машиналар тұрып қалатын. Бұл — ауылшаруашылығы жұмыстарына кедергі келтіретін еді.

Теміржол қызметі. 1941 жылы Түркісіб транзиттік транспортының пайдалану ұзындығы 2088,4 шақырымды құрады. Жамбыл—Қаратау, Көксу—Текелі жаңа желілері салынды. Бекеттік жолдардың толық ұзындығы 557 шақырымға тең болды. Соғыс жылдарында Қазақстан майданның қуатты арсеналына айналды. Соғыс еліміздің бүкіл теміржолдарының, соның ішінде Түркістан — Сібір магистралінің алдына әскери жүктердің үздіксіз тасымалдарын, майданға әскери эшелондарды, әскери техниканы, ал қорғаныс өнеркәсібі үшін көмір, металл және басқа да маңызды жүктерді уақытында жеткізуді ұйымдастыру бойынша жауапкершілігі мол міндеттер қойылды.

1941 жылдың 24 маусымында 18 сағатта еліміздің, соның ішінде Қазақстанның теміржолдарындағы пойыздар қозғалысы айрықша әскери жұмыс кестесіне ауыстырылды. Онда бірінші кезекте әскери эшелондармен, әсіресе, мобилизациялық іс-шараларымен байланысты жүктердің өте жылдам қозғалысы қарастырылды. Жолаушы пойыздарының, сол сияқты қорғаныстық мәні жоқ тасымалдардың қозғалысы едәуір қысқарды. Соғыстың алғашқы жылдарында Түркісіб арқылы адамдар мен материалдық ресурстарды үсті-үстіне жөнелту болды. Қазақстанға көшірілген кәсіпорындар мен адамдарды түсіру кезінде қиындықтар болды, тасымалдар мен вагондарға деген сұраныс нормадағыдан үш есе асып түсті. Қазақстанның теміржолшылары орасан зор тасымалдар көлемін бұлжытпай орындады. Елімізге бірнеше айлардың ішінде елдің орталығынан 220 өнеркәсіптік кәсіпорындар және 550 мың адам көшірілді [15; 68]. Түркісіб теміржолының бойында Жамбыл облысынан өтетін Жамбыл және Шу теміржол бөлімшелері қызмет етті. Соғыстың алғашқы күндерінен бастап-ақ, облыс өңірінің барлық саласындағы сияқты теміржол станциясының жұмысшылары да соғыс жағдайына жұмылдырылды: кадр мәселесін шешу, теміржолшылар арасында социалистік жарыс ұйымдастыру, алдын-ала социалистік міндеттемелер қабылдау және тағы мәселелер баса назарға алынды.

1943 жылы 1071 маман даярлау қажет болса, оның 980-і орындалған, ал 1944 жылы 380-нен 276 маман даярланған. Бұдан байқайтынымыз, 1943 жылы жұмыс күшін күшейтудің тым үлкен қажеттілікке айналғандығы, себебі бұл уақытта соғыс өзінің шырқау шегіне жеткен мезгіл еді. 1944 жылы кадр даярлау көрсеткіші орташа сипат алады деуге болады. Себебі, бұл уақытта ел соғыс жағдайына бейімделу процесі толығымен орын алған уақыт еді [16; 125].

Өйткені, өнеркәсіп пен ауыл шаруашылығы тек соғыс қажеттілігі үшін жұмыс істеп отырған жағдайда жаңа маман даярлау ісі материалдық және финанстық тұрғыдан аса тапшылық көрді. Тылда әйелдер еңбегінің басымдылық алғаны белгілі. Теміржол қызметінде 1944 жылы 2763 әйел қызмет еткен. Жамбыл бөлімшесі бойынша 764 әйелдің 450-і машинист, слесарь, токарь, паровоз жуушы сияқты ауыр жұмыстарды атқарған. Соған қарамастан олардың 350-і стахановшы болып табылады [16; 85].

Сол сияқты теміржолшылардың жанармайды үнемдегені, пойыз қозғалысының графигін дұрыс орындағаны, паравоздарды луниндік күтіммен қарағаны, пойыздардың қозғалысын реттеп отырудағы диспетчерлік жұмыстары, слесарьлық жұмыстар үшін, кезекшілік және қоғамдық үгіт-насихат жұмыстары үшін марапаттаулар мен қаржылай сыйлықтар берілді.

Социалистік жарыстарда екпінді жұмыскерлермен қатар, жұмыста ақау жіберген жұмыскерлер де болды. Мұндай жағдайда, әсіресе, коммунистерге «кешірім» болған жоқ. Ал жекелеген командир-коммунистер авангардтық белсенділік танытпағаны үшін жаза алды. Жалпы тылдағы еңбек салаларының әрқайсысының өзіндік ауыртпалықтары болды, теміржол бөлімшелеріндегі әбден істен шыққан техникалық күштерге тәуелділікте қалуы да жұмысшылар үшін қиындықтар туғызды.

Облыстағы теміржолдың тасымалдау қызметінде 1940 жылы 165 вагон жұмыс жасап тұрған болса, 1945 жылға қарай ол 48 вагонға кеміген. Облыстық партия комитетінің хатшысы Ткаченко 1945 жылғы есеп материалында депо қызметіне талдау жасай отырып: «пойыз қозғалысының графигі, вагондарды жөндеуден өткізу, паровоз паркін эксплуатациялау ісінің аса ауыр жағдайда» екенін айтқан [16; 102]. Депода жұмыс сапасының құлдырап кетуінің бірден-бір себебі еңбек тәртібінің нашарлауы, паровоз жөндеудегі орын алған технологиялық ережелерді бұзу — депо жұмысындағы жауапкершіліктің болмауынан деп көрсетіледі.

Байланыс жүйесіндегі өз дәрежесінде қызмет көрсетілуі соғыс жағдайындағы өмір үшін аса маңызды қажеттілік еді. Бұл біріншіден, «халықтың көзі мен құлағы» болып табылатын газеттерді мезгілінде алып тұруды қамтамасыз етсе, екінші жағынан күйзелген халықтың майдангер азаматтарымен өзара байланысын орнатып, елде психологиялық тұрақтылықты ұстап тұру үшін аса қажет болатын. Алайда, архив материалдары бұл саладағы жұмыстардың әбден құлдырап жатқан көрінісінен хабардар етеді. Сонымен қатар соғыс жағдайындағы почта байланысының нашар болуы аудан мен колхоз-совхоз арасындағы көліктің тапшылығынан да еді. Ол заманның басты көлігі, ат

жегілген арба болатын. Ал мұның өзі шаруашылық саласындағы ең басты құндылықтар еді. Сондықтан ол тапшы болатын. Көліктің жетімсіздігі әсіресе, почта қызметіндегілер үшін қиынның-қиыны болды. Ол бір жағынан, ал екінші жағынан күн сайын соғыстан хабар күтіп, елендеп отырған халықтың көңілінен үнемі шығып, әрдайым абырой әпере бермейтін бұл жұмысқа әркім ынталы емес еді. Сондықтан почташы азаматтардың қызметін мерзімді баспаларда ұмытпай ерекше мадақпен атап, көрсетіп отыру редакцияның назарынан түскен жоқ. Мысалы, «Социалистік шаруа» газетінде «Исабеков үлгілі хат тасушы» делінген мақала жарық көрді. Онда ауыл-ауылды аралап, күннің ыстығына да, суығына да шыдап жүрген почташы аға сержант Ағабеков Ақжолдың қызметі баян етіледі. Соғыс жағдайында астында көлігі жоқ, халық көңіліне түрліше тиетін хабарларды жеткізу, расында оңай емес-тін.

Қорытынды

Майдан қажетін қанағаттандыру үшін Жамбыл облысы барлық қажетті материалдық және адами ресурстары жұмылдырылды. Қазақстанның партиялық және кеңестік органдары БК(б)П ОК мен КСРО үкіметі көрсетіп берген әскери шаруашылық міндеттерді сәтті шешу мақсатында еңбекшілердің өндірістік және саяси белсенділіктерін дамытуда өз міндеттерін көрді. Майданға және қорғаныс кәсіпорындарындағы жұмысқа ауылдық жерлердегі еңбекке қабілеттілердің көп бөлігінің кетуі, соның ішінде механизаторлық мамандардың аз жұмыс күшімен және пайдалану мерзімінен асып кеткен тракторлар мен комбайндар паркінің болуы, бейбіт өмірге қарағанда жұмыстың үлкен көлемін орындай алуды көздеген колхоз өндірісіндегі еңбекті ұйымдастыруды талап етті. Коммунистік партия және кеңес үкіметі аз уақыт ішінде соғыс жағдайында әйелдерді, сонымен қатар жасөспірімдерді, қарттарды еңбекке тарту арқылы саяси және еңбектегі белсенді мамандардың жетіспеушілік мәселесін шешіп берді.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Серубаева А.Т. Жамбыл облысы тарихының очерктері: оқу құр. / А.Т. Серубаева, Г.Т. Толегенова — Тараз: ТарМ-ПУ, 2017. — 231 б.
- 2 Тараз. Жамбыл облысы энциклопедиясы. — Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2003. — 576 б.
- 3 Жамбыл облыстық Мемлекеттік мұрағаты. Қ. — 399. Іс. — 116. П. — 12.
- 4 Рыспаев К. Древний Тараз / К. Рыспаев. — Тараз, 2002. — 176 с.
- 5 Жамбыл облысы Ұлы Отан соғысы жылдарында (1941–1945 жж.) / бас редакторы М.Қ. Қойгелдиев. — Алматы: «Арыс», 2015. — 584 б.
- 6 История Жамбылской области. Документы и материалы (1939–1945 гг.): [В 2-х т.]. — Т. 1 / под. ред. Д.П. Кожамжаровой. — Тараз: Формат-Принт, 2017. — 394 с.
- 7 Бибатырова Г. Годы рассвета / Г. Бибатырова. — Алма-Ата, 1979. — 119 с.
- 8 Жамбыл облыстық Мемлекеттік мұрағаты (әрі қарай ЖОММ). Қ. — 271. Т — 1. Іс — 13. П. — 73.
- 9 ЖОММ. Қ. — 399. Т. — 2. Іс — 4. Б. — 14. П. — 161.
- 10 ЖОММ. Қ. — 282. Т. — 1. Іс — 548. П. — 89.
- 11 ЖОММ. Қ. — 282. Т. — 1. Іс — 339. П. — 28.
- 12 ЖОММ. Қ. — 282. Т. — 1. Іс — 453. П. — 10.
- 13 ЖОММ. Қ. — 282. Т. — 1. Іс — 656. П. — 66.
- 14 Сапарбаев К. Коммунистическая партия Казахстана в борьбе за создание машиностроительной промышленности в республике в годы Великой Отечественной войны / К. Сапарбаев. — Алматы: Наука, 1947. — 173 с.
- 15 Садықов Т.С. Тарих тағылымы / Садықов Т.С. — Алматы, 1992. — 173 б.
- 16 Козыбаев М.К. Труд во имя Победы / М.К. Козыбаев, Н.Е. Едигенов. — Алма-Ата, 1995. — 210 с.

Ж.А. Карсыбаева, М.А. Алпысбес, Г.К. Уалиева

Вопросы развития промышленных предприятий Жамбылской области в годы Великой Отечественной войны

В статье рассмотрены результаты изучения истории экономического положения, деятельности отраслей промышленности, транспорта, связи Жамбылской области в годы войны. Важно, что Жамбылская область в 1930–1980 гг. стала лидером российской промышленности. Одним из важнейших промыш-

ленных центров региона, экономическое значение которого возросло с первых дней войны, является деятельность сахарных заводов, служб Жамбылской и Шуской железных дорог, проходящих через Жамбылскую область, вдоль Турксибской железной дороги. В деятельности отраслей промышленности, транспорта и связи в годы войны также ощущалась нехватка кадровых специалистов, наблюдались ухудшение социального положения работников. Анализ архивных данных подтверждает обозначенные выше проблемы. Не остался без внимания и женский труд в тылу, женщинами в кратчайшие сроки были освоены такие специальности, как машинист, слесарь, токарь, мойщик паровозов и др.

Ключевые слова: Великая Отечественная война, Жамбылская область, экономика, промышленность, транспорт, связь, рабочие, женщины.

Zh.A. Karsybayeva, M.A. Alpysbes, G.K. Yaliyeva

Issues of development of industrial enterprises of Zhambyl region during the Great Patriotic War

The article examines the results of studying the history of the economic situation, the activities of industries, transport, communications of the Zhambyl region during the war. Zhambyl region in 1930–1980 became the leader of the Russian industry. One of the paramount industrial centers of the region, the economic significance of which has increased since the first days of the war, is the activity of sugar factories, services of the Zhambyl and Shu railways passing through the Zhambyl region along the Turksib railway. During the war years the activities of the industries, transports and communications also contained the reasons for the shortage of specialists, the deterioration in the social status of workers. The analysis of archival data shows that during the war years there was a shortage of manpower and other difficulties caused by the war. The priority of female labor in the rear, which performed such hard work as a machinist, locksmith, turner, and locomotive washer, was not ignored either.

Keywords: The Great Patriotic War, Zhambyl region, economy, industry, transport, communications, workers, women.

References

- 1 Serubaeva, A.T., & Tolegenova, G.T. (2017). Zhambyl oblysy tarikhynyn ocherkteri [Essays on the history of Zhambyl region]. Taraz: TarMPU [in Kazakh].
- 2 Taraz. Zhambyl oblysy entsiklopediiasy (2003). [Taraz. Dzhambul region encyclopedia]. Almaty: Qazaq Entsiklopediasy [in Kazakh].
- 3 Zambyl oblystyq Memlekettik muragaty [Zhambyl egional State Archive]. Q. — 399. Is — 116. L — 12. [F. — 399. C. — 116. P. — 12] [in Kazakh].
- 4 Ryspaev, K. (2002). Drevnii Taraz [Ancient Taraz]. Taraz [in Russian].
- 5 Qoigeldiev M.Q. (Ed.). Zhambyl oblysy Uly Otan sogysy zhyldarynda (1941–1945 zhzh.). (2015). [Zhambyl region during the Great Patriotic War (1941-1945)] / Almaty: Arys [in Kazakh].
- 6 Istoriia Zhambyl'skoi oblasti. Dokumenty i materialy (1939–1945 gg.) (2017) [History of Zhambyl region. Documents and materials]. D.P. Kozhamzharova (Ed.). (Vol. 1, 2). Taraz: Format-Print [in Russian].
- 7 Bibatyrova, G. (1979). Gody rassveta [The Dawn Years]. Alma-Ata [in Russian].
- 8 Zambyl oblystyq Memlekettik muragaty [Zhambyl egional State Archive].Q. — 399. Is. — 116. L — 12. [F. — 271. L. — 1. C. — 13. P. — 73] [in Kazakh].
- 9 Zambyl oblystyq Memlekettik muragaty [Zhambyl egional State Archive].Q. — 399. Is. — 116. L — 12. [F. — 399. L. — 2. C. — 4. P. — 161] [in Kazakh].
- 10 Zambyl oblystyq Memlekettik muragaty [Zhambyl egional State Archive].Q. — 399. Is. — 116. L — 12. [F. — 282. L. — 1. C. — 548. P. — 89] [in Kazakh].
- 11 Zambyl oblystyq Memlekettik muragaty [Zhambyl egional State Archive].Q. — 399. Is. — 116. L — 12. [F. — 282. L. — 1. C. — 339. P. — 28] [in Kazakh].
- 12 Zambyl oblystyq Memlekettik muragaty [Zhambyl egional State Archive].Q. — 399. Is. — 116. L — 12. [F. — 282. L. — 1. C. — 453. P. — 10] [in Kazakh].
- 13 Zambyl oblystyq Memlekettik muragaty [Zhambyl egional State Archive].Q. — 399. Is. — 116. L — 12. [F. — 282. L. — 1. C. — 656. P. — 66] [in Kazakh].
- 14 Saparbaev, K. (1947). Kommunisticheskaia partiia Kazakhstana v borbe za sozdanie mashinostroitelnoi promyshlennosti v respublike v gody Velikoi Otechestvennoi voiny [The Communist Party of Kazakhstan in the struggle for the creation of the machine-building industry in the republic during the Great Patriotic War]. Almaty: Nauka [in Russian].
- 15 Sadyqov, T.S. (1992). Tarikh tanylymy [History Lessons]. Almaty [in Kazakh].
- 16 Kozybaev, M.K. & Edigenov, N.E. (1995). Trud vo imia Pobedy [Labor in the name of victory]. Alma-Ata [in Russian].

Ж.М. Медеубаева*, С.К. Алиева

*Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан
(E-mail: balapan1967@yandex.kz, saulealieva@mail.ru)*

Британская историография внешней политики Казахстана: вклад Ширин Акинер

В статье проанализированы работы известной британской исследовательницы Центральной Азии Ширин Акинер, посвященные внешней политике Республики Казахстан. Считаем, что, несмотря на острую критику ее позиции в отношении политических событий в Узбекистане в 2005 г. и ее самой, как исследователя, стоит вникнуть и изучить ее труды. Работы ученого интересны тем, что она смогла преодолеть все те клише, устоявшиеся в западных подходах и историографии относительно всего региона и каждого государства в нем. В своих работах Ширин Акинер дала всестороннее видение становления независимых государств Центральной Азии на основе сочетания исторического, социально-экономического, политического анализа. В ее статьях, освещающих именно Казахстан, содержатся вдумчивое осмысление внешнеполитических шагов РК, конструктивная критика отдельных аспектов и рекомендации по развитию международных связей страны.

Ключевые слова: Ширин Акинер, британская историография, Республики Казахстан, внешняя политика, Центральная Азия, ОБСЕ, СВМДА, Европейский союз, когнитивный диссонанс, региональный актор.

Введение

С началом второй декады XX века в изучении стран Центральной Азии, в том числе и Казахстана, западными исследователями происходят качественно новые изменения. Основная масса исследователей принимает такое видение региона, где завершился процесс формирования национальных государств со своими неповторимыми чертами и особенностями. Не оправдались опасения о том, что ЦАР превратится в зону перманентной нестабильности, источника всевозможных угроз. Страны региона сохранили свой суверенитет, территориальную целостность, создали приемлемые условия жизни для своего населения. Исламизации региона, в том радикальном виде, в каком себе представляли некоторые зарубежные эксперты, не случилось. Центрально-Азиатские государства не попали под влияние какой-нибудь силы и не последовали слепо заданному извне курсу. Региональная система безопасности, несмотря на все свои изъяны, аморфность, погашая многочисленные импульсы, несущие в себе заряд нестабильности, доказала жизнеспособность. Центральная Азия состоялась как отдельный, самобытный регион, не стала чьей-то периферией или «подбрюшьем», что сказало в подходах к его исследованию. Образно говоря, зарубежные эксперты, изучив происхождения, физические данные «пациента», перешли к анализу его поведения и артикуляций. Стало больше встречаться работ, где к странам ЦАР относились не только как принимающим внешние условия и требования, а как отвечающим на эти вызовы, вырабатывающим свою манеру поведения на международном поле.

Восприятие Казахстана как уязвимой страны, ресурсные возможности которого сильно ограничены географическими и антропогенными факторами, было пересмотрено. Республике стали относиться как объекту в тени своих могущественных соседей, а как региональному актору, сумевшему создать благоприятные внутренние и внешние условия для своего роста.

Такая эволюция прослеживается в трудах известной британской исследовательницы, одного из корифеев изучения Центральной Азии на Западе Ширин Акинер. Еще с советских времен она много и плодотворно исследовала различные аспекты истории, культуры народов, населявших Центральную Азию. Она одна из тех экспертов, которые поставили точку на научном споре о том, сформировались ли в ЦАР национальные государства, дав авторитетно утвердительный ответ. Поэтому было очень интересно узнать, какую оценку она дает внешней политике нашей страны.

*Автор-корреспондент. E-mail: balapan1967@yandex.kz

Методология и методы исследования

Из обширного литературного фонда, принадлежащему известной британской исследовательнице, были отобраны труды, касающиеся внешней политики РК. Изучение работ Ширин Акинер предполагало компаративистский метод, как во временном, так и в проблемном срезе. В своих ранних трудах она больше внимания уделяет историческому прошлому стран региона, прибегая постмодернистскому анализу в объяснении нынешней ситуации. По сравнению с трудами, посвященными ей, например, Узбекистану, которому она отдавала явное предпочтение среди всех стран ЦАР, ее статьи по нашей стране содержат больше политико-функционального, критического анализа. Она с большим научным интересом следила за событиями, имевшими место во внешнеполитической сфере Казахстана и за активностью страны на международной арене. Изучение работ Ш. Акинер, осмысление ее подхода к региону в целом и к РК на основе конструктивистского подхода дали возможность убедиться в том, что ее видение ЦАР и государств в нем существенно отличается от взглядов других зарубежных исследователей. Она, как исследовательница, представляющая восточную компоненту британского общества, тонко понимала сложности и перипетии нациостроительства в молодых государствах, обретших недавно свою независимость.

Обсуждения

Первые шаги независимого казахстанского государства по вхождению в мировое сообщество проанализированы Ш. Акинер в ее работе «Формирование казахской идентичности: от родоплеменных союзов к национальному государству» [1]. В ней автор продемонстрировала премодернистский подход к процессам и событиям, имевшим место в стране на заре независимости.

Одну из своих статей по центрально-азиатской проблематике она посвящает анализу председательства Казахстана в ОБСЕ (*Организация по безопасности и сотрудничеству в Европе*. — Авт.) [2]. Автор констатирует, что ни одна страна, претендовавшая на этот постдоселе, не подвергалась к такому пристальному вниманию: очень много материала, посвященного к этой теме, увидело свет по всему миру. Многие из них характеризовались небывалым уровнем враждебной критики. Комментарии, аналитические материалы выпячивали негативные стороны, проблемы страны, закрывая при этом глаза на явные успехи и достижения. Кроме того, она обращает внимание на то, что у Казахстана впечатляющий список мирных инициатив по обеспечению региональной и глобальной безопасности и, что страна поставила внушительный рекорд в этой области. Позитивным и благоприятным для роли председателя являлся факт того, что Республика активно вовлечена во многие региональные глобальные международные организации, вследствие чего она уже имела обширную площадку для обмена мнениями. Межнациональное согласие и стабильность в стране, достигнутые в результате последовательного, твердого курса руководства, по ее мнению, наглядно подтверждают возможности страны в деле обеспечения безопасности. Ведь если у себя дома не можешь навести порядок, создать покой и мир, как можешь думать о других. В этом ключе автор дает объективную оценку деятельности СВМДА (*Совещание по взаимодействию и мерам доверия в Азии*. — Авт.), подчеркивая то, что именно в рамках этого форума представители таких недружелюбных друг к другу стран, как Индия и Пакистан, Израиль и Палестинская автономия, сели за стол переговоров.

По утверждению Ш. Акинер, дискуссии внутри организации насчет председательства Казахстана на самом деле указывают на проблемы внутри организации. Единодушное решение министрами иностранных дел в ноябре 2007 г. стран-участниц ОБСЕ в пользу казахстанского председательства на самом деле выявило глубокое разделение внутри организации. Так называемый «Венский блок» оспаривал способность молодой Республики, не завершившей реформы в политической сфере, области обеспечения прав человека, нести столь ответственную ношу. Другая группировка, в основном, состоящая из новых незасимых государств, поддерживала кандидатуру Казахстана, надеясь на то, что это поспособствует преодолению неравенства внутри организации. Они считали, что повестка дня ОБСЕ составлена с учетом интересов привилегированной группы западных стран-участниц. Они видели это в том, что действия некоторых стран подвергались к критике больше по сравнению с другими.

Анализируя подходы разных стран-участниц организации к председательству Казахстана, Ш. Акинер дает критическую оценку ее эволюции после распада социалистической системы и СССР. Прежние идеологические противники приобрели равный статус в рамках организации. Однако распад советской державы был воспринят многими как победа Запада. Следовательно, ОБСЕ концептуально-

перестала быть форумом для дебатов между равными партнерами. Страны-участницы из числа «победителей», получив статус «наивысших» (superior), стали наблюдать за действиями бывших советских республик в реформировании ими политической системы, обеспечения прав человека, разного рода меньшинств. При этом они не видели причины подвергать свое поведение такому же анализу.

В первой половине 1990г. все новые независимые государства постсоветского пространства присоединились к ОБСЕ, то же самое сделали несколько членов бывшего «восточного блока». Акинер считает, что с увеличением количества стран-участниц ОБСЕ «потеряла» из виду свое основное предназначение — обеспечение безопасности. Повестка дня организации стала скорее идеалистичной, нежели реалистичной. Увеличение бюджета почти в 7 раз за период с 1995 по 2010 год на деле привело лишь «распылению» активности организации по многочисленным «наблюдениям», «инспекциям» и т.д. Среди стран-участниц, особенно из СНГ, организация стала восприниматься как «не видящая своей цели», не противостоящая современным вызовам. Это все показывает ту сложность ситуации, в которой оказалась сама организация, и при которой Казахстан начинал свою деятельность в качестве Председателя. Естественно, при таких условиях на Республику возлагалась большая ответственность как молодой стране с новаторскими подходами к решению проблем безопасности.

Ш. Акинер задается вопросом, справился ли Казахстан задачей председательства, оправдал ли возложенное на него доверие. Девиз казахстанского председательства в ОБСЕ — «Доверие — Традиции — Транспарентность — Толерантность» — был призван возродить и придать импульс тем традициям и инновациям, характерным для основ деятельности организации. Сама суть идеи Казахстана была убедительной, сильной в стремлениях, амбициозной, но слабой в конкретных деталях. Ш. Акинер не категорична в критике; она считает, что это и неудивительно, потому что, сама ОБСЕ «страдает» преобладающей тенденцией «желать больше, нежели действительно возможно реализовать». Немаловажное значение имели проведение встречи в Корфу по европейской безопасности, заседания Фонда спасения Аральского моря в Алматы и усилия К. Саудабаева, как Председателя, по урегулированию конфликта в Нагорном Карабахе, Приднестровье и Афганистане. Казахстанское председательство прошло испытание конфликтом в Кыргызстане. Казахстан поспособствовал временной остановке нарастания конфликтной ситуации, приняв участие в эвакуации К. Бакиева в Беларусь.

ОБСЕ, подходящая для роли медиатора в улаживании конфликтной ситуации, лучше, чем любая другая региональная организация, в целом, провалила свою миссию. Конфликт в Кыргызстане показал ограниченность ОБСЕ, которая не смогла ни предупредить конфликт, ни разрешить его своевременно, даже постконфликтное урегулирование для нее стало проблематичным. Тем самым автор не видит вины Председателя в том, что кыргызский случай оказался не по зубам ОБСЕ; причина этого кроется в несовершенности самой организации.

Следующий пункт объекта анализа, проведенного автором, Астанинский саммит ОБСЕ. По счастливой случайности он совпал с двумя историческими датами: годовщиной подписания Хельсинского Заключительного Акта в 1975 г. и принятием Парижской Хартии для новой Европы в 1990 г. Тем более с 1999 г., после проведения Стамбульского саммита, подобные мероприятия не имели место в истории организации. Однако предложение Казахстана о проведении саммита не было воспринято радушно, с энтузиазмом. Только в августе Совет министров ОБСЕ принял решение о проведении саммита в первых числах декабря. Даже после этого было неизвестно, кто будет участвовать в нем, так как многие страны не были настроены отправлять туда высоких представителей. Полный список участников стал известен незадолго до открытия саммита. Этот случай также показывает, насколько организация поражена институциональной апатией, неверием в свою миссию. Как отмечает автор, организация и проведение саммита в таких условиях стало триумфом казахстанской дипломатии.

Историческое значение председательства Казахстана автор, прежде всего, видит в том, что в первый раз в истории ОБСЕ мусульманская в большинстве, евразийская страна из СНГ заняла этот пост. Страхи о том, что новоявленный председатель пойдет на поводу у России и стран СНГ, не оправдались. Напротив, страна продемонстрировала на удивление независимый, сбалансированный курс.

Подводя итоги своего исследования, автор констатирует, своей свежей энергетикой и новыми видениями перспектив организации, Республика внесла большой вклад в дело развития Организации. Она инициировала процесс движения вперед, преодолевая вчерашние преграды, для того, чтобы решать проблемы сегодняшнего дня.

Статья Ш. Акинер, написанная в академическом духе, с определенной симпатией к нашей стране, наводит на некоторые мысли. Внешнеполитические инициативы и их реализация не только дорогостоящи (наряду со всеми остальными нужны немалые внешнеполитические ресурсы), но и требуют напряженной научно-аналитической работы по их продвижению. Необходимы всесторонние исследования состояния, потенциала объекта притязания на основе не только имеющегося научного материала, но и собственного «авторского» анализа с применением всех доступных методов.

Критика, высказанная автором, также указывает на то, что внешнеполитические инициативы сопровождаются концептуально и функционально. Идея не будет реализована, если не будут оговорены пути, механизмы ее осуществления. На наш взгляд, мысли и заключения автора в данной статье заслуживают внимания, для того, чтобы следующие международные проекты страны были еще больше плодотворными и дальше повышали престиж Казахстана на мировой арене.

Европейское направление заявлено одним из приоритетов в многовекторной политике Казахстана. Европейские традиции, культура, ценности воспринимаются казахстанцами как образцы для подражания. Динамика взаимоотношений РК со странами ЕС всегда в основном была положительной. В условиях индустриально-инновационного развития Казахстан заинтересован в увеличении инвестиций, поставках технологии из стран ЕС. В этой связи небезынтересно было бы узнать экспертную оценку, данную политике Европейского союза в Казахстане и, в целом, Центральной Азии. Здесь хотелось бы обратить внимание на статью Ш. Акинер под «говорящим» за себя названием «Партнерство, а не менторство: переоценка взаимоотношений между ЕС и Центральной Азией» [3].

В начале 90-х годов XX века все проекты по оказанию помощи странам Центральной Азии были объединены под эгидой ТАСИС (Программа технической помощи для СНГ). Несмотря на энтузиазм и «хорошие намерения», результаты этих проектов принесли только разочарование. Большинство проектов были слабо спланированы и, более того, «львиная доля» выделенных денег вернулась самим донорам в виде оплаты труда консультантов и проектировщиков.

Соглашения о партнерстве и сотрудничестве, подписанные ЕС со странами ЦАР в период с 1995 по 2004 г., обещали более структурированный подход. Эти соглашения были тепло приняты в странах региона как доказательство серьезных намерений со стороны ЕС. Но вскоре оптимизм уступил место разочарованию и неудовлетворенности из-за неравного характера соглашений. Преимущества и облегчения для торговых операций, оговоренные в соглашениях, работали в пользу европейских компаний.

На третьей стадии отношений ЕС со странами ЦАР начато принятие стратегических документов. Первым таким документом стала Стратегия для Центральной Азии на 2004–2006 годы, обещавшая долгосрочное программное присутствие ЕС в Центральной Азии. Однако бюджет, выделяемый Стратегией, был явно недостаточен (на 2002–2004 гг. — 150 млн. евро), и реализация поставленных задач оказалась раздробленной. «Европейский Союз и Центральная Азия: Стратегия для нового партнерства», появившаяся в 2007 г. была самым приукрашенным документом. Воодушевленные вестью о появлении нового документа, центрально-азиатские государства дали свои тщательно разработанные предложения по содержанию текста будущего соглашения. Но на деле получился документ, больше похожий на конспект ленивого студента, который слегка отполировал старый материал. По утверждению автора, Стратегия лишена не только «чувства» истории, характерных особенностей, черт объекта, но и целостного видения региона, своего присутствия в нем.

Главная причина, тормозящая развитие отношений между ЦА и ЕС, по мнению автора, заключается в отсутствии общего понимания, так называемый «когнитивный диссонанс» (разные восприятия, подходы, позиции). Результатом сохранения такого диссонанса могут быть в дальнейшем определенные трения и даже потеря контактов. Для преодоления такой ситуации необходимо, чтобы обе стороны пересмотрели свое поведение. Автор предлагает подходить к странам Центральной Азии с точки зрения понимания «травматичности» их недавней истории. То, что они прошли за век своей истории, травматично и революционно. А то, чего они достигли за годы независимости, рекордно. В самом начале своего независимого развития страны региона с большой надеждой смотрели на Европу, некоторые даже хотели присоединиться к ЕС. Однако со временем пришло понимание того, что европейские ценности представляют собой в основном хорошие намерения, трудно реализуемые на практике в их условиях. Наряду с достижениями Запада, новые независимые государства ЦА узнали и о пороках современной цивилизации не понаслышке. То, к чему пришли страны ЦА в своем отношении к европейским странам, автор передает известными словами Президента РК Н. Назарбаева о том, что впредь никто не собирается просить советы и указания, бежать за кем-то, задрать штаны.

«Как воспринимают Центральную Азию в Европейском Союзе?» Ответ на этот вопрос задевает нашу гордость и поучителен для нас. Статья была опубликована в 2010 г., но не стоит думать, что за прошедшие годы ситуация перетерпела существенные изменения. Центральная Азия в глазах европейцев все еще остается регионом, где царят бедность, беззаконие, коррупция и клановость. Безработица, организованная преступность и наркотрафик стали неотъемлемыми явлениями для региона. Межэтнические конфликты, борьба за земельные и водные ресурсы — характерная картина для Центральной Азии, а население, особенно, молодежь, если не стала «экстремистами», то готова стать таковыми. При этом достигнутое странами ЦА за последние годы в социально-экономической сфере игнорируется. Самое печальное во всем этом, по утверждению автора, в том, что такой некорректный подход влияет и направляет на неправильно русло процесс принятия решений в ЕС в отношении ЦА. Ш. Акинер констатирует, что в отношениях ЕС к странам Центральной Азии присутствуют отголоски «колониального сознания».

По мнению автора, политика содействия ЕС улучшению регионального сотрудничества в Центральной Азии представляет собой высокомерное отношение к региону. Она напоминает «высокомерным европейцам» о том, что страны ЦА — независимые государства, и они вряд ли согласятся с вмешательством в их внутренние дела. Европейский союз может сколько угодно настаивать на «пути истинный», но результата никакого не будет. Идея о внешней помощи или влиянии для улучшения сотрудничества в ЦА еще раз подчеркивает то, что насколько мало знают о регионе в столицах ЕС. Это не означает, что эти страны такие незрелые, непонимающие свое состояние. Как пишет автор, кроме них никто не может определить, что нужно для налаживания взаимодействия в ЦА. Опыт многовекового соседства подсказывает им необходимость достижения соглашений по принципиальным вопросам. Примером достижения консенсуса после долгих споров является Договор по созданию зоны, свободной от ядерного оружия, принятого всеми пятью государствами ЦА в сентябре 2006 г.

Касаемо роли Казахстана в Центральной Азии, Ш. Акинер однозначно утверждает, что, несмотря на свои достижения в глазах мирового сообщества, страна не заняла свою нишу авторитета и уважения в регионе. Хотя Казахстан своими инвестициями поднял уровень экономического сотрудничества в регионе, не одна из центрально-азиатских стран не выказала намерения перенять казахскую модель.

Автор советует европейскому истеблишменту не выделять какую-то страну в качестве лидера в регионе (естественно и Казахстан), так как это может задеть чью-то национальную гордость и, хуже того, приведет к усилению скрытого соперничества и дальнейшему раздроблению. Она также рекомендует учитывать самоидентификацию стран ЦА не как периферии, а как центра бурлящего, динамичного региона.

По сравнению с другими зарубежными исследователями, Ширин Акинер подходит к анализу региональных процессов в ЦА с пониманием и объективностью. В своих работах, посвященных Центральной Азии, прослеживается дифференцированный подход, она постоянно подчеркивает различия между государствами региона [4]. Она знает место каждого центрально-азиатского государства не только на карте, но и в реальном времени и пространстве. В ее исследовательской этике прочно заняло место уважение к истории, традициям любой нации, какой она ни была и где не находилась. Даже критикуя ту или иную страну, она оставляет шанс и поле для того, чтобы оправдать ее, найти причины такого состояния. Возможно, это связано с тем, что она родом из Бангладеша, входившего в состав британской колонии, и на генном уровне прочувствовала все тонкости «исторического прошлого» стран региона. Ценное в ее статьях и книгах то, что она пытается «открыть» глаза Запада на ЦА, удалить ментальные, идеологические клише в отношении региона. Также работы Ш. Акинер полезны для политического истеблишмента, экспертных кругов стран Центральной Азии тем, что они обращают их внимание на неожиданные, затемненные аспекты внешней и внутренней политики, внутрирегиональных отношений. То, что мы считали сильным, на деле оказывается уязвимым, а то, к чему мы относились как к слабости, может стать нашим спасением.

Эволюция внешней политики Республики Казахстан стала предметом отдельной статьи Ш. Акинер [5]. Автор отмечает стремительность вхождения страны в мировое сообщество. Молодая республика с впечатляющей скоростью выстроила систему внешних связей, надлежащим образом обеспечив политико-функциональное сопровождение своей международной активности. По мнению автора, это стало возможным благодаря профессионализму официальных лиц, занятых в системе внешнеполитического учреждения РК. Но, в целом, в основе такого успеха лежат энергия и решительность Первого Президента РК, Елбасы Н. Назарбаева. Даже короткий обзор внешнеполитических

визитов Главы государства в первые годы независимости говорит об его выдающемся вкладе в строительство архитектуры внешней политики страны.

Что примечательно, Ш. Акинер в своей статье не использует определение «многовекторная» в характеристике внешней политики РК, хотя другие британские исследователи с ним согласны (например, С. Каммингс). Означает ли это, что автор не признает многовекторный характер внешней политики РК? О чем говорят предложения в статье: «Сегодняшняя внешняя политика Казахстана очень последовательная. Она построена на сильных двусторонних отношениях и участии в многосторонних организациях»? [5; 19]. Не одиверсифицированности, разнонаправленности внешней политики? Дальнейшее чтение статьи подтверждает как раз такую мысль. Тремя основными направлениями связей показаны Россия, Китай и США. Как пишет автор: «Подобно трем опорам штатива, все эти направления жизненно важны для Казахстана. Поддерживая дружественную, но твердую и беспристрастную позицию по отношению к этим великим державам, страна получила возможность максимально увеличить инвестиционные потоки. В то время Казахстан смог обезопасить себя от хищнических намерений какой-нибудь стороны, блокируя их противодействиями других. Все это позволило стране сохранить территориальную целостность, политическую и экономическую независимость» [5; 4]. Вторым кругом приоритетов, по Ш. Акинер, составляют Турция и Иран, связь с которыми имеет глубокие исторические корни. Затем следуют Европейский союз, Япония, Южная Корея. Из арабского Востока с налаженными отношениями с РК выделяются Египет, Катар, Сирия. Динамичные связи развиваются с Бразилией и Индией. Параллельно с сильными двусторонними отношениями, Казахстан делает упор на многосторонние связи, особенно, на региональном уровне. Автор отмечает географическое, цивилизационное разнообразие объединений, в ряды которых вступила Республика. Активно участвуя в каждом из них, страна четко следует своим интересам и независимому курсу ведения международных дел. В качестве примера автором приводится отказ РК участвовать в военных учениях НАТО в Грузии в 2009 г., несмотря на налаженные отношения с этой организацией в сфере безопасности. Страна проявила свою солидарность с Россией, что вызвало негодование на Западе, но тем самым было продемонстрировано стремление к независимой внешней политике. В том же 2009 г., когда Астана принимала Евро-Атлантический форум НАТО, который проводился в регионе ЦАР впервые, к удивлению всех участников, Президент Н. Назарбаев не посетил его. Тем самым он дал понять, что отношения с этой западной организацией являются всего лишь одним из направлений сотрудничества РК с многосторонними объединениями.

Создание СВМДА и созыв Конгресса лидеров мировых и традиционных религий автор оценивает как нетрадиционные инициативы Казахстана по обеспечению безопасности.

В своей статье Ш. Акинер обращает внимание на такой инновационный вопрос во внешнеполитической сфере государства, как использование «мягкой силы». Культурные, спортивные достижения казахстанцев поспособствовали узнаваемости страны, улучшению ее имиджа в мире. Уникальная культура Казахстана, сочетающая в себе и традиционную, и классическую, служит созданию благоприятного внешнего окружения для развития. Использование мягкой силы во внешней политике Казахстана успешно реализовывалось в случае с Кыргызстаном, Туркменистаном и Афганистаном.

Вывод

Подытоживая итоги эволюции внешней политики, автор отмечает расширение роли Казахстана в региональных международных отношениях в последнее десятилетие. С другой стороны, достижения во внешнеполитической сфере обязывают страну закрепить их, и, естественно, важно, как это будет сделано. Автор считает, что для Казахстана особого труда не составит найти необходимые физические и человеческие ресурсы для обслуживания потребностей все время усложняющегося специализированного внешнеполитического аппарата. Для этого необходимо постоянно пополнять корпус молодых дипломатических кадров с соответствующими умениями и навыками. В следующие десятилетия может возникнуть проблема поиска и нахождения баланса внутри внешнеполитического аппарата, когда молодое поколение казахстанских дипломатов достигнет зрелости. Но пока, по утверждению автора, нет каких-либо серьезных вызовов для внешнеполитической сферы Казахстана; Республика проводит успешный курс по реализации своих национальных интересов в условиях меняющейся конфигурации мировой политики.

В 2019 г. известная исследовательница Центральной Азии, ряда стран Евразии Ширин Акинер ушла из жизни. Ситуация вокруг Ш. Акинер в связи с ее пристрастной оценкой Андижанских событий в Узбекистане в 2005 г., думается, не должна бросать тень на всю ее исследовательскую деятель-

ность. Учитывая ее научно-исследовательский багаж, было бы некорректно усматривать в ее работах претенциозность, необъективность в оценке социально-экономических, политических процессов в ЦАР и в отдельных государствах. Ее исследовательская позиция, подходы к изучению Центральной Азии, в том числе Республики Казахстан, должны учитываться последующим поколением ученых и экспертов.

References

- 1 Akiner Shirin. *The Formation of Kazakh Identity; from Tribe to Nation-State* / Akiner Shirin. — London: Royal Institute of International Affairs, 1995. — 83 p.
- 2 Akiner Shirin. Kazakhstan's chairmanship of the Organization for Security and Cooperation in Europe: assessment / Akiner Shirin. // *Bulletin of Russian Journal of Linguistics* — Сер. МО. — 2011. — No 2. — P. 5–14.
- 3 Akiner Shirin. Partnership Not Mentorship: Re-appraising the Relationship Between the EU and the Central Asian States / Akiner Shirin // *China and Eurasia Forum Quarterly*. — Volume 8. — 2011. — No. 4. — P. 17–39.
- 4 Akiner Shirin. *The Caspian: Politics, Energy, Security* / Routledge Curzon (UK), 2004. — 405 p.
- 5 Akiner Shirin. Evolution of Kazakhstan's foreign policy: 1991–2011 / Akiner Shirin. // *ОАКА*. — Cilt: 6. — 2011. — Say: 12. — P. 1–21.

Ж.М. Медеубаева, С.К. Алиева

Қазақстанның сыртқы саясатының британдық тарихнамасы: Ширин Акинердің қосқан үлесі

Мақалада Орталық Азияны зерттеуші белгілі британдық Ширин Акинердің Қазақстан Республикасының сыртқы саясатына арналған еңбектері талданған. Оның 2005 жылғы Өзбекстандағы саяси оқиғаларға қатысты позициясы мен зерттеуші ретінде өткір сынға ұшырағанына қарамастан, оның шығармаларын тереңірек зерттеп, зерделеу керек деп санаймыз. Ол бүкіл аймақ пен ондағы әрбір мемлекетке қатысты батыстық көзқарастар мен тарихнамада қалыптасқан барлық клишелерді жеңе білгендігіне байланысты оның еңбектері қызықты. Ш. Акинер өз еңбектерінде тарихи, әлеуметтік-экономикалық және саяси талдаулардың жиынтығы негізінде Орталық Азиядағы тәуелсіз мемлекеттердің құрылуы туралы жан-жақты сараптама бере алды. Оның Қазақстанға арналған мақалаларында республиканың сыртқы саяси қадамдарын терең зерделеу, кейбір аспектілерді сындарлы сынға алу және елдің халықаралық қатынастарын дамыту бойынша ұсыныстар бар.

Кілт сөздер: Ширин Акинер, британдық тарихнама, Қазақстан Республикасы, сыртқы саясат, Орталық Азия, Еуропалық одақ, когнитивті диссонанс, ЕҚЫҰ, АӨСШК, аймақтық актор.

Zh.M. Medeubayeva, S.K. Aliyeva

British historiography of Kazakhstan's foreign policy: the contribution of Shirin Akiner

This article analyzes the works of the famous British researcher of Central Asia, Shirin Akiner, dedicated to the foreign policy of the Republic of Kazakhstan. Despite the sharp criticism of her position regarding the political events in Uzbekistan in 2005 and herself, as a researcher, her works should be examined. Because her works are delightful: she was able to overcome all those clichés that have become established in Western approaches and historiography regarding the entire region and each state in it. In her works, Sh. Akiner gave a comprehensive vision of the formation of independent states in Central Asia based on a combination of historical, socio-economic, and political analyses. Her articles, dedicated specifically to Kazakhstan, contain a thoughtful understanding of the foreign policy steps of the Republic, constructive criticism of certain aspects and recommendations for the development of the country's international relations.

Keywords: Shirin Akiner, British historiography, Republic of Kazakhstan, foreign policy, Central Asia, European Union, cognitive dissonance, OSCE, CICA, regional actor.

DOI 10.31489/2021NPh4/160-168

УДК13.07.27: 03.61:13.51

Г. Темиртон*

*Центральный государственный музей Республики Казахстан, Алматы, Казахстан
(E-mail: galtem.kz@mail.ru)*

Особенности и формы развития народного творчества: прошлое и настоящее (на примере казахского народного искусства)

Глобальные интеграционные процессы и стандартизация всех сфер жизнедеятельности современных обществ, к сожалению, приводят нередко к снижению значимости этнической культуры, тем самым все больше препятствуя сохранению и развитию народного творчества — важной составной части его культуры. Такая тенденция может привести и к утере культурной самобытности. В этой связи актуализируются вопросы сохранения этнического ядра всей художественной культуры народа, выраженного в его повседневной жизни и творчестве. В исследовании впервые в качестве особых видов историко-культурных источников, малоизвестных как широкой публике, так и специалистам, в научный оборот введены изобразительные материалы из музейных фондов, в том числе и фотодокументальные, отличающиеся наглядностью и достоверностью в отражении прошлого. Отметим, что фотография как изодокументальный источник в отечественной культурологической науке, да и в музееведении, к сожалению, до сих пор не был предметом серьезного научного изучения. В этой связи ставится задача исследования проблем развития народного творчества на основе фотодокументальных материалов, что, собственно, и составляет основное содержание данной статьи. Статья структурирована в тематические подразделы, что позволит в историко-культурном контексте более полно раскрыть как суть предмета исследования — народного творчества, так и его направления развития и трансформации. Результаты же исследования дают основание говорить, что советская социокультурная политика, направленная на создание единой унифицированной культуры, во многом негативно сказалась на развитии и сохранении самобытности этнических культур.

Ключевые слова: культура, искусство, народное творчество, духовные ценности, «окультуривание», художественная самодеятельность, фотодокументальные источники, музейные коллекции.

Введение

В советский период, в соответствии с выработанными государственными идейными и эстетическими критериями развития советского искусства («социалистический реализм»), как важной основы культуры социалистического общества, в культуре и традициях народов СССР произошел значительный уклон от сложившихся веками народных (этнических), фольклорных традиций. Этому, прежде всего, способствовали разрушение устоявшейся среды обитания у многих народов, вошедших в состав республик СССР, сужение и ослабление сферы их национальных языков, вторжение в верования, духовную практику и т.д. Разрушение же «школ» хранителей и трансляторов традиций (к примеру, казахских «сегіз қырлы, бір сырлы»), являвших собой органичный и содержательный синтез различных искусств, ослабило основу жизненной целостности традиционных культур. В частности, принудительно проводившееся оседание казахов-кочевников, а также коллективизация сломали не только традиционный кочевой уклад жизни, но и отрицательно сказались на дальнейшем сохранении

*Автор-корреспондент. E-mail: galtem.kz@mail.ru

практически всех жизнеобеспечивающих условий и развития самобытной этнической культуры. Позже все эти историко-политические, да и хозяйственно-экономические «перипетии» определенным образом негативно сказались не только на развитии традиционных форм культуры, но и способствовали жесткой их трансформации.

И хотя сегодня мы обнаруживаем и положительные аспекты развития культуры в виде возникших на основе традиционных форм культуры некоторые новые синтетические жанры искусства (опера, балет, оркестры и др.), восполнить практически сошедшие «со сцены», в результате советской «культурной революции», многие виды древнего искусства, а также и самих носителей (!) его традиционных устных форм, к сожалению, теперь уже не представляется невозможным. Ведь, исходя из опыта советского времени, можно сказать, что под «народным творчеством» нередко понималось не столько включающее в себя традиционные виды истинно народное искусство, сколько «организованные» направления и виды самодеятельного художественного творчества трудящихся масс. В этой связи актуализируется изучение роли народного искусства, выраженной, в частности, в его творчестве как смыслообразующей и стрелковой составной функционирования и сохранения самобытности национальной культуры. Изучение же исторических закономерностей развития народного творчества позволит раскрыть и актуальные социокультурные проблемы художественной культуры и в современных условиях.

Исследованию тенденций развития народного художественного творчества, в особенности в XX веке, посвящено немало научных исследований и работ, среди которых можно особо отметить следующий труд: Некрасова М.А. Народное искусство как часть культуры: теория и практика / М.А. Некрасова. — М.: Изобразительное искусство, 1983. — 343 с.: ил. [1], посвященный теоретическим и практическим основам развития народного творчества в советский период. Особый интерес представляют и труды А.С. Каргина — известного исследователя фольклора, а также особенностей самодеятельного любительского творчества, вопросов культурного досуга. Одним из наиболее полно раскрывающих сущность «художественной самодеятельности» советского времени научных трудов стала его книга: «Самодеятельное художественное творчество: история, теория, практика» / А.С. Каргин. — М.: Высш. шк., 1988. — 270 с. [2]. В ней ученый дает достаточно емкую характеристику «самодеятельного» и/или так называемого «любительского» творчества трудящихся, говоря, что им был обозначен «новый социалистический тип народного художественного творчества. Развиваясь как организованная и поощряемая партией и государством форма народного творчества, художественная самодеятельность стала важным историко-культурным достижением социализма» [2; 3, 4].

После распада СССР научный интерес к изучению проблем народной культуры, выраженной в его творчестве не столько уменьшился, сколько возрос. Все больше стало исследований, направленных на изучение истоков народного искусства, его возрождение как важной части духовной и художественной культуры. К тому же в настоящее время во многих странах мира, в том числе и в Казахстане, возрождение и сохранение самобытной народной культуры стали одной из важных государственных задач сохранения этно- и культурного многообразия.

Объект исследования: народное творчество как социокультурный феномен. *Предмет исследования:* специфика развития народного творчества и его роль и значение в жизни современного общества.

Цель исследования: анализ социокультурного развития народного творчества в рамках реализации принципов советской системы «художественной самодеятельности» (на примере народного искусства казахов). Для достижения обозначенной цели поставлены следующие задачи: определение направлений развития народного творчества (его традиционные проявления и модификации), основных социокультурных функций; осмысление на основе изучения фотодокументальных материалов, как историко-культурных источников, особенностей и этапов развития народного творчества в Казахстане в 20-е годы XX в.

Структура исследования разработана с целью определения как научных подходов изучения вопроса, так и осмысления особенностей художественного своеобразия и бытования форм и видов народного творчества в Казахстане в разные историко-культурные этапы и состоит из введения, подразделов «Народное творчество как пласт культуры социалистического общества» и «Формирование «художественной самодеятельности» в Казахстане», заключения.

Методы исследования

Методом исследования является системный подход, основанный как на изучении и анализе сюжетных линий (идентификация) фотоисточников (на основе фондов музеев Казахстана) в соответствующем историческом и культурном контекстах, так и на систематизации по проблемно-тематическому и хронологическому принципам.

Результаты и их обсуждение

Народное творчество является важной частью художественной культуры и отражает сформированные вековым опытом его мировоззрения и идеалы, традиции и искусство, представления об окружающем мире и т.п. Испокон веков, как известно, народы через свое творчество, а именно самобытные предания, песни и легенды, танцы и сказки, промыслы и ремесла выражали духовные ценности, чувства, мысли и устремления. При этом все эти обобщенные знания, отличающиеся глубиной и особенностью правдивого художественного и творческого освоения действительности, передавались из поколения в поколение и составляли основу традиций народа. В этом смысле традиция представляет собой некий механизм, способный устанавливать непрерывность движения и прогрессивное развитие социума посредством влияния и взаимовлияния на другие культуры, а также передачу межпоколенческого опыта и знаний, выступающих основой социальной и культурной самоорганизации [3]. Опыт показывает, что термины «традиционная культура» и «народная культура» близки по значению и во многом даже равнозначны. В то же время существует мнение, что деятельный аспект народной культуры имеет «неспециализированный» характер, хотя не исключается присутствие традиционных знаний и мастерства. В этой связи можно отметить, что такого рода достаточно противоречивые мнения связаны с имевшими место кардинальными переменами в структуре и развитии культурной традиции в XX веке. Так, к примеру, устная профессиональная традиция казахских «сегіз қырлы, бір сырлы», которые были не просто «деятелями искусства» в современном смысле, но, прежде всего, хранителями и трансляторами традиций <...> одновременно мудрецами, прорицателями, учителями, наставниками молодежи, советниками правителей», являлась высшим проявлением духовной культуры казахского народа [4]. Но в силу воздействия советской классовой теории в развитии национальных культур, которые зависели во многом от определенной государством генеральной линии освоения европейской традиции, творчество (искусство) многогранных «сегіз қырлы, бір сырлы» также считалось, как было сказано выше, «неспециализированным» и привело к печальным результатам, когда их профессиональный опыт сегодня повторить практически невозможно...

Народное творчество как пласт «культуры социалистического общества». В советский период народное творчество (творчество/искусство) предстало как колоссальный пласт и основа культуры социалистического общества и/или своеобразно организованного, идейно направленного процесса, включившего в себя современные (*на тот период*. — Авт.) формы художественного творчества масс, обозначенного государством как «художественная самодеятельность» (нередко и как «любительская деятельность»). В этой связи исследователи природы самодеятельного художественного творчества проводили параллель между ним и профессиональным творчеством (искусством), отмечая при этом, что самодеятельное творчество отличается от профессионального тем, что первоначально и существенно основывается не на собственно художественно-творческом, а на социокультурном признаке. К тому же данную организованную (!) в советское время форму привлечения народа к творчеству, названную, как было выше сказано, «художественной самодеятельностью», характеризовали как не являющуюся самостоятельным видом искусства, а выступающей лишь как своеобразная любительская форма занятия народом творчеством (искусством). Отметим, что развитие художественной самодеятельности было поставлено в зависимость от государственных идеологических установок, а потому в нее могли «вписаться» или, скажем так, в ее рамках могли осуществляться лишь те формы и направления народного искусства (творчества), которые не были связаны с его многовековой мифопоэтической культурой, обрядами и ритуалами, религиозными верованиями и представлениями. То есть «художественная самодеятельность» была практически «отстранена» от духовной составляющей традиционной культуры народа, что привело к нарушению целостности основ культуры — материальной и духовной составляющих. Данное обстоятельство явно поспособствовало прерыванию преемственности из поколения в поколение многих народных традиций.

Так, художественной самодеятельностью был обозначен новый социалистический тип народного художественного творчества. Развиваясь как организованная и поощряемая партией и государ-

ством массовая форма народного творчества, художественная самодеятельность стала своеобразным и важным историко-культурным достижением социализма. Один из известных исследователей народного художественного творчества, изучавший природу художественной самодеятельности советского периода А.С. Каргин утверждал, что его развитие напрямую связано с «переустройством общества» на основе новых социалистических принципов и реалий.

В этой связи любопытно и то, что ставшая привычным для слуха «художественная самодеятельность» была не только сферой «творческого» проявления «народной инициативы». Вкладывая в понятие «самодеятельность» государственно-общественный характер, идеологи партии смогли охватить практически все сферы жизнедеятельности и быта советских людей, где бы широко «реализовалась» любительская деятельность трудящихся. Так, в рамках художественной самодеятельности, изначально формировавшейся как массовая клубная работа, практиковались и агитационная, пропагандистская, просветительская, и даже управленческая деятельность: на местах создавались агитбригады, в состав которых входили не только творческие люди, но и кадры отделов пропаганды, лекторы, чья работа имела чисто агитационную направленность.

Именно форма клубной «художественной самодеятельности» позволила охватить практически весь спектр деятельности и даже досуг (творческие клубы и кружки, шефство над детскими и учебными учреждениями и т.п.) советских граждан, все области организации и управления труда. При этом такая «организованная народная инициатива» во многом выражалась через участие населения в работе различных советов, комитетов, читален и т.п., созданных при клубах и других «просветительских» учреждениях и организованных ими мероприятиях. Как известно, основная задача деятельности всех этих объединений и мероприятий была направлена на выполнение грандиозных социалистических преобразований и формирование нового уклада жизни советского общества. Особое внимание в рамках административно-командной системы уделялось, как было сказано выше, именно развитию массового организованного художественного творчества, потому как данный вид «творчества» характеризовался как «подчиненный» [2]. В результате, через искоренение традиционных видов народного творчества, были созданы «новые» формы, основанные на принципе «национальное по форме, интернациональное по содержанию». В этой связи можно говорить, что клубная художественная самодеятельность стала одной из основных платформ осуществления не столько творческой, сколько реализации пропагандистской работы советского государства.

Организация и развитие «художественной самодеятельности» в Казахстане. Различные исторические этапы, через которые прошел казахский народ, оставили свой след в формировании его культурного потенциала. Казахское народное (традиционное) искусство, как и искусство других народов, — уникальное по своей синкретической природе культурное и историческое явление. Истоки этого феномена уходят в глубокую древность, а формирование традиционных видов его было продиктовано, прежде всего, особенностями хозяйственно-культурной деятельности народа и было обусловлено его практическими, идеологическими, художественными потребностями. Сложившись во всем целостном многообразии в ранние периоды, народное искусство казахов в конкретных своих проявлениях отразило основные этапы его этно-культурного генеза, архаичные региональные пласты мифологии, важнейшие элементы идеологии и т.д. После установления советской власти в казахском крае эти основы традиционной культуры народа были во многом разрушены. Одним из мощных механизмов негативного воздействия на равновесие традиционных искусств как развивающейся системы и условия преемственности историко-культурного развития казахского народа и было внедрение клубной самодеятельности как массового вида занятия им творчеством.

Становление же и развитие такого непростого и противоречивого процесса в Казахстане напрямую связано с развитием данного социокультурного явления в России после победы Социалистической революции 1917 года. Уже с первых лет установления Советской власти в казахском крае (20-е годы XX в.) активизация деятельности партийных работников дала толчок появлению и многочисленных кружков, красных уголков, читален и т.п. (фото 1, 2). Работа партийцев была направлена, в первую очередь, на «окультуривание», прежде всего, народных, фольклорных образцов культуры. В этих целях повсеместно создавались «красные юрты», где базировались в том числе и кружки художественной самодеятельности.

Начиная же с 20-х годов XX в., стали возникать и первые коллективы художественной самодеятельности, репертуар которых состоял из русских народных и революционных песен. В связи с этим в республике стали активно развивать коллективное хоровое исполнение данных произведений. Особенностью хоровых коллективов была массовость, потому, в первую очередь, распространению

хорового пения привлекалась учащая молодежь, в том числе и слушатели Институтов просвещения (Инпросов), находящихся в крупных городах — Алма-Ате, Семипалатинске, Оренбурге.

Фото 1. КППМ 17067/2. «Красный уголок» в ауле. 20-е годы XX в.

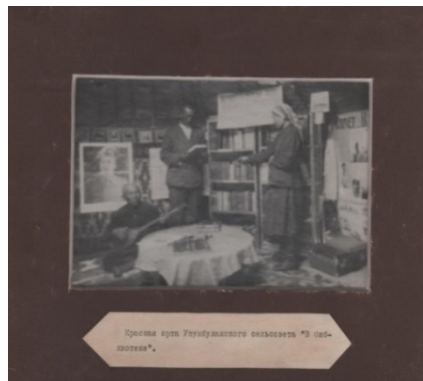

Фото 2. КППМ 3231/3. «Красная юрта» Узун-Булакского сельсовета

Самодельные кружки, ансамбли создавались как при «красных уголках» и «красных юртах», так и в школах и других образовательных заведениях (фото 3), где хоровое пение вводилось в учебный процесс. Так, одним из первых коллективов художественной самодеятельности стал казахский хор под управлением дирижера И.В. Коцька (фото 4), созданный им в 1924 г. при Педагогическом училище г. Петропавловска. В 1925 г. хор уже выступил на концертах казахской народной музыки в г. Москве.

Фото 3. Петропавловское казахское педагогическое училище. Участники художественной самодеятельности. Из фондов Северо-Казахстанского областного краеведческого музея

Фото 4. Хор Петропавловского педагогического техникума. Хормейстер И.В. Коцька. Москва, 1928 г. Из фондов Северо-Казахстанского областного краеведческого музея

Первоочередными задачами в области «культурного строительства» в те годы были создание профессиональных музыкальных, драматических коллективов, специальных учебных заведений, подготовка кадров, в частности, композиторской школы. Поэтому в Казахстан были направлены российские музыковеды, композиторы: А.В. Затаевич, Е.Г. Брусиловский, С.И. Шабельский, Л.А. Хамиди, Б.Г. Ерзакович, Д.Д. Мацуцин и другие, работа которых заключалась в сборе народного музыкального фольклора, в создании на его базе симфонической, камерной, хоровой, оперной музыки. Так, уже в 20-е годы XX в. были организованы и проведены первые экспедиции по сбору и записи фольклора, выпущены сборники казахских песен и т. п. Так, значительная работа в этой области была выполнена А.В. Затаевичем в качестве музыкального этнографа: в 1920 г. им были сделаны первые записи казахского музыкального фольклора, а в 1923 г. была закончена работа над первым сборником «1000 песен казахского народа». Собранные композитором из уст народных акынов и певцов («әнші») казахские песни, так же, как и кюи («күй»), впоследствии были переложены для многоголосного вокального и инструментального исполнения (фото 5–8). Как известно, А.В. Затаевичем было собрано большое ко-

личество казахских народных песен, многие из которых вошли в его знаменитый сборник «1000 песен казахского народа» (1925) и др. Творчество же и труд композитора показали, насколько он ценил и восхищался необыкновенной образностью и красочностью казахской традиционной музыки.

Фото 5. КП 2734 № 5. Фотокопия.
Матовая фотобумага, ч/б изображение. Разм. 17,5 x 22,6 см; паспорту 24,5 x 18,5 см. Фотография А.В. Затаевича среди народных казахских певцов. Из фондов ЦГМ РК

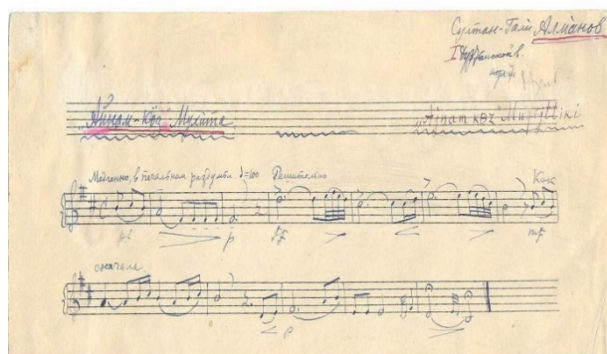

Фото 6. КП 2731. Нотная запись. Бумага, чернила. Разм. 26,3 x 10,2 см. Сохр.: средняя, в некоторых местах чернила размыты. Нотная запись произведения Мухита «Айнам-коз», записана А.В. Затаевичем у Султан-Гали Алманова. Из фондов ЦГМ РК

Фото 7. КП 2732(Д). Книга песен. 1925 г. Оренбург. Картон, бумага, типографская многоцветная печать. Разм. 17,5x26 см. Книга А. Затаевича «1000 песен киргизского народа. Напевы и мелодии». Киргизское государственное издательство. Из фондов ЦГМ РК

Фото 8. КП 15430/2. Фотокопия. 1933 г. Алма-Ата. Глянцевая фотобумага, ч/б изображение. Разм. 22,4 x 14,5 см. Фотография А.В. Затаевича, записывающего песни Балабека Ержанова. Надпись на оборотной стороне: «А.В. Затаевич записывает песни у Б. Ержанова». Из фондов ЦГМ РК

Необходимо отметить, что записанные и перенесенные в нотный вариант народные песни позволили во многом обогатить исполнительский репертуар художественной самодеятельности, «разложить» народные мелодии на несколько голосов (партий), исполнять их в многоголосии. Ведь исполнение древних форм народной музыки в унисон (одноголосно) считалось отсталым и устаревшим приемом музыкального исполнительства, а также проявлением ограниченности нации. Тем не менее, в репертуаре участников художественной самодеятельности, иначе говоря, народного творчества советского периода, доминирующее место занимала массовая советская песня, воспевающая партию, мирный труд, борьбу за мир. Над репертуаром работали целенаправленно, это было обусловлено стремлением расширить границы тематики, претворить в «народном» искусстве новый смысл эпохи, отразить перестраивание быта и начало новой героики. Были случаи в истории становления советской массовой песни, когда известные в народе мелодии осмысливались в свете новых веяний, а именно в целях пропаганды идей социализма. К примеру, одна из первых советских песен «Смело мы в бой пойдем за власть Советов» возникла на основе романса «Белой акации грозди душистые» на слова адмирала А.В. Колчака [5]. Мелодия же популярной песни «Там, вдали за рекой» ранее принадлежала песне ссыльных «Над Сибирью займется заря» [6]. В этих и других советских

песнях отражались крупные события той эпохи, как то: революция, освоение целины, ударные стройки и т.д.

Новую тематику осваивали и композиторы советских республик, воплощая ее в своем творчестве. Так, первыми произведениями хорового жанра в нашей республике считаются песни Л. Хамиди «Красноармейская песня» (1934), Е.Г. Брусиловского «Советская Конституция» (1935) и др. Эти и другие песни советского периода, кстати, широко исполнявшиеся и профессиональными артистами и коллективами, являются произведениями музыкального искусства, ценятся слушателями, вызывая и сегодня различные, в том числе и положительные эмоции, воспоминания. В данной же статье они упоминаются в связи с рассмотрением, как было выше сказано, истории зарождения и развития художественной самодеятельности и ее репертуарной политики, где с самого начала имелось в виду не столько все богатство творчества народа, а «только часть его...» [2; 15], а потому и породивших серьезные, сохраняющиеся и в наши дни, теоретические разногласия. До сих пор все еще существует мнение о том, что народное творчество должно было развиваться своим путем, без участия и вмешательства профессионального искусства и т.д. Но, понимая, что в этом случае художественное самодеятельное творчество могло стать лишь «культурническим» явлением в государственном деле приобщения масс к искусству. Поэтому были использованы все средства, чтобы художественная самодеятельность сочетала в себе как элементы (!) народного творчества, так и профессионального искусства, причем с большей приверженностью в сторону последнего. Художественная самодеятельность должна была стать основой для создания нового советского искусства, новой художественной культуры и составить суть «социалистического реализма». Да и, собственно, более чем за 70 лет существования советской власти эта идея была практически воплощена во всех республиках и, конечно же, как показывают опыт и сама жизнь, достаточно негативно отразилась на развитии национальных этнических культурных традиций. Такой советский опыт «развития» народного творчества в рамках художественной самодеятельности, к сожалению, привел, в результате и к демпфированию духовно-нравственных ценностей народов, выработанных ими многовековым опытом истории и культуры...

Заключение

В настоящее время современные общества начинают все больше понимать и осознавать, что будущее поколение в определенной степени зависит не только от политико-экономических, информационно-технологических аспектов своего развития, но и от того, насколько сохранена и приумножена уникальная и самобытная культура народа. Ведь отрыв от историко-культурных ценностей может привести не только к утрате духовно-нравственных ориентиров, но во многом и кризису других сфер жизни — экологии, образования, культуры и др. Одним из подтверждений сказанному могут служить многократно проведенные в советский период коренные преобразования социальной среды, изменившие не только систему жизнеобеспечения многих народов, но и естественные условия бытования их культуры. То есть можно утверждать, что искусственно созданное советским государством «общее» культурное пространство ослабило функциональность этно исторических основ народной культуры, а опыт реализации «художественной самодеятельности» как новой формы массового народного творчества отторгнул проверенные опытом многих поколений наиболее целесообразные и самобытные формы культуры. Это, действительно, произошло, прежде всего, потому, что художественная самодеятельность, включив лишь часть народной культуры, предстала, к сожалению, лишь заменившим ее неким суррогатом.

Отметим, что результаты данного исследования позволяют утверждать, что народное творчество есть неотъемлемая и важная часть именно его культуры, а потому сегодня необходимо создавать условия для ее воссоздания там, где еще бытуют живые традиции, собирать достоверные источники об истории этих традиций и т.п. В этой связи отметим, что одним из источников по традициям, культуре и истории народов служат и содержащие достоверную информацию изобразительные материалы, к каковым относятся и фотодокументы. Потому-то в изучении данной проблематики в рамках настоящей статьи одними из важных источников стали фотодокументы из фондов отечественных музеев Казахстана, не утратившие по сей день свою научно-познавательную ценность в силу своей точности, выразительности и неповторимости зафиксированной информации.

Отметим также, что научное исследование малоизвестных музейных фондовых материалов, в частности, фотодокументальных, позволяет расширить источниковую базу для изучения и популяризации богатства народной культуры, выраженной и в его художественном творчестве. К тому же, в силу своего когнитивного и научно-прикладного потенциала, фотоисточники дают возможность по-

новому интерпретировать историко-культурное наследие в широкой, в том числе и теоретической, перспективе.

Научная работа написана в рамках реализации научного проекта BR 08555285 — «Фотодокументальные источники по истории и культуре Казахстана второй половины XIX – первой четверти XX вв. (по коллекциям отечественных музеев). Научный каталог» (научн. рук. Нурсан Алимбай).

Список литературы

- 1 Некрасова М.А. Народное искусство как часть культуры: теория и практика / М.А. Некрасова. — М.: Изобразительное искусство, 1983. — 343 с.
- 2 Каргин А.С. Самодеятельное художественное творчество: история, теория, практика / А.С. Каргин. — М.: Высш. шк., 1988. — 270 с.
- 3 Маркарян Э.С. Теория культуры и современная наука (логико-методологический анализ) / Э.С. Маркарян. — М.: Мысль, 1983. — 284 с.
- 4 Нуржанов Б.Г. Город и степь / Б.Г. Нуржанов // Евразийское сообщество: экономика, политика, безопасность. — 1997. — № 3 (19). — С. 194–198.
- 5 Луконина О. И. Музыкальное творчество М.О. Штейнберга в контексте русской художественной культуры начала XX века / О.И. Луконина // Изв. Рос. гос. пед. ун-та им. А. И. Герцена. — 2009. — № 99. — С. 243–251.
- 6 Матутите Е.А. Песня и время / Е. А. Матутите. — М.: Знание, 1977. — 94 с.

Ғ. Темиртон

Халықтық өнерді дамытудың ерекшеліктері мен формалары: өткені және бүгіні(қазақтың халықтық өнері негізінде)

Өкінішке орай, қазіргі қоғамдағы ғаламдық интеграциялық процестер мен өмірдің барлық салаларының стандартталуы көбінесе этникалық мәдениеттің маңыздылығының төмендеуіне әкеліп соғады, осылайша, мәдениеттің маңызды құрамдас бөлігі болған халықтық өнерді сақтау мен дамытуға көбірек кедергі келтірді. Ал бұл тенденция мәдени бірегейліктің жоғалуына әкелуі мүмкін. Сол себепті, халықтың күнделікті өмірі мен шығармашылығын бейнелейтін халықтық көркемөнердің этникалық өзегін сақтау мәселелері өзекті болып отыр. Зерттеу барысында алғаш рет көпшілікке де, мамандарға да аз танымал тарихи-мәдени дереккөздердің ерекше түрлері ретінде музей қорларынан бейнелі материалдар, оның ішінде өткенді бейнелеуде тарихилығымен және маңыздылығымен ерекшеленетін фотоқұжаттар ғылыми айналымға енгізілді. Айта кету керек, фотография ұлттық мәдениеттану ғылымында, тіпті музеологияда бейнелік-құжатты дереккөзі ретінде әлі күнге дейін нақты ғылыми зерттеу нысаны бола қойған жоқ. Осыған байланысты, аталмыш мақаланың негізгі мазмұнын құрайтын фотоқұжаттық материалдар негізінде халық шығармашылығын дамыту мәселелерін зерттеу міндеті тұр. Мақала тақырыптық бөлімдерге құрылымдалған, бұл тарихи-мәдени контексте зерттеу пәнінің мәні — халық шығармашылығы және оның дамуы мен өзгеру бағытын неғұрлым толық ашуға мүмкіндік береді. Зерттеу нәтижелері, біртұтас мәдениетті құруға бағытталған кеңес үкіметінің әлеуметтік-мәдени саясаты этностық мәдениеттердің дамуы мен сақталуына көп жағынан кері әсерін тигізді деп айтуға негіз береді.

Кілт сөздер: мәдениет, өнер, халық шығармашылығы, рухани құндылықтар, «мәдениеттендіру», «көркем өнерпаздық», фотоқұжаттық деректер, музей коллекциялары.

G. Temirton

The features and forms of development of folk art: past and present (on the example of Kazakh folk art)

Unfortunately, global integration processes and standardization of all spheres of life in modern societies often cause a decrease in the importance of ethnic culture, thereby, increasingly hindering the preservation and development of folk art — a significant component of culture. This trend can lead to the loss of cultural identity. In this regard, the issues of preserving the ethnic core of the entire artistic culture of the people, expressed in their daily life and work, are relevant. In the study, for the first time, as special types of historical and cultural

sources, little-known to both the general public and specialists, visual materials from museum funds, including photographic documents, are introduced into scientific circulation, which are distinguished by their clarity and reliability in reflecting the past. It should be noted that photography as a documentary source in the national cultural science, and even in museology, unfortunately, has not yet been the subject of serious scientific study. In this regard, the task is to study the problems of the development of folk art on the basis of photographic documentary materials, which, in fact, constitutes the main content of this article. The article is structured into thematic subsections, which will allow in the historical and cultural context to reveal more comprehensively both the essence of the subject of research — folk art, and its direction of development and transformation. The results of the study indicate that the Soviet socio-cultural policy aimed to create a single unified culture in many ways negatively affected the development and preservation of the identity of ethnic cultures.

Keywords: culture, art, folk art, spiritual values, «cultivation», «amateur art», photo-documentary sources, museum collections.

References

- 1 Nekrasova, M.A. (1983). *Narodnoe iskusstvo kak chast kulture: teoriia i praktika* [Folk art as part of culture: theory and practice]. Moscow: Izobrazitelnoe iskusstvo, 343 [in Russian].
- 2 Kargin, A.S. (1988). *Samodeiatelnoe khudozhestvennoe tvorchestvo: istoriia, teoriia, praktika* [Amateur art: history, theory, practice]. Moscow: Vysshiaia shkola, 270 [in Russian].
- 3 Markarian, E.S. (1983). *Teoriia kulture i sovremennaia nauka (logiko-metodologicheskii analiz)* [Cultural theory and modern science (logical and methodological analysis)]. — Moscow: Mysl, 284 [in Russian].
- 4 Nurzhanov, B.G. (1997). *Gorod i step* [City and steppe]. *Evraziiskoe soobshchestvo: ekonomika, politika, bezopasnost — Eurasian community: economics, politics, security*, 3 (19), 194–198 [in Russian].
- 5 Lukonina, O.I. (2009). *Muzykalnoe tvorchestvo M.O. Shteinberga v kontekste russkoi khudozhestvennoi kulture nachala XX veka* [Musical creativity of M.O. Steinberg in the context of Russian artistic culture of the early twentieth century]. *Izvestiia Rossiiskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta imeni A. I. Gertsena — Bulletin of the Russian State Pedagogical University. A. I. Herzen*, SPb., 9, 99, 243–251 [in Russian].
- 6 Matutite, E.A. (1977). *Pesnia i vremia* [Song and time]. Moscow: Znanie, 94 [in Russian].

А.Х. Жоломанова^{1*}, Б.И. Карипбаев²¹Медицинский университет Караганды, Казахстан;²Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова, Казахстан

(E-mail: zholomanovaa@mail.ru, karipbaev@mail.ru)

Специфика восточного типа философствования сквозь призму ведического знания

В статье исследованы два различных подхода в постижении вещей, два типа философствования, а именно, восточный и западный. Они не являются противоположностями, антитезами, необходимо уяснить их специфичность. Существуют ключевые позиции в познании окружающего мира и себя самоё, это своего рода критерии, которые могут указывать на непохожесть в подходах. Данная работа позволяет ознакомиться с обозначенными выше критериями и обнаружить разность подходов. Подобное знание способствует расширению познавательных возможностей и пониманию различий в мировоззренческих платформах, в особенности в процессе изучения философского знания. Уяснение специфики восточного подхода на примере ведической философии позволяет более глубоко погрузиться в целый пласт философского знания, так как это может выступить ключом в открытии совершенно иных подходов в исследовании восточной философии. Целью статьи является компаративистский анализ двух специфических способов философствования — западного и восточного — посредством знакомства с основными категориями древнего ведического знания. Научная значимость работы заключается в выявлении особенностей европейского и восточного методов познания мира, что способствует пониманию онтологических и мировоззренческих оснований каждого. Ценность исследования состоит в сравнительном анализе типов философствования в европейской традиции и восточной, что расширяет познавательные возможности аудитории, позволяет понимать других. Проведенное исследование демонстрирует уникальность философской базы ведической философии как примера восточного освоения мира.

Ключевые слова: типы познания, восточный тип познания, западный тип философствования, ведическое знание, специфика философствования, телесная концепция, духовный подход, шат-даршана, самопознание, познавательные возможности, мировоззрение.

Введение

В процессе изучения философии происходит столкновение с определенной трудностью, связанной с изучением восточной философии. В силу сложившихся обстоятельств, в частности, вестернизации, модернизации и прочих причин, большинство людей в современном мире обладает, вне зависимости от происхождения, места жительства, устойчивым западным видением мира. Это обстоятельство мешает в полной мере познать восточную философию, восточный взгляд на вещи. Поэтому необходима некоторая подготовительная часть, объясняющая специфику восточного и западного взгляда на мир.

В целом, в мире наблюдается определенная зашоренность, поверхностность в изучении подходов, имеющих отличные от нас взгляды и ценности. Существует необходимость изучения различных концепций, желательно в первоисточнике, воздерживаясь от критического анализа, пока предмет не будет изучен достаточно глубоко.

Методы исследования

При исследовании данной темы использованы методы системности, целостности, единства исторического и логического, компаративистский метод (сравнительный анализ западного и восточного подходов), общенаучные методы, такие как анализ и синтез, дедукция и индукция. Исследование проводилось на основе древнеиндийских писаний, в части ведических *шастр* — писаний.

Обсуждения

Отличие западного и восточного методов познания мира.

* Автор-корреспондент. E-mail: zholomanovaa@mail.ru

1. Западный тип познания:

- Рациональный — западный человек осваивает мир посредством логики, мыслительных, логических операций, то есть он должен все понять, осмыслить.
- Человек есть тело.
- Познание осуществляется вовне (субъект всегда направлен во внешний мир, там он ищет ответы на свои вопросы).
- Принцип активной преобразовательной деятельности (мир несовершенен, поэтому нуждается в активном освоении, изменении, доделке, это проявляется в реформах, революциях и пр. Природа выступает мастерской для человека) [1].

2. Восточный тип познания:

- Метафизический — духовное постижение мира.
- Человек есть душа.
- Познание осуществляется вовнутрь (необходимо обратиться внутрь себя, душа есть часть Бога и уже содержит ответы на все вопросы, поэтому посредством медитации и духовных практик следует изучить собственную душу).
- Принцип недеяния (мир совершенен, поэтому не следует разрушать гармонию мира своим грубым вмешательством). Природа — храм, а не мастерская.

Одним словом, Восток — дело тонкое. Например, для человека с западным мировосприятием непонятны японские хокку, басы:

*Долгие дни весны
Идут чередой... Я снова
В давно минувшем живу.*

Или:

*С треском лопнул кувшин:
Ночью вода в нем замерзла.
Я пробудился вдруг.*

Срабатывает западная манера освоения мира, рациональность требует смысла, последовательности изложения мысли, логики, наконец, он должен все понять, осмыслить. Восток передает некую недосказанность, поэтичность, метафору. Восточный человек, обращаясь к собеседнику, не переходит сразу к делу, как предприимчивый западный бизнесмен, он «плетет кружева»... Также некоторые явления в этом мире требуют не мыслительного освоения, а чувственного, духовного восприятия, например, искусство, любовь, духовные практики. Зачастую наука, рационализм могут оказаться здесь бессильны.

На один из важнейших вопросов для мыслящего человека: кто я, тело или душа, также обнаружатся различные ответы. Современная наука имеет конкретный ответ на этот вопрос: мы есть тело, этому утверждению соответствует концепция Дарвина, материалистическая тенденция в освоении мира, бытие определяет сознание. Концепция З. Фрейда также способствовала подобной точке зрения, утверждая, что человек есть эротическое существо. То есть вначале зарождается материя, тело, и уже в недрах тела зарождается сознание. Восточная философия в большей степени придерживается установки — человек есть душа. Душа является основополагающей. Согласно индуизму, душа обладает качествами *Сат–Чит–Ананда*, *сат* означает вечность, *чит* — истина, знание, *ананда* — блаженство, счастье. Тело же — носитель свойств *Асат–Ачит–Ниранада*, то есть тело неечно, тленно, пребывает в невежестве и подвержено страданиям [2].

Вектор познания в западном мире направлен на окружающий мир, вовне, это уже прослеживалось в античной философии — большой интерес к внешнему миру, там, в окружающем мире, следует искать ответы на свои вопросы. Сейчас так же, как и ранее, современный человек, ответы на собственные вопросы ищет вовне от себя, у компетентного человека, в интернете, в книгах. Восточный человек всегда направлен внутрь, этому способствуют медитативные практики, обнаруживающие часть Бога в каждом из нас, *параматму* (с санскрита — *сверхдушу*). То есть человек уже содержит ответы внутри себя, следует прислушиваться к собственному внутреннему миру [3].

Также западный человек очень деятельный и стремится этот внешний мир поменять, так как все время обнаруживает в нем недостатки, например, пытается придать дереву иную форму, на его взгляд, более симпатичную или желает реформировать что-либо. Восточный же полагает, что мир и

так совершенен, и его задача, человека, как можно меньше принести урона, не вмешиваясь грубо в божественный процесс.

Основные идеи ведического знания. Специфику восточного типа мудрствования хорошо иллюстрирует древнейший источник индийской философии — ведическое знание. Знакомство с основными категориями *пуранических* — древних знаний позволит обнаружить мощный потенциал целого пласта мировой философии, который до определенного времени не был доступен широкому кругу читателей.

Основные философские школы древнеиндийской философии представлены *Шат-даршаной* (системой шести школ): *санхья, йога, ньяя, вайшешика, веданта, миманса*, также буддизмом и другими направлениями [4].

Древнейшей базой индийской философии являются Веды, что означает «истинное знание», «совершенное знание». Они имеют сложную структуру, представленную *шрути* (услышанное непосредственно от Бога), *смрити* (запомненное и поведенное духовными авторитетами, мудрецами) и *нйайа* (ведическая логика). Веда дает знание Абсолютного закона.

- *Шрути* представлены Ригведой, Самаведой, Яджурведой. Атхарваведой. Каждая Веда содержит Упаведу — практическое знание, в частности, Аюрведа — ведическая медицина содержится в Ригведе, Дханурведа — воинское искусство в Яджурведе и т.п. Это знание несет в себе *самбандху-гьяну* (онтологию, несущую в себе суть вещей), отвечает на вопрос: «Что?» В каждой из них есть четыре раздела: самхиты (брахмачарьи), брахманы (ритуалы для семейных людей — грихастхаашрама), араньяки (лесные книги для ва-напрастх, содержат эзотерический смысл), упанишады (знание отличия духа от материи для саньяси). Из четырех разделов *Шрути* именно Упанишады содержат высшее знание [5].
- *Смрити* — комментарии совершенных личностей после изучения шрути, отражают *абхидея-гьяна* (методологию) — описание пути, отвечают на вопрос: «Каков метод?» Смрити сопутствуют шрути и поддерживают их, делятся на Пураны, Итихасы — истории (Рамаяна, Махабхарата, частью Махабхараты является Бхагавад-Гита (песнь Бога), которая признана Гитопанишад, то есть сутью всех Вед, а также Чайтанья Чаритамрита), Веданги — изучение санскрита, Панчатратры (практическое применение ведического знания).
- *Нйайа* — ведическая логика изложена в «Веданта-сутре», соответствует прайоджана-гьяне (телеологии), отвечает на вопрос: «Какова цель?» Комментарием к «Веданта-сутре» является «Шримад-Бхагаватам» [6].

Согласно ведическому знанию, человеку необходимо осознать какова цель его жизни.

Ведическое знание выделяет 4 цели жизни:

1. *Кама* — чувственные удовольствия, наслаждение.
2. *Артха* — материальное богатство, процветание, успех.
3. *Дхарма* — выполнение долга, закона, религиозность.
4. *Мокша* — духовное освобождение.

Но истинная цель заключается в постижении Абсолюта, Всевышнего, первопричины всего. Существует четыре состояния, которые не отличают нас от животных: еда, сон, совокупление, оборона [7]. Предназначение же человека, наделенного разумом, безусловно, выше этих животных потребностей. Потребность души заключается в служении Абсолюту.

Самое важное назначение ведической литературы — донести науку духовного самопознания, что приведет человеческое существо к освобождению от страданий — *мокше*. *Земля* с санскрита звучит как *Мритйулока* — обитель смерти, где повторяются рождение и смерть. Согласно Ведам, человек именно тогда отрицает жизнь, когда полагает себя иллюзорным материальным телом [8].

Исследование души человека не является предметом научных изысканий, в то время как философские направления, признающие духовный аспект человеческого существа, уделяют этому существенное внимание. Потребность души быть вечной, обладать знанием и испытывать счастье. Если утверждать телесное видение человеческого существа, то человек обречен на смерть, невежество и страдания. Ведические знания различают четыре универсальных вида страданий: рождение, болезнь, старость (в случае долгой жизни) и смерть, а также три вида страданий, привносимых внешними факторами: *адхьятмика*, *адхибхаутика*, *адхидайвика*. Первые — причиняемые собственным телом и умом — *адхьятмика*. Второй вид страданий причиняют другие живые существа — *адхибхаутика*. И

завершающий вид страданий, их причиняют различные силы природы — *адхидайвика*. Проблемы материального характера — болезни, смерть, старость, рождение нерешаемы посредством достижения материального процветания [9]. То есть невозможно решить проблемы этого материального мира, применяя материальные методы. Решение этих проблем будет носить временный характер. Страдания же человека носят объективный характер, это закономерное следствие его взаимодействия с материальной действительностью. Речь идет о забвении человеком природы своей души, то есть человек — это душа, но человеческое существо отождествляет себя с телом и на основе этого выстраивает свою жизненную парадигму. Следует полагать, что, находясь в телесной парадигме понимания человеческой природы и присущими телу атрибутами, происходит восприятие тождества себя с собственным физическим телом, что ведет к отсутствию осознания себядушой (сознанием) [10].

Для корректной интерпретации ведических учений требуется знание основных понятий, включая *кшетру* — поле деятельности человека.

Тонкое тело, как особая субстанция человека, более сложно представлено в понимании ведантистов. В его структуре выделяется несколько составляющих: разумная (*буддхи*), интеллектуальная (*манас*) и ложное эго (*аханкара*) [11]. Далее рассмотрим каждую из составляющих более подробно с учетом их структуры и функциональных особенностей:

- *Буддхи* представляет собой компонент, призванный регулировать такие действия человека, которые связаны с логическим мышлением, аналитическими способностями.
- *Манас* регулирует психические процессы в человеке, особенности восприятия внешних и эмоциональных воздействий.
- *Аханкара* — это внешний слой, создающий иллюзию жизни и реальности существования «Я», которое на самом деле нереально, отождествление себя с тем, чем *джива* не является.

Согласно пураническим писаниям, существует всего пять уровней сознания: *индрияни* — чувства, *манас* — ум, *буддхи* — разум, *атма* — душа и *параматма* — сверхдуша, где последний, самый высокий не имманентен человеку, так как это божественная ипостась, пронизывающая все живые существа.

В *шастрах* выделяют пять уровней сознания *дживы*, так называемую *читту*:

- *анна-майю* (*анна* означает пищу; уровень телесного сознания, соответствует материально-технической базе);
- *прана-майю* (*прана* — жизненная сила; ценность здоровья);
- *мана-майю* (*манас* — ум; соответствует идеологии);
- *вигьяна-майю* (*вигьяна* означает реализованный разум; личность видит причинно-следственные связи, соответствует мудрости);
- *ананда-майю* (*ананда* означает счастье, блаженство; личность перестает зависеть от обстоятельств материального мира и страданий), которые формируют цели жизни, мотивы жизнедеятельности и самоидентификацию личности. Самоидентификация, в свою очередь, порождает отношение к жизни в целом, к различного рода проблемам, формирует определенный тип мировоззрения.

В зависимости от степени покрытия *аханкарой*, вечное «я» может отождествлять себя либо с грубым телом (яслабый старик, япривлекательная девушка и т.д.), либо с *манасом* (я обижаюсь, грущу, ликую и т.п.), либо с *буддхи* (я все спланировал, я обнаружил решение задачи и пр.). Очевидно, что тонкое тело характерно для многих живых существ, однако лишь человек в состоянии его контролировать и полностью реализовывать [12]. Существует еще одна значимая категория, применяемая по отношению к тонкому телу, *читта*. Она обозначает совокупность первых двух ее составляющих — *манаса* и *буддхи*. Эта часть человеческого тела отличается подвижностью и склонностью к пребыванию в состоянии *клеша* или возбудимости [13]. В результате человек вспоминает о них как о приятных или не очень событиях, которые называются *самскаррами*.

В случае, когда аналогичные *самскарры* образуют совокупность впечатлений, они переходят в фиксированное состояние, которое называется *васаны*. Такие поведенческие паттерны обрекают человека на выбор заведомо ложных путей развития и действий, которые представляют угрозу для духовного развития личности. Посредством *читты* человек проходит через стадии ощущения полноты переживаний и эмоций различного спектра, полагая их собою.

Особенностью индуизма является его готовность предоставления ответов на все интересующие вопросы, а также инструкций по достижению целей существования, к которым относятся направления йоги [14]:

- *карма-марга* или готовность следовать велениям *дхармы* — долга, предназначения, данный способ гарантирует *бхукти* — материальное наслаждение;
- *джняна-марга*, или деятельность, направленная на поиск знания и стремление к его получению путем погружения в собственное «Я» на пути постижения Абсолюта, его исследование и познание, гарантирует *мукти* — отречение;
- *бхакти-марга*, как способ постижения божественной сущности, проявляющийся в готовности всецелого служения Господу посредством любви — *бхакти*, утверждается как самый возвышенный и одновременно доступный способ [15].

Также интересно представлен раздел философии, отвечающий за познавательный процесс, гносеологический аспект ведического знания — Прамана, выделяет три метода познания мира:

1. *Пратьякша* — эмпирическое знание, основано на органах чувств, опытное — неподлинное, так как чувства несовершенны.
2. *Анумана* — логические выводы, основанные на мыслительных процессах, также неподлинны, так как опираются на пратьякшу, которая несовершенна, также, потому что человек склонен совершать ошибки и впадать в иллюзию.
3. *Шабда* — звук, достоверный источник истины, лежащий за пределами разума и человеческого опыта, трансцендентное божественное знание. Этот вид знаний, будучи подлинным и возвышенным, требует определенного *адхикара* — квалификации от познающего, необходимость быть смиренным, независтливым к источнику знаний и принимающим авторитет знаний [16].

Согласно Ведическим знаниям, существует 3 главных вопроса [17]:

- «Кто я?» *Самбандха-гьяна* — онтологическая база, описание природы вещей и ответ на вопрос: Каково мое истинное положение?
- «Где я?» *Абхидхейя-гьяна* — описание метода, с помощью которого можно осознать эти взаимоотношения — методология.
- «В чем состоит мое высшее благо и как его достичь?» *Прайдджана* — цель, совершенство, результат, соответствует телеологии.

Насколько глубоко человек сможет осознать свое Я, настолько же глубоко он поймет и всё сущее.

Таким образом, ответ на первый вопрос определяет мировоззренческую платформу личности. Это вопрос: «Кто Я, душа или тело?» Ответ определяет философскую парадигму и является основополагающим [18].

Крайне важным в пуранических писаниях является то обстоятельство, что необходимо изначально определить собственную мировоззренческую платформу, ответив на вопрос: «Кто Я?», затем определить уровень сознания, сообразно цели жизни и двигаться соответственно инструкции по достижению целей существования. То есть ведические знания позволяют сформулировать четкое видение жизни, выстроить мировоззренческую парадигму, что будет определять направление жизни личности, смысловые ориентиры.

Результаты

Исследование содержит в себе момент новизны, так как отражает особенности, как западноевропейского подхода, так и восточной мысли, что позволит расширить гносеологические горизонты.

К результатам исследования следует отнести следующие положения:

- Западный тип познания представлен рациональностью, телесной парадигмой, субъект познания направлен во внешний мир, главенствует принцип активной преобразовательной деятельности.
- Восточный тип познания основан на метафизическом — духовном постижении мира, человек есть душа, познание осуществляется вовнутрь, провозглашается принцип недеяния.
- Приведенное в качестве примера восточной философской мысли ведическое знание утверждает человека — *дживу* душой, что в корне меняет понимание сущности человека. Также ведическая гносеология — *прамана* единственно достоверным источником знания указывает *шаб-*

ду— трансцендентное знание, не имеющее изъяна. Ведическое знание определяет *санатана-дхарму* — предназначение для человеческого существа, таким образом формируя смысложизненные ориентиры человека.

Заключение

Пространство философии представлено многообразием не только различных направлений, течений, разделов философского знания, но также различием мировоззренческих платформ, в зависимости от принадлежности к определенной культурной парадигме. Данное обстоятельство требует более глубокого изучения, исследовательского интереса, погружения в материал, что позволит приблизиться к истине. Этому способствует изучение различий в подходах к исследованию окружающего мира и человека на Востоке и на Западе. В данной статье в качестве иллюстрации к пониманию восточного метода постижения представлена ведическая философия, обладающая совершенно иным подходом в рассмотрении природы человека и мира, что делает ее крайне познавательной и полезной.

Список литературы

- 1 История философии. Запад—Россия—Восток. Кн. 4: Философия XX века. учеб. для вузов / под ред. Н.В. Мотрошиловой. — М.: Греко-латинский кабинет, 1999. — 448 с.
- 2 Бхактиведанта Свами Прабхупада А.Ч. Бхагавад-Гита как она есть / А.Ч. Бхактиведанта Свами Прабхупада; пер. с англ. — 4-е изд. — М.: TheBhaktivedantaDookTrust, 2014. — 800 с.
- 3 Темиргалиев К.А. Философия: учеб. пос. для мед. вузов / К.А. Темиргалиев, А.Х. Жоломанова. — Караганда: АҚНҰР, 2018. — 210 с.
- 4 А.Н. Zholomanova. The importance of vedic Thanatology in the context of the modern worldview crisis (the experience of philosophical discourse) / A.N. Zholomanova, B.I. Karipbaev // ASTRA Salvensis. — 2021. — № 1. — 269–284 p.
- 5 БхактиведантаСвамиПрабхупадаА.Ч. Шримад-Бхагаватам: Песньпервая, томпервый / А.Ч. БхактиведантаСвамиПрабхупада / пер. сангл. — М.: The Bhaktivedanta Dook Trust, 2015. — 608 с.
- 6 Жоломанова А.Х. Танатология как важная часть философской антропологии (на примере ведического знания) / А.Х. Жоломанова, Б.И. Карипбаев // Заметки ученого. — 2020. — № 11. — С. 123–126.
- 7 Бхактиведанта Свами Прабхупада А.Ч. Шримад-Бхагаватам: Песнь четвертая, том третий / А.Ч. Бхактиведанта Свами Прабхупада. — М.: TheBhaktivedantaBookTrust, 2013. — 720 с.
- 8 А.Н. Zholomanova. The crisis of the modern worldview and the category of death (based on vedic philosophy) / Zholomanova A.N., Karipbaev B.I. // Vestnik KazNU. — 2021. — No 2 (26). — P. 19–24.
- 9 БхактиведантаСвамиПрабхупадаА.Ч. Шримад-Бхагаватам: Песньседьмая, томвторой / А.Ч. БхактиведантаСвамиПрабхупада — М.: The Bhaktivedanta Book Trust, 2013. — 496 с.
- 10 Zholomanova A.N. Spitual aspects of human self-identification in the context of the puranic vedic treatises / A.N. Zholomanova, B.I. Karipbaev // Vestnik KazNU. — 2020. — № 4 (74). — С. 4–10.
- 11 Жоломанова А.Х. Природа души и феномен смерти в «Шримад-Бхагаватам» — квинтэссенции ведического знания (философский дискурс) / А.Х. Жоломанова, Б.И.Карипбаев // Основы экономики, управления и права. — 2020. — № 6 (25). — С. 7–10.
- 12 Ригведа. Мандалы I-IV под ред. Т.Я. Елизаренковой. — М.: Наука1989. — 767 с.
- 13 Бхуриджан Д. Самое сокровенное знание / Д. Бхуриджан; пер. с англ. — 1-е изд. — М.: Изд-во «108», 2014. — 584 с.
- 14 Zholomanova A.N., Karipbaev B.I. Understanding the Phenom of Death in Vedic Philosophy / A.N. Zholomanova, B.I. Karipbaev // АдамӘлемі. — 2020. — № 2 (84). — С. 149–154.
- 15 БхактиведантаСвамиПрабхупадаА.Ч. Шримад-Бхагаватам: Песньпервая, томвторой / А.Ч. БхактиведантаСвамиПрабхупада; пер. сангл. — М.: The Bhaktivedanta Book Trust, 2015. — 624 с.
- 16 Жоломанова А.Х. Философское осмысление «Гаруда — Пурана Сародхара» древнеиндийского трактата о смерти / А.Х. Жоломанова, Б.И.Карипбаев // Заметки ученого. — 2020. — № 10. — С. 236–239.
- 17 Госвами С.С. Очерки ведической литературы / С.С. Госвами; пер. с англ. — 2-е изд. — М.: The Bhaktivedanta Book Trust, 2008. — 160 с.
- 18 Хакимов А. Уровни сознания. Структура человеческой личности. Размышления / А.А. Хакимов. — Омск: Золотой тираж, 2013. — 136 с.

А.Х. Жоломанова, Б.И. Кәріпбаев

Ведалық білім призмасы арқылы философиялаудың шығыс түрінің ерекшелігі

Мақалада заттарды түсінудің екі түрлі әдісі қарастырылған, философияның екі түрі, яғни шығыс және батыс. Олар қарама-қарсы, антитеза емес, олардың ерекшелігін түсіну қажет. Қоршаған әлем мен өзін тануда шешуші позициялар бар; бұл тәсілдердің айырмашылығын көрсете алатын критерийлер. Жұмыста осы критерийлермен танысуға және тәсілдердің айырмашылығын ашуға мүмкіндік берілген. Мұндай білім танымдық мүмкіндіктердің кеңеюіне және дүниетанымдық платформалардағы айырмашылықтарды түсінуге, әсіресе философиялық білімді зерттеу процесінде ықпал етеді. Ведалық философия мысалында шығыс көзқарасының ерекшеліктерін нақтылау философиялық білімнің тұтас қабатына тереңірек енгуге мүмкіндік береді, өйткені бұл шығыс философиясын зерттеуде мүлде басқа тәсілдерді ашудың кілті бола алады. Мақаланың мақсаты — ежелгі ведалық білімнің негізгі категорияларымен танысу арқылы философиялаудың екі нақты жолын, Батыс пен Шығысты салыстырмалы талдау. Жұмыстың ғылыми маңызы әлемді танудың еуропалық және шығыс әдістерінің ерекшеліктерін анықтауда жатыр, бұл олардың әрқайсысының онтологиялық және идеологиялық негіздерін түсінуге ықпал етеді. Зерттеудің құндылығы аудиторияның танымдық мүмкіндіктерін кеңейтетін, басқаларды түсінуге мүмкіндік беретін еуропалық және шығыс дәстүрлеріндегі философиялау түрлерін салыстырмалы талдау. Жүргізілген зерттеулер әлемнің шығыс дамуының мысалы ретінде ведалық философияның философиялық негізінің бірегейлігін көрсетеді.

Кілт сөздер: таным түрлері, танымның шығыс түрі, философиялаудың батыс түрі, ведалық білім, философиялаудың ерекшеліктері, дене түсінігі, рухани көзқарас, шатдаршана, өзін-өзі тану, танымдық мүмкіндіктер, дүниетаным.

A.H. Zholomanova, B.I. Karipbaev

Specificity of the Eastern type of philosophizing through the prism of Vedic knowledge

The article examines two different approaches to comprehending things, two types of philosophizing, namely, Eastern and Western. They are not opposites, not antitheses, it is necessary to understand their specificity. There are key positions in the knowledge of the surrounding world and oneself, these are a criteria that may indicate a difference in approaches. This work reveals this criteria and discovers the difference in approaches. Such knowledge contributes to the expansion of cognitive capabilities and understanding of differences in worldview platforms, especially in the process of studying philosophical knowledge. Clarification of the specific of the Eastern approach on the example of Vedic philosophy allows one to dive deeper into a whole layer of philosophical knowledge, since this can be the key in discovering completely different approaches in the study of Eastern philosophy. The purpose of this article is a comparative analysis of two specific ways of philosophizing, Western and Eastern, through acquaintance with the main categories of ancient Vedic knowledge. The scientific significance of the work is in identifying the features of the European and Eastern methods of understanding the world, which contributes to the understanding of the ontological and ideological foundations of each. The value of this research lies in the comparative analysis of the types of philosophizing in the European and Eastern traditions, which expands the cognitive capabilities of the audience, allows them to understand others. The conducted research demonstrates the uniqueness of the philosophical base of Vedic philosophy, as an example of the oriental development of the world.

Keywords: types of cognition, Eastern type of cognition, Western type of philosophizing, Vedic knowledge, specificity of philosophizing, body concept, spiritual approach, shatdarshana, self-knowledge, cognitive capabilities, worldview.

References

- 1 Mitroshilova, N.V. (Ed.). (1999). Istorii filosofii. Zapad–Rossiia–Vostok [History of Philosophy. West - Russia - East]. Moscow: Greko-latinskii kabinet [in Russian].
- 2 Bhaktivedanta Svami Prabhupada, A.Ch. (2014). Bhagavad-Gita kak ona est [Bhagavad Gita As It Is]. Moscow: The Bhaktivedanta Dook Trust [in Russian].
- 3 Temirgaliev, K.A., & Zholomanova, A.H. (2018). Filosofii: uchebnoe posobie dlia meditsinskikh vuzov [Study guide for medical universities]. Karaganda: AKNUR [in Russian].

- 4 Zholomanova, A.H., & Karipbaev, B.I. (2021). The importance of vedic Thanatology in the context of the modern worldview crisis (the experience of philosophical discourse). *ASTRA Salvensis*. Vol. 1, 269-284.
- 5 Bhaktivedanta Svami Prabhupada, A.Ch. (2015). *Srimad-Bhagavatam*. (Vol. 1). Moscow: The Bhaktivedanta Dook Trust [in Russian].
- 6 Zholomanova, A.H., & Karipbaev, B.I. (2020). *Tanatologiya kak vazhnaia chast filosofskoi antropologii (na primere vedicheskogo znaniia)* [Thanatology as an important part of philosophical anthropology (on the example of Vedic knowledge)]. *Zametki uchenogo — Scientist Notes*, 11, 123–126 [in Russian].
- 7 Bhaktivedanta Svami Prabhupada, A.Ch. (2013). *Srimad-Bhagavatam*. (Vol. 3). Moscow: The Bhaktivedanta Dook Trust [in Russian].
- 8 Zholomanova, A.H., Karipbaev, B.I. (2021). The crisis of the modern worldview and the category of death (based on vedic philosophy). *Vestnik KazNU*. Vol. 2 (26), 19–24.
- 9 Bhaktivedanta Svami Prabhupada, A.Ch. (2013). *Srimad-Bhagavatam*. (Vol. 7). Moscow: The Bhaktivedanta Dook Trust [in Russian].
- 10 Zholomanova, A.H., Karipbaev, B.I. (2020). Spiritual aspects of human self-identification in the context of the puranic vedic treatises. *Vestnik KazNU*. Vol. 4 (74), 4–10.
- 11 Zholomanova, A.H., & Karipbaev, B.I. (2020). *Priroda duschi i fenomen smerti v «Srimad-Bhagavatam» — kvintessentsii vedicheskogo znaniia (filosofskii diskurs)* [The nature of the soul and the phenomenon of death in the Srimad-Bhagavatam - the quintessence of Vedic knowledge (philosophical discourse)]. *Osnovy ekonomiki, upravleniia i prava – Fundamentals of Economics, Management and Law*, 6 (25), 7–10 [in Russian].
- 12 Elizarenkova, T.Ya. (Ed.). (1989). *Rigveda. Mandaly. Tom I–IV* [Rigveda. Mandaly Vol. I-IV]. Moscow: Nauka [in Russian].
- 13 Bkhuridzhan, D. (2014). *Samoe sokrovennoe znanie* [The most secret knowledge]. Moscow: Izdatelstvo «108» [in Russian].
- 14 Zholomanova, A.H., Karipbaev, B.I. (2020). Understanding the Phenom of Death in Vedic Philosophy, *Adam Alemi*. Vol. 2 (84), 149-154.
- 15 Bhaktivedanta Svami Prabhupada, A.Ch. (2015). *Srimad-Bhagavatam*. (Vol. 5-2). Moscow: The Bhaktivedanta Dook Trust [in Russian].
- 16 Zholomanova, A.H., & Karipbaev, B.I. (2020). *Filosofskoe osmyslenie «Garuda-Purana Sarodkhara» drevneindiiskogo traktata o smerti* [Philosophical understanding of "Garuda – Purana Sarodkhara" of the ancient Indian treatise on death]. *Zametki uchenogo — Scientist Notes*, 10, 236–239 [in Russian].
- 17 Gosvami, S. (2008). *Ocherki vedicheskoi literatury* [Essays on Vedic Literature]. Moscow: The Bhaktivedanta Dook Trust [in Russian].
- 18 Hakimov, A. (2013). *Urovni soznaniia. Struktura chelovecheskoi lichnosti. Razmyshleniia* [Levels of consciousness. The structure of the human personality. Reflections]. Omsk: Zolotoi tirazh [in Russian].

Т.Н. Пупышева*, Е.А. Пунтус

*Карагандинский университет Казпотребсоюза, Казахстан
(E-mail: ptn7@mail.ru; genyuua@gmail.com)*

Анализ состояния системы высшего образования в Казахстане

Система высшего образования Казахстана за последние тридцать лет подверглась серьезному реформированию. Внешняя среда высших учебных заведений изменилась радикальным образом. Казахстанские вузы постепенно адаптируются к этим условиям. Одной из основных проблем в этих процессах выступает проблема сочетания рыночных и государственных регуляторов в сфере высшего образования. Существенное влияние на деятельность казахстанских вузов оказывает общее состояние системы высшего образования Казахстана, анализ которой показал значительные изменения, произошедшие в ней, и выявил как определенные достижения, так и сложности. К достижениям относится то, что Казахстан является участником основных международных документов в области высшего образования, увеличивается государственное финансирование сферы образования, разработаны государственные программные документы, на которые вузы могут опираться при составлении стратегических планов, наблюдается большой охват населения высшим образованием, развивается послевузовское образование, проводится анализ не только количественных, но и качественных составляющих деятельности вузов. В качестве проблем можно отметить недостаточность финансирования сферы образования по сравнению с развитыми странами, сокращение численности высших учебных заведений, устаревшую материально-техническую базу и оборудование, набор и подготовку специалистов без учета потребностей современного рынка труда, неразвитость механизмов взаимодействия науки, производства и бизнеса с высшими учебными заведениями. В данных условиях вузам необходимо учитывать как позитивные, так и негативные тенденции в системе высшего образования Казахстана и выстраивать стратегии своего развития с учетом их влияния.

Ключевые слова: образование, система высшего образования, высшее учебное заведение, оптимизация вузов, финансирование сферы образования, профессорско-преподавательский состав, студент, магистрант, докторант, слушатель резидентуры, доктор PhD.

Введение

Стратегические интересы Казахстана требуют повышения конкурентоспособности отечественной экономики и осмысления того факта, что на современном этапе качество человеческих ресурсов страны является вместе с инновационно-инвестиционной деятельностью ключевыми факторами трансформации отечественной экономики в постиндустриальную стадию [1; 4]. Качество человеческого капитала во многом зависит от системы высшего образования, которая, в свою очередь, определяет деятельность вузов, влияя на его стратегическое планирование. Потому анализу состояния системы высшего образования в Казахстане необходимо уделить особое внимание.

При использовании термина «анализ» подразумевают расщепление целого на его составляющие части, чтобы понять ценность, тип, качество и количество каждой части. Это не относится ни к только выделению частного из общего или целого, ни к обобщению собранной информации. Стратегическое мировоззрение говорит о том, что каждой организации, в том числе и вузах, необходимо иметь, по крайней мере, несколько профессионалов, активно привлекающихся к оценке и изучению каждой части [2; 34].

За последние тридцать лет система образования в Казахстане подверглась серьезному реформированию. Республика Казахстан является участником основных международных документов в области высшего образования, таких как Всеобщая декларация прав человека, Болонская декларация, Международный пакт об экономических, социальных и культурных правах человека, Конвенция (Лиссабонская) о признании квалификации, относящихся к высшему образованию в Европейском регионе и другие.

Казахстанские вузы при выстраивании моделей своего поведения и составлении стратегических программ деятельности (или планов) ориентируются на основные государственные программные до-

*Автор-корреспондент. E-mail: ptn7@mail.ru

кументы: Стратегию «Казахстан – 2050» [3], Стратегический план развития Республики Казахстан до 2025 года [4], Государственную программу развития образования и науки на 2020–2025 годы [5], Закон Республики Казахстан «Об образовании» [6], Закон Республики Казахстан «О науке» [7], Стратегический план Министерства образования и науки Республики Казахстан на 2017–2021 годы [8], Закон Республики Казахстан «О статусе «Назарбаев Университет», «Назарбаев Интеллектуальные школы» и «Назарбаев Фонд» [9], Закон Республики Казахстан «О государственной молодежной политике» [10], нормативно-правовые акты Министерства образования и науки Республики Казахстан.

Методы исследования

В качестве основного метода исследования при написании статьи послужил метод анализа документов. Изучены и представлены официальные статистические данные Министерства образования и науки Республики Казахстан, данные Бюро национальной статистики Республики Казахстан, а также рейтинги казахстанских агентств, составляющиеся по результатам деятельности вузов. Для наглядного представления излагаемых данных, а также демонстрации связи между исследуемыми характеристиками использовались графики и таблицы.

Результаты и обсуждение

Состояние системы высшего образования во многом зависит от его финансирования. В целом, за последние 20 лет наблюдается увеличение доли бюджетных ассигнований в сферу образования. Если в 1999 г. государственные инвестиции в образование составляли 67,0 млрд тг (3,6 % ВВП), то через пять лет в 2004 г. они уже увеличились до 195,6 млрд тг (3,3 % ВВП), в 2009 г. — 746,0 млрд тг (4,4 % ВВП), в 2014 г. — 1471,7 млрд тг (3,6 ВВП), а в 2019 г. они равнялись 2332,0 млрд тг (3,62 % ВВП).

Таким образом, за последние 20 лет финансирование сферы образования в Казахстане увеличилось в 34,8 раза, а за последние 10 лет — в 3,1 раза. Это значительные затраты, но в развитых странах данный показатель гораздо выше. Для сравнения, в Казахстане на финансирование сферы образования за последние годы в среднем выделяется 4 % от ВВП, а в США, по данным Всемирного банка, ежегодно выделяется от 14 до 15 % от ВВП, в Южной Корее — около 15 %, в Норвегии — 7 %.

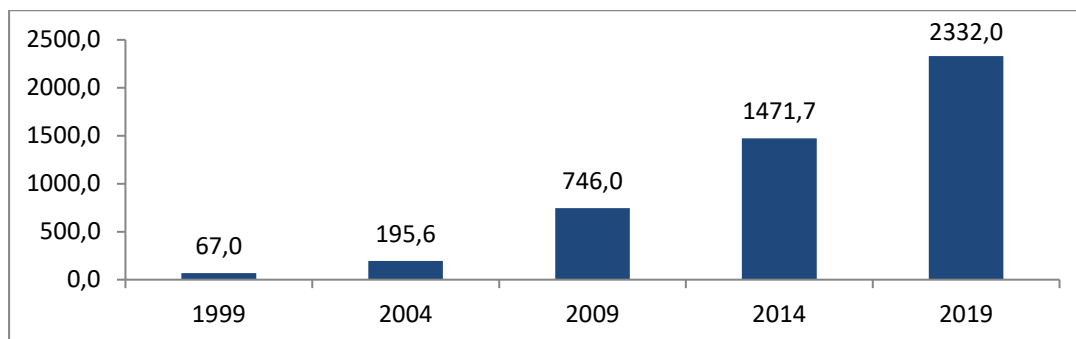

Рисунок 1. Динамика бюджетных ассигнований в образование Казахстана, млрд тг [11]

Важным количественным показателем состояния системы высшего образования в Казахстане является число высших учебных заведений (рис.1) По данным казахстанской статистики, в 1990 г. количество вузов составляло 55. С каждым годом оно увеличивалось и достигло своего максимального значения в 2001 г. — 185. В 2002 г. число вузов сократилось до 177, а в 2003 г. возросло на 3, в 2004 г. — еще на 1. Начиная с 2005 г., численность высших учебных заведений в Казахстане приобрела тенденцию к сокращению. В 2006 г. количество вузов составляло 176, в 2007 г. — 167, в 2008 г. — 143. В 2009 г. численность вузов незначительно увеличилась до 148, а в 2010 г. — до 149. Затем, в связи с оптимизацией вузов, их количество начало сокращаться. В 2011 г. их стало 146, в 2012 г. — 139, в 2013 г. — 128, в 2014 г. — 126, в 2015 г. — 127, в 2016 г. — 125, в 2017 г. — 122. В 2018 г. количество вузов Казахстане достигло 124, а в 2019 г. — 125 [12]. Более подробно динамика количества вузов в Казахстане с 2000 г. показана на рисунке 2.

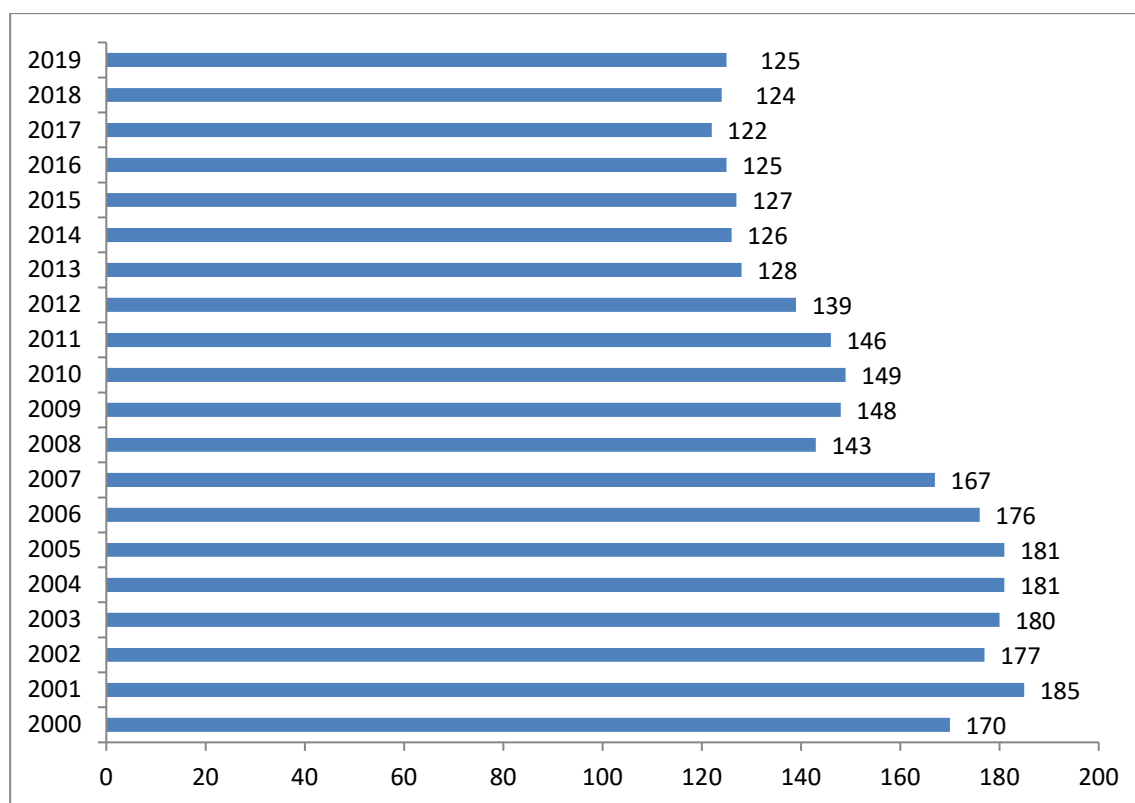

Рисунок 2. Динамика числа высших учебных заведений в Казахстане, ед. [12]

Таким образом, в целом, в последние годы (за исключением двух последних), в связи с оптимизацией вузов, в Казахстане наблюдается их сокращение. На данный момент число высших учебных заведений составляет 125, что при населении в 18 785 тыс. чел. по мировым меркам считается значительным показателем. Для сравнения, по данным Международного института современной политики в Великобритании, на число населения 60,4 млн чел. приходится 89 вузов, в Финляндии на 5,2 млн чел. — 20 вузов, а в Чехии на 10,2 млн чел. — 66 вузов [13].

Что касается численности студентов высших учебных заведений, то в 1990 г. она составляла 287 367 чел., а в 1991 г. — 288 371 чел. Затем стала наблюдаться тенденция сокращения. Минимальное количество студентов было зафиксировано в 1995 г. — 272 715 чел. После чего численность студентов неуклонно росла и достигла к 2000 г. 440 715 чел. Далее ее рост продолжился. Количество студентов вузов в 2005 г. уже составляло 775 762 чел. (максимальное количество). С 2006 г. наблюдалось сокращение студентов. В 2006 г. их было 768 442 чел., в 2007 г. — 717 053 чел., в 2008 г. — 633 814 чел., в 2009 г. — 610 264 чел. В последующие два года количество студентов незначительно возросло и составило в 2010 г. — 620 442 чел., а в 2011 г. — 629 507. В 2012 г. численность студентов высших учебных заведений вновь сократилась до 571 691 чел., в 2013 г. — до 527 226 чел., в 2014 г. — до 477 387 чел. Минимальное количество студентов было в 2015 г. — 459 369 чел. Затем оно составляло: в 2016 г. — 477 074 чел., в 2017 г. — 496 209 чел., в 2018 г. — 542 458 чел., в 2019 г. — 604 345 чел. При этом если в 2000 г. выпускалось 64 598 студентов, то в 2019 г. это число уже составляло 142 435 чел. [12]. Динамика численности студентов высших учебных заведений Казахстана с 2000 г. изображена на рисунке 3.

В целом, по республике охват высшим образованием составляет 54,29 % от численности населения типичного возраста, из них: 60,29 % женщин и 48,55 % мужчин. Хотя, в сравнении со среднемировыми показателями — 232 чел. на 10 тысяч населения — в Казахстане на 10 тысяч населения приходится 323 студента [12]. Это является довольно хорошим показателем.

Кроме того, в Казахстане реализуется программа «Болашак», благодаря которой за последние 25 лет более 13 тысяч молодых людей прошли обучение в лучших университетах мира. Растет и уровень академической мобильности студентов.

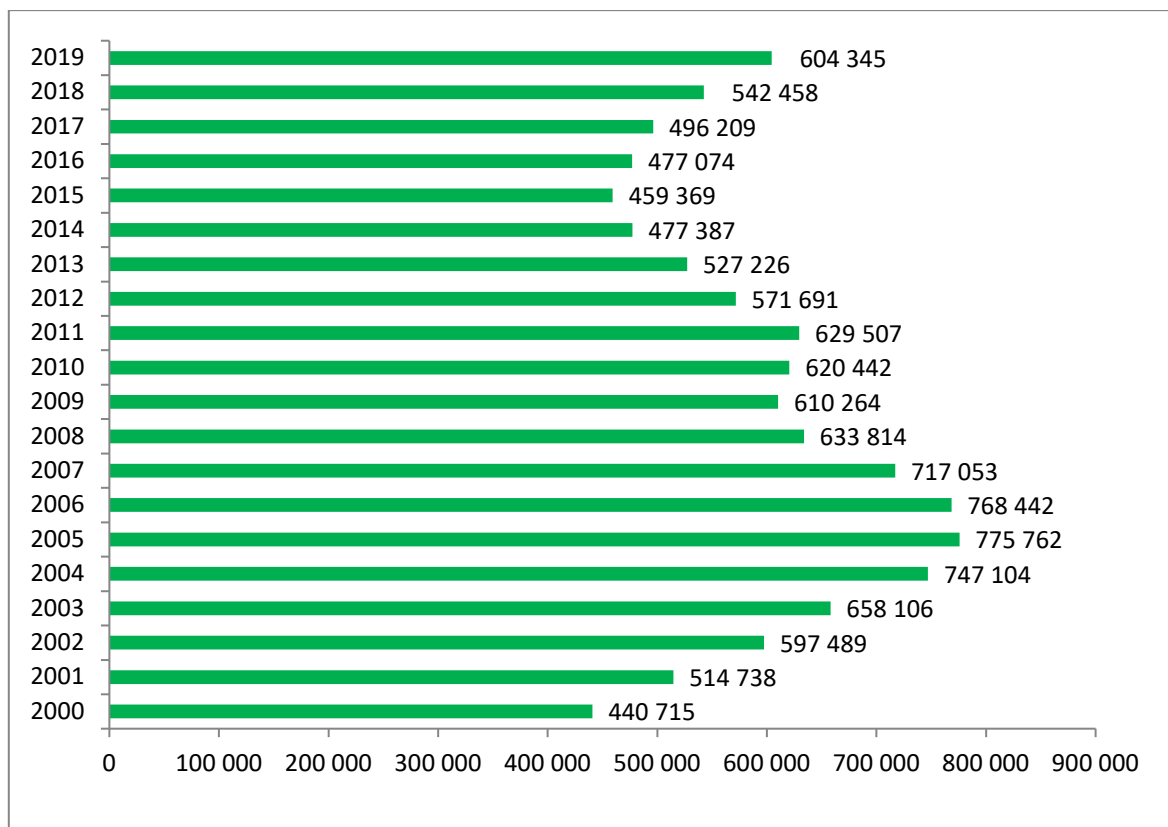

Рисунок 3. Динамика численности студентов вузов Казахстана, чел. [12]

Программы магистратуры и докторантуры направлены на подготовку кадров для занятия научно-исследовательской, научно-педагогической и управленческой деятельностью. Количество магистрантов, а также магистров постоянно растет. В 2009 г. количество магистрантов в казахстанских вузах составляло 14 216 чел., и с каждым годом их число возрастало (за исключением 2015 г.): в 2010 г. оно составило 16 586 чел., в 2011 г. — 21 159 чел., в 2012 г. — 27 149 чел., в 2013 г. — 31 950 чел., в 2014 г. — 32 527 чел., в 2015 г. — 29 882 чел., в 2016 г. — 32 893 чел., в 2017 г. — 34 609 чел., в 2018 г. — 38 594 чел. В 2019 г. число магистрантов несколько сократилось и составило 35 690 чел. При этом если в 2009 г. выпускалось 4 595 магистрантов, то в 2019 г. это число уже составляло 20 249 чел. [12]. Динамика численности магистрантов высших учебных заведений Казахстана с 2009 г. изображена на рисунке 4.

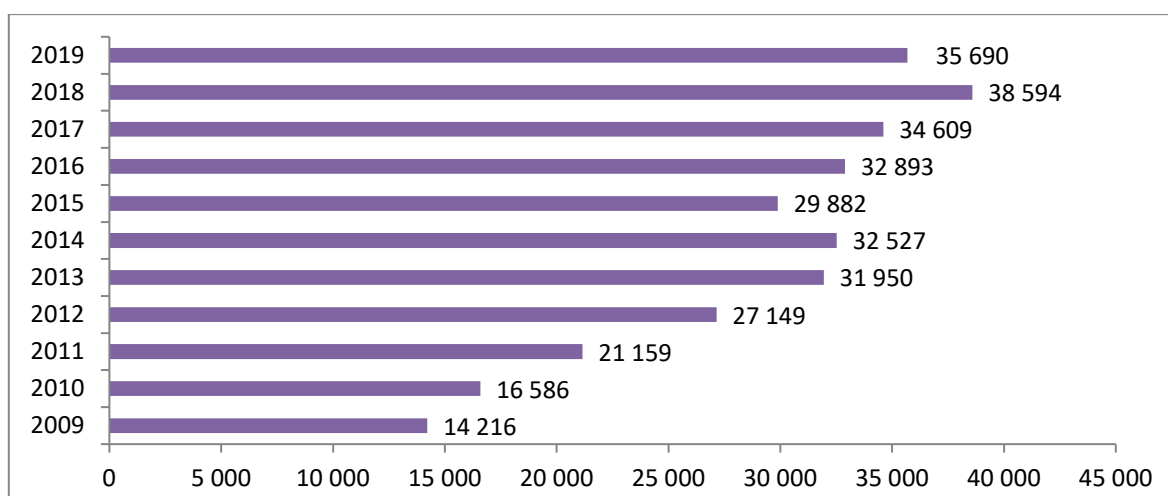

Рисунок 4. Динамика численности магистрантов вузов Казахстана, чел. [12]

Количество докторантов и слушателей резидентуры также постоянно растет. В 2000 г. количество докторантов в казахстанских вузах составляло 245 чел., и с каждым годом их число возрастало (за исключением 2005 и 2008 гг.): в 2001 г. оно составило 285 чел., в 2002 г. — 262 чел., в 2003 г. — 400 чел., в 2004 г. — 412 чел., в 2005 г. — 303 чел., в 2006 г. — 366 чел., в 2007 г. — 508 чел., в 2008 г. — 439 чел., в 2009 г. — 666 чел., в 2010 г. — 960 чел., в 2011 г. — 1 337 чел., в 2012 г. — 1 588 чел., в 2013 г. — 1 892 чел., в 2014 г. — 2 063 чел., в 2015 г. — 2 219 чел., в 2016 г. — 2 710 чел., в 2017 г. — 3 603 чел., в 2018 г. — 5 609 чел., в 2019 г. — 6 363 чел. При этом если в 2000 г. выпускалось 78 докторантов, то в 2019 г. — 905 чел. [12]. Динамика численности докторантов высших учебных заведений Казахстана с 2000 г. изображена на рисунке 5.

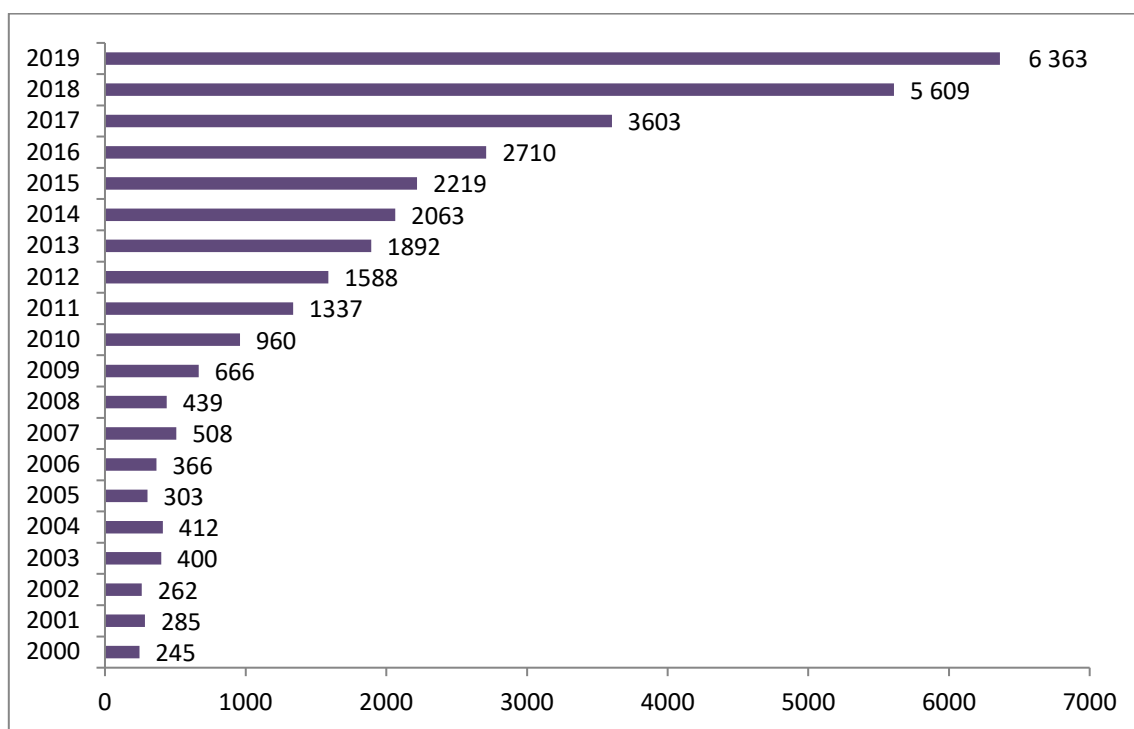

Рисунок 5. Динамика численности докторантов в вузах Казахстана, чел.[12]

Количество слушателей резидентуры в 2015 г. составляло 2 325 чел., в 2016 г. оно увеличилось до 3 074 чел., в 2017 г. — 3 827 чел., в 2018 г. — 4 377 чел., в 2019 г. — 5 122 чел. При этом если в 2015 г. выпускалось 603 слушателя резидентуры, то в 2019 г. это число уже составляло 1 611 чел. [12]. Динамика численности слушателей резидентуры представлена на рисунке 6.

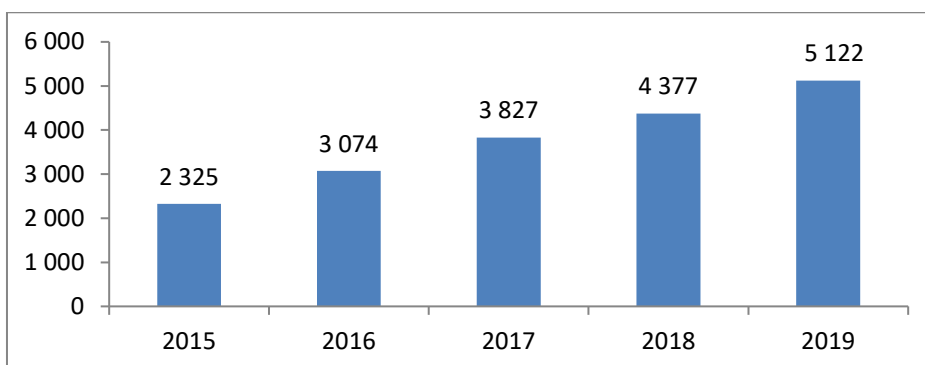

Рисунок 6. Динамика численности слушателей резидентуры в Казахстане, чел.[12]

Численность профессорско-преподавательского состава казахстанских вузов, начиная с 1990 г., также значительно варьировалась. Если в 1990 г. она составляла 21 955 чел., то к 1995 г. данный показатель увеличился до 31 990 чел., тогда как к 2000 г. он уменьшился до 29 577 чел. После чего

наметилась тенденция роста. Максимальное количество профессорско-преподавательского состава вузов наблюдалось, как и в случае со студентами, в 2005 г. — 43 382 чел. В 2006 г. оно сократилось до 42 788 чел, в 2007 г. — до 41 207 чел., в 2008 г. — до 37 814 чел. Потом наблюдался незначительный рост количества профессорско-преподавательского состава вузов. В 2009 г. число ППС вузов составляло 39 155 чел., в 2010 г. — 39 600 чел., в 2011 г. — 40 531 чел., в 2012 г. — 41 224 чел., в 2013 г. — 41 635 чел. Далее произошло снижение числа профессорско-преподавательского состава. В 2014 г. его число составило 40 320 чел., в 2015 г. — 38 087 чел., в 2016 г. — 38 241 чел., в 2017 г. — 38 212 чел., в 2018 г. — 38 275 чел., в 2019 г. — 38 470 чел. [12]. Динамика численности профессорско-преподавательского состава с 2000 г. изображена на рисунке 7.

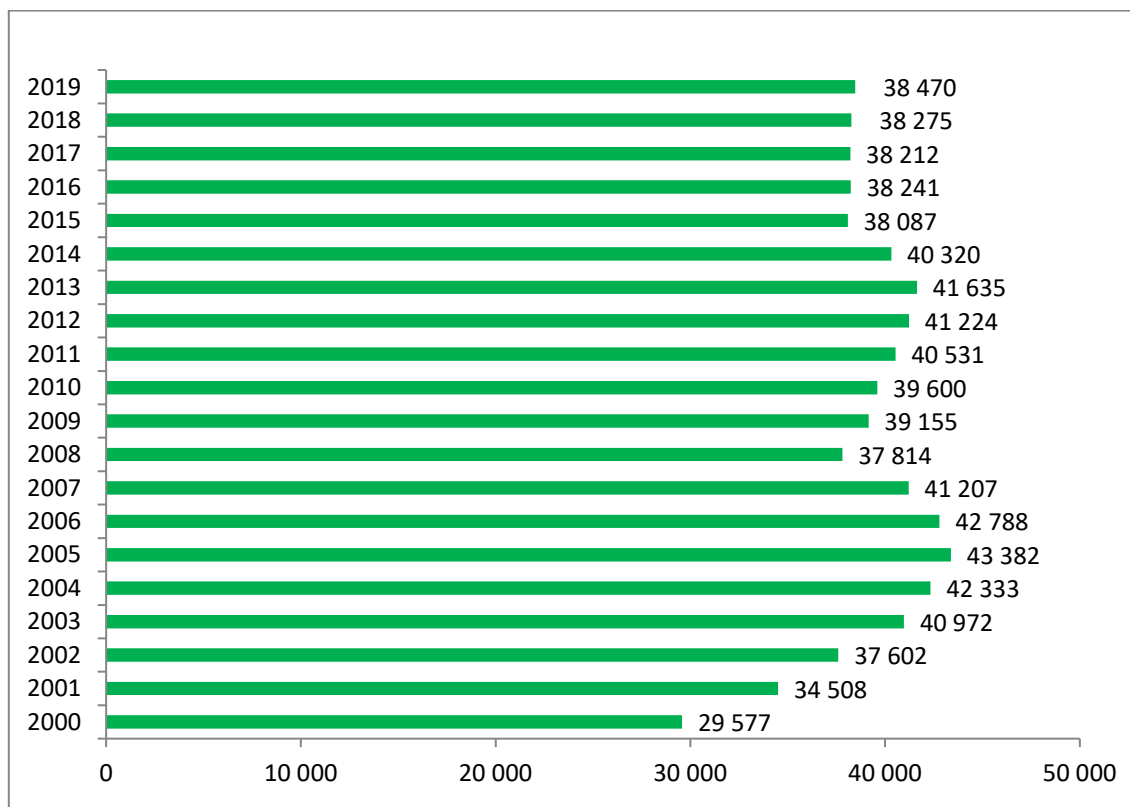

Рисунок 7. Динамика численности профессорско-преподавательского состава казахстанских вузов, чел.[12]

Таким образом, на данный момент численность профессорско-преподавательского состава вузов Казахстана составляет 38 470 человека. На качество образования большое влияние оказывает острепенность ППС, а казахстанская статистика предоставляет мало информации по этому вопросу.

В целом, как уже отмечалось выше, все перечисленные тенденции связаны, в первую очередь, с оптимизацией высших учебных заведений Казахстана и сокращением их числа.

Начиная с 2008 г., в Казахстане ежегодно составляется Генеральный рейтинг вузов, который показывает качественную составляющую. Его проводит и публикует Независимое агентство по обеспечению качества в образовании (НАОКО). Данный рейтинг является национальным рейтингом Казахстана, так как он охватывает различные аспекты деятельности вузов в масштабе всей страны. При этом учитывается отчет по самооценке и по внешнему аудиту. Отчет по внешнему аудиту составляется, исходя из мнений экспертов, в число которых входят представители учебных заведений Казахстана, работодатели, студенты и международные эксперты.

Генеральный рейтинг вузов является многомерным и включает в себя академические статистические показатели, такие как качество деятельности профессорско-преподавательского состава, состав студентов и результаты их обучения, научная и инновационная деятельность вузов, международное сотрудничество, информационная представленность в Интернете. Методика расчета данного рейтинга включает в себя основные показатели:

1. Анализ академической результативности деятельности вузов проводится на основании информации, предоставляемой самими вузами. Его удельный вес в итоговых результатах составляет 80 % от общей суммы в 100 %.

2. Репутационная оценка вузов казахстанскими и зарубежными экспертами в сфере высшего образования, репутационная оценка работодателей, оценка вуза его выпускниками и студентами. Их удельный вес равен 20 %. На каждую оценку приходится по 5 % от общей суммы.

В качестве индикаторов Генерального рейтинга вузов в первой части выступают следующие индикаторы: индикатор (1) — разнообразие контингента студентов; индикатор (2) — результаты обучения студентов; индикатор (3) — качество академических кадров, то есть профессорско-преподавательский состав; индикатор (4) — научно-исследовательская и инновационная работа; индикатор (5) — международное сотрудничество; индикатор (6) — информационное обеспечение; индикатор (7) — результаты трудоустройства выпускников; индикатор (8) — оценка студентов, которые учатся в этот момент в вузе; индикатор (9) — оценка выпускников учебных заведений.

Во второй части рейтинга оценка высших учебных заведений проводится казахстанскими и зарубежными экспертами в сфере высшего образования; отдельно проводится опрос работодателей, которые оценивают уровень подготовки выпускников, работающих на их предприятиях; кроме того, проводится оценка вуза его выпускниками, а также студентами [14].

В Генеральном рейтинге лучших вузов Казахстана за 2020 г. представлены 44 вуза страны, которые распределены по шести направлениям: многопрофильные, технические, гуманитарно-экономические, педагогические, медицинские и вузы искусств.

Лучшие вузы Национального рейтинга 2020 г. по направлениям представлены в таблице.

Т а б л и ц а

Национальный рейтинг лучших вузов Независимого агентства по обеспечению качества в образовании 2020 г. по направлениям [14]

№ места	Направления вузов и их коэффициент					
	многопрофильные	технические	гуманитарно-экономические	педагогические	медицинские	вузы искусств
1	Казахский национальный университет имени аль-Фараби (98,71 %)	Satbayev University (Казахский национальный исследовательский технический университет имени К.И. Сатпаева) (99,35 %)	Университет КИМЭП (99,92 %)	Казахский национальный педагогический университет имени Абая (98,71 %)	Медицинский университет Семей (99,85 %)	Казахский национальный университет искусств (100 %)
2	Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева (82,75 %)	Карагандинский государственный технический университет (96,69 %)	Карагандинский экономический университет Казпотребсоюза (94,13 %)	Казахский национальный женский педагогический университет (88,30 %)	Казахстанско-Российский медицинский университет (64,19 %)	
3	Южно-Казахстанский государственный университет имени М. Ауэзова (65,58 %)	Казахский национальный аграрный университет (86,76 %)	Алматы Менеджмент Университет (81,64 %)	Костанайский государственный педагогический университет имени У. Султангазина (82,50 %)		

Выводы

Проведенный анализ показал, что в системе высшего образования Казахстана произошли серьезные изменения. На данный момент наблюдаются как определенные успехи, так и трудности. К достижениям можно отнести следующие:

- Казахстан является участником основных международных документов в области высшего образования;
- разработаны государственные программные документы, на которые вузы могут опираться при составлении стратегических программ или планов;
- увеличились ассигнования в сферу образования (за последние 10 лет — в 3,1 раза);
- наблюдается большой охват населения высшим образованием (54,29 %);
- развивается послевузовское образование;
- увеличивается количество магистров, докторов PhD и слушателей резидентуры;
- проводится анализ не только количественных, но и качественных составляющих деятельности вузов, в частности, Независимым агентством по обеспечению качества в образовании, по итогам которого составляется Национальный рейтинг вузов.

В системе высшего образования имеется и ряд проблем, о чем свидетельствуют как статистические данные, так и экспертный анализ:

- недостаточность финансирования сферы образования в сравнении с развитыми странами (порядка 4 % от ВВП);
- сокращение численности высших учебных заведений и, как следствие, сокращение количества студентов и профессорско-преподавательского состава;
- устаревшая материально-техническая база и оборудование, несоответствующие современным запросам, что особенно актуально в условиях онлайн-обучения;
- недостаточность формирования практических умений и навыков студентов как следствие невысокого уровня сотрудничества высших учебных заведений с предприятиями;
- набор и подготовка специалистов без учета потребностей современного рынка труда;
- неразвитость механизмов взаимодействия науки (научно-исследовательских центров, проектных институтов, конструкторских бюро и т.п.), производства и бизнеса с высшими учебными заведениями.

Данные проблемы препятствуют развитию казахстанских вузов. На современном этапе интеграция образования, науки и производства, расширение высшего и послевузовского образования, опирающиеся на современные достижения науки и техники, являются одними из приоритетных направлений развития экономики, особенно если это индустриально-инновационная система [15; 17]. Профессионализм, образование и интеллектуальный потенциал являются главными факторами, обеспечивающими не только устойчивое экономическое развитие, но и выступающими в качестве основы повышения конкурентоспособности Казахстана [16; 4].

В целом, система высшего образования модернизируется в соответствии с современными требованиями экономики и общества, а также условиями интеграции в мировое образовательное пространство. Министерство образования и науки Республики Казахстан ставит задачу оптимизации сети высших учебных заведений, заключающуюся в закрытии более слабых вузов, а также стимулировании слияния некоторых из них. В этой связи для вузов актуализируются вопросы повышения собственной конкурентоспособности и их вхождения, если ни в число конкурентоспособных в мире, то в число опорных университетов для региона, вносящих значительный вклад в развитие области. И в этом контексте вопросы изучения внешней среды вузов, а также стратегического планирования деятельности высших учебных заведений приобретают особую актуальность.

Статья написана в рамках исследования, финансируемого Комитетом науки Министерства образования и науки Республики Казахстан. (Грант № AP09259979, Договор № 161/36–21–23 от 07.04.2021г.).

Список литературы

- 1 Доскалиева Б.Б. Проблемы развития социальной сферы в условиях кризиса: моногр. / Б.Б. Доскалиева. — Караганда: КЭУ, 2009. — 190 с.
- 2 Фляйшер К. Стратегический и конкурентный анализ. Методы и средства конкурентного анализа в бизнесе. / К. Фляйшер. — М.: БИНОМ; Лаборатория знаний, 2005. — 541 с.
- 3 Послание Президента Республики Казахстан Н. Назарбаева народу Казахстана «Стратегия «Казахстан–2050» — новый политический курс состоявшегося государства». — Астана. — 14 декабря 2012 года. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-prezidenta-respubliki-kazahstan-nnazarbaeva-narodu-kazahstana-14-dekabrya-2012-g.
- 4 Стратегический план развития Республики Казахстан до 2025 года от 17 февраля 2018 года. № 636. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://akorda.kz/ru/official_documents/strategies_and_programs.
- 5 Государственная программа развития образования и науки на 2020–2025 годы от 27 декабря 2019 г. № 988. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://online.zakon.kz>.
- 6 Закон Республики Казахстан «Об образовании» от 27 июля 2007 года № 319-III (с изм. и доп. по состоянию на 07.07.2020 г.). — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=30118747.
- 7 Закон Республики Казахстан «О науке» от 18 февраля 2011 г. № 407-IV (с изм. и доп. по состоянию на 28.10.2019 г.). — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=30938581.
- 8 Стратегический план Министерства образования и науки Республики Казахстан на 2017–2021 гг. от 29 декабря 2016 г. № 729. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://gov.kz/memleket/entities/edu/documents/details/14717?lang=ru>.
- 9 Закон Республики Казахстан «О статусе «Назарбаев Университет», «Назарбаев Интеллектуальные Школы» и «Назарбаев Фонд» от 19 января 2011 г. № 394-IV (с изм. и доп. по состоянию на 27.12.2019). — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://online.zakon.kz>.
- 10 Закон Республики Казахстан «О государственной молодежной политике» от 9 февраля 2015 г. № 285-V (с изм. по состоянию на 07.07.2020). — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=31661446.
- 11 Министерство образования и науки Республики Казахстан. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://edu.gov.kz>.
- 12 Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://stat.gov.kz/>.
- 13 Международный институт современной политики. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://iimp.kz>.
- 14 Независимое агентство по обеспечению качества в образовании. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://iqaa-ranking.kz/>.
- 15 Аймагамбетов Е.Б. Развитие человеческого капитала Республики Казахстан / под общ. ред. Е.Б. Аймагамбетова, Т.Н. Пупышева. — Караганда: КЭУК, 2013. — 307 с.
- 16 Пупышева Т.Н. Человеческий капитал. Роль в индустриально-инновационной экономике Казахстана / Т.Н. Пупышева. — Саарбрюккен: LAP LAMBERT Academic Publishing, 2014. — 148 с.

Т.Н.Пупышева, Е.А.Пунтус

Қазақстандағы жоғары білім беру жүйесінің жай-күйін талдау

Қазақстанның жоғары білім беру жүйесі соңғы отыз жылда елеулі реформаға ұшырады. Жоғары оқу орындарының сыртқы ортасы түбегейлі өзгерді. Қазақстандық жоғары оқу орындары осы жағдайларға біртіндеп бейімделуде. Бұл процестердегі негізгі проблемалардың бірі – жоғары білім саласындағы нарықтық және мемлекеттік реттеушілердің үйлесуі мәселесі. Қазақстандық жоғары оқу орындарының қызметіне жоғары білім беру жүйесінің жалпы жай-күйі елеулі әсер етеді, оны талдағанда онда болған елеулі өзгерістерді көрсетті және белгілі бір жетістіктерді де, қиындықтар да анықталған. Жетістіктерге атап айтсақ, Қазақстан жоғары білім беру саласындағы негізгі халықаралық құжаттардың қатысушысы болып табылады, білім беру саласын мемлекеттік қаржыландыру ұлғаюда, мемлекеттік бағдарламалық құжаттар әзірленуде, оларға жоо-лар стратегиялық жоспарларды жасау кезінде сүйенуі мүмкін, халықты жоғары біліммен қамту байқалуда, жоғары оқу орнынан кейінгі білім дамуда, жоо қызметінің сандық қана емес, сонымен қатар сапалық құрамдас бөліктеріне де талдау жүргізілген. Дамыған елдермен салыстырғанда білім беру саласын қаржыландырудың жеткіліксіздігін, жоғары оқу орындары санының қысқаруын, ескірген материалдық-техникалық база мен жабдықтарды, қазіргі заманғы еңбек нарығының қажеттіліктерін ескермей мамандарды іріктеу мен даярлауды, ғылымның, өндіріс пен бизнестің жоғары оқу орындарымен өзара іс-қимыл тетіктерінің дамымауын, сондай-ақ басқаларды проблемалар ретінде айқындауға болады. Бұл жағдайда Қазақстанның жоғары оқу орындары жоғары білім беру жүйесіндегі оң да, теріс те үрдістерді ескеруі және олардың әсерін ескере отырып, өздерінің даму стратегияларын құруы қажет.

Кілт сөздер: білім беру, жоғары білім беру жүйесі, жоғары оқу орны, жоғары оқу орындарын оңтайландыру, білім беру саласын қаржыландыру, профессор-оқытушылар құрамы, студент, магистрант, докторант, резидентура тыңдаушысы, PhD докторы.

T.N. Pupysheva, E.A. Puntus

Analysis of the state of higher education system in Kazakhstan

The system of higher education in Kazakhstan has undergone major reforms over the past thirty years. The external environment of higher education institutions has changed radically. Kazakhstani universities are gradually adapting to these conditions. One of the main problems in these processes is an issue of combining market and state regulators in the field of higher education. Significant influence over the universities of Kazakhstan provides a general condition of higher education system of Kazakhstan, the analysis of which showed considerable changes in it, and revealed some achievements and complexities. These achievements include: the fact that Kazakhstan is a participant in the main international documents in the field of higher education; government funding for the education sector is increasing; state program documents that universities can rely on when drawing up strategic plans are developing; a large coverage of the population with higher education is observed, postgraduate education is developing; both quantitative and qualitative components of the activity of universities are being analyzed. It can be identified the lack of funding for education, compared with developed countries, reduction in the number of higher education institutions, outdated material and technical base and equipment, recruitment and training, without consideration of the needs of the modern labor market, underdevelopment of mechanisms of interaction between science, industry and business with the highest education

al institutions, as well as others. In these conditions, universities need to consider both positive and negative trends in the system of higher education of Kazakhstan and build strategies for their development considering their impact.

Keywords: education, higher education system, higher educational institution, optimization of universities, funding for education, professorial teaching staff, students, undergraduate, doctoral student, residency student, PhD.

References

- 1 Doskaliyeva, B.B. (2009). Problemy razvitiia sotsialnoi sfery v usloviakh krizisa [Problems of the development of the social sphere in a crisis]. Karaganda: KEU [in Russian].
- 2 Fliasher, K., & Bensussan, B. (2005). Strategicheskii i konkurentnyi analiz. Metody i sredstva konkurentnogo analiza v biznese [Strategic and competitive analysis. Methods and tools of competitive analysis in business]. Moscow: BINOM; Laboratoriia znaniia [in Russian].
- 3 Poslanie Prezidenta Respubliki Kazakhstan N. Nazarbaeva narodu Kazakhstana «Strategiia «Kazakhstan–2050» – novyi politicheskii kurs sostoiavshegosia gosudarstva» [Message from the President of the Republic of Kazakhstan N. Nazarbayev to the people of Kazakhstan «Strategy «Kazakhstan–2050» – a new political course of the established state»]. *akorda.kz*. Retrieved from https://akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-prezidenta-respubliki-kazakhstan-nnazarbaeva-narodu-kazakhstana-14-dekabrya-2012-g [in Russian].
- 4 Strategicheskii plan razvitiia Respubliki Kazakhstan do 2025 goda ot 17 fevralia 2018 goda № 636. [Strategic development plan of the Republic of Kazakhstan from 2018 until 2025 No. 636]. *akorda.kz*. Retrieved from https://akorda.kz/ru/official_documents/strategies_and_programs [in Russian].
- 5 Gosudarstvennaia programma razvitiia obrazovaniia i nauki na 2020–2025 gody ot 27 dekabria 2019 goda № 988 [State Program for the Development of Education and Science for 2020-2025 No. 988]. *online.zakon.kz*. Retrieved from <https://online.zakon.kz> [in Russian].
- 6 Zakon Respubliki Kazakhstan «Ob obrazovanii» ot 27 iulia 2007 goda № 319-III (s izmeneniami i dopolneniami po sostoiianiiu na 07.07.2020). [Law of the Republic of Kazakhstan «On Education»]. *online.zakon.kz*. Retrieved from https://online.zakon.kz/document/?doc_id=30118747 [in Russian].
- 7 Zakon Respubliki Kazakhstan «O nauke» ot 18 fevralia 2011 goda № 407-IV (s izmeneniami i dopolneniami po sostoiianiiu na 28.10.2019). [Law of the Republic of Kazakhstan «On Science»]. *online.zakon.kz*. Retrieved from https://online.zakon.kz/document/?doc_id=30938581 [in Russian].
- 8 Strategicheskii plan Ministerstva obrazovaniia i nauki Respubliki Kazakhstan na 2017–2021 gody ot 29 dekabria 2016 goda № 729 [Strategic plan of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan for 2017-2021]. *gov.kz*. Retrieved from <https://gov.kz/memleket/entities/edu/documents/details/14717?lang=ru> [in Russian].

9 Zakon Respubliki Kazakhstan «O statute «Nazarbaev Universitet», «Nazarbaev Intellektualnye Shkoly» i «Nazarbaev Fond» ot 19 yanvaria 2011 goda № 394–IV [Law of the Republic of Kazakhstan «On the status of Nazarbayev University», «Nazarbayev Intellectual Schools» and «Nazarbayev Fund»]. *online.zakon.kz*. Retrieved from <https://online.zakon.kz> [in Russian].

10 Zakon Respubliki Kazakhstan «O gosudarstvennoi molodezhnoi politike» ot 9 fevralia 2015 goda № 285-V (s izmeneniami po sostoianiiu na 07.07.2020) [Law of the Republic of Kazakhstan «On state youth policy»]. *online.zakon.kz*. Retrieved from https://online.zakon.kz/document/?doc_id=31661446 [in Russian].

11 Ministerstvo obrazovaniia i nauki Respubliki Kazakhstan [Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan]. *edu.gov.kz*. Retrieved from <https://edu.gov.kz> [in Russian].

12 Biuro natsionalnoi statistiki Agentstva po strategicheskomu planirovaniu i reformam Respubliki Kazakhstan [Bureau of National Statistics of the Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan]. *stat.gov.kz*. Retrieved from <https://stat.gov.kz/> [in Russian].

13 Mezhdunarodnyi institut sovremennoi politiki [International institute of contemporary politics]. *iimp.kz*. Retrieved from <https://iimp.kz> [in Russian].

14 Nezavisimoe agentstvo po obespecheniiu kachestva v obrazovanii [Independent agency for quality assurance in education]. *iqaa-ranking.kz*. Retrieved from <https://iqaa-ranking.kz/> [in Russian].

15 Aimagambetov, E.B., Puntus, E.A., Pupysheva, T.N., & Baikenova, G.G. (2013). *Razvitie chelovecheskogo kapitala Respubliki Kazakhstan [Development of human capital of the Republic of Kazakhstan]*. Karaganda: KEU [in Russian].

16 Pupysheva, T.N., & Puntus, E.A. (2014). *Chelovecheskii kapital. Rol v industrialno-innovatsionnoi ekonomike Kazakhstana [Human capital. Role in the industrial and innovative economy of Kazakhstan]*. Saarbrücken: LAP LAMBERT Academic Publishing [in Russian].

A.Zh. Saduov¹, A.T.Makulbekov¹, A.M.Malikova², S.K.Rakimzhanova^{3*}

¹ L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan

² Kazakh National University of Arts, Nur-Sultan, Kazakhstan

³ E.A.Buketov University of Karaganda, Kazakhstan

(E-mail: aidossozak@mail.ru; saduov_79@mail.ru; malikova.asel@mail.ru; rahimzhanova.82@mail.ru)

Al-Farabi and word culture in Eurasian context

The article analyzes the life and work of Al-Farabi within the context of Eurasian Geography and contemporary realities. The legacy of Al-Farabi is a source of inspiration, knowledge, and solutions to many present problems, since his writings bring together the wisdom of the East and the progressive approach of the West. The multi-faceted nature and relevance of tractates of the Second Teacher can be used as a practical tool for the development of the people of Kazakhstan and improvement of the spiritual component of a personality and a community.

Keywords: Al-Farabi, world culture, oriental philosophy, Eurasian space, great steppe.

Introduction

According to the Cultural Policy Concept of the Republic of Kazakhstan, the strategic dominant of the new cultural policy resides in the idea of the Nation's spiritual modernization and renewal of national consciousness named 'Rukhani Zhangyru' (Spiritual Revival), proclaimed by the First President of the Republic of Kazakhstan and designed to consolidate the people of Kazakhstan with its rich cultural legacy and creative resources as well as inspire its citizens on achievement of the infusive goal of the Republic of Kazakhstan to enter the top 30 most developed countries of the globe.

Today, the development of culture and cultural potential pertains to the key strategic priorities of many nations and countries around the world. The most important success criteria include the level of cultural development; availability of the effective infrastructure of institutions and mechanisms that ensure preservation and enrichment of the national and global cultural heritage; and also creation, distribution, and consumption of high-quality cultural values, fruitful cultural exchange, and spiritual and creative self-realization of individual personalities.

"Space is the measure of all things, time is the measure of all events. When the horizons of space and time merge, national history begins. And this is not just a beautiful aphorism.

If you think about the history of the German, Italian, or Indian people, the question of the relationship between the territory and the great achievements of these peoples during a thousand-year history quite rightly arises. Of course, Ancient Rome and modern Italy are not the same, but the Italians are justly proud of their roots. The ancient Goths and modern Germans are also not the same people, but they are all part of Germany's vast historical heritage. Ancient India, with its rich polyethnic culture and the modern Indian people are naturally considered as one unique civilization, continuing its development in an uninterrupted stream of history.

And this is the right approach, allowing you to understand your origins, and indeed the entire national history in all its depth and complexity" [1].

In the view of the authors of the collective monograph 'Ideals of Al-Farabi and Socio-Humanitarian Development of Modern Kazakhstan' under the editorship of Z.K.Shaukenova, today's Kazakhstan has reached a new phase of its historical evolution when the most important purpose lies not only in overcoming financial and economical difficulties, crises, and globalization challenges with minimum losses and troubles, but also in implementing the new thoroughly thought strategy of the socio-cultural, spiritual, and ethical growth of our country. This strategy will be effective if we acknowledge that there is more to that than socio-humanitarian models of the East and the West, but, above all, there is our own experience reflected in philosophical transactions of outstanding thinkers of the Kazakh Steppe and objectively conceptualized in the un-

*Corresponding author email: rahimzhanova.82@mail.ru

derlying documents of the Kazakhstani society and its program-embedded ideas. Those are annual Addresses to the people of Kazakhstan by the Head of the country and Nation's Leader N.A. Nazarbayev, along with various documents, which regulate and guide state activities in the field of culture, science, education, healthcare, and interethnic and interconfessional relations. Together, they represent an entire spectrum of the conceptual world outlooks, ideological and political concepts, and official standards and regulations of the State that provide for the current socio-humanitarian development of the Kazakhstani society. The overarching document which takes a special place in the development of Kazakhstan is the historic paper of the epoch-scale meaning, the program article by Elbasy Nursultan Nazarbayev — 'Seven Facets of the Great Steppe', which continues the program of Rukhani Zhangyru (Spiritual Revival) [1; 1]. In his article, Elbasy announced six new large projects aimed at investigating the history of Kazakhstan and popularizing its cultural heritage. Any national culture is primarily formed by creative intellectuals. They act as custodians of the spiritual culture and its missionaries that bring the valuable legacy to upcoming generations.

Experimental

The methodological basis of the study is hermeneutic, anthropological, theoretical research methods. Additionally, methods of description, narration, observation, classification, comparison, induction, deduction were used in the study. An objective study was conducted applying philosophical research methods. Methods of comparative text analysis, structural analysis, systematization were used in the research.

Results and Discussions

Creative intellectuals always have an important role and significant place in the Kazakh society. Often, the destiny of the nation was greatly influenced by their decisions and actions. During hard times, common people vested confidence in the intellectual domain, considering the latter to be spiritual teachers and finding support and guidance in their deeds.

Scientific research of the national history and culture is an effective method to actualize and adapt them within the social consciousness. This is contributed by the discussion space designed to provide in-depth communications, debates, and reflection of the most important components of the national self-consciousness. Since Kazakhstan begins to shape its national self-determination, studies of the most prominent legacy of Al-Farabi gain special significance. Such status is further raised both by the strong need to strengthen the historical self-consciousness of the nation and realization of the full-fledged partner-level inclusion of Kazakhstan into the global community.

Al-Farabi's legacy allows building cultural linkages with peoples of the Near and Middle East, Central Asia, and Europe, since it serves somewhat as a symbolic bridge to unite various cultures, as a binding thread to cement cultural interaction and international relations between the East and the West. The name of Al-Farabi is well-known to the scientific circles in Syria and Iraq, in Egypt and Turkey, in France and Spain, in Uzbekistan and Turkmenistan. Owing to the leading role of Kazakhstan in Farabi-studies, our country may become the flagship of the expanding process of popularizing ideas of the great thinker and fostering spiritual bonds within the Eurasian territory. Al-Farabi's philosophy is a fusion of the Eastern and Western concepts [2; 23].

Profound research and actualization of his ideas will contribute to the comprehensive and robust interpretation of the dialogue between the East and the West. Kazakhstan is spread at the crossroad of eastern and western cultures, being the historical hub of their long interaction and cross-enrichment as a result of such cooperation. Turkic roots of the personal biography of the sage, which had given way to the tree of his philosophy on the ground of the Islamic culture, made his crown stronger; and Al-Farabi's legacy has become a symbol of the ability of a philosophical mind to create and produce within the multiple-meaning space of thinking.

The Kazakh land used to be a home for numerous outstanding characters that became famous far beyond our country, incredibly contributed to the development of the global science, and played a key role in the history of both their own people and other nations. One of such men of genius was Abu Nasr Al-Farabi, a great philosopher of the medieval East, a person of encyclopedic knowledge, a founder of the Kazakh social and political philosophy, and a spiritual teacher of many thinkers.

The article by the Leader of the Nation 'Seven Facets of the Great Steppe' says "...When the horizons of space and time merge, national history begins... Kazakhstan, the ancestral homeland of the Turkic peoples, is the sacred "Kara Shanyrak" [3; 2]. From here, from our steppes, the Turkic tribes and peoples who made a

significant contribution to the historical processes in other countries and regions went to different parts of the world...

Our land, without exaggeration, has become the place from where many objects of material culture originate. Much of that, without which the life of modern society is simply unthinkable, was once invented in our area. In their development, inhabitants of the steppes introduced many technical innovations to the world and became the forefathers of inventions, which are still used in all parts of the world. The chronicles preserve a lot of well-known facts, which show how the ancestors of the Kazakhs repeatedly changed the course of political and economic history over vast areas of Eurasia.

Altai is of great importance to the history of the Kazakhs and other peoples of Eurasia. From time immemorial, these majestic mountains not only decorated the lands of Kazakhstan, but were also the cradle of the Turkic peoples. It was here, in the middle of the 1st millennium, where the Turkic world was born, and a new milestone was reached in the Great Steppe. History and geography formed a special model of continuity of the Turkic states, the great steppe empires. For centuries, they have successively replaced each other, leaving their significant mark in the economic, political and cultural landscape of medieval Kazakhstan.

Having mastered the space within wide geographical boundaries, the Turkic peoples managed to create a symbiosis of nomadic and settled civilizations that led to the flourishing of medieval cities, which became centres of art, science, and world trade. For example, medieval Otyrar gave humanity one of the greatest minds of the world civilization, Abu Nasr Al-Farabi, while Turkestan was a place where Khoja Ahmet Yassawi, one of the great spiritual leaders of the Turkic peoples, lived and worked.

A prominent scholar and philosopher, Abu Nasr Al-Farabi was born in the year of 870 in the city of Farab, located in the place where the river of Arys joins Syr Darya, which is now Otyrar district of South Kazakhstan region of modern Kazakhstan. In the 9th-10th centuries, the city of Otrar used to be a major political, cultural, and trade center, a junction point of caravan roads within the Great Silk Way, an artery that connected medieval Europe and Asia. Al-Farabi was an offspring of the privileged Turk strata as evidenced by the word 'Tarhan' in his full name: Abū-Nasr Muhammad Ibn-Muhammad Ibn-Tarhan Ibn-Uzlag Al-Farabi at-Turk [4; 81].

In Europe, translation of Al-Farabi's texts into Latin and Hebrew started already in the XXII–XXIII centuries. In 1930–1932 in Paris, the first part of his Great Book of Music was published in French. Translation was made by French scholar Baron Rudolf Erlanje. The name of Al-Farabi has ingrained into the history of the global science and culture. Having immensely influenced the European Renaissance, his transactions served as the linking bridge to bring together cultures and philosophies of the West and the East.

In Kazakhstan, research of the artistic heritage by Abu Nasr Al-Farabi began in the 60-s of the last century. Those scientific studies were initiated by Akzhan Mashani (Mashanov).

Recalling those days, he wrote: "Does anyone prohibit us from studying the scientific legacy of Al-Farabi? Is it not a direct and honor commitment of the scholars of Kazakhstan, his homeland? It is our duty to our people and to the memory of one of its greatest sons. So I have set a goal for myself to give a start to studying Farabi's legacy. It was in the year of 1956... In two years, we had two volumes of Al-Farabi's texts and the same amount of information on his personality and life. In 1960, we (myself and Akhmetova N., the director of the Library of the Kazakh SSR Academy of Sciences of the Kazakh SSR) prepared a memorandum addressed to Satpayev K.I., the President of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR, that it was high time to proceed with the scrupulous research of Al-Farabi's works. He considered our memo very carefully and endorsed as agreed and approved for implementation" [5; 106].

According to the materials summarized in the article 'Farabi-Studies in Kazakhstan Prior to the Era of Independence' by Galiya Kurmangaliyeva, several years later, in 1967, a group dedicated to studying Al-Farabi's legacy was formed in Kazakhstan, giving an impetus to the fundamental research of Al-Farabi's texts. It was performed in the context of the world philosophy and comprehension of problems of the historical and philosophical process as a whole. Still, it was Akzhan Mashani who initiated development of Farabi-studies in Kazakhstan in terms of conceptualizing the history, culture, and self-consciousness of the nation.

As a result of his self-sacrificing efforts, modern interpretation of Al-Farabi's legacy has discovered deep-laid roots of the Kazakh spiritual culture, its Turk-Islamic basis and worldview contents. The memory of the strong-minded patriotic researcher, as well as his contribution to the development of Farabi-studies have been monumentalized by the Kazakh National Technical University named after K.I. Satpayev, where Mashani used to work for many years. The Institute of Basic Education, a part of most long-standing technical talent factory of the country, has been named in his honor.

The center of the studies of Abu Nasr Al-Farabi's legacy was hosted in the Academy of Sciences, while obligations of the head office who used to realize, and still does, fundamental studies in that field was the Institute of Philosophy and Science of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR, nowadays called the Institute for Philosophy, Political Science and Religious Studies under the Committee of Science of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan. Initial research of the legacy of Al-Farabi and further expansion of the program of its studies progressed to a new phase within the framework of preparing to conduct a series of international events dedicated to the 1100th thinker's anniversary under the auspices of UNESCO around the globe. The jubilee agenda included, inter alia, the international academic conference hosted at his historical birthplace, in the contemporary capital city of Kazakhstan — Alma-Ata.

Those activities were implemented in close cooperation with central organizations of the Academy of Sciences of the USSR as the Kazakh Academy of Sciences was one of its academic and administrative divisions. It bears mentioning that formation of the national Farabi-studies was greatly influenced by such outstanding Russian scholars as Academician B.G. Gafurov, Doctors of science S.N. Grigoryan and B.A. Rozenfeld, Candidate of philosophical studies A.V. Sagadeyev, and many others.

For all these years, Farabi-studies in Kazakhstan have been dealing with comprehensive research of the various facets of the sage's encyclopedic legacy: ontology and gnoseology, logic and social philosophy, ethics and aesthetics, politics and natural sciences, music and math.

The outcomes of that all-encompassing and in-depth scientific and research activities have been fixed in extensive monographic papers and academic articles, as well as materials of international academic forums and republican conferences held in our country.

The national philosophy has been witnessing emergence of the Kazakhstani school of Farabi-studies along with the evolution of the historical and philosophical knowledge in connection therewith. And yet, its essence has remained unchanged — immense Al-Farabi's legacy that absorbed ideas of Hellenistic, Arabic, Persian, and Turkic cultural traditions, having transformed them into the concept of communicative and spiritual linkages between the East and the West.

As any sophisticated project, studies of Al-Farabi's legacy can be structured as certain levels and areas, which are interrelated and still have their own specific peculiarities. At the dawn of scientific efforts on the research of the encyclopedic activities of Al-Farabi, three major fields of exploring studies were outlined. The first one was aimed at searching tractates authored by the thinker and their translation into Kazakh and Russian. The second dealt with scientific and research activities as well as academic and administrative arrangements which provided for both studying the writings of Al-Farabi and their active introduction into the discourse of the philosophy of Kazakhstan. The third focused on the scientific and popularizing, educational, and propagandistic work intended to make Al-Farabi's legacy available to the wide academic circles, young minds, and entire population of the country.

Many-sided texts of Al-Farabi made an incredible contribution into the evolution of the human civilization and philosophical thinking. Al-Farabi's worldview has been recognized by modern researchers as a linking chain between the antique reality and Islamic medieval world on one side, and between the Western European and Islamic Middle Ages — on the other.

Arabic thinkers who produced a significant impact on the culture of the era of Renaissance in Europe, such as Al-Biruni, Ibn Sina, Ibn Rushd, Ibn Baja, Ibn Tufayil, and many others, considered themselves to be disciples of Al-Farabi.

Ibn Sina's medical works were highly-valued in Europe throughout the Middle Ages. Ibn Sina said that he had understood The Metaphysics of Aristotle only through Al-Farabi's comments. Ibn Rushd was known in Europe under the name of Averroes. Ibn-Rushd employed Al-Farabi's idea on the superiority of philosophy over religion, as well as reason over revelation, thus founding the doctrine of the duality of truth. Ibn-Baja was also influenced by the philosophy of Al-Farabi. In his tract 'On the Lifestyle of a Hermit', he writes about the important role of knowledge in achieving ethical excellence. Ibn-Tufeyl in his Novel of Hayy, the Son of Yaqzan, develops Al-Farabi's thought on the perfection of the philosophical way of knowing the truth.

Considering Al-Farabi's weight in European philosophy, we should mention the Jewish philosopher and theologian Maimonides, whose work "Guide to the Lost" contains ideas of Al-Farabi. Through Maimonides, we can trace a thread throughout the history of philosophy, leading from Al-Farabi to Spinoza, Dana Scott, Roger Bacon. The English monk and philosopher, Roger Bacon, being fluent in Arabic, studied original scripts of Al-Farabi's tractates. During the Renaissance, Europe regained treasures of the classical ancient Greek philosophy and the Second Teacher's merit was invaluable to that extent.

Al-Farabi's legacy facilitates establishing the dialogue and rapprochement of the eastern and western cultures. His tracts on the rational mind, ethics, science, music, and happiness have remained relevant after more than a thousand years after their creation. We do need them now to build the progressive and virtuous society.

In particular, the examining Farabi studies proved that Abu Nasr Al-Farabi, was a Kazakh from the city of Otrar, which used to be the largest center of the ancient history of Kazakhstan and ex-Soviet Central Asia. Long ago, the city was called Farab, and this is where the name of the great scholar comes from. Analyzing texts of the outstanding philosopher, encyclopedic scholar, mathematician and astronomer, Akzhan Mashanov concluded that the book 'Music of the Spheres' by German astronomer Johannes Kepler takes many facts and data from Al-Farabi's tract 'Kitab al-musiki al-kabir' ('The Great Book of Music'). In 1984, Akzhan Mashanov's article in Arabic was published in Kuwait, in Al-Farabi Magazine, where he proved his point. Later, in their peer reviews of the article, many scientists acknowledged that 'Mr. al-Mashani was right'. Since then, it has been widely accepted that Akzhan Zhaksybekovich Mashanov discovered the great scholar to the Kazakh people. Akzhan Mashanov was fond of his new name — al-Mashani, and his further books 'Ai Arysy' and 'Geomechanics' were published under that name. He was justly considered to be the first consultant in studying the scientific legacy of the prominent ancestor, and his endeavors helped in bringing Al-Farabi's name and spirit to the native land. In the year of 1972 marked as the 1100th anniversary of the great thinker, Akzhan Mashanov initiated conducting an international conference with the participation of high-profile world scholars in Almaty. In 2001, during the jubilee's festivities in honor of Al-Farabi in Kazakhstan, Akzhan Mashanov, after his death, was given the Al-Farabi's award and respective award certificate No. 246 [6; 8].

Today, we are entitled and honored to say that due to the consistent and scrupulous work of several generations of national scholars, the name of Al-Farabi has become the cultural symbol of Kazakhstan, while Farabi-studies have established an integral part of the science of our country, being one of its prioritized areas. In this regard, current approach to understanding the role of culture pre-conditions forming a new sociocultural environment, whose guiding principles would be competitiveness, pragmatism, preservation of the national identity, worship to knowledge, open consciousness, and evolutionary path of the development of our state.

It stands to quote Yergobek Shyngys, the Vice-Rector in tutorial activities and social matters of the National Academy of Arts named after T. Zhurgenov: "It has been a long-known fact that the Kazakh culture is an important component of the world culture. There may be various new views on the history of Kazakhstan. It can be considered through the prism — the way our country used to position itself in the past and as we position ourselves now [7; 96]. Based on that, Kazakhstan is undoubtedly a cradle of the great Turkic culture that has made an immense contribution into the development of the entire global community. The culture of Turks cannot be considered outside the Kazakh context. The Kazakh culture has neither invading, nor military tendencies; above all, it is a creating culture, which has a globally acknowledged status in the modern world. And this world would not be so multi-faceted and wide if not for its Turkic component".

At present, issues of the self-organization of open system remain fundamental for the understanding of the surrounding world. In other words, problems considered by Al-Farabi happen to be embodied in our reality at the higher level.

The analysis suggested in the article by M. Aldabergenov contains a number of facts evidencing than in 2013 a gigantic pentagram of about 366 meters in diameter was found within the territory of Kazakhstan, namely in the town of Lisakovsk in Kostanai region. The nature of the discovery should be explained.

Al-Farabi pointed out that the structure of the Earth amazes with its divine proportions (the so-called Golden Section), being the perfect harmony of the Heaven and the Earth. According to Mashani, the divine angle ($38^{\circ}10'$) is of the great importance and is closely linked to the divine proportions. Their competent interpretation can help explaining many interesting phenomena of the nature. Yet, the science has neither uncovered the secrets of the divine angle, nor answers such questions as why amino acids that participate in all reactions of living organisms are L-isomers (though D-isomers exists in parallel); or how the Nature selects the proper isomer. We can only hope that physical scientists, mathematicians, chemical specialists, and biologists will find the answers thereto.

Nowadays, matters of evolution, both of living organisms and inanimate things, attract attention of scholars all around the world. We are striving to find the universal system, i.e. to unite knowledge, ideas, and methods of various sciences at a higher level to create the integrated picture of the universe. This was the approach of Al-Farabi who considered the matters of the world creation through the geometry. However, in the times of Al-Farabi (870–950), it was possible when, for instance, chemistry formed a part of physics.

One can question whether the Third Teacher of the world would come. Theoretically — yes; practically — there can hardly be a person equally capable of mastering separated achievements of modern sciences and ensuring their synergy. The science of Kazakhstan is lucky to have Al-Farabi as our fellow countryman, a son of the Kazakh land, as academic Mashanov kept proclaiming and proving to the world. We need to tool up ourselves with Al-Farabi's concept and, being guided to one goal, suggest our own national vision of the problems to the world. Many consider the universe as the continuum mechanics, namely, the Eulerian model. Serious hopes are set on biological sciences as biology is announced as the queen of all sciences of the 21st century. All processes of evolution are more vivid at the example of a living organism, and there are sustainable results to that extent.

It is believed that Al-Farabi left several thousands of scripts and only a small portion thereof has been found and translated. It is gratifying to emphasize that there are people in our country who continue looking for Al-Farabi's texts across the globe. These activities should be encouraged within a governmental program. At present, a serious search of historical data on our republic has been initiated, and this state initiative should allocate special funds at studying Al-Farabi's life and transactions. By ennobling Al-Farabi, we will rise up our modern Kazakhstani science.

Considering Al-Farabi, it is important to mention of his teaching, his philosophy. We neglect Hegel for being the idealist; we simply forgot about Marxism and Leninism and never mention them; we didn't accept Kant; we don't know Whitehead. So what do we have then? We should promote Al-Farabi's philosophy to the frontline. It is worth mentioning Al-Farabi's writings 'On the Mind and Science' (Alma-Ata, 1975, 'Nauka' Publishing House, Kazakh SSR), which provides a clear concept of Al-Farabi's philosophy. It also gives a definition of the word 'Mind', because it is our mind that forms the basis of the philosophical approach towards the existing reality. "Thinking substance; thinking in reality; and mind-grasping substances in reality" are Al-Farabi's categories that connect dialectics of the equivalence of brainwork and existence. Philosophy is the thought of its epoch.

Al-Farabi recommended reviewing his tract "On the Classification of Sciences", before dealing with the matters of science: "your approach to sciences will be based on the knowledge and train of thought, rather than on blindness and ignorance" (p.54 «On the Mind and Science»). Being a child of his time, he divides the science into the following sections: 1. Language 2. Logic 3. Math 4. Physics 5. Civil Science. In particular, it stands to mention logic. "Taking into consideration its goal, we obtain a better understanding of its value in everything that we wish to prove in ourselves, and that we wish to prove in others, and that others wish to prove in us [8; 106]. If we know those laws and intend to reach a certain purpose and prove it for ourselves, then, when searching for what we want to prove, we should not leave our minds at rest, nor should we remain in uncertainty, striving to reach the goal, no matter what the price is... We should know what path we are to take, where we are going to in the end, how we start our journey, and how to have our mind understand and learn things, one by one, so to ultimately achieve the final goal", Al-Farabi said. The art of logic serves as a tool for verifying mind-grasping substances. "Contemporary natural and humanitarian sciences should not exist separately; but ought to be interrelated as the elements of the integrated human culture", al-Mashani wrote. Is it reasonable to use such classification in modern realities? Only the field of Earth investigations enlists a number of new areas, such as geodynamics, geophysics, geochemistry, geomechanics, and others. Presently, there is a tendency to consolidating scientific sectors, universities, professions. We call those consolidative formations clusters and complexes. Today, we speak a lot of the integration of education, science, and industry. Perhaps, use of Al-Farabi's classification of sciences as the basis of such consolidations would be the optimal solution.

We should not speak of Al-Farabi without mentioning al-Mashani as he was the one who introduced us to the teaching of Al-Farabi. That said, in his 16-volume writings, al-Mashani both brings Al-Farabi's ideas to us and develops them on the basis of 'magical numbers'. Numbers rule the world, and the key ruler of them, according to al-Mashani, is the number of iron (khadid) — 26.

Starting from ancient times, people have known about five types of regular polyhedrons considered to be divine or sacred. Based on those polyhedrons, topology, theory of groups, and duality principle, al-Mashani presents its own vision of the superior form of symmetry and harmony of the universe. He believed that 'magical numbers' have some special sense and relate to certain consistent patterns of the nature. The unique heritage left by the medieval thinker from Otrar, South Kazakhstan region, being taken through the axiological interpretation of our time, is assigned with a significant ethical role both for the spiritual transformation of the mankind and for the successful progress of Kazakhstan on its way to democracy and spiritually healthy society.

Conclusion

In the view of modernization of the social consciousness, a special accent should be paid to strengthening the national identity and propagating the new Kazakhstani patriotism. In this regard, activities within the framework of the existing projects in the field of culture will be continued, along with the initiated implementation of projects under the Rukhani Zhangyru Program — “The Sacred Geography of Kazakhstan”, “Culture of Modern Kazakhstan in the Global Context”, “Tugan Zher” and others.

Looking at the history of the mankind, Al-Farabi, a representative of the brilliant assembly of medieval scholars, made the most significant contribution into the development of science and culture, the key drivers of the technical and spiritual evolution of the world civilization. His name symbolizes the highest level of intellect and fundamental encyclopedic knowledge. He is an example of whole-hearted servicing to the ideals of humanism and justice. The new Development Strategy of the Republic of Kazakhstan states “... in the 21st century Kazakhstan should become a bridge for establishing a dialogue and cooperation between the East and the West”. This confirms the greatness of Al-Farabi’s teaching and demonstrates possibilities of using his tractates for resolving many problems of our time. According to Al-Farabi, “the light of the mind constitutes the fundamental basis of the entire universe. The light of the mind and soul is in our heart as the Sun is the source of all life and light, heavens and earth”.

Al-Farabi consistently followed his saying — “til-adis-oiorisi”(“language–method– thought/mind”). As a consequence of his erudition, powerful thinking, and noble character, Al-Farabi was able to distinguish between the false and the true. He insisted that the purpose of science resides in perceiving wonderful secrets of the generous and wise Nature. Through his texts he conveyed his thoughts that can be currently employed at the higher levels, and the scientific community of Kazakhstan should fit his concepts to the current issues.

In conclusion, it is to vote that the Great Steppe blessed the mankind with many great sons, including Abu Nasr Al-Farabi. As of now, the name of Al-Farabi is widely known in the whole world that recognizes and honors the famous Turkic scholar of encyclopedic knowledge as the Second Teacher, and we can see that the interest of the abroad academic circles to his legacy never stops growing.

References

- 1 Назарбаев Н. Семь граней Великой степи / Н. Назарбаев // Казахстанская правда. — 2018. — 21 нояб.
- 2 Аль-Фараби и развитие науки и культуры стран Востока (тез. докл.). — Алма-Ата: Наука, 1975. — 112 с.
- 3 Машанов А.Ж. Возвращение Учителя. О жизни и творчестве Фараби / А.Ж. Машанов. — Алма-Ата Жазушы, 1975. — С. 105, 106.
- 4 Машани А. Аль-Фараби и современная наука / А. Машани. — Алматы, 2007. — 219 с.
- 5 Дукенбаева З.О., Талгатбек М.М., Шабамбаева А.Г. Ақжан әл-Машани / З.О. Дукенбаева. — Көкшетау, 2019. — 412 б
- 6 Идеалы Аль-Фараби и социально-гуманитарное развитие современного Казахстана / под ред. З.К. Шаукеновой. Институт философии, политологии и религиоведения. — Алма-Ата, 2014. — С.8, 9.
- 7 Ян Ричард Неттон. Аль-Фараби и его школа, арабская мысль и культура / Ян Ричард Неттон. — Лондон: Рутледж, 1994. — 315 с.
- 8 Азимхан А. Философское приношение Аль-Фараби / А. Азимхан. — Алматы: Икос, 2006. — 315 с.

А.Ж. Садуов, А.Т. Мақұлбеков, А.М. Маликова, С.К. Рақимжанова

Әл-Фараби және Еуразиялық кеңістіктегі әлемдік мәдениет

Мақалада Әл-Фарабидің өмірі мен шығармашылығына еуразиялық география және қазіргі шынайылық тұрғысынан талдау жасалынған. Әл-Фараби мұрасы шабыттың қайнар көзі және көптеген заманауи мәселелерді шешуге жол көрсетеді, өйткені ойшылдың еңбектерінде Шығыс даналығы мен Батыстың прогрессивті ілгерлеуші көзқарастары үйлесім тапқан. Екінші ұстаздың трактаттарының көп қырлылығы мен маңыздылығы қазақстандықтар үшін тұлға мен қоғамды рухани тұрғыдан жетілдірумен, дамытудың пәрменді құралы ретінде қолданыла алады.

Кілт сөздер: Әл-Фараби, әлемдік мәдениет, шығыс философиясы, Еуразия кеңістігі, Ұлы дала.

А.Ж. Садуов, А.Т. Макулбеков, А.М. Маликова, С.К. Рахимжанова

Аль-Фараби и мировая культура в Евразийском пространстве

В статье проанализированы жизнь и творчество Аль-Фараби в контексте евразийской географии и современных реалий. Наследие Аль-Фараби является источником вдохновения, знаний и решений многих нынешних проблем, поскольку в его трудах сочетаются мудрость Востока и прогрессивный подход Запада. Многогранность и актуальность трактатов Второго учителя могут быть использованы как практический инструмент развития казахстанцев и совершенствования духовной составляющей личности и общества.

Ключевые слова: Аль-Фараби, мировая культура, восточная философия, Евразийское пространство, Великая степь.

References

- 1 Nazarbaev, N. (2008). Sem granei Velikoi stepi [Seven Facets of the Great Steppe]. Kazakhstanskaia Pravda. 21 noiabria [in Russian].
- 2 Al-Farabi i razvitie nauki i kultury stran Vostoka (tezisy dokladov) (1975). [Al-Farabi and Development of Science and Culture of Eastern Countries] (Theses of Presentations). Alma-Ata: Nauka, 112 [in Russian].
- 3 Mashanov, A.Zh. (1975). Vozvrashchenie Uchitelia. O zhizni i tvorchestve Farabi [Return of the Teacher. On Life and Work of Farabi]. Alma-Ata: Zhazushy, 105–106 [in Russian].
- 4 Mashani, A. (2007). Al-Farabi i sovremennaia nauka [Al-Farabi and Modern Science]. Almaty, 219 [in Russian].
- 5 Dukenbaeva, Z.O., Talgatbek, M.M., Shabambaeva A.G. (2019). Aqzhan al-Mashani [Akzhan al-Mashani] Kokshetau, 412 [in Kazakh].
- 6 Shaukenova, Z.K. (2014). Idealy Al-Farabi i sotsialno-gumanitarnoe razvitie sovremennogo Kazakhstana [Al-Farabi's Ideals and Socio-Humanitarian Development of Modern Kazakhstan] Institut filosofii, politologii i religovedenia institute of philosophy, polytology and theology, Almaty, 8-9 [in Russian].
- 7 Ian Richard, Netton (1994). Al-Farabi i ego shkola, arabskaia mysl i kultura [Al-Farabi and His School, Arabic Thought and Culture]. London: Routledge [in Russian].
- 8 Azimkhan, A. (2006). *Filosofskoe prinoshenie Al-Farabi* [Philosophical Giving of Al-Farabi]. Almaty. Ikos [in Russian].

A.S. Sagatova*, N.B. Tuyakova

*Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan
(E-mail: asem.sagatova@list.ru; ntuyakova@mail.ru)*

Historical memory in the era of independence

National modernization, according to the Head of the state, is the achievement of maturity of national consciousness, emphasizing two sides of its essence. It is an ability to show the unlimited ability of extraordinary thinking, and without denying national identity facing the future confidently. Drawing attention to successful examples of reviving modernization, a comprehensive and in-depth answer is given to the question of what risks may arise in this case. Life shows the fallacy of the opinion that external obstacles arising outside for the versatile development of representatives of different nationalities can be a role model for all mankind. In different periods, states create unique models of development that are not similar to each other. In our case, we pay attention to the fact that «the national spirit must remain in everyone». Authors, considering various transformations taking place in the country after independence, through their vision, aim to study the role of universal values in society. In particular, authors note that it is necessary to preserve the core of national existence, first of all, to show their national specifics, and most importantly, to learn the infinity of the horizon of consciousness.

Keywords: years of independence, national idea, spirit of independence, spiritual revival, national consciousness, noble goal, historical memory, good deeds, Kazakh state, special status, seven pedestals, spiritual heritage, competitiveness.

Introduction

The concept «Mangilik El» originates from the history of the ancient world, where as a heritage in the national mentality, the worldview of ancestors was based on kindness and rational benevolence. Owing to their courage, perseverance, and dedication, our ancestors endured difficult historical trials throughout the country's history in the name of the country's destiny and interests. Despite these difficulties, the great goal and noble dream were to establish «Mangilik El». «Mangilik El» is the personification of ideals and good wishes of the common people who lived in the steppe, in the roundabout mountains and rocks. «Mangilik El» is the heritage of the ancient Turks and a dream of the Kazakh people, inherited from their ancestors, formed by history.

Experimental

The method of analysis in the study of logical and gnoseological problems was used to reveal the specific essence of the problem under consideration. That is, to reveal and explore the meanings that are not visible behind each word, giving a comprehensive explanation. The method of reflection was used in order to determine and clarify the methods of differentiation in relation to the problem raised through self-experience, the creation of their own thoughts, the formulation of goals and objectives, the rational use of the possibilities of analyzing and reflecting the results. Without this, it would be impossible to understand and explain the broad basis of the research. The reflection provided an opportunity to understand the process of thinking, learning, cognitive processes in the implementation of the goal set in the article, to achieve it, to plan, make decisions, and predict what will happen next. Through these actions, the content of the article was critically analyzed. Every aspect of social existence and social consciousness is studied separately through systematic analysis of society and the work of thinkers in it as a whole system. The structural elements of the logical method of education are reflected through political, economic and moral analysis. Their relationship, the validity and consistency of knowledge, and the conceptual apparatus of its implementation are comprehensively explained.

* Corresponding author email: asem.sagatova@list.ru

Results and Discussion

According to the history of the ancient world, the Turkic khaganates respected the language, traditions, and beliefs of the peoples at their disposal, which has now played an important role in the continuity of generations, as a reflection of life principles of the Kazakh people. Our country has witnessed spiritual peace and harmony for people of different nationalities who live in our country. Not only the words but also the deeds of wise people that are carried out for the people, as well as their virtuous intentions are identified with the idea of «Mangilik El». We have always tried to take pride in people who lived in the vast steppe expanses, have a strong character, are able to set great goals, their life experience, and spiritual heritage and treasure.

On January 17, 2014, the First President of the Republic of Kazakhstan, Nursultan Nazarbayev, delivered a very important message to the People of Kazakhstan «Kazakhstan's way-2050: Common goal, Common interests, Common future». The national idea of «Mangilik El» was announced, which was formed from the thousand-year history of the Kazakh people, the Kazakh way that survived the years of independence. N. A. Nazarbayev, calling «Mangilik El» a national idea, called on all Kazakhstan citizens to take a responsible approach and take an active part in the implementation of the main directions of the strategy «Kazakhstan — 2050». On April 26, 2016, a meeting of the Assembly of People of Kazakhstan «Independence. Consent. Nation of a United future» was held, where according to the results of the XXIV session the national Patriotic act «Mangilik El» was proclaimed and adopted.

As for the history of the idea «Mangilik El», it is an idea that originates from the ancient Turks and consists of three roots. The first thing discovered its content is the idea of «Mangilik El» in ancient Turkic written monuments, the second in the philosophical work of Al-Farabi «Treatise on the virtuous city» and the third is in the work by Y. Balasaguni «Kutadgu Bilig». The Tonykok monument clearly sets out the goals, interests, and unity of the strongest sages of the Khaganate for the unity of all forces in order to maintain power to build a stable state, unity of word and deed, and unity of the people. It says that the Turkic people lost themselves as a community, remained without a ruler, obeyed others, began to recover after him, with the appearance of a new ruler, took measures to unite the people, that is, «worked day and night, tirelessly, sparing no effort, shed blood and sweat to restore their people». All this sounds like an appeal to the future generation. At the same time, the concept of «Mangilik El» is echoed together as the spirit of independence and the idea of freedom.

Al-Farabi, connecting ancient Greek philosophy and Muslim teachings of the East, revealed the philosophical and theoretical meaning of the concept «Mangilik El» of the Turkic world. The scientist presents the main provisions of the theory of «Mangilik El» in the works «Treatise on the views of the residents of a virtuous city», «Aphorisms of a statesman» and «Civil policy». Al-Farabi, based on his wisdom, comprehensively investigated problems of the human community. He even added his own additions to Aristotle's opinions on this issue and analyzed them in his own way. In his opinion, the larger society is, the better it develops. After all, the mutual community of people, the division of labor, and spiritual relations complement each other, as Plato said, and allow talented people to rule society and the state. That society is considered inferior, in which people do not have a permanent place of residence, that is, groups that include nomads who constantly move from one place to another. Such places may be sparsely populated. Therefore, there are many obstacles to the development of scientific culture. However, Al-Farabi pays special attention to mature society. After all, the most important place in society is occupied by spiritual and cultural wealth. Al-Farabi, as a native of the vast nomadic society of Kazakhs of the Kipchak steppe, does not agree with Plato's opinion that only the Greeks can be the best organizers of society.

Here, of course, it can be traced the handwriting of Farabi, who wanted to show that the culture and art of the people and cities where he was born, at a high level. The proof of this is the idea of «Mangilik El». The scientist in his treatise «The way to achieve happiness» said that as a result of a person's aspiration, happiness is the most useful among noble goals. A person who has attained happiness must always be satisfied. This judgment leads to everyone's perception of the concept of happiness in different ways (for example, wealth, etc.).

According to opinion of Al-Farabi, every person must make every effort to be happy. «The main condition for achieving happiness» is the improvement of society itself, said the sage. The highest concept in the ethics of Farabi is happiness, that is, everything that is called the property of this happiness in life must find its meaning in the content of this happiness. Therefore, it is a value that is important only for the person himself.

The virtue is a person's love of life, aspiration, and source of love. In the traditions of the ancestors, the love of life is manifested through an attitude to the world around us, a desire for nature, and its study. Thus, virtue is goodness, loyalty, business, in combination with mind, it is intelligence, a manifestation of humanism.

Each person has his own side of conscience. Consequently, each person should not exceed the limits of their will and rights. Every useful action is a good thing, and every useless one is the opposite. The performers of the first one are smart, thoughtful, honest people, and at the same time, they start any business with intelligence and calculation. Such actions never bring regret. Which is the main basis, the principle of humanity. Such rules-laws based on Sharia, Kazakh customs, and traditions are linked to each other, combined with humanity and moral qualities. For instance, honor, conscience, dignity and spiritual wealth are the distinctive features of our people. Knowing how to preserve one's personal dignity and conscience, how to defend one's honor, faith, knowledge, loyalty, justice, loyalty to the good, loyalty to their nobility, care for the people. All this became the content of the system of philosophical thought, which is a testament to the future generation of our ancestors.

Thus, the ancestors traditions left future generations are an example of wisdom and divine testament. Heroism and courage inherent in these people, honesty and impartiality, freedom that everyone should clearly understand, love for their native land, have the gift of speech, not everyone is given all these precious personality traits to pass on. We see that at that time the sages performed a noble role that is extremely rare. Such people fearlessly told the truth both to the Khan and to the people. The people listened to the words of smart biys, which once again emphasizes their special wisdom.

We are proud of those people who lived in the wide steppes, who were able to set high goals as the basis of everything, having traced their life experience and spiritual heritage of virtue.

Consonant ideas can be seen in the work "Kutadgu Bilig" by Yusuf Balasaguni similar to the works of Al-Farabi "Treatises on the views of the inhabitants of a virtuous city". This is the aspiration of humanity to exalted, preferably to moral, spiritual qualities. In his work, Y. Balasaguni from the point of view of mutual dialogue of the main characters, showed his philosophical thought about the art of governance, authority: Chindogu-justice, Aitoldu — treasure, wealth, Urdulys — mind, reason, Ugurbil — satisfaction. At the same time, special attention was paid to the fact that the main wealth of humanity is education, which will be one of the ways to happiness and benefit the country. This is the beginning of all the changes that are taking place in the country at this time.

The manifestation of continuity and harmony, corresponding to the spiritual heritage of descendants, the wisdom of great thinkers, their works, great personalities, outstanding figures, ancestors who defended the interests of the people, the country, and their activities, are admirable. This harmony and correspondence can be traced in the idea of the patriotic act «Mangilik El». The task of the ancestors was to provide a long and happy life for their people, by awakening the desire for knowledge, to give the right direction, to be able to always defend honor and dignity, to be able to hear and apply the sayings of great thinkers, to do good deeds. At first glance, like words of edification. However, the essence of the proverb «a good word is half good», is that the descendants have a desire that should come from the heart to lead the country, the people to happiness. This can be achieved only after absolute adherence to such principles.

This deontological (from the Greek deon — duty and logos — word) sense of duty is intertwined with such features as love for the native land, place of residence, homeland, ancestors, respect for parents.

In the late XVII — early XVIII centuries black clouds hung over the Kazakh people, there was a question about the general existence of the people as such. During this difficult period of history, the Kazakh people laid a serious responsibility on Tauke Khan. As a son of his time, he was a khan, a batyr, and a private. Tauke Khan at one time, occupied a special place in the history of the Kazakh, Russian, Chinese, Dzungarian and other eastern peoples, as a major figure, an outstanding ruler. The personality of Tauke Khan in the political life of his country is known as a diplomat, brilliant, incredibly intelligent and revered ruler among the Kazakhs. Reformer of the customary law system and a major statesman who spared no effort to preserve the unity of the nation and the integrity of the land. Pursuing his internal policy, Tauke Khan used all available opportunities, along with the spread of disagreements between the clans, put on the agenda the improvement of the country's administrative potential. To create a Kazakh statehood with centralized management, the primary problem was to attract gifted and talented people from different places. These events gave their results. In the political arena of Kazakh history, owing to the new policy, talented biys and batyrs began to appear among the people, who showed courage in defending the independence and freedom of the country. There have been great changes in government management. The «Council of biys» has been intro-

duced in the management. The status of the «Council of Biys» was raised to the level of making a decision, which was discussed as a collegial body, which did not require revision on the issue under consideration.

In the following years, the foundation of centralized Kazakh state was laid by Abylai Khan in the XVIII century. The political unity of Kazakh people under Abylai Khan, the fight against Dzungar was launched. By the middle of 50s of XVIII century, after the fall of Dzhunghar state, the political situation changed dramatically.

At the beginning of XVIII century, it was important for the tsarist government and Russian merchants not to lose influence that they had gained. The most terrible thing was the policy of colonization of an independent country. This colonial policy, filled with contradictory and very serious consequences for the Kazakh people, spanned over a century. The main objectives of the colonial policy researchers indicate as follows: «1) mass withdrawal of the best and most fertile land, displacement of the Kazakhs to the desert steppes, narrowing the traditional nomadic zone of the Kazakhs and, thus, violating the economic process that has developed over the centuries; 2) mass theft of livestock during military campaigns, thereby depriving the Kazakhs of the main source of life; 3) when looting peaceful villages, massively destroy and capture men — their main life support and military strength» [1; 23].

In the early XIX century, national liberation uprisings took place throughout the Kazakh land. The national liberation movement led by Kenesary Kasymov (1837–1847) was an important manifestation of opposition to Russian colonization. Zholaman Tlenshiev in the West, Zhankozha Nurmakhamedov in the South-West, Agybay Konyrbayuly from the Central part, Suranshi Akynbekuly, Baizak Mambetuly and other famous people who demanded equality united under the flag of Kenesary Kasymuly. In other words, the movement led by Kenesary Kasymov showed the viability of a national idea that can unite the entire Kazakh country into a single goal.

The idea «Kazak eli» appeared in the form of Kazakh enlightenment and Kazakh nationalism in the beginning of XX century. It cannot amaze any researcher which way was passed by Kazakh intelligence of 20–30s. At the same time, forming ideology of national-liberation fight that met timely requirements, were able to rise from writing statement (petition) of colonial power (1905) to trying to create national statehood and its realization (1917) [1; 45]. Such situation is not common in human history.

In the course of realization dreams about independence, based on the continuity of generations and good history of Great Steppe with one destiny and historical memory in the early Kazakh land real patriotic act was adopted — permanent duty to future generation — importance of the peace and harmony, unity and integrity, fulfillment of high goals and interests of society and state. Under the leadership of N.A.Nazarbayev, high status and responsibility for writing the history of new Kazakhstan was clearly marked. During the period of «era of independence» our country has achieved success thanks to unity and cooperation on the way to creation of united country goals — «Mangilik El». These simple, understandable and the most precious truths for each of us-family well-being, hospitality and hard work, stability, security and unity, confidence in the future. In this regard, strengthening and preserving seven unshakable positions of «Mangilik El» and passing it from generation to generation is the duty and responsibility of every citizen of Kazakhstan.

“Mangilik El” is an independence and Nur-Sultan. The prosperity and power of the main city, which has become a symbol of our independent country, is seen as the embodiment of the bright future of our state.

“Mangilik El” is a national unity, peace and harmony. For Kazakhstan citizen, the Motherland is the country of independent Kazakhstan. Therefore, each of the people of Kazakhstan has one homeland “one country in the heart of everyone”. We hope that the great actions that will preserve the traditions of our ancestors will be continued. The essence of which is proved by the saying — “there will be no unity, there will be no life”.

“Mangilik El” is secular state and high spirituality. The unity of civil and spiritual values allowed us to find our own path and proudly declare ourselves to the whole world — we must become the core of the global dialogue of religions and civilizations that defines unique spiritual image of our country.

“Mangilik El” is a sustainable economic growth based on innovation. United country aimed at modernization and innovative development, taking care of natural resources and the environment, and establishing the cult of science and education in society as the intellectual Foundation of the nation.

“Mangilik El” is society of universal labor. All successes and achievements of the country, victories are result of national unity, including daily, hardworking labor for every Kazakhstan citizen. The possibility of having conditions realization of the creative potential of every citizen is guarantee, evidence of deep penetration of such values as hard work and responsibility, respect for the person of work.

“Mangilik El” is a community of history, culture and language. One of the main wonders of the mentality of the Kazakh people is respect for the culture, religion, traditions and customs of other peoples, the openness of national culture, their openness to dialogue among themselves, the conquest as a result of innovation, interaction — the national treasure of Kazakhstan as a whole. The basis for the integration of society, the state language, as the main condition for the competitiveness of the nation, the development of trilingualism will be our response to modern requirements of life.

“Mangilik El” is national security and deep participation of Kazakhstan in the decisions of worldwide and regional problems. Strengthening of national security is a sacred duty of every citizen and patriot of their country. In order to strengthen the stability of society and ensure its unity, guided by the values of «Mangilik El», it is the duty of every citizen of independent Kazakhstan to work hard to strengthen country's authority, recognized in the international arena.

As main principle of national unity, strengthening and development of nation's are defined as consolidating and strengthening foundations. The spiritual foundation is the force that unites the people into a single whole. The stronger spirit of the people, the higher the prospects of its statehood. This is the main engine of history and our destiny. It is the spirit of the nation that determines the uniqueness of the appearance of any country, sets the direction and gives impetus to development. To raise our national spirit, the main priorities should be the spirit of tradition and patriotism, the spirit of renewal, competition and victory; reliance on traditional values (respect for language and culture, morality, family, generational ties, patriotism and tolerance) as the spiritual foundation of society[2; 8]. The main goal of the new Kazakhstan patriotism is to preserve and strengthen public harmony. This is an unavoidable prerequisite for our existence as a state, as a society, as a nation. The basis of Kazakhstan's patriotism is equal rights of all citizens and their joint responsibility for the honor of the fatherhood.

N.A.Nazarbayev in his program article «View in the future: modernization of social consciousness» raises the question of our country's desire for the future, to become a strong and responsible united nation and, in this regard, to change the mass consciousness. Only competitive, educated country can achieve spiritual modernization of consciousness. Therefore, the Head of state focused on the role of national consciousness in spiritual modernization and emphasized that increasing competitiveness in determining several tasks is a successful achievement of the future nation. Most importantly, to expand the horizons of consciousness, to preserve the core of national existence. «To teach to be educated, to open your eyes, to strive for the future». One of the important issues facing spiritual modernization is the «openness of consciousness». The desire to learn world languages is the main requirement in the process of globalization. This means that we will be able to achieve the best world experience and achievements, focusing on the fact that we will be able to fully intervene in our global processes[3; 1–5].

The Head of state clearly defined the main tasks that must be completed in the coming years on the way to spiritual modernization. One of them is to switch to the Latin alphabet. At the same time, the issue of adopting a single standard version of the Kazakh alphabet in the new schedule is on the agenda.

Within the framework of the project «New humanitarian education. 100 new textbooks in Kazakh», to date, a number of books have been translated from foreign languages into Kazakh.

The Head of state proposed to start the «Tugan Zher» program, which will start with a new article «Tugan Elge». Every citizen is encouraged to make a real contribution to the prosperity of their native land. At the same time, special attention is paid to the fact that the work should be monitored, it is necessary to carefully think through and correctly explain its essence to the population. This initiative is now bearing fruit and producing corresponding results. Love for the native land has strengthened the sense of patriotism for the native country-Kazakhstan.

Fourth-the project “Sacred spiritual values of Kazakhstan” or “Sacred geography of Kazakhstan”. The importance of absorbing concept of national shrines is noted.

The idea to pay attention to the success story of compatriots of the «era of independence» should be implemented through the project “100 new names in Kazakhstan”. Currently, this project is reflected as a «history» of many years of work of citizens who have made a great contribution to the development of the country.

President set the task to implement the project “Modern Kazakh culture in the world” in order to carry out spiritual revival, become an independent people, unique in the world. After selecting the best examples of national culture, they oblige the holding of presentation procedures abroad to contribute to the future.

Today, one of the most important issues is the study and promotion of spirituality of national culture as a native language, national language, religious knowledge, national identity. In order to understand the

worldview of the nation, identity, spiritual world, the system of Kazakh thinking, the spiritual foundations of culture, it is necessary to comprehend the past history. Now, the thoughts and wisdom of the great personalities of Kazakhstan, their spiritual heritage are being promoted. After all, the fate of every nation depends on the viability of its spiritual knowledge. In this regard, the proposed research work will contribute to educating the younger generation in the spirit formed by the traditions of our ancestors, the identity of our people.

Our ancestors, who are ambitious in spirit, strong-willed and determined, went through a lot of difficult historical tests on the way to the interests and fate of their country from the history of the early World. Despite these difficulties, the great goal-Murat-was a noble dream to entrust his descendants with the protection of the peaceful life of our country and our land.

From the history of the early World, the Turkic khagans treated the customs, beliefs, and language of the Peoples at their disposal with respect, and now play a role as a reflection of the life principles of the Kazakh people through the continuity of generations. Our country, which has become a sacred land of different nationalities, is a testament to the spirit of peace and harmony. In the caravan street of history, there is a continuity. For centuries, the tradition of spiritual unity has been continued, and the ability of the human generation to perceive spiritual perfection, directly related to the ancient existence of life, has become a source of public wealth. From century to century, the trend of models of immortal wisdom, which has acquired the greatest human dignity, has never been ignored in the course of its development-the values shared by the people of the past [4; 7].

Conclusions

Nowadays, the most important goal of our sovereign country is to become one of the most civilized countries in the world educational space. This indicates the need to bring directions of development of the national education system to a new generation, a new quality. In this regard, Kazakhstan is currently forming its own national model of education. This process is accompanied by a change in the knowledge paradigm. In the new paradigm of knowledge, the first task will be not only to develop knowledge, skills and abilities of generations, but also versatile development of their personal qualities, install national education, and enrich the spiritual world. As German philosopher and linguist W. von Humboldt, who lived in the second half of the XIX century, said, language is a national spirit. Language forms the national spirit throughout the entire nation, in this regard, it is advisable to install the national spirit in the personality of young generation through teaching creativity of sages enriched with the national spirit. It is necessary to pay attention to the fact that in the present, past and future, the issue of education, training, education in the spirit of humanism and continuity of generations is relevant — a problem that at one time determined significance and essence of the work of Kazakh thinkers. From this point of view, in the period when the state entered educational space, science is the value of education and has a special spiritual significance. Therefore, in order for tomorrow's generation to live in a bright future together with developed countries, first of all, we need deep knowledge and comprehensive spiritual growth. In this regard, focusing on the future, it is necessary to awaken love of knowledge and science in young generation. This will allow them to develop their talent and form creative personality.

References

- 1 Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Т.[5 томдық]. 3-том. — Алматы: «Атамұра», 2002. — 768 б.
- 2 Қазақстанның ел бірлігі доктринасы. — Астана, 2010. — 48 б.
- 3 Назарбаев Н.Ә. «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» бағдарламасы[Электрондық ресурс] / Н.Ә. Назарбаев / 2017. — Б.1–5 — Қолжетімділік тәртібі: [https:// www.akorda.kz/kz/events/akorda_news/press_conferences/memleket-basshysynyn-bolashakka-bagdar-ruhani-zhangyru-atty-makalasy](https://www.akorda.kz/kz/events/akorda_news/press_conferences/memleket-basshysynyn-bolashakka-bagdar-ruhani-zhangyru-atty-makalasy).
- 4 Сағатова Ә.С. Ұлы дала рухын асқақтатқан өршіл намыс / Ә.С. Сағатова. — Қарағанды: 2019. — 148 б.

Ә.С. Сағатова, Н.Б. Тұяқова

Тәуелсіздік дәуіріндегі тарихи жады

Елбасының пікірінше, «ұлттық жаңғыру бұл — ұлттық сананың кемеліне жетуі», яғни, оның екі сипатын атап көрсетеді. Бастапқысы, ұлтымызға тән өзіндік ойлау қабілетінің шексіздігін таныту, көрсете

білу. Әрі ұлттық болмыс негізінен танбай болашаққа нық сеніммен қарау. Соған қарағанда, қазір салтанат құрып тұрған жаңғыру үлгілерінің қандай қатері болуы мүмкін деген сауалды қоя отырып, оған тереңнен жан-жақты жауабын өзі береді. Бұл жерде сырттан төніп тұрған жаңғырудың ішінен түрлі ұлт өкілдерінің даму үлгісінің адамзат баласына ортақ үлгісін жан-жақты, көп қырлы өнеге-үлгілерін ғана алып қарастыруда деген түсінік өте қате екендігін өмірдің өзі танытып отырғандығын көрсетеді. Әр уақытта кез келген мемлекет ешкімге ұқсамайтын дамудың қайталанбас үлгілерін туындататынына тоқтала келе, «ұлттық рухымыздың бойымызда мәңгі қалуға тиіс» екендігіне баса назар салады. Авторлар мақалада тәуелсіздік жылдарынан бергі аралықта елімізде болып жатқан жанашыл өзгерістердің негізін қарастыра отырып, өзіндік көзқарас тұрғысынан жалпыадамзаттық құндылықтардың қоғамдағы рөлін зерделеуді мақсат еткен. Ұлттық сананы кемеліне жеткізудегі өзіндік ұлттық ерекшелікті, ең бастысы, сана-сезімнің көкжиектілігінің шексіздігін танытуда ұлттық болмыстың өзегін сақтай білу керектігіне баса назар аударған.

Кілт сөздері: тәуелсіздік жылдары, ұлттық идея, тәуелсіздік рухы, рухани жаңғыру, ұлттық сана, игілікті мақсат, тарихи жады, ізгі істер, Қазақ мемлекеті, биік мәртебе, жеті тұғыр, рухани мұра, бәсеке-қабылеттілік.

А.С. Сагатова, Н.Б. Туякова

Историческая память в эпоху Независимости

Национальная модернизация, по мнению Главы государства, это достижение зрелости национального сознания, подчеркивающее две стороны его сущности. Изначально, это умение проявлять и демонстрировать безграничную способность неординарного мышления. Также, не отрицая своей национальной сущности, уверенно смотреть в будущее. Обращая внимание на успешные примеры модернизации, дан всесторонний и глубокий ответ на вопрос: «Какие при этом могут возникнуть риски?». Жизнь показывает ошибочность мнения о том, что препятствия, возникающие извне, для разностороннего развития представителей различных национальностей могут быть образцом подражания для всего человечества. В разные периоды государства создают неповторимые модели развития, не схожие друг с другом, в нашем случае вызывает интерес то, что «национальный дух должен оставаться в каждом». Авторы статьи, рассматривая различные преобразования, происходящие в стране после обретения независимости, через свое собственное видение ставят цель — исследовать роль общечеловеческих ценностей в обществе. В частности, они отметили, что необходимо сохранить ядро национального бытия, прежде всего, проявлять свою национальную специфику, самое главное, при этом познавая бесконечность горизонта сознания.

Ключевые слова: годы независимости, национальная идея, дух независимости, духовное возрождение, национальное сознание, благородная цель, историческая память, добрые дела, Казахское государство, особый статус, семь пьедесталов, духовное наследие, конкурентоспособность.

References

- 1 Qazaqstan tarikhy (kone zamannan buginge deiin) (2010). [History of Kazakhstan (from ancient times to present days)]. [5 tomdyq]. [in 5 Volumes]. 3-tom. Vol. 3. Almaty: "Atamura"[in Kazakh].
- 2 Qazaqtannyn el birligi doktrinasы. (2010). [The doctrine of the national unity of Kazakhstan]. Astana [in Kazakh].
- 3 Nazarbayev, N.A.(2017). «Bolashaqqa bagdar: rukhani zhangyru» bagdarlamasy [Program "looking to the future: modernization of public consciousness"]. Retrieved from https://www.akorda.kz/kz/events/akorda_news/press_conferences/memleket-basshysynyn-bolashakka-bagdar-ruhani-zhangyru-atty-makalasy [in Kazakh].
- 4 Sagatova, A.S. (2019). Uly dala rukhyn asqaqtatqan orshil namys [Ambitious honor that raised the spirit of the Great Steppe]. Qaragandy [in Kazakh].

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

INFORMATION ABOUT AUTHORS

- Abdukarimova, Zh.K.** — Master of history, PhD student, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Kazakhstan.
- Aliyeva, S.K.** — Candidate of history sciences, Associate Professor of the Department of international relations, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.
- Alpysbes, M.A.** — Doctor of history sciences, Professor of the Department of history of Kazakhstan, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.
- Alpyspaeva, G.A.** — Doctor of history sciences, Professor of the Department of Kazakhstan history, Saken Seifullin Kazakh Agrotechnical University, Nur-Sultan, Kazakhstan.
- Aminov, T.M.** — Candidate of history sciences, Associate Professor, Institute of history of the state, Nur-Sultan, Kazakhstan.
- Asochakova, V.N.** — Doctor of history sciences, Professor of the Department of history of Russia, Khakassian State University named after N.F. Katanov, Abakan, Russian Federation.
- Aubakirova, K.A.** — Candidate of historical sciences, Associate Professor, S. Seifullin Kazakh Agrotechnical University, Nur-Sultan, Kazakhstan.
- Baigozhina, G.M.** — Master of history, PhD student, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Kazakhstan.
- Baimanassova, D.B.** — Master student, Department of world history and international relations, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Kazakhstan.
- Issayeva, A.I.** — Candidate of history sciences, Associate Professor, Kazakh National Female Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan.
- Jumaliyeva, L.T.** — Candidate of historical sciences, Associate Professor of the Department of Kazakhstan history, Saken Seifullin Kazakh Agrotechnical University, Nur-Sultan, Kazakhstan.
- Kamalov, A.K.** — Doctor of history sciences, Professor of the Department of regional studies and international relations, Turan University, Almaty, Kazakhstan.
- Karipbaev, B.I.** — Doctor of philosophy sciences, Professor of the Department of philosophy and theory of culture, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Kazakhstan.
- Karsybayeva, Zh.A.** — Candidate of history sciences, Associate Professor of the Department of archeology, ethnology and Kazakhstan history, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Kazakhstan.
- Kassymova, D.B.** — Candidate of history sciences, Leading Researcher, Ch. Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology, Almaty, Kazakhstan.
- Kistaubayeva, A.K.** — Candidate of history sciences, Head of the Department for the study of the history of Kazakhstan, Central State Museum of the Republic of Kazakhstan, Almaty, Kazakhstan.
- Kozybayeva, M.M.** — PhD, scientific secretary, Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology, Almaty, Kazakhstan.
- Küçükbeğir, E.** — PhD, Hacettepe University, Ankara, Turkey.
- Makulbekov, A.T.** — PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan
- Malikova, A.M.** — PhD, Senior Lecturer of the Department of Actor of Drama Theater and Directing, Kazakh National University of Arts, Nur-Sultan, Kazakhstan.

-
- Mazhitova Zh.S.** — Doctor of history sciences, Professor of the Department of humanitarian disciplines, Astana Medicine University, Nur-Sultan, Kazakhstan.
- Medeubayeva, Zh.M.** — Candidate of history sciences, Associate Professor of the Department of international relations, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.
- Mukatayeva, L.K.** — Candidate of historical sciences, Associate Professor of the Department of general education, M. Narikbayev KAZGUU University, Nur-Sultan, Kazakhstan
- Puntus, E.A.** — Master of social sciences, Senior Researcher at the Research Institute of economic and legal studies, Karaganda University of Kazpotrebsoyuz, Kazakhstan.
- Pupysheva, T.N.** — Master of economic sciences, PhD student, Karaganda University of Kazpotrebsoyuz, Kazakhstan.
- Rajarshi Chakraborty** — PhD, Jawaharlal Nehru University, New Delhi, India
- Rakhimzhanova, A.** — Hacettepe University, Ankara, Turkey.
- Rakimzhanova, S.K.** — PhD, Senior Lecturer of the Department of Philosophy and of culture, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Kazakhstan.
- Saduov, A.Zh.** — PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.
- Sagatova, A.S.** — Candidate philosophy sciences, Associate Professor of the Department of philosophy and theory of culture, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Kazakhstan.
- Saktaganova, Z.G.** — Doctor of history sciences, Professor of the Department of archeology, ethnology and Kazakhstan history, Director of the Center for Ethnocultural, Historical and Anthropological Research, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Kazakhstan.
- Salnikova, A.A.** — Doctor of history sciences, Professor of the Department of Russian history, Institute of International Relations, Kazan (Volga Region) Federal University.
- Sayakhimova, Sh.N.** — Candidate of historical sciences, Associate Professor of the Department of of Kazakhstan history, Saken Seifullin Kazakh Agrotechnical University, Nur-Sultan, Kazakhstan.
- Stambulov, S.B.** — PhD, Associate Professor of the Department of world history and international relations, E.A. Buketov University of Karaganda, Kazakhstan.
- Temirton, G.** — PhD, Deputy Director for scientific research, Central State Museum of Republic of Kazakhstan, Almaty, Kazakhstan.
- Tukpatullin, T.S.** — PhD student, Kostanay Regional University named after A. Baitursynov, Kostanay, Kazakhstan.
- Tutinova, N.Ye.** — PhD, Head of the Department of «Socio-political disciplines and APK», Karaganda University of Kazpotrebsoyuz, Kazakhstan.
- Tuyakova, N.B.** — Master of juridical sciences, Senior Lecturer of the Department of Theory and History of state and law, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Kazakhstan.
- Ualiyeva, G.K.** — PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.
- Umitkaliev, U.U.** — Candidate of historical sciences, Associate Professor of the Department of archeology and ethnology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.
- Utebayeva, K.** — Master of science in education, lecturer of the Department of history of Kazakhstan and APK, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan.
- Yessen, S.G.** — Master of Arts, PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.
- Zhanissov, A.T.** — Candidate of historical sciences, Associate Professor of the Department of archeology and ethnology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.
- Zhapakova, G.S.** — Researcher of the Department for the Study of the History of Kazakhstan, Central State Museum of the Republic of Kazakhstan, Almaty, Kazakhstan.
- Zholomanova, A.H.** — Master of arts, Assistant Professor of the Department of History of Philosophy and Socio-political Sciences, Medical University of Karaganda, Kazakhstan.
- Zhuman, G.** — Candidate of historical sciences, Associate Professor of the Department of of Kazakhstan history, Saken Seifullin Kazakh Agrotechnical University, Nur-Sultan, Kazakhstan.

2021 жылғы «Қарағанды университетінің хабаршысында
жарияланған мақалалардың көрсеткіші
Тарих. Философия сериясы

Указатель статей, опубликованных в журнале
«Вестник Карагандинского университета. Серия История. Философия»
в 2021 году

Index of articles published in
«Bulletin of the Karaganda University. History. Philosophy Series»
in 2021

№ с.

ТАРИХ
ИСТОРИЯ
HISTORY

Asochakova V.N., Alpysbes M.A., Tukpatullin T.S. Kostanay city: historical and demographic study of urbanization	4	28
Baikushikova G., Umbetova N., Augan M., Shukirbayeva A. Internationalization of higher education: case study – China, Turkey.....	2	49
Baskynbayeva N.K. The instagram and the image of a modern woman: influence and interaction.....	2	136
Beisembayeva A.R. The reasons for the weakening of the institution of the Khan's power in the Kazakh Steppe in the context of the regional policy of the Russian Empire at the end of the 18th century and the beginning of the 19th century	1	6
Li Yang. Policy on Religious Regulation (The historical aspect)	1	22
Loman V.G. On the uniqueness of the Dongal type sites.....	3	47
Mazhitova Zh.S. Woman's everyday world in Kazakh society (19th — early 20th centuries).....	4	74
Mazhitova Zh.S., Isakhan G.T., Bektursyn A.S. Environmental Consequences of Virgin Land Development in Kazakhstan (based on Nur-Sultan City Archive).....	3	55
Movkebayeva G.A., Sadvakassova A.M. Cooperation between India and Central Asia and its importance for the region	2	98
Mukatayeva L.K. The Cossack Economy in the Context of Developing Urban Environment on the Cusp of the XIX-XX Centuries (Based on the Data Provided by the Siberian Researcher G.Ye. Katanayev)	4	84
Rajarshi Chakraborty. Ethnic Diversity and its impact on the Development in Afghanistan.....	4	130
Rakhimzhanova A., Küçükbekir E. Between History and Anthropology: A Review of The Great Cat Massacre and Other Episodes in French Cultural History by Robert Darnton.....	4	124
Saktaganova Z.G. To the question about the stages of political repression in Kazakhstan in the 1920s-1980s.....	4	113
Saktaganova Z.G., Abdukarimova Zh.K., Salnikova A.A. Soviet childhood: homelessness and neglect of children in Central Kazakhstan during the Great Patriotic War (1941-1945).....	4	103
Satanov A.B. On the formation of historical memory of the Great Patriotic War among students of secondary schools of Kazakhstan	1	29
Sultangalieva G.S. Transformation of social life in Kazakh steppe: case of dynasty Bekimbaevs (XIX c.)..	1	76
Tukpatullin T.S., Alpysbes M.A. The history of urbanization processes in the single-industry towns of Lisakovsk and Arkalyk of Kostanay region: similarities and differences, prospects for further development	3	116
Tuleuova B.T., Donentaev D.D., Tuleuova K.T. Mechanisms of forming the "national brand" of the French Republic.....	1	64
Uskembayeva A., Orazaeva Zh.Zh. The role of Central Asia in world civilization	1	71
Zhangabulova Zh.M., Orazaeva Zh.Zh. The research of Henry Lansdell "Russian Central Asia" of 1885 as one of the primary source materials.....	1	15
Абдрахманова К.К. Проблемы советского крестьянства в послевоенное десятилетие в современной российской историографии.....	2	6

<i>Алдажұманов Қ.С., Стамшалов Е.И.</i> Қазақстандағы мемлекеттік астық пен ет дайындау саясаты және шаруалар көтерілістері (1928–1932 жж.).....	3	7
<i>Алпыспаева Г.А., Жуман Г., Джумалиева Л.Т., Саяхимова Ш.Н.</i> Указ от 17 апреля 1905 г. «Об укреплении начал веротерпимости» и христианский прозелитизм в Казахстане в начале XX века.....	4	14
<i>Аубакирова Х.А.</i> Учреждение Кокчетавского, Каркаралинского округов и восстание Саржана Касымова (1824–1836 гг.).....	4	6
<i>Ахметишина Г.У. Н.Ә.</i> Назарбаев еңбектерінің тәуелсіз Қазақстан тарихының дереккөзі ретіндегі маңызы мен ерекшеліктері.....	2	20
<i>Байжұма Г., Дукенбаева З.О.</i> Моңғолия казактарының репрессия дәуіріндегі қилы тағдыры.....	2	26
<i>Байзақова К.И., Сабуров Н., Оразбай Ә.</i> Появление интеграционных процессов в Центральной Азии в сравнении с АСЕАН.....	2	31
<i>Бейсенбекова Н.А., Шотбакова Л.К., Тарыбаева А.К.</i> Қазақстан тарихы пәнінде Әлихан Бөкейханның рухани мұрасын оқытудағы кейбір инновациялық әдістер.....	2	40
<i>Галиев А.А., Мырзахметова А.Ж., Гейбуллаева Р.</i> История казахского народа и семиотика.....	2	60
<i>Есенғараев Е.Ж., Пупышева Т.Н.</i> Институты и общество.....	3	19
<i>Жанисов А.Т., Умиткалиев У.У., Есен С.Г.</i> Система хозяйствования скотоводов Чингистау во второй половине XIX – начале XX веков: трансформация всаднической культуры казахов.....	4	35
<i>Иманбаева А.А., Ляпбаева Н.И.</i> Қазақстандағы азаматтық қоғам мәселелері.....	2	70
<i>Камалов А.К.</i> О начальном этапе формирования советской репатриационной политики.....	4	65
<i>Карсыбаева Ж.А.</i> Ұлы Отан соғысы жылдарындағы Жамбыл облысы.....	3	39
<i>Карсыбаева Ж.А., Алпысбес М.А., Уәлиева Г.К.</i> Ұлы Отан соғысы жылдарындағы Жамбыл облысындағы өнеркәсіп орындарының даму мәселелері.....	4	145
<i>Касымов Д.Б., Аминов Т.М., Исаева А.И.</i> Роль Жумабая Шаяхметова в развитии системы образования в Казахской ССР.....	4	54
<i>Күзембаева Ә.Б., Балаубаева Б.М., Абдуали М.</i> Еуропалық одақтың Орталық Азияға арналған жаңа стратегиясы: нормативті күштен орнықтылыққа ауысу.....	2	77
<i>Қалыш А.Б.</i> XIX–XX ғасырдың басындағы орыс және еуропа суретшілерінің картиналарындағы Қазақстан территориясы және қазақтар бейнесі.....	3	29
<i>Қалыш А.Б., Қылыңқыя М.Д., Советхан Р.А.</i> Отандық зерттеушілердің еңбектеріндегі Батыс Қазақстанның ғұрыптық ескерткіштері.....	1	36
<i>Қозыбаева М.М.</i> Соғыстан кейінгі кезеңдегі Солтүстік Қазақстан облысы шаруаларының әлеуметтік-экономикалық жағдайы мен күнделікті өмірінің ерекшеліктері.....	4	44
<i>Мақашева К.Н., Шалкеева З.А.</i> Председательство Казахстана в Организации исламского сотрудничества: основные итоги деятельности.....	2	91
<i>Мақашева К.Н., Нәзикбаева А.Д.</i> Қазақстан мен Тәжікстанның сыртқы саясат концепцияларына салыстырмалы шолу.....	2	85
<i>Медеубаева Ж.М., Алиева С.К.</i> Британская историография внешней политики Казахстана: вклад Ширин Акинер.....	4	153
<i>Мырзахметова А.Ж., Хлебников И.Д., Момошева Н.К.</i> Казахстанский опыт развития информационной грамотности молодежи.....	2	107
<i>Нагиев Г.Г.</i> Античные и средневековые авторы об укреплении городов Азербайджана.....	3	77
<i>Сагидуллаев Д.З.</i> Алтын Ордалық Жайық өңірінің климаты.....	3	86
<i>Садвокасова З.Т.</i> Материалы ЦГА РК как источник по изучению миссионерской деятельности православных проповедников (XIX – начало XX веков).....	3	97
<i>Сактаганова З.Г.</i> «Ашаршылық — Великий джут» 1931–1933 гг. в Центральном Казахстане: к постановке проблемы.....	2	117
<i>Сактаганова З.Г., Байгожина Г.М., Тутинова Н.Е.</i> 1945–1953 жж. аралығындағы ҚазССР-дегі ұлттық саясат.....	4	94
<i>Смагулова Г.М., Белгибаев Т.У.</i> Азия елдеріндегі модернизациялық процестердің тарихына шолу ...	1	48
<i>Стамбулов С.Б., Байманасова Д.Б., Карсыбаева Ж.А., Утебаева К.Ж.</i> ШЫҰ шеңберіндегі Қытай және Орталық Азия мемлекеттерінің ынтымақтастығы: қазіргі кезеңдегі жағдайы және мәселелері.....	4	136
<i>Стамбулов С.Б., Урустембаева Ж.Т., Сакабай Т.К.</i> ТМД шеңберіндегі экономикалық ынтымақтастықтың нормативті-құқықтық негізінің қалыптасуы: мәселелері және болашағы.....	2	129

<i>Султанмуратов Н.Н., Кукеева Ф.Т., Чужубаев Е.С., Смаилова А.Б.</i> Перспективы турецко-американских отношений при президентстве Байдена	3	109
<i>Тлегенова Л.Т.</i> Қазақстандағы зиярат ету дәстүрі: тарихнамалық шолу	1	57
<i>Валиева Г.К., Алпысбес М.А., Қарсыбаева Ж.А.</i> Қазақ хандығы дәуіріндегі әйелдердің қоғамдық-саяси рөлі (XV–XIX ғғ.)	3	123
<i>Хлебников И.Д., Мырзахметова А.Ж., Момошева Н.К.</i> Исследование этнокультурной толерантности как составляющей информационной культуры студенческой молодежи	3	65
<i>Шотбакова Л.К., Шотбай Е.Н.</i> Қазақстанның мәдениет саласындағы дипломатиясының Шығыс Азиялық бағыты: мәселенің келісімшарттық-құқықтық негізі	2	142

ФИЛОСОФИЯ PHILOSOPHY

<i>Abbasova K.Ya.</i> The mutual influence of cultures on the Great Silk Road as a model for the formation of a modern code of national identity	1	82
<i>Baibosynov D.B., Zhumakanova U.S., Balshikeev S.B.</i> The role and palace of women's in Islam	2	149
<i>Nurysheva G., Kaldayeva B.</i> The image of a women in the Kazakh worldview: philosophical and anthropological analysis.....	3	160
<i>Rezvushkina T.A., Karipbayev B.I.</i> Motherhood with many children in Kazakhstan: combinibg work and care	2	163
<i>Saduov A.Zh., Makulbekov A.T., Malikova A.M., Rakimzhanova S.K.</i> Al-Farabi and word culture in Eurasian context	4	188
<i>Sagatova A.S., Tuyakova N.B.</i> Historical memory in the era of independence.....	4	196
<i>Sarsenbekov N. Zh., Sagatova A.S.</i> The existential reflection in Kazakhstan society during the Great Patriotic War.....	3	188
<i>Shormanbayeva D.G., Ivleva Ye.N., Seydinova M.A.</i> Theories of information societies in the context of network identity.....	3	197
<i>Turlayev V.A., Karipbayev B.I.</i> Problems of defining legal reality in philosophy and legal science.....	3	146
<i>Zhussupova B.Zh.</i> Theory, discourse, process	2	158
<i>Ziazetdinov R.M.</i> Worldview guidelines for the historical modernization of public consciousness in the post-Soviet space	1	97
<i>Байбосунов Д.Б., Жумаканова У.С., Жуматова Г.М.</i> Мұсылман отбасы құқығының ерекшеліктері ...	1	89
<i>Дойков Й.С.</i> Концептуальная схема диалектико-материалистической концепции познания	2	154
<i>Дронзина Т.А., Юнисов Е.А., Рахимжанова С.К., Маликова А.М.</i> «Ар-ұят» ұғымының философиялық мәні	3	130
<i>Жақан М.Қ., Худойдодзода Ф.Б., Иманжүсіп Р.</i> Ибн Синаның логикалық ілімі және силлогизміндегі кейбір ерекшеліктер	3	137
<i>Жоломанова А.Х., Карипбаев Б.И.</i> Специфика восточного типа философствования сквозь призму ведического знания.....	4	169
<i>Мустафина Т.В.</i> Қиянатсыздық әдіс-тәсілдерінің жүзеге асырылу механизмдері (философиялық бағамдау)	3	153
<i>Путьшева Т.Н., Пунтус Е.А.</i> Анализ состояния системы высшего образования в Казахстане	4	177
<i>Резвушкина Т.А., Карипбаев Б.И.</i> Репрезентация материнства в казахской культуре: традиционные практики социализации детей	3	167
<i>Сағиқызы А., Шүршітбай М., Жаңабаева Д.М.</i> Қазақ мәдениетіндегі ізгілік-этикалық тәрбие мәселесі	3	179
<i>Темиртон Г.</i> Особенности и формы развития народного творчества: прошлое и настоящее (на примере казахского народного искусства).....	4	160

МЕРЕЙТОЙ ИЕСІ НАШИ ЮБИЛЯРЫ FOR ANNIVERSARY

<i>Р.М. Жумашев</i> — ученый, создатель, патриот	1	104
--	---	-----